

З архівів

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

1/2 (22/23) 2004

Науковий і документальний журнал

Видається з серпня 1994 року

Виходить двічі на рік

Київ 2004

З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ № 1/2 (22/23) 2004

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить двічі на рік

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг “Реабілітовані історією”

Співзасновники:

Національна академія наук України
Інститут історії України НАН України
Служба безпеки України
Державний комітет архівів України
Всеукраїнська спілка краєзнавців

Редакційна колегія:

Юрій Данилюк – головний редактор,	
Сергій Кокін – перший заступник головного редактора,	
Сергій Богунов – заступник головного редактора,	
Олександр Рубльов – заступник головного редактора,	
Роман Подкур – відповідальний секретар,	
Олег Бажан,	Володимир Пристайко,
Геннадій Боряк,	Олександр Пшенніков,
Валерій Васильєв,	Олександр Рєсєт,
Семен Глузман,	Володимир Рєпринцев,
Василь Даниленко,	Григорій Савченко,
Петро Кулаковський,	Євген Складенко,
Станіслав Кульчицький,	Георгій Смирнов,
Володимир Лозицький,	Петро Тронько,
Наталія Маковська,	Юрій Шаповал
Руслан Пиріг,	

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України до переліку наукових фахових видань з історичних наук (“Бюлетень ВАК України”, 1999, № 5).

Відділи редакції: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 211, 212, 216
тел. 278-53-05, 279-13-88. Факс (044) 278-02-38
01034, м. Київ, вул. Золоторітська, 7,
тел. 255-85-41, 256-92-11

Електронні версії номерів журналу розміщено на Інтернет-сторінці Служби безпеки України: www.sbu.gov.ua або www.ssu.gov.ua.

Комп’ютерне макетування – Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Науково-допоміжна робота: співробітники Державного архіву Служби безпеки України
Д. Бойко, В. Василенко, В. Окіпнюк

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1995 р.

Свідोцтво про державну реєстрацію КП № 1045

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ЗМІСТ

Офіційний розділ

Галузевому Державному архіву Служби безпеки України –
10 років 6

З історії радянського тоталітаризму

Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми 17

Васильєв В. Вплив “великого терору” 1937-1938 рр.
на економічні процеси в УРСР 35

Даниленко В. “Четвертий поділ” Польщі і встановлення
радянського тоталітарного режиму в Західній Україні 59

Документи радянських спецслужб з історії кримськотатарського
національного руху 1940-х – 1980-х рр. *Публ. Бажана О.,
Лошицького О.* 80

Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян
єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) 112

Особа у контексті історії

Олександр Греків. Спогади військового міністра УНР.
Публ. Тинченка Я. 121

Золотарьов В. Свояк Сталіна. (сторінки біографії комісара
держбезпеки 1 рангу Станіслава Реденса) 210

Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у таборах ССРСР,
1930-ті рр.: людські біографії у контексті “перековки” 250

Петровський Е. Професор Одеського університету
Олександр Сухов (1881-1944 рр.): нові дані про останні роки життя 315

З історії Другої світової війни

- Богунів С.* Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України 326
- Дерейко І.* Українські допоміжні формування Збройних сил Німеччини у Києві в 1941–1943 рр.: структура, чисельність, діяльність 340
- Євстаф'єва Т.* Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України) 354
- Гончаренко О.* Реакція української інтелігенції на Голокост: моделі ситуативної поведінки 387
- Удовик В.* Київська кіностудія в період нацистської окупації України 404

Влада і Церква

- Бабенко Л.* Участь органів ВЧК-ГПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х рр. 410
- Михайлуца М.* Здійснення органами ДПУ–НКВС України репресій проти Православної церкви на Одещині (1930-ті – 1940-ві рр.) 429
- Сердюк Н.* Єпископ Григорій Хомишин мовою матеріалів слідства (за документами Галузевого Державного архіву СБ України) 451

Рецензії

- Юркова О.* Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках: В 2 т. – 2-е вид., доопрац. і доп. – К.: “Сфера”, 2003. 481
- Крупина В.* “Помилювати не можна розстріляти”: нова книга про жертви червоного терору в Криму в 1920 – 1921 рр. [Абраменко Л.М. *Последняя обитель. Крым, 1920 – 1921 годы.* – К., МАУП, 2005. – 480 с.: ил.] 486

Хроніка та інформація

Головна редколегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” інформує....	496
– протокол та постанови засідання Бюро Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” від 15 квітня 2004 р.	496
– протокол засідання Бюро Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” від 8 липня 2004 р.	503
– постанова 8 липня 2004 р. про рекомендацію тому “Реабілітовані історією. Донецька область”.	506
– постанова 8 липня 2004 р. про рекомендацію тому “Реабілітовані історією. Житомирська область”.	508

ОФІЦІЙНИЙ РОЗДІЛ

ГАЛУЗЕВОМУ ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ – 10 РОКІВ

10 years of the State archives of Security service of Ukraine.

State archive of Security service of Ukraine (now Branch state archive of Security service of Ukraine) was established according to the decree of government of Ukraine of the 1st of April, 1994. The article dedicated to the main directions of work and achievements of archive for the time of its existence.

Проголошення незалежності України, початок складних процесів державотворення та формування правового, демократичного і відкритого суспільства обумовили значне зростання інтересу науковців і широкої громадськості до архівної спадщини радянських органів державної безпеки.

Враховуючи це, а також певну специфіку згаданої спадщини, за ініціативи Служби безпеки України на державному рівні було вжито заходів для введення до Національного архівного фонду (НАФ) України значного масиву архівних документів, що сформувався за часів існування Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) – Державного політичного управління (ДПУ) – Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) – Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) – Міністерства державної безпеки (МДБ) – Міністерства внутрішніх справ (МВС) – Комітету державної безпеки (КДБ) Української РСР.

В результаті плідної співпраці керівництва і фахівців спецслужби та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, згідно із постановою Кабміну від 1 квітня 1994 р. № 206 було створено Державний архів Служби безпеки України (ДА СБ України). Законом України „Про Національний архівний фонд та архівні установи” (у новій редакції від 13 грудня 2001 р.) визначено, що Галузевий державний архів (ГДА) СБ України входить до системи архівних установ країни.

На нього, з одного боку, покладено характерні для всіх державних архівів завдання щодо зберігання, обліку та використання архівних документів з метою задоволення законних прав громадян, інформаційних потреб органів державної влади і управління, наукових установ, громадських об'єднань тощо.

З іншого боку, як частина структурного підрозділу центрально-го управління національної спецслужби, архів виконує функції комплектування, обліку, зберігання і практичного використання документів на паперовій основі та інших матеріальних носіях інформації, які утворилися у процесі оперативно-службової діяльності Служби безпеки України і мають оперативну, наукову та історико-культурну цінність.

Нині архів розташований у Києві у спеціалізованій споруді (вул. Золотоворітська, буд. 7), що була введена в експлуатацію у серпні 1998 р. і має сучасне технологічне обладнання для підтримання належного температурно-вологісного режиму, а також системи охоронної та протипожежної сигналізації, автоматичного пожежегасіння. Документи зберігаються в архівосховищах на металевих стелажах і в шафах.

Згідно з “Основними правилами роботи державних архівів України” в архіві створені необхідні умови для ознайомлення дослідників з архівними документами. Щорічно відбувається понад 900 відвідувань читального залу вітчизняними користувачами і громадянами іноземних держав.

Допуск для роботи у читальному залі надається на підставі особистих заяв громадян або звернень від офіційних установ на ім’я керівництва Служби безпеки України. Використання документів здійснюється відповідно до чинного законодавства України, зокрема, законів України “Про Національний архівний фонд та архівні установи”, “Про інформацію”, “Про державну таємницю”, “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, “Про звернення громадян”, Постанови Верховної Ради України “Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”.

Головними структурними елементами архіву є:

– *відділ комплектування, обліку, забезпечення схоронності та використання архівних документів*, в якому, зокрема, функціонують (у службовому режимі) автоматизована інформаційна система обліку та пошуку архівних документів, лабораторії реставрації та мікрофільмокопіювання документів;

– *відділ науково-дослідної роботи, інформації та використання документів*, яким здійснюється тематична розробка архівних фондів, створюється пошуковий апарат, розглядаються звернення, що надходять до архіву, забезпечується робота читального залу;

– *науково-видавничу групу*, співробітники якої забезпечують підготовку до друку науково-документальних видань на виконання державних, відомчих, суспільних і міжнародних програм і проєктів.

Важливу роль у функціонуванні ГДА СБ України відіграють *Науково-методична рада та Експертно-перевірна комісія*, членами яких є провідні фахівці архіву, Державного комітету архівів України, профільних інститутів Національної академії наук України.

Безпосередньо в архіві налічується 73 фонди, які містять понад 300 тис. одиниць зберігання. Нечисленні найбільш ранні з них датуються 1918 р., часом створення ВУНК, хоча подекуди в архівних справах зустрічаються й окремі документи дореволюційної доби. Складовими ГДА СБ України є також архіви тимчасового зберігання документів регіональних органів (управлінь) Служби безпеки України. З урахуванням їх фондів, загальна кількість архівних одиниць зберігання в системі ГДА СБ України перевищує 1 млн. 200 тис., значна кількість яких внесена до НАФ України.

Особливу наукову та історико-культурну цінність становлять такі корпуси документів:

- документи, що висвітлюють діяльність державних і громадських інституцій, політичних партій і рухів доби революції та національно-визвольних змагань;

- кримінальні справи на громадян – жертв тоталітаризму, зокрема діячів українського національного державотворення першої половини ХХ ст., військовослужбовців, представників науки, освіти, культури, мистецтва, церкви, радянського партійно-державного керівництва;

- нормативно-правові, розпорядчі та інформаційні документи центральних, республіканських і регіональних органів держбезпеки (доповідні записки в інстанції, огляди, спецповідомлення з різних питань відомчої діяльності, а також громадсько-політичного, соціально-економічного, культурного, релігійного життя в Україні тощо);

- документи про боротьбу радянських органів держбезпеки з польським і українським антирадянськими підпільно-повстанськими рухами, зокрема, з ОУН і УПА, в 1930-х – 1950-х роках;

- документальні колекції періоду Другої світової війни, в яких відображена розвідувальна, диверсійна та контррозвідувальна діяльність радянських органів держбезпеки, окремих партизанських загонів, підпільних груп, а також містяться відомості про німецький окупаційний режим на території України, про структуру і діяльність спеціальних органів Німеччини та її союзників;

- особові справи колишніх співробітників радянських органів держбезпеки.

Необхідною умовою для ефективного пошуку та використання відомостей, що містяться в архівних документах, є наявність відповід-

ного довідкового апарату до фондів. До нього входять описи справ, предметно-тематичні та іменні картотеки, історичні довідки, тематичні огляди і покажчики, “Путівник по фондах Державного архіву СБ України”, інші інформаційно-довідкові документи.

Документи ГДА СБ України мають велике значення для забезпечення фундаментальних і прикладних досліджень з вивчення історії радянських органів держбезпеки, їх правового статусу, функцій і завдань, організаційно-штатної структури, кадрового потенціалу, нормативно-правової бази, напрямів і результатів оперативно-службової діяльності.

Але інформаційні можливості архіву широко використовуються не тільки для задоволення службових потреб, зокрема, підготовки науково-педагогічних кадрів і оперативних працівників в системі СБ України. Документи архіву є також важливою джерельною базою для дослідження багатьох проблем історії ХХ століття, здійснення довгострокових державних і міжнародних науково-видавничих програм, виконання різнопланових інформаційних запитів громадян України та іноземних держав, органів державної влади, наукових установ, закладів освіти, засобів масової інформації.

У ході реалізації програми “Реабілітовані історією” та кількох важливих науково-видавничих проектів за участю співробітників ГДА СБ України підготовлено понад 100 науково-документальних публікацій у колективних монографіях, збірниках, часописах, відомчих виданнях. Спільно з науковцями інститутів НАН України опубліковано низку збірників документів і наукових праць, в яких досліджується природа радянського тоталітаризму та увічнюється пам’ять безвинних жертв політичних репресій.

Значний інтерес у громадськості викликав документальний три томник “Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії”, перше видання якого у 1997-1999 рр. було підготовлене за участю Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” та Федеральної служби безпеки Російської Федерації. Він розповів про трагічну долю найвідоміших представників українського “розстріляного відродження” 1920-х – 1930-х років. Напередодні ювілею архіву у видавництві “Сфера” вийшло друком друге, перероблене і доповнене, видання цієї унікальної книги (у двох томах).

Трагічна репресивна тематика завжди була широко представлена і на сторінках журналу “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”. Висвітленню деяких великих групових кримінальних справ, що залишили відчутний слід в нашій історії, були присвячені спеціальні випуски журналу. Це, зокрема, спецвипуски про сфабриковані органами держ-

безпеки справи “Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації” (справа “Весна”, 1930-1931 рр.) та “Єврейського антифашистського комітету” (“САК”, 1948-1949 рр.).

Крім того, побачили світ спецвипуски журналу і на інші важливі для нашого суспільства теми. Так, у спецвипуску на честь 55-річчя перемоги держав – членів Антигітлерівської коаліції над нацистською Німеччиною була представлена добірка документів про деякі напрями діяльності органів держбезпеки УРСР під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). Широкого міжнародного резонансу набуло оприлюднення в іншому спецвипуску та розміщення згодом на веб-сайті Служби безпеки України у мережі Інтернет електронної версії унікальних документів про участь співробітників радянських органів держбезпеки у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС.

Важливою та відповідальною справою для архівістів СБ України стала підготовка спільно із Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща багатотомного документального видання “Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”. Перші три томи вже побачили світ і викликали схвальну оцінку президентів обох країн та Папи Іоанна Павла II. Фахівці і всі небайдужі до історії українсько-польських взаємин одержали можливість ознайомитися із документальними першоджерелами про її найтрагічніші сторінки, що сприятиме досягненню головної мети – порозумінню між двома сусідніми народами.

Про все це йшлося на урочистому заході з нагоди 10-ліття архіву, яке відзначалося у Центрі культури і мистецтв СБ України 2 квітня 2004 р. у присутності керівників Служби безпеки України, Державного комітету архівів України, центральних і галузевих державних архівів, Інституту історії України НАН України, представників підрозділів і закладів СБ України, наукової громадськості.

До присутніх зі словами привітання звернувся заступник Голови Служби безпеки України генерал-лейтенант юстиції І. В. Дріжчаний. Він зазначив, що робота архівного підрозділу нині широко відома в країні та за її межами, а особисто йому знайома з власного досвіду ще з часів служби в органах прокуратури. Адже розслідування кримінальних справ передбачало постійне звертання до архівних документів, завдяки чому створювалася всебічна картина подій, які вимагали чіткої юридичної оцінки. Отже, співпраця з архівістами була і залишається нагальною потребою для результативної роботи будь-якого оперативного чи слідчого підрозділу правоохоронних органів.

Особливе значення це мало у період демократичних змін у суспільно-політичному житті країни у зв'язку з переосмисленням минулого, потребою дати оцінку злочинам тоталітарного режиму. На виконання Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 р. на органи прокуратури та органи держбезпеки було покладено основний тягар по перегляду архівних кримінальних справ.

Це була важка щоденна праця співробітників двох відомств, в ході якої відкривалися кричущі факти порушень законів, наслідком яких ставали численні людські трагедії репресованих та їх рідних і близьких. “Кожен з нас, хто був причетний до реабілітації, – зазначив І. В. Дріжчаний, – відчував особисту відповідальність за кожне прийняте рішення”.

Архівні підрозділи центрального апарату та регіональних органів СБ України, які згодом і утворили Державний архів Служби, забезпечували своєчасне виявлення кримінальних справ, довідкову роботу і підготовку висновків за ними, а після прийняття рішення про реабілітацію – створювали належні умови для ознайомлення з цими справами самих реабілітованих, їх близьких, дослідників, представників громадськості.

У зв'язку з цим, заслуговують на самі добрі слова багаторічний куратор архівного підрозділу, заступник Голови Служби безпеки України генерал-лейтенант юстиції В. І. Пристайко, керівники архіву полковники О. М. Пшенніков, Б. А. Вижик, В. І. Соколь'як, П. К. Кулаковський, начальник реабілітаційного відділу полковник О. Д. Лябах, зусиллями яких була організована ця значна робота. Результатом більш ніж десятирічної спільної діяльності правоохоронних органів України стала реабілітація десятків тисяч наших співвітчизників та громадян інших держав.

Високо оцінив заступник Голови Служби безпеки України досягнення співробітників архіву й на інших ділянках роботи, у тому числі пов'язаних із забезпеченням оперативно-службової діяльності підрозділів Служби. Він висловив щирю подяку керівництву, особовому складу, ветеранам ГДА СБ України за сумлінне ставлення до своїх службових обов'язків, громадянську зрілість і відповідальність та передав слово начальнику Департаменту СБ України генерал-майору С. І. Тузу для оголошення наказів керівництва Служби безпеки про заохочення співробітників архіву.

Атмосферу свята доповнили своїми яскравими привітаннями і побажаннями, сповненими щирої поваги, доброзичливості і дотепного гумору, керівники Державного комітету архівів України, центральних,

обласних і галузевих державних архівів та архівних установ Г. В. Бояк, В. П. Даниленко, Ю. Я. Кулініч, В. С. Лозицький, Н. В. Маковська, І. Б. Матяш, О. В. Музичук, К. Є. Новохатський, Н. В. Платонова, Н. О. Топішко; відомі вчені Т. В. Вронська, С. В. Кульчицький, О. М. Майборода, О. С. Рубльов, І. Б. Усенко, Ю. І. Шаповал; представники підрозділів Служби безпеки України, інші присутні, які протягом багатьох років допомагали становленню архіву як державної установи, здатної вирішувати найскладніші завдання в інтересах кожного громадянина і суспільства в цілому.

**Привітання заступника Голови Служби безпеки України
генерал-лейтенанта юстиції І. В. Дріжчаного на урочистому заході
з нагоди 10-ої річниці створення Державного архіву
СБ України, 2 квітня 2004 р.**

Шановні колеги, дорогі гості!

Дозвольте щиро привітати архівістів Служби безпеки України з 10-ою річницею створення Державного архіву. Робота цього підрозділу нині широко відома громадськості, а особисто мені знайома з власного досвіду ще з часів служби в органах прокуратури.

Розслідування кримінальних справ передбачає постійне звертання до архівних документів. Завдяки ним створюється всебічна картина подій, які вимагають чіткої юридичної оцінки. Отже співпраця з архівістами є нагальною потребою для результативної роботи будь-якого оперативного та слідчого підрозділу правоохоронних органів.

Особливе значення це мало у період демократичних змін у суспільно-політичному житті країни у зв'язку з переосмисленням минулого, потребою дати оцінку злочинам тоталітарного режиму. На виконання Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р. на органи прокуратури та органи державної безпеки було покладено основний тягар по перегляду архівних кримінальних справ.

Це була важка щоденна праця співробітників двох відомств, в ході якої відкривалися кричущі факти порушень законів, наслідком яких ставали численні людські трагедії репресованих та їх рідних і близьких. Кожен з нас, хто був причетний до реабілітації, відчував особисту відповідальність за кожне прийняте рішення.

Архівні підрозділи Центрального апарату та регіональних органів СБ України, які згодом і утворили Державний архів Служби, забез-

печували своєчасне виявлення кримінальних справ, довідкову роботу і підготовку висновків за ними, а після прийняття рішення про реабілітацію – створювали належні умови для ознайомлення з цими справами як самих реабілітованих та їх близьких, так і дослідників та представників громадськості.

Добрим словом хочу згадати генерала Володимира Ілліча Пристайка, полковників Олександра Михайловича Пшеннікова, Бориса Антоновича Вижика, Олексія Дмитровича Лябаха та інших керівників, зусиллями яких була організована вся та робота, про яку я щойно сказав.

Результатом понад десятирічної спільної діяльності правоохоронних органів України стала реабілітація тисяч і тисяч наших співвітчизників та громадян інших держав.

Не менш вагомими є досягнення наших архівістів і на інших ділянках роботи, пов'язаних із забезпеченням оперативної та службової діяльності підрозділів Служби безпеки.

Сьогодні я щиро дякую вам за сумлінне ставлення до своїх службових обов'язків, громадянську зрілість та відповідальність.

Від усього серця бажаю керівництву, особовому складу, ветеранам Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а також усім присутнім міцного здоров'я, здійснення сподівань та творчих задумів, благополуччя та добробуту родинам.

**Виступ начальника Державного архіву Служби безпеки України
полковника С. М. Богунова на урочистому заході з нагоди 10-ої
річниці створення ДА СБ України, 2 квітня 2004 р.**

Шановні колеги, гості!

Минуло 10 років, як за ініціативи Служби безпеки України рішенням Уряду було утворено Державний, нині Галузевий державний архів Служби безпеки України. Його становлення тісно пов'язане з розбудовою нової держави та її правоохоронного органу спеціального призначення.

Не можна не зазначити, що архів утворився на основі колишньої “десятки”, відділу, який існував фактично понад 70 років. Тому цілком закономірно, що архівні фонди ще й зараз складаються переважно з документів радянських органів державної безпеки. У цих унікальних джерелах відображена багатогранна, суперечлива, часом трагічна історія ХХ століття.

На сьогоднішній день Державний архів Служби безпеки України – це спеціалізована архівна установа із сучасною матеріально-технічною базою. Із серпня 1998 р. архів розташовано в будівлі, вперше спорудженій в незалежній Україні для утримання документів Національного архівного фонду. Тут створено належні умови для зберігання та використання сотень тисяч архівних справ. Діють лабораторії реставрації та мікрофільмування, впроваджуються автоматизовані системи обліку та пошуку документів, працює читальний зал, щорічна кількість відвідувань якого перевищує 900. Стає дедалі помітнішою науково-видавнича діяльність. Зростає обсяг введених до відкритого обігу документів, невідомих раніше для широкого загалу.

Фундаментальними засадами діяльності архіву є дотримання законності, поваги до прав і гідності особи, задоволення інформаційних потреб кожного громадянина і суспільства в цілому. Відповідальним завданням для нас стала участь у відновленні юридичної та історичної справедливості стосовно багатьох тисяч репресованих, послідовне виконання Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”. З цією метою Державним архівом Служби безпеки та архівами тимчасового зберігання її регіональних органів переглянуто понад 300 тисяч кримінальних справ.

Саме із цими справами пов’язана більшість звернень громадян і запитів державних органів, яких щороку надходить до архіву близько однієї тисячі.

Сьогодні архів плідно співпрацює з науковими установами, навчальними закладами та громадськими організаціями. Здійснює довгострокові програми і науково-видавничі проекти, у тому числі міжнародні. Зокрема, значний інтерес викликала поява перших двох томів спільного українсько-польського видання “Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”. Днями має з’явитися третій том цієї серії у двох книгах. Триває робота над четвертим.

Служба безпеки України, Національна академія наук України і Державний комітет архівів України входять в число співзасновників унікального на пострадянському просторі видання – наукового і документального журналу “3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ”. Підготовка до друку всіх його 21 випуску здійснена за безпосередньою участю співробітників нашого архіву. До речі, перший номер цього журналу вийшов друком саме в рік створення Державного архіву СБ України.

Зрозуміло, що не лише цим обмежується наша робота. Як галузевий, тобто відомчий, Державний архів СБ України виконує функції структурного підрозділу Служби безпеки України, яка захищає суве-

ренітет і територіальну цілісність нашої Батьківщини, громадський мир в Україні. Керівництво Служби безпеки, Департаменту інформаційного забезпечення та управління оперативно-службовою діяльністю постійно тримає у полі зору діяльність нашого підрозділу, надає необхідну допомогу. Ми також вдячні керівникам і співробітникам інших підрозділів Департаменту за плідну взаємодію.

Раді бачити на сьогоднішніх урочистих зборах представників підрозділів Центрального управління та регіональних органів Служби безпеки України. Разом із нами відзначають цю дату і приймають поздоровлення співробітники архівів тимчасового зберігання підрозділів СБ України.

Слова щирої подяки за висококваліфіковану методичну і практичну допомогу ми адресуємо Голові Державного комітету архівів України Геннадію Володимировичу Боряку, його першому заступнику Костянтину Євгеновичу Новохатському, заступнику Голови Держкомітету Георгію Володимировичу Портнову, а також начальникам відділів та співробітникам Держкомархіву. Нам дуже приємно, що привітати нас прийшли директори центральних і галузевих архівів та інших архівних установ України.

Багаторічна співпраця пов'язує нас з Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" на чолі з академіком НАН України Петром Тимофійовичем Троньком.

Закономірною є участь у сьогоднішніх заходах представників наукової громадськості, відомих українських істориків Юрія Івановича Шаповала, Станіслава Владиславовича Кульчицького, Віктора Михайловича Даниленка, Олександра Петровича Реєнта, Олександра Сергійовича Рубльова та інших науковців, якими проведені численні дослідження та підготовлені публікації за документами архіву.

Наші здобутки на видавничій ниві багато в чому уможливила активна діяльність відомого правозахисника, Голови Наглядової ради міжнародного благодійного фонду "Видавництво "Сфера" Семена Фішелевича Глузмана, а також працівників зазначеного видавництва.

Сьогодні ми не можемо не зазначити, що утворення Державного архіву СБ України відбулося за безпосередньою участю першого Голови Служби – Євгена Кириловича Марчука. Багаторічним, мудрим і творчим куратором підрозділу був колишній заступник Голови Служби безпеки Володимир Ілліч Пристайко, який, на жаль відсутній сьогодні через хворобу.

Значний внесок у становлення і подальший розвиток архіву зробив його колишній начальник – Олександр Михайлович Пшенніков. Разом із ним долали нелегкий шлях перших років діяльності і колишні,

і нині працюючі співробітники архіву – Борис Антонович Вижак, Володимир Іванович Соколь'як, Петро Карпович Кулаковський, Олексій Дмитрович Лябах, Василь Єрмолайович Алтинцев, Зінаїда Власівна Лозова, Станіслав Федорович Сердюк, Євген Іванович Чайка і багато інших.

Висловлюємо щиру вдячність співробітникам Галузевого державного архіву Служби безпеки за їхню копітку, наполегливу, самовіддану працю. Особлива наша шана ветеранам, які й сьогодні сумлінно і кваліфіковано виконують покладені на них обов'язки. Окрема подяка керівництву Департаменту забезпечення, керівникам його підрозділів, начальнику і співробітникам Центру культури та мистецтва СБ України за сприяння в організації урочистих заходів із нагоди 10-річчя утворення архіву Служби.

Ми вдячні всім, хто прийшов сьогодні на це свято.

У людському житті молодий вік визначено тридцять п'ятьма роками. Галузевому державному архіву Служби безпеки України виповнилося лише десять. Не дивлячись на цей, так би мовити, ще дитячий вік, він прагне діяти по-дорослому: ефективно і відповідально. Сподіваємося й надалі відчувати вашу увагу, розуміння, підтримку та плідно співпрацювати в ім'я народу України.

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Роман Подкур
(Київ)

СТВОРЕННЯ ВЧК: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ВІДОМОЇ ПРОБЛЕМИ

Podkur R. The creation of All-Russian Emergency Committee: the version of well-known problem.

The article is dedicated to the motivation of top party and state authority of Soviet Russia about the creation and formation of All-Russian Emergency Committee in the 1917–1918.

Тривалий час внаслідок ідеологічних заборон історики не могли вивчати історію ВЧК-ГПУ з позицій об'єктивізму через глибоку, як зазначалось, утаємниченість їх оперативної діяльності. Здебільшого громадськість СРСР знала про “чекістську роботу” з міфологізованих кінострічок та історично й ідеологічно вихолощених праць окремих науковців.

З початком “демократизації радянського суспільства” була знята секретність з архівних фондів. Вчені почали окреслювати межі компетенції, які надавалися партійно-державним керівництвом країни органам державної безпеки СРСР. Стали оприлюднюватися факти втручання ВЧК-ГПУ в усі сторони суспільного життя. Тому без дослідження місця і ролі спецслужб в системі партійно-державного управління країни неможливо достовірно реконструювати історію Радянської України зокрема, і СРСР в цілому.

Керівник Головного архівного управління Російської Федерації В. Козлов, який одним з перших ознайомився з переданими на державне зберігання документами вищого політичного керівництва, окремими матеріалами з архіву Федеральної Служби безпеки, відзначав: “Думаю, що історії ХХ століття в повному обсязі ніхто не знає і, напевно, не узнає, хоча б тому, що її творцями значною мірою були спец-

служби»¹. Введення в науковий обіг документальних матеріалів, певна лібералізація режиму роботи державних і галузевих архівів дозволили з'ясувати основні етапи формування колишніх радянських спецслужб, виявити їх функції, дати загальну характеристику документальних масивів, пов'язаних з їх діяльністю.

Створення та діяльність органів державної безпеки 1917 – 1920 рр. була предметом кількох досліджень. П. Софінов, Д. Голінков, В. Портнов розглянули створення ВЧК на тлі ліквідації контрреволюційних змов, придушення повстань². Викладення матеріалу здійснювалося за звичною схемою - постанова Компартії та уряду та заходи щодо її виконання. Процес підбору фактів під усталену схему став основою наукового аналізу. Крім того, більшість публікацій з історії органів держбезпеки намагалися продемонструвати “правильність” історії радянського періоду з неминучими парадністю та героїзацією. До ювілеїв органів державної безпеки видавалися також збірники ретельно підібраних документів, які стали основним джерелом для багатьох поколінь істориків³. Вони демонстрували загально прийнятий штамп «прозорливості» вищого політичного керівництва більшовиків та вимушеності створення ВЧК у відповідь на контрреволюційні заколоти, повстання тощо. В дослідженнях робився акцент всенародній підтримці дій чекістів у захисті революції. Але поза увагою залишалися політичні причини та механізм прийняття рішень стосовно необхідності цієї надзвичайної комісії, критерії підбору кадрового складу, ідеологічні засади її діяльності.

Предметом даної розвідки є дослідження мотивації вищого партійно-державного керівництва Радянської Росії щодо створення та організаційного становлення ВЧК у 1917-1918 рр.

Після жовтневих подій 1917 р. керівництву РСДРП(б) стало зрозуміло, що в Петрограді державний апарат колишньої імперії, прихильники як монархії, так і буржуазно-демократичної Росії, активно протистоять політичним нововведенням більшовиків. Створений ЦК РСДРП(б) 25 жовтня 1917 р. Військово-революційний комітет (ВРК) Петроградської ради як штаб збройного повстання, організовував наведення “революційного порядку”, боротьбу з криміналітетом, саботажем чиновників, контрреволюцією тощо. ВРК 30 жовтня 1917 р. визначив власну компетенцію: виконувати завдання РНК, здійснювати охорону революційного порядку, боротьбу з контрреволюцією та охорону приміщення Рад та РНК⁴. Виявилось, що ВРК фактично підміняв новостворений наркомат внутрішніх справ.

На засіданні РНК Росії 15 листопада 1917 р. запропонували передати у розпорядження ВРК наркомат внутрішніх справ (НКВД). Мо-

тивацією такого кроку стало те, що сфера дії наркомату обмежувалася лише Петроградом та його околицями та зміна статусу ВРК після включення до його складу 13 представників ВЦВК. Він став називатися Військово-революційний комітет при ВЦВК. Утім таку пропозицію не ухвалили. Натомість РНК 16 листопада ввів до колегії НКВД членів ВРК М. Муранова, Й. Уншлихта, Ф. Дзержинського, М. Лаціса, М. Урицького, П. Казимира⁵. Таким чином, більшовицький уряд намагався скоординувати боротьбу з контрреволюцією та саботажем і зберегти контроль над важливим відомством.

Водночас, 4 грудня н. с. 1917 р., за пропозицією Ф. Дзержинського Військово-революційний комітет створив комісію по боротьбі з контрреволюцією, до складу якої увійшли М. Скрипник, Г. Благонравов, І. Флеровський, А. Галкін, В. Трифонов. РНК 18 грудня 1917 р. за пропозицією того ж таки Ф. Дзержинського, обговоривши питання ліквідації градоначальства, створив міський орган “боротьби з контрреволюцією та підтримання правопорядку” в Петрограді, доручивши його реалізацію К. Ворошилову⁶.

Схожими повноваженнями наділили спеціальний Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т.з. “75 кімната” Смольного), який очолював керуючий справами Раднаркому В. Бонч-Бруєвич⁷.

Ці тимчасові органи мали стати дієвим інструментом придушення політичної опозиції. В. Бонч-Бруєвич в розквіті власної політичної кар’єри не без гордоців пригадував, як керований ним Комітет винищував одну за однією контрреволюційні організації⁸.

Отже, уряд В.Леніна в Петрограді створив три органи, завданням яких була боротьба з контрреволюцією та саботажем.

У радянській історіографії вкорінилася думка, що розпуск ВРК був зумовлений виконанням його ролі як штабу повстання, його комісія по боротьбі з контрреволюцією не мала зв’язку з відповідними відділами в регіонах. Ні кадрово, ні організаційно ці органи не були придатні для системної боротьби з політичними опонентами, саботажем та спекуляцією. Радянські історики мали сенс. Контрреволюційні організації виявлялися випадково, за підозрою чи доносом. Так, змова з метою захоплення основних об’єктів в Петрограді та звільнення міністрів Тимчасового уряду з Петропавлівської фортеці в ніч 28 на 29 жовтня (за старим стилем) 1917 р. була розкрита комісаром фортеці прапорщиком Благонравовим, якого поінформував червоноармієць⁹. Спроби припинити саботаж чиновників, забезпечити Петроград продовольством та паливом через надання надзвичайних повноважень окремим комісарам іноді вирішували проблему на декілька днів¹⁰.

Встановлення радянської влади в Петрограді та Москві, основних політичних центрах колишньої Російської імперії, не означало контролю над всією її територією. Більшовицьке керівництво зіткнулося із значною часткою населення країни, яке не бажало політичних та соціальних змін, намагалось використати революцію для реалізації власних політичних амбіцій, або просто ігнорувало, саботувало заходи радянської влади, вважаючи її тимчасовою.

В такій ситуації цілком природно, що більшовики для утримання влади розпочали жорсткі, репресивні заходи. Зокрема, РНК вже 23 листопада 1917 р. вимагала від Петроградського ВРК прийняти найрішучіші заходи щодо викорінення спекуляції, саботажу, затримки вантажів тощо. Винуватців пропонували заарештувати й утримувати в казематах Кронштадту¹¹. В. Ленін 26 листопада 1917 р. віддав наказ про арешт за саботаж працівників Державного Банку, 7 грудня РНК прийняла постанову про права місцевих рад стосовно боротьби з саботажем підприємців¹². Повстання генералів О. Каледіна, Л. Корнілова на Дону та О. Дутова на Уралі спровокували заборону кадетської партії й арешт її керівництва. Симпатика більшовиків інформували про загрозу страйку всеросійського масштабу¹³.

Ситуація в Петрограді теж була критична. Цілком легально діяв “Комітет спасіння Батьківщини і революції”, друкувалися газети політичних опонентів більшовиків, проживали, перебували у відрядженні тисячі колишніх царських офіцерів, чиновників тощо. Практично всі вони вважали проголошену радянську владу тимчасовою, більшовиків – звичайними заколотниками. Більшість наркоматів знаходилася в стадії організації і не впливали на ситуацію.

Петроград та його околиці стали місцем дислокації деморалізованих військових підрозділів, які конче необхідно було роззброїти або взяти під контроль. В місті здійснювалися постійні “винні” та “продовольчі” погроми. Розпускати в цій ситуації сформований ВРК – орган, який мав у підпорядкуванні окремі загони Червоної гвардії, було безглуздо і небезпечно. Таким чином, необхідно шукати логіку в політичних рішеннях керівництва більшовицької партії.

Виходячи, що для більшовиків політична влада була визначальною, можна припустити низку причин розпуску ВРК та організації на його основі ВЧК.

Самостійна позиція (при Петроградській раді, згодом при ВЦВК) з концентрацією широкого спектру владних функцій перетворила його на суперника РНК, більшості наркоматів, що порушувало структуру державного управління. Тому за пропозицією В.Леніна 25 листопада 1917 р. ВРК “розвантажили” від цілого ряду функцій і

передали їх відповідним наркоматам (продовольства, іноземних справ, шляхів сполучень, юстиції тощо).¹⁴

Доктор історичних наук С. Леонов, ознайомившись з організаційною частиною звіту ВЧК за перші чотири роки існування, що через обмежений доступ був невідомий дослідникам, процитував частину, яка пояснювала ще одну причину ліквідації ВРК. У цьому звіті за підписом М.Лаціса зазначалося: “Першу боротьбу з контрреволюцією прийшлося винести на собі петроградському Військово-революційному комітету. В числі контрреволюційних елементів перше місце займали псевдосоціалістичні партії. Військово-революційному комітету приходилося в першу чергу стикатися з ними. А у них були свої “плакальники” у складі ВРК в особі лівих есерів. Останні сильно гальмували боротьбу з контрреволюцією, висуваючи свою “загальнолюдську” мораль, гуманність і утримання від обмеження права свободи слова і друку для контрреволюціонерів. Для керівників Радянської влади ставало зрозумілим, що спільно з ними немислимо вести боротьбу з контрреволюцією. Тому висувається думка про створення нового органу боротьби, куди б не входили ліві есери. Виходячи з цих розмірковувань, 7 грудня (старого стилю) радою Народних Комісарів було прийнято.... постанову про організацію ВЧК...”¹⁵.

У звіті також перелічувалися принципові фактори, що змушували вище партійно-державне керівництво Радянської Росії до створення ВЧК - прообразу радянської спецслужби. Перший, – це “...правильне розуміння класової боротьби і класової держави”, усвідомлення того, що “...всяка держава є апарат насилля”. Другий, - “...загострення ситуації” та необхідність придушення контрреволюції. Третій, – досвід старої держави, минулої влади, “...так довго існувавшої... не дивлячись, що опиралася на меншість”. Четвертий, – недостатня свідомість народних мас, “...ще просякнутих “старим духом”¹⁶. Отже, виходячи з проголошених факторів, ВЧК став елементом реалізації ідеологічної доктрини.

Але після ліквідації 18 грудня 1917 р. Петроградського ВРК постало питання: яку організаційну структуру матиме новий орган боротьби з саботажем та контрреволюцією, яким чином приховати його створення від політичних опонентів, тимчасових політичних союзників тощо? Більшовикам необхідно було забезпечити більш жорстке і оперативне придушення політичної опозиції, встановити надійний контроль над країною. Особливої гостроти ці проблеми набували в умовах присутності лівих есерів у вищих органах управління.

Рішення віднайшли 30 листопада 1917 р., коли у третьому пункті Декрету ВЦВК про взаємовідносини між ВЦВК та РНК зазначили,

що заходи по боротьбі з контрреволюцією можуть бути здійсненні РНК безпосередньо при умові жорсткої відповідальності перед ВЦВК¹⁷. Таким чином, з точки зору формальної демократії каральна політика радянської влади була поставлена під контроль виконавчого та законодавчого органів, до складу яких входили представники окремих соціалістичних партій. Але партійність чекістів, входження керівників спецслужби до керівних органів партії (ЦК та Політбюро) означало повне підпорядкування ВЧК-ГПУ інтересам вищого політичного керівництва РСДРП(б)-РКП(б).

Звичайно, з точки зору вже цитованого вище звіту М. Лаціса через чотири роки існування ВЧК можна визначити фактори виникнення цього органу, виходячи вже з історичного досвіду. Але, в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. перед більшовиками виникла загроза втрати влади: а) через недостатню рішучу підтримку лівими есерами радикалізму більшовиків стосовно контрреволюції, їх прихильність до демократичних цінностей; б) через масовий саботаж чиновників. Ці дві локальні проблеми більшовики мали вирішити негайно, спираючись лише на жорстокі репресивні заходи підконтрольного лише РСДРП(б) органу.

На мою думку, саботаж царських чиновників був головною проблемою. Повстання, військові змови можна придушити з допомогою загонів робітничої Червоної гвардії, розпропагованих солдатів та матросів¹⁸. Але як змусити вийти на роботу та виконувати посадові обов'язки сотні тисяч чиновників, від точності виконання яких залежали доставка продовольства, функціонування фінансової, транспортної, комунальної, медичної, соціальної системи, пошти та телеграфу?

Вочевидь з перших днів взяття влади проблема саботажу стала для більшовиків однією з основних. Загроза паралічу державної системи управління стала цілком очевидною. Тому відповідно до наказу ВРК при ВЦВК від 26 листопада (ст. ст.) 1917 р. чиновників-саботажників об'явили ворогами народу і оголосили їм громадський бойкот¹⁹. Припинення виплати заробітної плати чиновникам, які відмовлялися виконувати свої обов'язки були не ефективними. Частина установ 19 листопада (ст.ст.) 1917 р. виплатила своїм працівникам кошти по 1 січня 1918 р. РНК у постанові надала право новопризначеним комісарам під загрозою арешту вимагати повернення попередньо виплачених грошей. Службовців ставили перед вибором або виконувати посадові обов'язки, або повернути гроші, при відмові – загрожували судовим переслідуванням за розкрадання народного майна²⁰.

Спроби більшовиків налагодити бюрократичну машину за допомогою співчуваючих дрібних чиновників, інтелігентів, використан-

ня каральних акцій давали короткочасний результат. Частина фінансових ресурсів банків, сховане продовольство стало страховим фондом, з якого саботажникам надавалася допомога. Загальноросійський страйк управлінців міг викликати цілковитий параліч та хаос в тих центрах, де вже біля місяця-півтора існувала радянська влада.

На засіданні РНК 19 грудня 1917 р. Ф. Дзержинському було доручено скласти список членів особливої комісії для вирішення конкретного завдання – виробити комплекс заходів для боротьби зі страйком і подати його для обговорення на черговому засіданні РНК наступного дня.

Перед засіданням, 20 грудня 1917 р. Ф. Дзержинський отримав записку В.Леніна з проектом декрету “Про боротьбу з контрреволюціонерами та саботажниками”. Суть пропозицій В.Леніна полягає в контролі за особами, “...які належать до багатих класів (тобто з прибутком в 500 крб. в місяць і вище, власниками міської нерухомості, акцій і грошових сум вище 1000 крб., службовцями в банках, акціонерних підприємств, державних і громадських установ”. Вони зобов’язувалися у триденний термін представити в домові комітети за особистим підписом інформацію про свій прибуток, місце роботи. Така довідка у трьох примірниках скріплюлася печаткою домового комітету. Один з них залишався у домовому комітеті, інші передавалися до міської управи та народний комісаріат внутрішніх справ. Особи, які ухилялися від такої своєрідної реєстрації, каралися штрафом в 5000 крб. або до 1 року в’язниці тощо.

Перелічені у проекті особи зобов’язувалися постійно мати при собі копії посвідчень, у яких містилася інформація щодо громадського обов’язку чи роботи, що виконує дана особа²¹.

На мою думку, мотивацією пропозиції В.Леніна став пошук механізму виявлення осіб, причетних до бюрократичного апарату царизму та вироблення ефективної системи адміністративного примусу до виконання посадових обов’язків. Таким чином, це чергова локальна спроба вирішити проблему саботажу державного апарату.

Але ці пропозиції В. Леніна не стали предметом обговорення на засіданні РНК 20 грудня 1917 р., тому що Ф.Дзержинський запропонував більш глобальне і системне бачення майбутньої комісії. До її завдань входило не лише боротьба із саботажем, а й з контрреволюцією “...зі сторони кого б вона не виходила”²². Напрямок діяльності майбутнього органу РНК визначила так: “... друк, саботаж, к[адети], праві есери, саботажники і страйкарі”. Проблема саботажу так хвилювало більшовиків, що вони в одному реченні протоколу засідання РНК двічі згадували її²³.

Новостворений орган мав право здійснювати лише попереднє розслідування справ, які згодом передавалися на розгляд Революційного трибуналу. Виконання завдань, визначених у постанові РНК, не обмежувалися проведенням оперативно-розшукових дій. Для ВЧК передбачалось право невідкладних слідчих дій щодо громадян, запідозрених у злочинах. Тобто можливість негайно здійснювати арешти, обшуки, допити. Її діяльність концентрувалась на негайному реагуванні на інформацію щодо спланованого або вже здійсненого злочину. Окрім цього, РНК дозволив комісії застосування таких заходів як конфіскація, виселення, позбавлення карток, оприлюднення списків ворогів народу тощо.

Було визначене і місце комісії у державній структурі управління – вона підпорядковувалася РНК. Про що свідчила і її повна назва “Всероссийская чрезвычайная комиссия при Совете Народных Комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем”. Попередньо структура ВЧК передбачала відділи інформації, організаційний (для створення філій ВЧК по всій Росії) та боротьби²⁴. Через декілька днів стало зрозумілим, що боротьба з саботажем та посадовими злочинами тісно пов’язана з проблемою спекуляції. На засіданні Комісії 24 грудня 1917 р. прийняли рішення про створення четвертого відділу – боротьби зі спекуляцією.

М.Лаціс, оцінюючи вказану вище постанову РНК, відзначав: “Це - скоріше чорновий начерк декрету про організацію ВЧК. Але в ті дні не було часу його шліфувати. Необхідно було діяти”²⁵. Здається, що новопризначений керівник ВЧК Ф. Дзержинський, його колеги по відомству чітко не уявляли собі ні методи боротьби з саботажем та контрреволюцією, ні які засоби потрібні для реалізації поставлених завдань.

Підібрати співробітників для виконання цього завдання було складно. При відсутності підготовлених оперативних працівників, знайомих з агентурною роботою, методами збирання та аналізу інформації, вихід був знайдений у призначенні осіб з великим організаторським талантом, фанатично відданих “справі революції”. Лише ці якості дали можливість протягом декількох тижнів розгорнути роботу щодо ліквідації саботажу та контрреволюційних організацій.

Згідно постанови РНК від 20 грудня 1917 р., до складу ВЧК увійшли І.Ксенофонтов, Н.Жиделев, В.Аверін, К.Петерсон, Я.Петерс, Д.Євсєєв, В.Трифонов, Ф.Дзержинський, С.Орджонікідзе, В.Васильєвський. Але прізвища двох останніх були помічені знаками питання, що свідчило про варіантність їх входження до ВЧК, чого так і не сталося.

Наступного дня до керівного складу увійшли В.Менжинський, А.Смирнов і К.Яковлев.²⁶

І. Ксенофонов (1884-1926) – член партії з 1903 р., активний учасник революційного руху, під час революційних подій перебував на Західному фронті, був обраний до Несвіжської ради, очолював більшовицьку організацію місцевого гарнізону. З березня по квітень 1919 р. – заступник Голови ВЧК, представник ВЧК в Верховному Трибуналі. Згодом працював управляючим справами ЦК РКП(б).

Н.Жиделев (1880-1950) – член партії з 1903 р., член однієї з перших в Росії Івано-Вознесенської ради робітничих депутатів під час революції 1905-1907 рр. Після лютого 1917 р. – голова Івано-Вознесенської ради. Після жовтня 1917 р. – секретар колегії НКВД. Можна припустити, що до ВЧК його рекомендував Ф.Дзержинський – член колегії НКВД.

В.Аверін (1884-1950) – член партії з 1903 р., неодноразово заарештовувався царською владою. В листопаді 1917 р. очолював військово-революційний штаб при Катеринославській раді. В кінці 1917 р. направлений для роботи в Україну, де займав військово-політичні та господарські посади.

К.Петерсон (1877-1926) – член партії з 1898 р., неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. Член ВЦВК і Ревтрибуналу при ВЦВК та Петроградського ВРК. Згодом комісар Латиської стрілецької дивізії, займав військові посади на Східному фронті.

Я.Петерс (1886-1938) – член партії з 1904 р., учасник революції 1905-1907 рр. Член Петроградського ВРК. Помічник, заступник Голови ВЧК, очолював до 1929 р. Східний відділ ГПУ-ОГПУ.

Д.Євсєєв (1892 - ?) - член партії з 1910 р. Вів партійну роботу у Пензі, Володимирі, Івано-Вознесенську. Неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. В 1917 р. – один з керівників Івано-Вознесенської та член Петроградської ради, член ВРК та штабу Червоної гвардії. Очолював Інструкторський відділ ВЧК. З листопада 1918 р. на військових посадах в частинах особливого призначення.

В.Трифонов (1888-?) – член партії з 1905 р. Брав активну участь в революції 1905-1907 рр. Після лютого 1917 р. – секретар більшовицької фракції Петроградської ради. Брав участь в підготовці та проведенні у 1917 р. Жовтневого перевороту у Петрограді. З літа 1919 р. член РВР Південно-Східного та Кавказького фронтів.

В.Менжинський (1874-1934) – член партії з 1902 р., неодноразово заарештовувався за революційну діяльність. Приймав участь в підготовці та проведенні Жовтневого перевороту. Призначений заступни-

ком, згодом наркомом фінансів Росії. У 1918-1919 рр. на дипломатичній роботі. З 1919 р. знову у складі ВЧК.

Таким чином, оцінюючи запропонований Ф.Дзержинським склад майбутньої комісії по боротьбі з саботажем та контрреволюцією, слід зазначити, що її керівник системно підійшов до формування ВЧК. По-перше, всі мали значний (від 7 (Д.Євсєєв) до 19 років (К.Петерсон)) партійний стаж і ніколи не зраджували більшовицькій партії, були неодноразово перевірені на ідеологічну стійкість. Жоден з них не мав відношення до партійних структур політичних опонентів.

По-друге, всі мали неабиякі організаторські здібності, бо інакше не керували б роботою провідних більшовицьких робітничих партійних організацій.

По-третє, практично усі неодноразово переслідувалися царськими правоохоронними органами, мали певний досвід в організації конспіративної роботи.

По-четверте, при створенні ВЧК Ф.Дзержинський потурбувався про міжвідомчі зв'язки: В. Менжинський (фінанси), К. Петерсон (ВЦВК і Ревтрибунал при ВЦВК), Н. Жиделев та Ф. Дзержинський (НКВД), Д. Євсєєв (штаб Червоної гвардії). З іншого боку, міжвідомчий характер створеної комісії свідчив про тимчасовість та локальність дії новоствореного органу.

По-п'яте, більшість брала участь у роботі Петроградського ВРК, де отримала перший досвід у організації боротьби з саботажем та контрреволюцією.

Головою ВЧК призначили Ф. Дзержинського. Він вирізнявся серед запропонованих членів ВЧК входженням до керівної верхівки РСДРП(б). Будучи членом ВРК, Ф.Дзержинський відповідав за організацію боротьби з контрреволюцією. При створенні наркомату внутрішніх справ став членом колегії і виконував обов'язки щодо відновлення правопорядку в країні.²⁷

Комісія розташувалася в приміщенні колишнього петроградського градоначальника на вулиці Гороховій, 2. За спогадами Я. Петерса, "весь апарат ВЧК складався з кількох осіб; канцелярія знаходилася в портфелі Дзержинського, каса, спочатку тисяча рублів, згодом 10 тис., отримані для організації ВЧК, у мене, як скарбника, у ящику стола".²⁸

В Петрограді чисельність ВЧК складала 23 чол., після переїзду до Москви – 40 чол., у березні 1918 р. апарат виріс до 120 чол., включаючи допоміжних працівників (кур'єрів, водії тощо).²⁹

Незабаром партійно-державне керівництво Росії почало чіткіше усвідомлювати масштаби завдань, поставлені перед ВЧК. У зверненні до ВЦВК 29 квітня 1918 р. Ф. Дзержинський зазначав: "Сьогодні через

зовнішні та внутрішні умови перед нами стоїть перспектива колосального збільшення роботи, як кількісному відношенні, так і в розумінні її інтенсивності”. Він ставив в пряму залежність існування радянської влади від роботи ВЧК: “Від об’єму, інтенсивності та своєчасності заходів, вжитих ВЧК, залежить, можливо, саме буття радянської республіки”. Обсяг роботи розширювався за рахунок необхідності ліквідації співробітництва “вітчизняної контрреволюції” з “міжнародним імперіалізмом”, що викликало економічну розруху. Тому ВЧК націлили на припинення спекуляції, виявлення осіб, що з корисливих мотивів працювали в органах радянської влади тощо.

Перевантажені працівники Комісії, вказувалося у зверненні, через зайнятість вже декілька місяців відірвані від спілкування з партією, радами та масами. Звертаючись до ВЦВК Ф.Дзержинський просив допомогти кадрами, надіслати до Комісії найбільш надійних і відповідальних товаришів “для важкої, але необхідної роботи захисту нового ладу, нашої робітничої революції”³⁰.

Оцінюючи цей лист Ф.Дзержинського, слід звернути увагу, що всього за п’ять місяців існування ВЧК замість міжвідомчої комісії, сформованої для запобігання всеросійського страйку, діяв постійно діючий каральний орган. За короткий строк змінилися масштаби завдань. Швидкість та радикалізм ВЧК у «боротьбі з контрреволюцією», саботажем, політичними опонентами змінили ставлення вищого політичного керівництва, їх розуміння щодо використання в управлінні Радянської Росії.

Тому кадрове забезпечення ВЧК стало предметом постійної уваги ЦК РКП(б). На засіданні ЦК партії Ф.Дзержинський 18 травня 1918 р. знову ставив питання про гостру потребу у «надійних товаришах для ЧК». Незабаром М. Лаціс переведений з НКВД, а Я. Свердлову було доручено переговорити з приводу роботи у ВЧК з членом колегії НКВД В. Яковлевою та завідувачем відділу Московського міському партії, редактором газети “Московский рабочий” І. Стуковим. Вони мали очолити провідні відділи Комісії³¹. Невдовзі В. Яковлева стала заступником начальника відділу по боротьбі з контрреволюцією і очолила відділ по боротьбі із посадовими злочинами. Практика суміщення посад була звичною через катастрофічний брак кадрів.

Новопризначені керівники відповідали головним критеріям співробітників ВЧК: ідеологічна витриманість, класова ненависть тощо. Зокрема, В. Яковлева - професійна революціонерка, активна учасниця подій 1905 р. в Москві, неодноразово заарештовувалася, пізнала тюремні злигодні, перебувала у засланні. Після втечі, вже в еміграції, познайомилася з В. Леніним та Н. Крупською і користувалася їх дові-

рою. Її брат – Микола Яковлев – був агентом ЦК РСДРП(б), після революції став головою Центросибіру.

У складі Комісії В.Яковлева попрацювала трохи більше двох місяців і в середині серпня 1918 р. була направлена до Петрограду для координації дій розслідування і ліквідації “змови трьох послів” (посла Великобританії Р. Локкарта, генеральних консулів Гренара (Франція) та Пуля (США)³². Відкомандирування відповідальних працівників для проведення окремих операцій була на той час загальною практикою. Їх навіть, відповідно до постанови ЦК РКП(б) від 16 вересня 1918 р., включали до місцевих “чрезвычайных комиссий” у якості повноправних членів³³.

Після завершення операції, в жовтні вона стала керівником Петроградської ЧК. Але через два місяці відізнана до Москви, проте на попереднє місце роботи не повернулася. В. Бережков називає дві причини зміни роботи: перша – складні відносини з авторитетним і водночас амбітним секретарем бюро ЦК РКП(б) Північної області Г.Зінов’євим. Саме він звинувачував В.Яковлеву і її брата у зв’язках з одним із провокаторів царської охоранки А.Романовим. Друга – близькі стосунки з особою, яка виявилася агентом монархічної організації “Великая Единая Россия”. Про це засвідчили протоколи допиту мінімум двох членів організації.

В.Яковлеву призначили членом колегії наркомату продовольства, згодом керуючою справами ВРНГ, одночасно членом, згодом секретарем Сиббюро ЦК РКП(б). Вона відповідала за організацію постачання продовольства із Сибіру в центр Росії, в першу чергу, до Московського промислового району. З 1922 р. спочатку заступник, згодом нарком освіти РСФФР. В 1937 р. була заарештована, 1941 р. розстріляна.³⁴

Я цілком свідомо зупинився на долі члена колегії ВЧК В. Яковлевої. За перші місяці роботи Комісії з 10 перших членів колегії п’ятеро були направлені в інші відомства. В. Аверіна в кінці грудня 1917 р. відрядили в Україну; К.Петерсона призначили військовим революційним комісаром Латиської стрілецької дивізії; Д.Євсєєва з листопада 1918 р. перевели в Червону армію; В.Трифонов у 1918 р. став членом Всеросійської колегії по формуванню Червоної армії, займав інші відповідальні військові посади; В. Менжинський у 1918-1919 рр. на дипломатичній роботі. В січні 1918 р. на заміну вибулим, членом колегії ВЧК, згодом начальник відділів по боротьбі зі спекуляцією, інструкторського та транспортного призначений В.Фомін, теж активний революціонер, редактор фронтової газети, колишній член ВРК, член ВЦВК³⁵.

Як бачимо, плинність керівних кадрів була значною. Вона була зумовлена і об'єктивними обставинами використання кадрів (хто ж як не К.Петерсон мав очолити латишів тощо), і суб'єктивними причинами – нерозумінням, чим має займатися ця новостворена Комісія, бажанням захищати ідеали революції на фронті. Під час такої ротація у ВЧК здійснювався свого роду природній відбір. На посадах залишалися ті особи, особисті якості та ідеологічні погляди яких максимально відповідали виконуваним завданням.

Паралельно із кадровими призначеннями формувалася правова основа функціонування ВЧК. Так, на засіданні РНК 27 січня 1918 р. Ф.Дзержинський запропонував проект декрету по боротьбі з саботажем та спекуляцією. Пропонувалися жорстокі заходи щодо саботажників. На жаль, поки що невідомо, чому з пропозиціями Ф. Дзержинського не погодилися, а передали проект на доробку комісії, в яку, окрім голови ВЧК, входили нарком фінансів В. Менжинський та заступник наркома торгівлі та промисловості М. Бронський³⁶.

Поки йшла доробка декрету, для ліквідації саботажу чиновників було розроблено комплекс заходів. Серед них - націоналізація банківської системи призвела до припинення виплат страйкуючим, конфіскація продовольства з приватних складів поклатла край постачанню продуктів чиновникам, арешти учасників страйку, показові судові процеси та конфіскації майна. Це були дієві фактори, які змогли перервали глобальний саботаж. У кінці січня 1918 р. чиновників таки змусили вже просити дозволу вийти на робочі місця, тому необхідність у прийнятті спеціального декрет відпала.

Працівники деяких приватних банків навіть завернулися до РНК з спеціальною заявою, в якій висували необхідною умовою припинення саботажу допуск до роботи всіх службовців. Заява розглядалася на засіданні РНК 13 лютого 1918 р., яка постановила не вести переговори з саботажниками, надала право наркомам залучати окремих працівників до роботи у відомствах. Натомість голова Петроградської ради профспілок Д. Рязанов підтримав вимогу страйкуючих щодо повернення на роботу всіх службовців. Член колегії наркомату юстиції лівий есер В. Карелін звернувся до РНК з проханням переглянути прийняте рішення, але більшістю голосів наркоми відхили пропозицію щодо переговорів³⁷.

Причина звернення колишніх чиновників до лівих есерів прозаїчна. Знаходячись у коаліції, вони активно виступали проти репресивних заходів ініційованих лідерами більшовиків. Зважаючи на позицію політичних союзників стосовно громадянських свобод, можна припустити, що відхилення Декрету про боротьбу з саботажем та спекуляці-

єю, запропонованого Ф.Дзержинським 27 січня 1918 р. стало тактичною поступкою більшовиків³⁸.

Через декілька днів виник черговий конфлікт в коаліції. 31 грудня 1917 р. відповідно до постанови РНК ВЧК заарештувала членів “Союзу захисту Установчих зборів”, які намагалися відкрити самовільно засідання. Політичні опоненти більшовиків в черговий раз здійснили спробу передати владу легітимно обраним 25 листопада 1917 р. Установчим зборам. Більшовики, не отримавши переваги на виборах, вважали Установчі збори як політичний інструмент передачі захопленої ними влади “дрібнобуржуазним партіям”. Декретом Раднаркому від 9 грудня підтвердженням постановою ВЦВК від 14 грудня вони були розпущені.³⁹

Коли один із лідерів партії лівих есерів, нарком юстиції І. Штейнберг і член колегії наркомату юстиції В. Карелін без відома ВЧК звільнили арештантів, більшовицьке керівництво розцінило цей вчинок як зазіхання на владу. Виправдовуючи свої дії, І. Штейнберг на засіданні РНК 1 січня 1918 р. заявив, що політичні арешти мають здійснюватися лише з дозволу наркомату юстиції. Така позиція лівих есерів передбачала спробу поставити під контроль діяльність не лише ВЧК, а й всю боротьбу проти політичних опонентів. Прекрасно зрозумівши суть тактичного ходу лівих есерів і маючи чисельну перевагу в РНК, постановою уряду від 1 січня 1918 р. більшовики заборонили втручатися в дії ВЧК. В постанові підкреслювалося, що ВЧК створена при Раді Народних Комісарів, наркомати юстиції та внутрішніх справ, комісії Петроградської ради мають право лише спостерігати за діяльністю Комісії. Контроль з боку Петроградської ради мотивувався тим, що діяльність ВЧК спочатку поширювалася лише на Петроград та його околиці. Всі конфліктні ситуації між цими органами мають розглядатися лише в РНК, причому, без призупинення поточної діяльності ВЧК⁴⁰. Практично ВЧК отримала права наркомату і підпорядковувалася РНК та ВЦВК, перед яким звітувалася.

На політичному підґрунті згаданого конфлікту наголошував Ф. Дзержинський. Він зазначав, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. “...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними “союзними” імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі і інтересам союзних імперіалістів”. На його думку, це був період угодовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єди-

ною метою утримати владу, “щоб не бути банкротами у справі управління країною”⁴¹.

Хоча більшовики з політичних і тактичних міркувань 21 січня 1918 р. пішли на включення до складу колегії ВЧК лівих есерів М.Смельянова, В.Волкова, В. Александровича, П.Сидорова, більшість голосів членів Колегії ВЧК та РНК була у більшовиків. Ліві есери, не довіряючи більшовикам, намагалися зміцнити свої позиції у вищих органах влади, вимагали присутності своїх членів у всіх каральних та правоохоронних органах. Вони прекрасно розуміли, що під час чергового політичного конфлікту замість переговорного процесу більшовики застосують ВЧК та інші силові структури як інструмент боротьби з політичною опозицією.

До речі, нарком юстиції І. Штейберг від імені партії лівих есерів вимагав включити її представників до ВЧК без обговорення та утвердження кандидатур на засіданні РНК. Звичайно, Ф. Дзержинський та інші члени РНК на засіданні 20 січня 1918 р. виступили проти такого порядку вирішення кадрових питань у ВЧК. Було визнано за бажане призначення заступником голови ВЧК члена фракції лівих есерів, але всі кандидатури затверджувати лише на засіданні РНК.

Більшовики прекрасно розуміли прагнення своїх політичних союзників. М. Лаціс, характеризуючи обставини призначення лівих есерів у ВЧК, зазначав: “Тут... грала роль не відсутність тямущих працівників, а тиск лівих есерів, які почали боротьбу проти Надзвичайної комісії і вимагали участі в ній для контролю”⁴². Але через меншість ліві есери позбавлялися можливості впливати на розвиток подій.

Хоча на засіданнях РНК вони постійно піднімали питання щодо обмеження компетенції ВЧК. Так, 13 лютого 1918 р. в гострій дискусії між Ф. Дзержинським, В. Бонч-Бруєвичем та І. Штейнбергом, В. Александровичем було остаточно визначено функції існуючих установ “розшуку і припинення”, “слідства та суду”. Більшовики пішли на поступки, зосередивши у ВЧК роботу по “розшуку, припиненню та попередженню злочинів”, залишивши подальше “впровадження справи, проведення слідства і передачі справи в суд” в компетенції слідчої комісії при Трибуналі. Водночас РНК вирішила поповнити обидві Комісії “енергійними товаришами”⁴³. На політичному компоненті органів державної безпеки наголошував Ф.Дзержинський. Він говорив, що радянська влада не була усталена, ЧК було дано загальну вказівку нещадної боротьби. “...Коли багато з нас і не з нас недооцінювали наших сил, коли вороги і опоненти наші збиралися з силами для того, щоб на Установчих зборах дати нам жорстокий бій, відняти владу від робітників і селян і передати її тим, які не хотіли поривати із закордонними

“союзними” імперіалістами, які хотіли самостійність робітничо-селянської зовнішньої політики підпорядкувати волі і інтересам союзних імперіалістів”. На його думку, це був період угодовства з “ворожими для радянської влади партіями” з єдиною метою утримати владу, “...щоб не бути банкрутами у справі управління країною”⁴⁴.

Доктор історичних наук С.В.Леонов, до речі, вважав основним мотивом створення ВЧК – бажання позбавитися впливу лівих есерів у принципово важливій сфері “боротьби з контрреволюцією”⁴⁵. Але протягом ще декількох місяців ліві есери могли контролювати дії більшовицького уряду.

Численні політичні дискусії між лівими есерами та більшовиками в РНК щодо шляхів розвитку країни, спроба лівоесерівського заклоту 6-7 липня 1918 р. повністю визначили ідеологічну орієнтацію ВЧК на більшовицьку партію⁴⁶. За твердженням В. Менжинського, перший голова ВЧК Ф. Дзержинський постійно повторював: “ЧК повинна стати органом Центрального Комітету, інакше вона шкідлива, тоді вона виродиться в охранку або орган контрреволюції”⁴⁷.

Така ідеологічно-кадрова реконструкція була конче необхідна для більшовиків з їх ідеєю концентрації зусиль, жорсткого централізованого підпорядкування всіх органів влади.

Таким чином, соціально-політична ситуація після жовтневого перевороту 1917 р. загрожувала втратою для більшовиків влади. Для більшовиків найбільшою загрозою став саботаж. Тому первинним мотивом для створення ВЧК стала небезпека Всеросійського страйку службовців, а не збройна загроза контрреволюції, як це зазначалося у радянській історіографії.

Численні конфлікти та дискусії з політичними союзниками лівими есерами через різне бачення шляхів досягнення соціально справедливого та демократичного суспільства, реальна загроза контрреволюції переконали більшовицьке керівництво у необхідності силової структури підпорядкованої партії і здатної радикально вирішити проблему політичної опозиції.

Переконавшись у дієвості тимчасової ВЧК створеної для вирішення локальної проблеми, лідери більшовицької Росії почали її інтенсивну розбудову. Цьому завданню було підпорядковані всі подальші кадрові перестановки та організаційні зміни ВЧК-ГПУ.

Примітки

¹ Козлов В.П. Тяжкое бремя правды // Вестник Российской академии наук.- 1997.- Т. 67.- №3.- С. 237.

- ² Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК.- М., 1960. – 248 с.; Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - Кн.1. – М., 1986. - 333 с.; Портнов В.П. ВЧК (1917-1922 гг.). – М., 1987. – 208 с. та ін.
- ³ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – 511 с.; В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – 679 с. тощо.
- ⁴ Софинов П.Г. Вказ. праця. - С.11.
- ⁵ *Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ).* – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5-6; спр.2. – Арк.2; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. Материалы Исторических чтений на Лубянке. 1997-2000. – М., 2003. - С.121.
- ⁶ Там само. - Спр.19. – Арк.1; *Ворошилов К.Е.* Верный соратник Ленина // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.37; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность.... – М., 2003. - С.121.
- ⁷ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Харьков, 1990.-С. 17.
- ⁸ *Голинков Д.Л.* Вказ. праця. - С. 57.
- ⁹ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.22.
- ¹⁰ Там само. – С.36-59.
- ¹¹ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.23-24.
- ¹² Там само. – С.24, 26.
- ¹³ Там само. – С.32-33.
- ¹⁴ *РДАСПІ.* – Ф.19. - Оп.1. - Спр.11. – Арк.2; див.: *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность.... – М., 2003. - С.121.
- ¹⁵ *Леонов С.В.* Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. ... – М., 2003. – С.123-124.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Декреты Советской власти. – Т. 1. – М., 1953. – С.102.
- ¹⁸ Див.: Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.24, 26-27, 29-30.
- ¹⁹ Там само. – С.65-66.
- ²⁰ Софинов П.Г. Вказ. праця.– С.15.
- ²¹ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.35-36.
- ²² Там само. – С.37.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ *Лацис М.* Товарищ Дзержинский и ВЧК // Пролетарская революция. - 1926. - №9. - С.83.
- ²⁶ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.35-36-37; Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Справочник. – Под ред. акад. А. Яковлева. – М.: МФД, 2003. – С.15.
- ²⁷ *Лацис М. Ф.Э.* Дзержинский и ВЧК// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.116.

- ²⁸ Петерс Я. Пролетарский якобинец // О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.92.
- ²⁹ Портнов В.П. ВЧК (1917-1922 гг.). – М., 1987. – С.49.
- ³⁰ Дзержинский Ф. В Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета// Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. – М.,1977. – С.172-173.
- ³¹ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.113.
- ³² Див.: Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. - Кн.1. – М., 1986. – С. 144-154.
- ³³ Березков В.И. Внутри и вне «Большого дома». – СПб, 1995. – С.55.
- ³⁴ Там само. – С.53-61.
- ³⁵ Див.: В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С. 575-654.
- ³⁶ Там само.– С.52-53.
- ³⁷ Там само.– С.57.
- ³⁸ Там само.– С.52-53.
- ³⁹ Декреты Советской власти. – Т. 1.- М., 1956. - С.159, 171.
- ⁴⁰ В.И. Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917-1922 гг.). – М., 1975. – С.39–44.
- ⁴¹ Дзержинский Ф. О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. 1897-1923. – М., 1977. – С.182.
- ⁴² Там само. – С.51.
- ⁴³ Из истории ВЧК. Сборник документов.(1917-1921 гг.). – М., 1958. – С.91.
- ⁴⁴ Дзержинский Ф. О деятельности ВЧК. Доклад на заседании ВЦИК 17 февраля 1919 г. – Избранные произведения. В 2-х томах. – Т.1. 1897-1923. – М., 1977. – С.182.
- ⁴⁵ Леонов С.В. Создание ВЧК: новый взгляд// Российские спецслужбы: история и современность. ... – М., 2003. - С.124-125.
- ⁴⁶ Петерс Я. Пролетарский якобинец// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.95.
- ⁴⁷ Менжинский В.Р. Рыцарь революции// О Феликсе Дзержинском: Воспоминания, очерки, статьи современников. – М., 1987. – С.179.

Валерій Васильєв
(Київ)

ВПЛИВ “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” 1937 – 1938 РР. НА ЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ В УРСР

Vasylyev V. The impact of “Great terror” on the economic process in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1937 – 1938).

The author based on the analysis of new archival documents investigated how the negetave aspects of economic processes of 1930th impacted the mentality of Communist party’s leaders, who, in their turn, initiated new waves of political repression. Besides the role and results of state terror in the administration of some branches of industry in the Soviet Ukraine in the 1937–1938 were found out.

Завдяки наполегливій праці істориків та громадськості протягом останніх років значно поглибилося наукове осмислення політичних репресій доби тоталітарного режиму в Україні. Вчені опублікували значну кількість літератури з цієї тематики, ввели у науковий обіг новий документальний матеріал, зокрема з архівів колишніх радянських спецслужб. Протягом останніх років помітним став перехід від позитивістських методологій у дослідженнях до спроб теоретичного осмислення феномену “великого терору”¹.

Сьогодні зрозуміло, що на різних етапах історії України радянської доби репресії й терор використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичного режиму та засобом побудови комуністичного суспільства. Слід також врахувати, що марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство обумовлювали специфіку свідомості й мислення керівників СРСР у 1920–1930-х рр. Для їх марксистської свідо-

мости природною була жорстка ув'язка змін відносин власності з процесами «очищення політичної надбудови» українського суспільства від “родимих плям” капіталізму. Тому терор був інструментом диктатури пролетаріату, елементом соціальних технологій з метою трансформувати суспільство у відповідності до вимог марксистсько-ленінської ідеології та уявлень радянських лідерів.

Здійснення політичного курсу керівництвом Компартії завжди являло собою певну суміш, поєднання державного терору та правових дій. Після періодів масового терору, що загрожували підірвати життєві основи суспільної стабільності, наступало більш активне використання правових регуляторів державної діяльності.

Проте період “великого терору” (1937-1938 рр.) був відзначений таким сплеском масштабних репресій, що вчені приділяли їй приділяють трактуванню цих трагічних подій пильну увагу. Багато різних сторін жакливого “єжовщини” (від М.Єжова – наркома внутрішніх справ тих років) вже висвітлені вітчизняними істориками². Водночас у світовій історіографії не вщухають дискусії щодо пояснення причин цього феномену.

Більшість дослідників вважає, що основною причиною “великого терору” було прагнення керівництва СРСР знищити так звану “п'яту колону” – потенційних та реальних супротивників комуністичного режиму³. Інші вказують, що терор спровокували протиріччя між різними групами партійних, радянських, господарських керівників, “центром” та регіонами в управлінській системі, незадоволення суспільства діями влади, що виразно проявилось під час голосування на виборах наприкінці 1937 р. тощо⁴. Серед істориків затверджується точка зору: “великий терор” – це поняття, що включає масові репресивні операції серпня 1937 – листопада 1938 рр.⁵, а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня (“кадрова революція”)⁶.

Наукові інтерпретації політичних чинників “великого терору”, гострі дискусії навколо оцінок ролі марксистської ідеології у перетворенні репресій на постійну політичну практику, на наш погляд, призвели до певного послаблення інтересу до аналізу різних аспектів соціально-економічних процесів у другій половині 1930-х рр. Зокрема, майже недослідженими залишаються економічні процеси в Україні під час “великого терору”, обумовленість політичних дій радянського керівництва результатами “економічного розвитку” республіки.

Тому метою даної статті є спроба дослідити на основі аналізу нових архівних документів, наскільки негативні аспекти економічних процесів у 1930-х рр. впливали на свідомість лідерів Компартії, які ініціювали нові хвилі політичних репресій, й, водночас, з'ясувати роль

та наслідки державного терору в управлінні окремими галузями промисловості, сільського господарства УРСР у 1937-1938 рр.

Для аналізу показників функціонування окремих галузей економіки використовувались статистичні дані тих часів. Не дивлячись на викривлення та похибки, що існували тоді, уважне вивчення радянської статистики, особливо даних Управління народногосподарського обліку Державної планової комісії УРСР, надає змогу робити висновки щодо загальних економічних тенденцій та процесів.

Дане дослідження зосереджувалося на двох важливих для республіки галузях економіки: сільському господарстві та вугільній промисловості. Протягом 1930-х рр. Україна постачала у державні фонди більше третини загальної кількості збіжжя, що знаходилося там. Видобуток вугілля сягав більше половини загальносоюзного⁷. Тому функціонування цих галузей мало серйозне значення для вищого політичного керівництва СРСР та УСРР (з 1936 р. – УРСР).

Слід зазначити, що економічні проблеми у сільському господарстві, здійснення політичних репресій в українському селі в 1937-1938 рр. ще чекають на своїх дослідників⁸. Натомість, вчені неодноразово звертались до теми політичних репресій у вугільній промисловості Донбасу. Надрукована перша книга Донецького обласного тому серії книг “Реабілітовані історією”⁹, навчальний посібник З. Лихолобової¹⁰, монографії О. Бута, П. Доброва¹¹ та американського історика Х. Куромія¹², у яких досліджувалися різні аспекти цієї тематики. Але вплив репресій на економічний розвиток вугільної промисловості Донбасу автори спеціально не вивчали.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що наприкінці 1936 р. керівництво СРСР зіткнулося з величезними труднощами у розвитку сільського господарства України. На хвилі стаханівського руху лідери країни вирішили досягти різкого зростання виробництва продовольства. Утім, за офіційними даними, республіка не виконала значно збільшені, у порівнянні з 1935 р., плани здачі державі збіжжя, цукрового буряку, інших сільськогосподарських продуктів. В умовах непоганого врожаю зернових культур централізоване постачання продовольством різних категорій населення з державних фондів з другої половини 1936 р. забезпечувалось на мінімальному рівні. 1 листопада 1936 р. застосували обмеження на вільний продаж борошна¹³. Після скасування картокової системи (1 листопада 1934 р.) та початку вільного продажу хліба (січень 1935 р.) радянські лідери знов повернулися до апробованих заходів. Селяни Харківської, Вінницької, Чернігівської, Одеської областей опинилися на порозі нового голоду. У кількох районах Харківській області дітей з голодуючих сімей передали до дитячих будинків.

Такі дії місцевої влади стали відомі у різних регіонах УРСР. На селі поширювалися чутки, що хліба у країні немає, тому що вивезли на пароплавах до Іспанії. Всіх очікувала нова карткова система отримання хліба. Водночас у містах посилювалися страйкові настрої¹⁴.

Історики досі не мають повної картини отримання генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним інформацій радянських спецслужб, партійних, радянських органів про ситуацію на місцях. Проте дії «вождя» дозволяють зробити висновок: він знав або здогадувався, що існує серйозне незадоволення суспільства владою. Технології зниження/подолання таких настроїв були вже напрацьовані – Сталін у другій половині 1936 р. активно використовував кампанії боротьби з “саботажем” стаханівського руху, судові процеси над троцькістами, зіннов’свцями, “правими ухильниками” для здійснення більш жорстокої репресивної політики.

Наприкінці 1936 р. на зустрічі з керівниками УРСР він заявив, що республіка “провалила” виконання державних планів здачі сільгосппродукції. Сталін підкреслив, що, наприклад, Харківська область не здала державі заплановані збіжжя та цукровий буряк, а її керівники зазналися й перетворилися на агрономів¹⁵. Через деякий час перший секретар Харківського обкому КП(б)У М. Демченко отримав призначення першим заступником наркома землеробства СРСР (що демонструє підступність Сталіна). У 1937 р. М. Демченка арештували за звинуваченням у керівництві контрреволюційною організацією “правих” в Україні¹⁶.

Хвиля репресій у сільському господарстві України піднялася навесні 1937 р. У ході сівби у республіці пройшло масове звільнення працівників районних та обласних земельних управлінь. Значну частину їх органи НКВС звинувачували у “шкідницькій” діяльності¹⁷.

Підстави у чекістів були: до різних партійно-радянських органів надходили тисячі листів про свавілля низових працівників, їх брутальні дії щодо населення, яке опинилося на межі нового голоду. Реальну картину життя українського села відтворює доповідна записка генерального прокурора УРСР М. Михайлика до першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора щодо причин звільнення з роботи колишнього прокурора Одеської області¹⁸. Михайлик відзначав, що 7 червня 1937 р. в Арбузинському районі області під суд потрапив звинувачений у крадіжки колосків, 12 липня лікар в’язниці зафіксував, що той від виснаження не рухається, а 16 липня звинувачений помер. У Гросудівському районі звинувачений помер, поки суд розбирав його справу щодо крадіжки колосків. У Фрунзенському районі обвинуваченого у зрізанні колосків засудили на 8 років. Наступного дня він помер від виснаження.

Як бачимо, голод штовхав селян на порушення відомого сталінського закону від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності, а місцева влада та судові органи засуджували вмираючих людей.

Низові партійно-радянські органи широко практикували незаконні арешти. У липні 1937 р. бюро Тілігуло-Березанського райкому партії підняло питання перед Одеським обкомом КП(б)У щодо надання права арешту усім головам сільрад. Районний прокурор не дав записати у протокол таке рішення, утім арешти у районні були звичайним явищем. У селі Пташино сільські активісти арештували колгоспницю М. Бобченко, чоловік якої служив у Червоній армії, за звинуваченням у крадіжці кількох колосків жита. Напередодні арешту від виснаження померла дитина жінки. У селі Тизули сільська влада арештувала 14-річного хлопчика за звинуваченням у крадіжці колосків. У день арешту від виснаження помер його батько. В Арбузинському районі голова райвиконкомом Криживицький віддав наказ начальнику райміліції арештовувати усіх колгоспників та одноосібників, які зрізають недоспілий хліб на власних присадибних ділянках.

Насильство місцевих керівників над селянами набувало гротескних форм. У Бобринецькому районі після рішення райкому КП(б)У про мобілізацію населення на жнива бригада завідуючого відділом райкому Липовецького влаштувала нічні облави, вдиралася до домівок, піднімала людей з ліжок, саджала їх у машини та відправляла на лани. Місцеві активісти влаштували облаву на кінотеатр, тільки настирливі прохання його директора зупинили незаконні арешти. На залізничній станції Помічна ще одна бригада насильно забрала усіх людей на жнива¹⁹. Архівні документи свідчать, що подібні процеси характерні для всієї України.

З другої половини 1937 р. кампанії збору врожаю, здавання державі збіжжя супроводжувалися розгортанням репресій проти місцевих партійно-радянських працівників. Сталін 3 серпня 1937 р. надіслав секретарям національних компартій, крайкомів та обкомів шифровку, у якій наголошувалося: “За останній час у краях, областях та республіках викрита шкідницька робота ворогів народу в області сільського господарства, спрямована на підрив господарства колгоспів та на провокування колгоспників на незадоволення проти радянської влади шляхом цілої системи знущань та глумливості над ними.

ЦК вважає суттєвим недоліком керівництва справою розгрому шкідників у сільському господарстві той факт, що ліквідація шкідників провадиться лише закритим порядком за лінією органів НКВС, а колгоспники не мобілізуються на боротьбу з шкідництвом та його носіями.

Вважаючи абсолютно необхідною політичну мобілізацію колгоспників навколо роботи, що здійснюється з розгрому ворогів народу у сільському господарстві, ЦК ВКП (б) зобов'язує обкоми, крайкоми та ЦК нацкомпартій організувати у кожній області у районах 2-3 відкритих показових процеси над ворогами народу – шкідниками сільського господарства, які пробралися до районних партійних, радянських та земельних органів (працівники МТС й райЗВ, предРВК, секретарі РК і т.п.), широко висвітлювати хід судових процесів у місцевій пресі²⁰.

11 серпня 1937 р. Сталін власноручно відредагував шифровку, що відправили на адресу партійних органів, уповноважених Комітету заготівель СРСР, начальників контор “Заготзерно”: “Голова Комітету Заготівель при РНК СРСР Клейнер викритий та арештований, як ворог народу, якій організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі та зберігання сортового насіння.

Завдання партійних та радянських організацій, усіх чесних працівників заготівельного апарату викорчувувати усі корінця та ліквідувати усі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера в органах Комітету Заготівель й забезпечити успіх у справі заготівлі та зберігання хлібу, у справі виконання постанов Пленуму ЦК ВКП(б) та РНК СРСР щодо поліпшення сортового насіння зернових культур.

РНК СРСР та ЦК ВКП(б) зобов'язують місцеві радянські та партійні органи перевірити усю практику роботи органів Комітету Заготівель, зокрема, “Заготзерно”, та суворо покарати усіх, хто намагався або намагається завадити справі хлібозаготівель та справі формування, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур²¹.

31 серпня та 10 вересня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли спільні постанови про боротьбу “з кліщом та наслідками шкідництва у справі зберігання збіжжя” (тексти, на жаль, не знайдені, маємо згадки про них в інших архівних документах), що конкретизували напрямки проведення показових судових процесів, зокрема, у системі “Заготзерно”. Прямі вказівки Сталіна на розгортання репресій ретельно виконували місцеві керівники. Співробітники органів радянської держбезпеки займалися організацією процесів. Перші секретарі обкомів КП(б)У особисто доповідали Сталіну щодо підготовки до проведення процесів. Наприклад, 16 вересня 1937 р. перший секретар Київського обкому партії С. Кудрявцев телеграфував до Кремля: “На виконання вказівок ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня по Київській області провадимо наступні показові суди над зрадниками зі зберігання збіжжя:

1. Суд над працівниками Ржищівського складу Заготзерно. За справою притягаються 7 чоловік. Призначено до слухання 18 вересня.

2. Суд над працівниками Фастівського пункту Заготзерно. За справою притягаються 3 чоловіки. Призначено до слухання 20 вересня.

3. Суд над працівниками Білоцерківського елеватору. За справою притягаються 6 чоловік. Призначено до слухання 25 вересня.

Київський обком прохає ЦК ВКП(б) дозволити також провести показовий процес над колишнім уповноваженим Комзаг РНК у Київській області Передирієм та працівниками Заготзерно Полторацьким та Мучатовим, які були організаторами шкідництва у системі Заготзерно у Київській області, із застосуванням до них заходів, передбачених постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 вересня”.

Принадно зауважимо, що останній абзац тексту цього документу був підкреслений червоним олівцем, що характерно для Сталіна. На тексті шифровки збереглися підписи: “”за – Молотов”, “Ст.” (Сталін), “Каганович”²².

Після таких настанов вищого політичного керівництва країни в Україні, інших республіках провели показові судові процеси. Один з них організували у Гайсинському районі Вінницької області. 16 вересня 1937 р. заступник наркома юстиції УРСР А. Гарін надіслав до Косіора спецповідомлення “Про контрреволюційну троцькістську диверсійно-шкідницьку організацію у Гайсинському районі Вінницької області”, у якій повідомляв, що сесія Вінницького обласного суду у Гайсині 27 серпня розглянула у відкритому судовому засіданні справу 6 колишніх керівників Гайсинського району. Підсудні – колишні секретар райкому партії М. Трахтман, голова райвиконкому М. Родович, начальник Гайсинського районного земельного відділу І. Петровський, районний державний агроном З. Товстонос, старший агроном Кибличської МТС Г. Твердохліб, голова колгоспу “Більшовик” Г. Макмак, а також куркуль Г. Кучевський.

Їх звинуватили “у тому, що зорганізувалися у контрреволюційну троцькістську банду на чолі з троцькістом Трахтманом, протягом останніх 3-4 років здійснювали систематичні шкідницькі акти у сільському господарстві Гайсинського району з контрреволюційною метою – підірвати потужність сільського господарства, розвалити колгоспи, зірвати землеустрій, заплутати сівозміни, підірвати зростання скотарства, зменшити кормову базу, розвалити радянський апарат на селі, розкласти працівників колгоспів та сільських рад, щоб викликати обурення колгоспників та незадоволення політикою партії та Радянської влади...”.

Гайсинський район мав велике значення у сільському господарстві Вінницької області. Йому надавали серйозну державну допомогу сільськогосподарськими машинами, кредитами, завезли чистосортне насіння, надіслали нових працівників. “Але, - відзначав Гарін, за 3-4 останніх роки район мав великі прориви: систематично з року в рік не виконує район державних зобов’язань з хлібопоставок та м’ясопоставок, врожайність не досягає того, що можуть та повинні давати колгосп, землеустрій зривається, сівозміна плується, боротьба зі шкідниками (сільськогосподарськими. – Авт.) зривається та саботується, скотарство не забезпечується кормами, лани забруднені бур’янами, впровадження нових культур, зокрема конюшини й люцерни призводить до провалу, безгрунтовий засів трав - гине до 70%, городні бригади у колгоспах розпадаються, а це призводить до загибелі значної частини кормового буряку, просапні засіваються у деяких колгоспах на забрудненій площі або у мокрий ґрунт, що зменшує врожайність, а іноді призводить до загибелі засівів, у 1932-1933 рр. знищувалися коні, молотба відбувалася таким чином, що часто-густо хліб пропадав від дощів. По селах відбувалися найгрубіші порушення революційної законності, неприпустиме нехтування прав колгоспників та одноосібників, знущання над ними”.

На суді у Гайсині прилюдно заявили, що Трахтман – “бувалий троцькіст”. Ще у 1924 р. студентом Комуніверситету ім. Артема, він відкрито виступав проти генеральної лінії партії, “замаскувався та дворушником пробрався до партійного апарату» на керівні посади. За підтримки троцькістів Трахтман увійшов до контрреволюційної організації, що існувала у Вінницькій області, а незабаром заснував троцькістську організацію у Гайсинському районі.

Перед свідками та журналістами у залі суду розгорталася страшна картина зрадництва: “Цілком зрозуміло, що Трахтман для вербування до цієї організації зупинився на класово-чужих елементах. Дізнавшись, як секретар РПК, що Родович, сумнівна у минулому особа, - офіцер армії Керенського²³, який приховував національну приналежність (поляк. – Авт.), допустив відвертий опортунізм у податковій політиці, дізнавшись, що директор Гайсинської МТС Химич – виходець з куркульської родини, що батько Химича – організатор гетьманських банд, брат – поліцейський, сам Химич у минулому правий есер, дізнавшись, що директор Гайсинського цукрового заводу Пожидаєв – чужа людина, що розклалася, двічі виключалася з партії, - цих осіб Трахтман вербує до контрреволюційної організації”. Він розставив їх на ключових посадах, а вони, у свої чергу, вербували нових зра-

дників. Як наслідок, МТС у районі заповнили чужі люди: колишні дворяни, безпаспортні, вихідці з куркульських сімей.

Агрономом найбільшого у районі колгоспу “Більшовик” у селі Краснопілка призначили “шпигуна, шкідника, у минулому керуючого поміщицьким маєтком” Філяновича, головою колгоспу - «шкідника» Макмака. Усі вони, за словами Трахтмана, мали на меті: “знизити врожайність у колгоспах, а тим самим й вартість трудової та кількість хлібу, що здається державі як натуроплата, викликати обурення колгоспних мас політикою партії та уряду”.

У колгоспі “Більшовик” в 1931-1932 рр., за розпорядженням Макмака та Філяновича, знищили понад 100 коней. Вони заявили, що “коні вже не потрібні, будуть сталі коні - трактори”. У 1935-1936 рр. у колгоспі засіяли цибулю 40 га забрудненої землі. Врожаю не отримали. У 1936 р. під час молотби загинули від дощів 6,5 тон пшениці.

Сільські кореспонденти з Краснопілки повідомляли про це у газети “Комуніст” та “Соціалістичне село”, на зборах з критикою дій керівництва колгоспу намагалися виступити окремі колгоспники. Але останніх силою виводили із зали. Макмак широко практикував штрафи та побиття колгоспників. Його розгнуданість не мала межі. У 1935 р. він оштрафував 203 колгоспника, кількох з них на усі трудові. А колгоспники Коновал, Мартинюк, Сидорчук померли від побоїв, нанесених їм Макмаком.

Приголомшені слухачі дізналися, що агроном Твердохліб втягнув до контрреволюційної організації куркуля Кучерського. “Знаючи про те, що Кучерський з куркульської сім’ї, - стверджувалося на процесі, - батько його мав до революції 25 десятин землі, двигун, молотарку, складні інші сільськогосподарські машини, що батько та він підлягали висилці під час ліквідації куркульства, але тоді зникли, що Кучерський контрреволюційно налаштований, мріє щодо помсти тим, хто розкуркулив його родину, - втягнув останнього до шкідництва, запропонував шкідницькі здійснювати підготовку ґрунту. Кучерський у Чельницькому колгоспі навесні 1937 р. це й робив, а також зіпсував трактор. Щоб приховати наслідки шкідництва, Кучерський виходив на роботу у нічну зміну”.

Багато мешканців Гайсинського району повірили, що колишні керівники – вороги та шкідники. Під час процесу до суду приходили добровільні свідки, які вимагали допросити їх, розповідали щодо безчинств та беззаконь місцевої влади. Трахтмана, Родовича, Твердохліба, Товстоноса засудили до розстрілу, Петровського и Макмака – до 10 років в’язниці, а Кучерського – до 8 років²⁴.

Генеральний прокурор ССРСР А. Вишинський 20 вересня 1937 р. направив Й.Сталіну та голові РНК СРСР В. Молотову доповідну записку, в якій вказував, що в прокурорських органах знаходилось 170 справ з шкідництва у сільському господарстві, 50 з них – в Україні. 28 вересня він повідомив, що кількість справ з цього приводу в СРСР збільшилась до 408, значно зросла кількість засуджених²⁵.

Всього в Україні з 1 червня 1937 р. до 10 січня 1938 р. провели 72 показових судових процеси, на яких засудили 399 чоловік. З них 238 приговорили до розстрілу, 161 – до 10 років ув'язнення. Із загальної кількості, 17 процесів провели у справах шкідництва у сільському господарстві, 27 – у скотарстві, 27 – системі “Заготзерно” та Комітету заготівель, 1 – вугільній промисловості²⁶.

Таким чином, 72 судовий процес було організовано на виконання наведених вище директив Сталіна. Це, а також хід процесів, свідчать про кілька особливостей репресій у сільському господарстві. Очевидно, що Сталін та його оточення намагалися використати незадоволення селян колективізацією, голодомором 1932-1933 рр., їх ненависть до місцевих працівників для кадрової чистки низових управлінських структур.

Американський історик Ш. Фітцпатрик аналізувала подібні процеси на території РРФСР. Її висновок про те, що роль Москви (вважаємо, що правильніше казати Кремля. – Авт.) у їх проведенні не слід перебільшувати, цілком правильний²⁷. Але слід додати, що вказівки Сталіна зобов'язували місцевих чиновників організувати судові фарси. Інше питання, чи вдалося керівництву Компартії переконати суспільство, що лише місцеві керівники винуваті у бідах та стражданнях людей? Здається, що ні. У всякому випадку, ми не помічаємо у газетних матеріалах, що висвітлювали процеси, здравниць на честь Сталіна. Це відноситься й до виступів свідків. Селяни гарно розуміли, хто та що є першоджерелами суспільних негараздів.

Репресії у сільському господарстві не обмежувалися проведенням фальсифікованих судових процесів. Більше всього людей постраждало у ході здійснення масових репресивних операцій. Проте встановити точну кількість арештованих та засуджених у сільському господарстві дуже важко внаслідок своєрідності “чекістської статистики” того часу²⁸. Поки що висловимо обережне припущення, що репресії проти низових управлінців складали лише частку державного терору, спрямованого проти селян, які мали нещастя потрапити до обліково-карткової системи обласних УНКВД, або були заарештовані за доносами, свідченнями, “вибитими” у ході допитів тощо.

У 1938 р. репресії у сільському господарстві продовжувалися. На XIV з'їзді КП(б)У (13 червня 1938 р.) перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов промовив дуже показові слова: “Вороги робили усе, щоб розорити наші колгоспи. Труднощі, які пережила Україна під час колективізації, були організовані за завданням Пілсудського²⁹ та німецьких фашистів. Вороги відчували, яку потужність несуть колгоспи для України, для селянства, для соціалістичної держави. Тому вони усі сили доклали, щоб зірвати колгоспне будівництво, піти на саботаж, на провокацію й, тим самим, підривати колгоспи, розорити їх та домагатися незадоволення з боку селян... Ми ворогів в основному розбили, але у нас залишилися ще ворожі коринці й було б зовсім невірно та шкідливо думати, що вже усе зроблене. Ми повинні бути пильними, повинні завжди готовими до бою, готовими до того, щоб безпощадно громити шпигунів та зрадників. І ми їх розгромимо, та доб'ємо до кінця”³⁰.

Схожі оцінки ситуації, а, відповідно, й політичні дії радянського керівництва простежувались у вугільній промисловості республіки. В історичній літературі неодноразово висловлювалася думка, що стахановський рух, який виник у Донбасі в другій половині 1935 р., спричинив низку серйозних суперечностей у економіці, соціальній та політичній сферах суспільства, перетворився на каталізатор політичних репресій в регіоні та в УРСР³¹.

Дійсно, стаханівський рух, політично підтриманий керівництвом Компартії, поклав величезну відповідальність на місцевих комуністів. Партійні керівники різного рангу вимагали від господарників негайного поширення стахановських методів на усіх підприємствах й ділянках виробництва. Проте досягти цього виявилось неможливим за умов низького технічного рівня вугільної галузі, специфіки організації виробництва, нестачі матеріальних ресурсів.

У гонитві за рекордами на другий план відійшли планово-профілактичні ремонти, не здійснювалися підготовчо-перспективні роботи. Обладнання спрацювалося, частішали аварії та простої. Становище ускладнилося після запровадження у 1936 р. нових технічно необґрунтованих норм, які майже на третину перевищували попередні. Від господарських керівників вимагалось організувати стаханівські “доби”, “тижні”, “місячники” з метою виконання норм шахтарями. Проте люди відмовлялися від виснажливої праці. Зарплати знизилися, виробництво дезорганізовувалося.

За таких умов партійні керівники перекладали провину на господарників, ті, у свою чергу, на інженерно-технічних працівників. Перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов на одному з партійних активів заявив: “Саботажник стаханівського руху – це майже

контрреволюціонер”³². Це була не сама різка заява з тих, що лунали у ті часи. У грудні 1936 р. на пленумі ЦК ВКП(б) М.Єжов сказав, що деякі керівники вугільної промисловості були шкідниками, намагалися викликати незадоволення робітників діями уряду, влаштовуючи для цього аварії. М.Єжов демагогічно наголосив, що ці керівники вважали робітників за худобу, життя якої нічого не варто³³.

Для кращого розуміння процесів, що відбувалися безпосередньо у шахтах, розглянемо один з архівних документів. Це меморандум члена Донецького обласного суду Афоніна щодо результатів дослідження справи з аварією 18 грудня 1936 р. на шахті “Юнком”, що супроводжувалася людськими жертвами. Копію документу у травні 1937 р. голова Верховного Суду УРСР Ф. Шумятський надіслав першому секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору. У супроводжувальній записці зазначалося: “При розгляді справи встановлено, що трест “Орджонікідзевугілля” та “Донбассвугілля” приховали від слідства надзвичайно важливі факти стосовно аварії та не допомогли слідству виявити факти шкідництва. Справу передано до Донецької прокуратури для додаткового розслідування”.

З меморандуму зрозуміло, що 18 грудня 1936 р. на шахті “Юнком” сталася трагедія – викидом породи завалило 6 шахтарів. Через 12 годин двох з них вдалося відкопати, але четверо загинули. За фактом аварії відкрили карну справу, звинувачуючи головного інженера шахти Колесникова, начальника ділянки Валентинова, горно-технічного інспектора Стельмаха у порушенні правил техніки безпеки. На попередньому слідстві вони визнали себе винними.

5 лютого 1937 р. керуючий трестом “Орджонікідзевугілля” Фесенко у листі до начальника місцевого НКВД УРСР Хаєта заявив, що за його думкою, яку підтримала більшість спеціалістів, завал стався внаслідок великого викиду породи, підмитой підземними водами. Тому судити головного інженера Колесникова підстав не було. Призначені для з’ясування обставин справи експерти не дійшли до однозначного висновку щодо причин трагедії. 23 березня 1937 р. у шахті знайшли тіло ще одного із загиблих робітників, але у слідчі органи не повідомили. Вірогідно, не бажали знову повертатися до цієї справи. Схожу позицію зайняло керівництво тресту “Донбассвугілля”, яке створило комісію для розслідування справи, але її висновки не надіслали слідчим органам.

Проте останні з’ясували, що до цієї трагедії, у серпні-вересні 1936 р. на шахті сталося 3 викиди породи. Внаслідок порушень правил безпеки та завалів у 1936 р. загинуло 13 робітників, зафіксовано 970

випадків травматизму. З серпня до грудня 1936 р. видобуток вугілля різко впав.

Колесников заявив у ході слідства, що знав про відставання кріпильних робіт та збільшення довжини врубів уступів. Тому Афонін робив висновок: “Оскільки це так, Колесников як інженер, не міг не знати наслідків, що можуть відбутися від таких порушень, а отже, - значить він свідомо вів ділянку до завалу”. Викликані до суду свідки заявили, що 18 грудня 1936 р. на шахті намітили стахановську добу. 16 грудня директор шахті Гарбузов провів технічну нараду, наголосив на необхідності дати підвищений видобуток вугілля. Валентинов заявив, що такий видобуток він дати зможе, але просить головного інженера спуститися у шахту й особисто оглянути загрозову ділянку роботи. Він повторював свої прохання у наступні дні, але Колесников у шахті не побував. У стаханівську добу стався завал.

Афонін відзначав: “Я вважаю поведінку Колесникова 16-18 грудня не випадковою, і на підставі вищевикладеного вважаю, що у діях головного інженера є елементи шкідництва, тобто злочини, передбачені статтею 54-7 КК (шкідництво)”. Утім, Афонін пропонував тимчасово не заарештовувати Колесникова, тому що на шахті зіпсувалися 2 насоси, вона опинилася під загрозою повного затоплення³⁴.

Справа на шахті “Юнком” – яскраве свідчення ситуації у вугільній промисловості та обставин здійснення репресій проти спеціалістів. У 1936 р. до судової відповідальності у Донбасі було притягнуто 1000 інженерно-технічних працівників (ІТП), засуджено половину з них³⁵. З’явилися шахти, які у народі отримали назву “інженерно-виправних робіт”.

Безглузді й злочинні репресії супроводжувались зниженням заробітної плати у вугільній промисловості Донбасу на 20%. Більше 55% шахтарів працювали на одному місці менше одного року. За другу половину 1936 р. змінилося 20% начальників дільниць та майже половина завідуючих шахтами.

Донецький обком КП(б)У вимагав від комуністів та безпартійних ретельно стежити за поведінкою звільнених з посад та виключених з партії, викривати “маскування троцькістських дворушників”. Проте після проведених в області у вересні 1936 р. арештів 600 так званих «троцькістів» керівництво обкому опинилося під загрозою політичних звинувачень. Керівництво ЦК КП(б)У вирішило, що обком недостатньо самокритично провів обговорення постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У”.

Принагідно зауважимо, що ця постанова створювала політичне підґрунття для репресій проти вищого політичного керівництва УРСР, тому що, мовляв, апарат ЦК КП(б)У виявився “засміченим ворогами народу”. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев звинувачувався у втраті “більшовицької пильності”, оточенні себе “ворогами”, за що отримав догану.

Для обговорення постанови на Донецький обласний партактив у (11-13 лютого 1937 р.) відрядили голову РНК УРСР П. Любченка. Але не він, а голова донецького УНКВД В. Іванов виявився головною фігурою у критиці обласного керівництва. Він заявив про “сімейність” у стосунках керівників, а отже, - відсутність пильності. Висновок головного чекіста області був відверто погрозливым: “Безпринципність бюро обкому та його першого секретаря Саркісова гальмували своєчасне викриття ворогів”³⁶.

Після таких заяв С.Саркісов, вимушений виправдовуватися, демонстрував особливу зятіть у пошуках «зрадників». За 3 місяці він більше 10 разів виступав на партійно-господарських активах області із закличками до пильності, організовував виключення з партії, зняття з посад та арешти керівників за матеріалами, наданими НКВД. Архівні документи свідчать, що він особисто сприяв арештам голови облвиконкому М. Іванова, секретаря обкому КП(б)У А. Вайнова, директора Макіївського металургійного заводу Г. Гвахарія³⁷.

Вже у першому кварталі 1937 р. репресії у Донбасі набули масового характеру. С. Саркісов офіційно заявив, що органи НКВС викрили та ліквідували у Донбасі 112 груп фашистів, у складі 587 чоловік. Серед репресованих було 11 членів обкому партії³⁸.

Утім, ситуація у вугільній промисловості продовжувала погіршуватися. Видобуток вугілля у 1936 р. не перевищив рівень 1935 р., у першому кварталі 1937 р. план було виконано на 89,5%³⁹. Керівництво СРСР занепокоїлося. 20 квітня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило С. Саркісова керівником тресту “Донбасвугілля”. Його попередню посаду обійняв перший секретар Горьківського крайкому ВКП(б) Е. Прамнек⁴⁰.

28 квітня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову “Про роботу вугільної промисловості Донбасу”, в якій, зокрема зазначалося: “Нерідко господарські, партійні та, особливо, профспілкові організації вугільного Донбасу відносяться неприпустимо бездушно до працівників вугільної промисловості, припускають огульні репресії, виключення з партії та профспілок, звільнення з роботи або віддають до суду”. Парторганізації Донбасу зобов’язувалися, поряд з “викорчоч-

вуванням шкідницьких елементів”, всебічно підтримувати та допомагати сумлінно працюючим інженерам, технікам та господарникам⁴¹.

На виконання цієї постанови у ЦК КП(б)У 4-5 травня 1937 р. провели нараду, де заслухали доповіді членів комісії ЦК КП(б)У з перевірки ситуації у Донбасі. Виступаючі критикували репресії проти ІТП, практику “шахт виправних робіт”, жахливі побутові умови у регіоні, відсутність питної води, “неймовірне обурення людей та дуже негарний політико-моральний настрій командного складу”. З’ясувалося, що у першому кварталі 1937 р. змінилося 20% керівників шахт, з них 35% - головних інженерів, 22,5% - завідуючих.

Секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич розцінив такі події як результат паніки. Він заявив: “Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче за план, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси – вдарилися у панічне становище. Людей побили більше, ніж слід”. Він повідомив, що наприкінці 1936 р. Сталін дав завдання переглянути судовості ІТП. Для проведення відповідної роботи створювалася державна комісія⁴².

За наслідками наради, 13 травня 1937 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Питання вугільного Донбасу у зв’язку з рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б)”, якою зобов’язав судові органи у місячний термін переглянути усі справи керівників вугільної промисловості, засуджених з 1933 р.⁴³ Роботу очолювала державна комісія, яка працювала 2 місяці. 27 липня 1937 р. Ф.Шумяцький надіслав С.Косіору доповідну записку, у якій зазначалося, що комісія закінчила роботу. Перевірка охопила 1184 справ на 1745 чоловік, розглянутих судами Донецької області з 1 січня 1933 р. до 1 травня 1937 р. Не розглянутими залишилися близько 400 справ у народних судах області та справи з контрреволюційних злочинів, що перебували в архіві Донецького УНКВД. Серед перевірених справ причинами їх виникнення були:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Аварії зі смертельними наслідками	33	61	79	136	62	371
Аварії з каліцтвом	14	18	27	56	26	141
Інші (з переважно економічними наслідками)	104	217	135	152	64	672
Всього	151	296	241	344	152	1184

Аналіз цих показників показує різке зростання аварійності на шахтах, що супроводжувалося людськими жертвами. Так, у 1936 р. кількість аварій зі смертельними наслідками зросла майже у 2 рази у порівнянні з 1935 р. Аналогічна ситуація виникла у 1937 р.

Уявлення про кількість засуджених керівників дають дані зі справ, розглянутих комісією:

	1933	1934	1935	1936	1937	Всього
Оперативний командний склад вугільної промисловості	157	268	275	285	157	1142
Адміністративно-господарський склад	10	5	3	8	-	26
Робітники	72	169	95	158	66	560
Всього	239	442	373	451	223	1728

Як бачимо, цифри зростали протягом 30-х рр. У перші місяці 1937 р. ця тенденція посилилася. Ще більш показовим є те, що результати діяльності комісії ЦК КП(б)У не призвели до амністування значної кількості засуджених: вирок скасували або пом'якшили 413 чоловікам, вирок без змін – 1009 чоловік, ініціювали прохання перед ЦВК УРСР щодо зняття судимості відносно 323 чоловік. У висновках комісія заявила, що головною причиною зростання аварійності у вугільній промисловості «є шкідницька діяльність ворогів»⁴⁴. Отже, ніякого «пом'якшення» репресивної практики не відбулося.

Серед документів архівних фондів політбюро, відділів ЦК ВКП(б), особистих фондів Сталіна, Молотова, Кагановича (зберігаються у РДАСП) не вдалося знайти свідoctв того, що результати діяльності комісії були відомими вищому політичному керівництву СРСР. Але відомо, що курс на посилення репресій не тільки зберігався й суттєво посилювався з другої половини 1937 р. У Донецькій області в липні 1937 р. С. Саркісова та багатьох його колег арештували як «ворогів народу». Незабаром їх розстріляли. З 76 членів обкому партії, обраних у травні 1937 р., у червні залишилося лише 6 чоловік⁴⁵.

Новий перший секретар обкому КП(б)У Е. Прамнек добився переводу з Горького до Сталіно свого найближчого оточення. Проте сам був фігурантом «Латиської контрреволюційної націоналістичної організації», яку розробляли чекісти. 22 серпня 1937 р. на пленумі Донецького обкому КП(б)У він виступив за «викорчовування решток воро-

гів”, широку зачистку Донбасу “від куркулів, націоналістів та іншої наволочі...”. Керівник донецьких комуністів визнавав, що економіка області перебувала у хаотичному стані, але задавав питання: “У чому ж справа – невміння, небажання працювати або щось більше?”

На нараді секретарів парткомів та ІТП вугільних шахт Прамнек зробив наголос: “Нам стало відомо, що деякі ітеперівці запропонували дружинам підготувати валізи на випадок, якщо доведеться “поїхати у відрядження”. Підстав для хвилювань немає. По-перше, слідство виявило, що заарештовані дійсно є ворогами, наволоччю. Ми повинні тільки радіти, що ці вороги заарештовані... У багатьох виникає нерозуміння, чому Донбас, що завжди був фортецею більшовизму, опинився засміченим ворогами, мерзотниками?” Відповідь давалася недвозначна: винне капіталістичне оточення, тому “необхідно пам’ятати, що у Донбас, як найбільш важливий центр, завжди будуть засилатися вороги, шпигуни, диверсанти”⁴⁶. Отже, партійні керівники Донбасу опинилися у трагічному колі репресивної риторики та практики. Вони підтримували дії вищого керівництва Компартії щодо підштовхування репресій, але самі неминуче підпадали під репресивний молох.

У вересні 1937 р. для ліквідації наслідків “шкідництва” до Донбасу приїхав один з найближчих соратників Й.Сталіна – Л. Каганович, призначений наркомом важкої промисловості СРСР. Він виступив на зльоті стахановців: “коли ведемо розмову щодо шкідництва, можемо твердо сказати: отримали поразку шпигуни та розвідники, отримали поразку їхні господарі – німецько-японські та інші фашисти”. Але «поразка» не означала зупинку державного терору. Репресії продовжувалися. Недарма Каганович закидав учасникам: “Політична пильність не набула у вас того конкретного повсякденного характеру, який ця пильність повинна мати, інакше вона перетвориться у фразу”⁴⁷.

Через місяць, у жовтні 1937 р. на зустрічі у Кремлі з керівниками промисловості та стахановцями вугільної й металургійної промисловості Сталін виголосив дуже показову фразу: “Керівники можуть приходити та йти, але народ залишається, та завжди буде жити”⁴⁸.

Такі висловлювання вищих керівників СРСР мали політичний підтекст: вони перекладали провину за недоліки в економіці на керівні господарські та партійні кадри. У останні місяці 1937 р. органи НКВД арештували біля 140 керівних працівників Донбасу – директорів заводів та шахт, головних інженерів й партійних керівників. Списки арештованих затверджував власноручно Каганович⁴⁹.

За участю деяких з них керівництво СРСР вирішило провести відкритий судовий процес, щоб показати населенню “справжніх шкідників та дезорганізаторів” вугільної промисловості. У жовтні 1937 р. у

Будьоновському районі арештували керівника тресту “Будьоноввугіль” С. Володарського (як “учасника контрреволюційного троцькістського підпілля”), головного інженера цього ж тресту І. Штеренсона (“завербований у 1935 р. польським розвідником Літським для шпигунської діяльності”), виконуючого обов’язки головного інженера шахти “Капітальна – 9” Д. Ярославцева (“завербований Літським для шпигунської роботи”), колишнього головного інженера шахти “Капітальна – 9” Н. Процикова (“у минулому офіцер, учасник білогвардійських каральних загонів”), механіка шахти “Капітальна – 9” С. Толстикова, начальника дільниці цієї шахти І. Шишкіна.

Усі вони – молоді інженери, які отримали освіту у радянських вузах. С. Володарський був відомий як організатор диспетчеризації шахт. Допитував їх особисто донецький обласний прокурор Р. Руденко та новий начальник обласного УНКВД Д. Соколінський. За допомогою тортур, психологічного тиску, фальсифікації протоколів допитів слідчі отримали зізнання арештованих, що “перебуваючи у контрреволюційній троцькістській організації, організовано займались шкідництвом у промисловості, здійснювали терористичні акти, завали лав, виводили з ладу механізми, зривали стаханівські методи праці, організували саботаж квітневого рішення ЦК та РНК”⁵⁰.

Публічне проведення судового процесу супроводжувалося активною пропагандистською кампанією. Обласні, районі газети, багатотиражки заповнили матеріали, що підсудні є учасниками “антирадянської терористичної та шкідницької організації”. За завданням Саркісова вони довели трест до “глибокого прориву”. У залі суду Руденко спитав Володарського, чи ставили його дії під загрозу життя багатьох робітників. Той відповів, що “так”. Ще один зі звинувачених на питання про те, чи входили знущання каліцтва, вбивства до обов’язків їх “контрреволюційної організації”, дав позитивну відповідь. Після таких заяв Руденко підкреслював, що усі злочини підсудні зробили з метою озлобити робітників проти радянської влади. Збиті з пантелику шахтарі вимагали нещадної розправи з “шкідниками”. П’ять звинувачених осудили до розстрілу⁵¹.

Кілька таких процесів провели у Донбасі у 1938 р. Але основну кількість людей у вугільній промисловості арештували у ході масових репресивних операцій. На жаль, поки що не маємо повних й достовірних підрахунків щодо масштабів репресій у галузі. Відомо, що у другій половині 1937 р. у ході тільки однієї, так званої “куркульської операції” (відповідно до рішення політбюро ЦК ВКП(б) та оперативного наказу НКВД № 00447) в Україні арештували: у містах 27 714 осіб, у селах 55 408 чол. З них у колгоспах – 25 716 чол., радгоспах – 2 730,

промислових підприємствах – 7709, будівництві – 1358, на транспорті – 3762, у радянських установах – 4593, осіб без визначеного роду занять – 33 006.

Із загальної кількості арештованих у промисловості на вугільну галузь припадало 3192 чол., металургійну – 2006, машинобудівну – 1108, хімічну – 389, рудну – 258, енергетичну – 155, оборонну – 219, цукрову – 952⁵².

У 1938 р. репресії у вугільній промисловості тривали. М. Хрущов у вище згаданій промові на XIV з’їзді КП(б)У відзначив: “Донбас та його шахти були засміченими троцькістами, правими й усілякими іншими шпигунами. Ворожа робота Саркісова виявилася відчутною. Після Саркісова був ворог народу – шпигун Прамнек. Крім того, не потрібно забувати, що під час ліквідації куркульства багато куркулів пішли до Донбасу та проводять там свою шкідницьку роботу, свою підривну роботу – псують машини, створюють на шахті аварії... У Донбасі тепер почистили усіх цих саркісових, прамнекових, усю цю ворожу публіку. Нам потрібно нині, водночас з очищенням, підняти роботу з саботажниками, які зривають накази народного комісару важкої промисловості”⁵³.

У цей час Л. Каганович знов перебував у Донбасі. УНКВД Донецької області на чолі з П. Чистовим продовжувало розглядати усі негаразди на шахтах як наслідок “шкідницької й підривної діяльності контрреволюційних організацій”. Чистов надсилав Кагановичу доповідні записки та протоколи тексти допитів арештованих, з яких зрозуміло, що за неповних перших п’ять місяців 1938 р. на шахтах сталося 8072 аварії. Донбас недовиконав план на 1 млн. тон вугілля. Реакція Кагановича була промовистою: він підкреслював у доповідних записках та протоколах соціальне походження арештованих: “куркуль”, “колишній підрядчик” і т.д.⁵⁴. Це означало, що вище політичне керівництво СРСР оцінювало негативні аспекти економічних процесів, як наслідок дій “класово ворожих елементів”.

Масові репресії у Донбасі, як і у всій країні, тривали до середини листопаду 1938 р., коли їх зупинило політбюро ЦК ВКП(б). Скільки арештували та засудили осіб, які працювали у вугільній галузі та промисловості, в цілому, сказати важко. Статистичних підрахунків вченими не зроблено. Але відомо, що в 1937–1938 рр. в Україні арештували 265 669 осіб (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз “чекістської статистики”, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинились репресовані за “національними лініями” (31,3 %), на другому — колишні куркулі (18,2 %), на третьому — “учасники буржуазних

націоналістичних організацій” (16,7 %). Отже, вістря “великого терору” прийшлося на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих “куркулів” та “українських націоналістів”⁵⁵.

Дані підтверджують думку, що головною причиною масових репресій 1937-1938 рр. було намагання Сталіна та його оточення соціально «вичистити» країну, позбавитися від потенційної «п'ятої колони» в умовах зростаючої загрози Другої світової війни. Радянське керівництво вирішило за допомогою соціальної інженерії досягти більшої соціальної та національної однорідності суспільства, до того ж, консолідувати його шаленим ідеологічним тиском та брудними пропагандистськими маніпуляціями. Очевидно, що економічні проблеми не були джерелом “великого терору”, але за допомогою масових репресій радянські лідери спробували подолати негативні аспекти економічних процесів в країні.

Наскільки «великий терор» вплинув на економічні показники функціонування сільського господарства та вугільної промисловості республіки? Слід зазначити, що 1937-1938 рр. виявилися врожайними. Середня врожайність зернових в Україні у 1937 р. склала 11,8 центнерів з га, в 1938 р. – 12,3-12,5 цнт. з га, тобто, нарешті, досягла рівня 1913 р. Відносно високими були валові збори зерна та державні хлібозаготівлі, що мали важливе значення для централізованого постачання населення продовольством. У 1937 р. хлібозаготівлі в республіці склали 6 142 600 тонн, а в 1938 р. – 6 229 504 т. Якщо на початку 1937 р. загрозу нового голоду в Україні керівництво СРСР відвернуло за рахунок зменшення планів хлібозаготівель, то наприкінці 1937 р. республіка майже виконала, а в 1938 р. перевиконала збільшенні плани поставок державі сільськогосподарської продукції. Два врожайних роки підряд мінімізували наслідки масових репресій для сільськогосподарського виробництва. Проте життя селян було далеко від заможного. Більше 40% колгоспів республіки видавали на трудовень від 1 до 3 кілограмів збіжжя, понад 50% колгоспів платили на трудовень до 60 копійок⁵⁶.

Вивчення офіційних статистичних даних надає можливість зробити припущення, що у вугільній промисловості негативний вплив репресій на економічну ситуацію виявився набагато більшим, ніж уявляло керівництво СРСР. Офіційні показники видобутку вугілля в СРСР та УРСР згруповані у таблиці:⁵⁷

(млн. тон)

Роки	СРСР	УРСР
1933	76,3	45,4

1934	94,2	54,6
1935	109,6	61,5
1936	126,8	68,3
1937	128,0	69,0
1938	133,3	72,8

Аналіз даних свідчить, що видобуток вугілля в Україні у 1936-1938 рр. зріс на 6,5%, в СРСР – 5,1%. Проте у 1933-1935 рр. зростання видобутку вугілля в СРСР складало 43,6%, в Україні – 35,4%. Отже, уповільнення темпів склало 5-6 разів.

Не випадково на XV з'їзді КП(б)У (13-17 травня 1940 р.) Хрущов заявив, що у березні 1940 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР вимушені були прийняти постанову про роботу вугільної промисловості Донбасу. У ньому зазначалось, що за 1937-1939 рр. видобуток вугілля зріс лише на 6%. Хрущов конкретизував, що у 1938 р. вугільна галузь України виконала план на 93,6%, а у 1939 р. – 95,1%. Крім того, республіка не виконувала у 1937-1938 рр. планів виплавки чавуну та сталі, виробництва багатьох промислових товарів⁵⁸.

Зрозуміло, що радянська практика полягала у щорічному збільшенні планових показників. Але натуральні показники виробництва, за статистичними даними, збільшувались дуже повільно, у межах можливих статистичних похибок та викривлень. Це свідчить, що промисловість республіки “тупцювала на місці”, майже не розвивалась.

Таким чином, “великий терор” 1937-1938 рр. став одним з чинників, що посилили суперечливі тенденції в економіці, певним чином загальмували економічний розвиток УРСР. Утім, для подальших обґрунтованих висновків потрібне комплексне дослідження здійснення репресій в економіці та динаміки економічних процесів в Україні у другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр.

Примітки

¹ Певним підсумком досліджень українськими істориками проблем політичних репресій у широкому історичному контексті стала колективна монографія “Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002.

² Наприклад, див. написаний Ю.Шаповалом розділ VII “Переддень і апогей великого терору” // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 400-495.

³ См.: Khlevniuk O. The Objectives of the Great Terror // Soviet History, 1917-1953:Essais of Honour of R.W. Davies. – New York. 1995. – С. 158-176. Таке пояснення характерне для переважної більшості вітчизняних дослідників. На-

приклад, див.: Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003.

⁴ Weinberg R. Purge and Politics in the Periphery: Birobidzan in 1937 // *Slavic Review*. – 1993. - № 52:1 (Spring). – С. 13-27; Stalinist Terror: new perspectives / eds. Getty J.A., Manning R.T. – Cambridge: CambridgeUniversity Press, 1993; Getty A., Naumov O.V. The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939 – New Haven, 1999; Harris J. The Purging of Local Cliques in the Ural Region, 1936-7 // *Stalinism: New Directions*. – London, 2000. – С. 262-286.

⁵ Масові репресивні операції активно досліджуються у світовій історіографії. Див.: Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. – М., 2003.

⁶ Одним з перших в українській історіографії проблеми “кадрової революції” досліджував Ю.І.Шаповал. Див: Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 502. – Арк. 39; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1465. – Арк. 139.

⁸ Крім окремих регіональних досліджень, див.: Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁹ Реабілітовані історією. У 27 томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. - Донецьк, 2004

¹⁰ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні. – Донецьк, 1996.

¹¹ Бут О.М., Добров П.В. Економічна контрреволюція в Україні в 20-30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення. Видання друге, виправлене і доповнене. – Донецьк, 2002.

¹² Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-і роки. – К., 2002.

¹³ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7164. - Арк. 103.

¹⁴ Ситуацію з нестачею продовольства, окремі настрої населення в Україні див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7164. – Арк. 26, 34-35, 38, 48, 73, 81.

¹⁵ Там само. - Оп. 1. - Спр. 516. – Арк. - 13. Як часто траплялось у радянській управлінській системі, незадоволення Сталіна персонально М. Демченком викликалось також конфліктами між керівниками Харківського обкому партії.

¹⁶ Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 455-456.

¹⁷ Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7065, 7126, 7127, 7128, 7134, 7137, 71387141, 7143.

¹⁸ Прізвища прокурора Одеської області встановити не вдалося.

¹⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - оп. 20. - Спр. 7169. - Арк. 86-92.

²⁰ Архів Гуверівського інституту війни, революції та миру. – Ф. 89. - Перелік 48. - Документ 12. – Арк. 1.

²¹ Там само. – Документ 15. – Арк. 1.

- ²² Там само. - Документ 18. - Арк. 1. Постанову ЦК ВКП(б) від 10 вересня 1937 р. відправили на місця 11 вересня у вигляді директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б).
- ²³ Так в тексті документу.
- ²⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 124-132.
- ²⁵ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСП). - Ф. 82. - Оп. 2. - Спр. 887. - Арк. 151-153, 164-165.
- ²⁶ Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 84-85.
- ²⁷ Фицпатрик Ш. Как мыши кота хоронили. Показательные процессы в сельских районах СССР в 1937 г. // Судьбы российского крестьянства. - М., 1996. - С. 390.
- ²⁸ Докладніше щодо статистики див.: Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - Донецьк, 2003.
- ²⁹ Юзеф Пілсудський провідний політик Польщі.
- ³⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 548. - Арк. 2-3.
- ³¹ Докладний опис стаханівського руху можна знайти в: Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е годы. - М., 1993. - С. 55-66. Також див.: Siegelbaum H. Lewis. Stahanovism and the Politics of Productivity in the USSR. Cambridge, 1988; Thurston Robert. The Stahanovite Movement: The Background to the Great Terror in The Factories, 1935-1938 // Stalinist Terror: New Perspectives. Getty J. Art., Manning T. Roberta, eds. - Cambridge, 1993.
- ³² Докладніше щодо ситуації у вугільній промисловості та заявах С.Саркісова - колишнього троцькіста, якого виключали з партії у 1927 р., відправляли на заслання, див.: Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 46-50.
- ³³ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 319.
- ³⁴ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 35, 38-42.
- ³⁵ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 55.
- ³⁶ Там само. - С. 58.
- ³⁷ Там само. - С. 63.
- ³⁸ Там само. - С. 65.
- ³⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 487. - Арк. 17, 22, 29, 32.
- ⁴⁰ РДАСП. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 987. - Арк. 14, 58.
- ⁴¹ Правда. - 1937. - 29 травня.
- ⁴² ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7115. - Арк. 67, 86, 90, 167.
- ⁴³ Там само. - Оп. 6. - Спр. 439. - Арк. 93, 98.
- ⁴⁴ Там само. - Оп. 20. - Спр. 7171. - Арк. 43-45, 47.
- ⁴⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 317.
- ⁴⁶ Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим... - С. 76-78.
- ⁴⁷ Державний архів Донецької області. - Ф. 326. - Оп. 1. - Спр. 997. - Арк. 76-77.
- ⁴⁸ Частина виступу з критикою керівництва вугільної галузі Й.Сталін викреслив перед публікацією. На цій зустрічі Л.Каганович стверджував, що у наслідок “шкідництва троцькістсько-бухаринських найманців” вугільна промисловість опинилася у тяжкому становищі. Цю частину стенограми зустрічі Й.Сталін також викреслив перед публікацією. Див.: Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... - С. 324.

⁴⁹ Медведев Р., Хмелинский П. Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна. – 1990. - № 5. – С. 144-145; Шаповал Ю. Лазар Каганович. – К., 1990. – С. 35. Роль Л.Кагановича у репресіях в Донбасі ще мають з'ясувати історики. У вересні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У Е.Прамнек заявив, що Каганович здійснив “гігантську роботу” у боротьбі з шкідниками в Донбасі. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 539. - Арк. 41.

⁵⁰ Виконуючий обов'язки прокурора УРСР Л. Яченин наприкінці жовтня – на початку листопада 1937 р. докладно інформував Косіора про підготовку до “Будьонівського процесу”. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7169. - Арк. 15; спр. 7171. - Арк. 62.

⁵¹ Бут А.Н., Добров П.В. «Экономическая контрреволюция» в Украине в 20-30 годы XX в. – Донецк, 2000. – С. 240-250; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі... – С. 322.

⁵² Дані з Галузевого Державного архіву СБУ люб'язно надані кандидатом історичних наук О. Бажаном.

⁵³ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 1. - Спр. 548. - Арк. 9-11.

⁵⁴ РГАСПІ. – Ф. 81. - Оп. 3. - Спр. 231. – Арк. 133-176.

⁵⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... – С. 119, 242, 275–277.

⁵⁶ ЦДАВОВУ України. - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 780. - Арк. 27-28; ЦДАГО України. – Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 584. – Арк. 149; спр. 589. – Арк. 207; оп. 20. - Спр. 548. – Арк. 17, 29, 35-36.

⁵⁷ Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. – М., 1956. - С. 67; Советская Украина за 20 лет. – К., 1938. – С. 17; Основные показатели работы угольной промышленности. Оттиск приложения к еженедельному Статистическому бюллетеню ЦСУ СССР № 38 (488) от 18 октября 1958 года// ЦДАВОВУ України. - Ф. Р-582. - Оп. 3. - Спр. 5759. - Арк. 6 зв.; Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 1542. - Арк. 16; спр. 1465. – Арк. 75.

⁵⁸ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 609. – Арк. 14-15, 20; ЦДАВОВУ України. Ф. – 318. - Оп. 1. - Спр. 780. - Арк. 30-31, 33, 36; спр. 1465. - Арк. 93, 97, 139.

Василь Даниленко
(Київ)

“ЧЕТВЕРТИЙ ПОДІЛ” ПОЛЬЩІ І ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Danylenko V. “The fourth division of Poland” and establishment of Soviet totalitarian regime in the Western Ukraine.

The present article was based on the unknown documents of the Branch state archive of Security service of Ukraine and showed the first phase so called “sovietizashion” (establishment of Soviet regim) of Western Ukraine after being joined to the USSR in the September 1939. The author investigated the measures used to arrange the 800-meter borderland between the USSR and Third Reich.

2004 рік є роком сумних для усього людства ювілеїв, пов’язаних із початком Першої та Другої світових воєн. Протягом обох із них вирішувалась також доля державності українського і польського народів, у тому числі україно-польського кордону. Відроджена після Першої світової війни Польська держава відчувала найбільшу загрозу на заході з боку Німеччини, а зі сходу – від більшовицької Росії. Століття поділів між трьома імперіями не минули безслідно для польського народу. У свідомість лідерів держав, що прагнули до світового панування, міцно запала думка про те, що утворення Польщі є потворним явищем Версальського миру, а незалежність України з її багатими природними ресурсами взагалі не допускалась ні за яких умов. Це ж саме стосувалося і Білорусії, тому приєднання західноукраїнських і західнобілоруських земель до СРСР внаслідок змови Сталіна з Гітлером було аж ніяк не турботою більшовицького вождя за визволення і возз’єднання народів. Агресія двох могутніх держав проти Другої Речі Посполитої мала на меті її територіальне розчленування і ліквідацію як держави у центрі Європи.

Події серпня-вересня 1939 р., що стосуються долі східноєвропейських народів, завжди перебували у полі зору українських та іноземних дослідників історії Другої світової війни. У Радянському Союзі вторгнення Червоної армії на територію Польщі подавалося як величезне благо для всього місцевого населення, а заходи Радянської влади у галузі освіти і культури, промислового виробництва, впровадження колгоспів, радянського судочинства тощо зображувалися як переваги соціалістичного способу життя. Недаремно суспільно-політичні перетворення в Західній Україні, розпочаті восени 1939 р., у радянській історіографії іменували “золотим вереснем” і “возз’єднанням”, щоправда, у назві відповідного закону СРСР від 1 листопада 1939 р. вживалися терміни “включення” та “з’єднання” і ними деякий час оперували радянські історики.

Найпершими радянськими історіографами процесу “з’єднання” стали співробітники Інституту історії України Академії наук УРСР. Тут протягом 28 вересня - 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. Доопрацьовані матеріали увійшли до збірника, виданого в 1940 р. під редакцією С.М.Белоусова (директор Інституту) і О.П.Оглобліна (старший науковий співробітник)¹. Про пропагандистське призначення книги свідчать вміщені у ній портрети більшовицьких вождів, додатки з офіційними документами щодо процесу входження західноукраїнських земель до складу УРСР, політичними й конфіскаційними актами нової влади.

Із здобуттям Україною незалежності нові підходи до проблем Другої світової війни і, зокрема, “возз’єднання” запропонував у першій половині 1990-х років відомий український історик М.В.Коваль. Він обґрунтував важливу концептуальну тезу про те, що для України Друга світова війна розпочалася у вересні 1939 р.² Засудивши сталінський режим і вказавши на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до Великої України в рамках СРСР, він оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу “найбільших національних масштабів, яка, хоч і давно визрівала, та не могла бути здійсненою за відсутності історичних умов”³.

Негативні наслідки радянсько-німецьких переговорів у серпні-вересні 1939 р., використовуючи іноземні джерела, розкрив А.Ф.Трубайчук⁴ Об’єктом досліджень В.Д.Боечка, О.І.Ганжі, Б.І.Захарчука стали політичні аспекти при визначенні кордону з Польщею у воєнні та повоєнні роки⁵, К.Є.Науменко, В.С.Парсаданова, Б.О.Ярош вивчали проблеми державного терору на західноукраїнських землях та масових депортацій населення⁶.

Картина подій стала помітно виразнішою після введення у науковий обіг численних документів із історії діяльності збройних формувань і спеціальних служб. Інтенсивне використання ученими архівних документів партійних органів та органів державної безпеки в Україні і за кордоном, насамперед у Росії та в Польщі, уможливило публікації, що змінили або істотно розширили знання про початок Другої світової війни. “Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939-1941)” – так назвав один із розділів своєї двотомної праці І.Г.Білас⁷. Представлені ним документи стосуються виселення польських осадників і біженців, характеризують нові місця й умови їхнього проживання.

Поглибленню розробки проблеми розподілу Польщі між фашистською Німеччиною та Радянським Союзом сприяли документи, опубліковані у Москві у збірнику “Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне”, де з посиленням винятково на російські архіви йшлося, зокрема, про діяльність радянських органів державної безпеки на території Західної України⁸.

Засекречені у радянську добу документи народних комісаріатів внутрішніх справ СРСР та УРСР, підписані найвищими посадовцями радянських органів держбезпеки, в Україні проаналізував і опублікував Ю.І.Шаповал⁹. З оригіналами та копіями документів, що стосуються діяльності оперативних груп НКВС у Західній Україні в 1939-1941 рр. плідно працював І.І.Льюшин, якого найбільше цікавило місцеве польське підпілля і формування передумов для польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни¹⁰.

Водночас у сучасній українській історіографії розвитку західно-українських земель після їх інкорпорації до складу СРСР на відміну від радянської історіографії намітились інші крайнощі: у дослідженні та виданні документів превалює польська тематика. Інтенсивність і напрямки джерелознавчих пошуків зумовлені значною активністю польської сторони, де вивчення проблеми користується вагомою державною підтримкою.

У пошуках істини протягом 1990-х рр. і до сьогоднішніх днів активна науково-дослідницька робота ведеться співробітниками центральних і галузевих державних архівів України, у тому числі Державного архіву СБ України. Лакуну документального відображення тоталітарного режиму на західноукраїнських землях, зокрема діяльність органів НКВС, значною мірою заповнили кілька томів українсько-польського видання “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”¹¹. Аналогічні томи польські науковці видали також спільно із колегами з

Росії та Білорусії¹². Українсько-польська частина проекту увібрала, крім змістовної вступної статті, сотні оригінальних документів та ілюстрацій, розгалужений науково-допоміжний апарат, що має важливе значення для вивчення діяльності польського підпілля у 1939-1941 рр. у Західній Україні. На жаль, досі не опубліковані томи, які б на основі документів з архівів Польщі та України розкривали діяльність українського підпілля, українських політичних партій і громадських об'єднань, зокрема Організації Українських Націоналістів, ставлення польської влади до української політичної і військової еміграції тощо. Через недоступність низки джерел в Україні та Польщі не компенсував цієї прогалини і виданий 1995 р. українськими науковцями збірник документів і матеріалів "Культурне життя в Україні. Західні землі"¹³.

На початку ХХІ ст. українські вчені на основі нових джерел розв'язують складні проблеми участі українського народу у боротьбі з фашизмом, соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні напередодні та в роки війни. Опубліковані праці С.В.Кульчицького, В.І.Кучера, О.С.Лисенка, В.І.Сергійчука, Ю.І.Шаповала, П.М.Чернеги та інших створюють методологічну та фактографічну основу вивчення нових аспектів історії Польщі та України кінця 30-х – початку 40-х років минулого століття. Величезне розмаїття думок і подій, що об'єктивно служать переосмисленню й спростуванню суперечливих радянських концепцій міжнародних та міждержавних відносин, відкривають розсекречені нині документи спецслужб. Нові архівні інформаційні ресурси дозволяють висвітлити недоступні раніш для розробки теми, зокрема, упорядкування радянсько-німецького кордону, що супроводжувалось значним переміщенням населення, становище на колишньому радянсько-польському кордоні, роль НКВС у насаджуванні тоталітарного режиму на західноукраїнських землях тощо.

Загалом сучасні українські історики доводять, що інтервенція проти Польщі, розпочата зі Сходу 17 вересня 1939 р., старанно планувалась у вищих ешелонах керівництва СРСР з урахуванням домовленостей з нацистами та швидкістю просування на заході німецьких військ. Сторони дотримувались асинхронності дій, щоб сили вермахту і Червоної армії пройшли свою відстань, своєчасно зупинились на встановленому секретним протоколом рубежі і при цьому не викликали підозри у світової громадськості про існування змови між Гітлером і Сталінім.

До бойових дій проти інших держав Радянський Союз готувався давно і про це свідчить те, що масові арешти за кордоном намічались задовго до початку Другої світової війни. Готуючись до майбутньої

боротьби з ворогом на його території, іноземні (розвідувальні) відділи радянських спецслужб принаймні з 1925 р. вели списки осіб, які служили в польській та румунській поліції й розвідці або належали до табору української еміграції різних політичних “забарвлень” у Польщі, Румунії та інших країнах. Ці особи, а також білоемігранти, підлягали негайному арешту після захоплення частинами Червоної армії території противника (див. док. № 1).

До кінця вересня 1939 р. Польща була поділена між Німеччиною та Радянським Союзом. 27-28 вересня 1939 р. у Москві відбулися переговори між Головою Раднаркому, народним комісаром закордонних справ СРСР В.Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Тодішні газети повідомили, що у переговорах брав участь і Й.Сталін, хоча зрозуміло, що він та А.Гітлер – ці два диктатори - були головними дійовими особами у міждержавних відносинах. У підсумку переговорів було підписано “Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною”. Крім лінії кордону, нанесену на окрему карту і описану в додатковому протоколі, сторони погодилися на взаємне невтручання у “необхідний державний переустрій”, який проводитиме на території на Захід від зазначеної лінії німецький уряд, і на території на Схід від цієї лінії – уряд СРСР. Кожен учасник переговорів мав своє розуміння терміну “переустрій”, що не завадило оцінити його в підписаному договорі як “надійний фундамент для дальшого розвитку дружніх відносин між своїми народами”¹⁴. Відповідно до договору про дружбу і кордон 4 жовтня Молотов підписав разом із послом Німеччини в СРСР Шуленбургом додатковий протокол, яким затверджувалися нові кордони між двома імперіями¹⁵.

Наприкінці жовтня 1939 р. прикордонні війська НКВС Української РСР та Білоруської РСР дістали завдання у стислі терміни встановити охорону на новому кордоні і забезпечити належний порядок. При цьому пропонувалось старанно вивчити місцевість і населення як у своїй прикордонній смузі, так і на протилежному боці, виставити найпростіші технічні загородження, запровадити несення прикордонної служби посиленими загонами, організувати агентурну і військову розвідку.

На початку прикордонна смуга встановлювалась шириною 500 метрів. Прикордонники не повинні були порушувати господарських та побутових інтересів місцевих жителів, з повагою ставитись до місцевих і національних звичаїв, сприяти налагодженню господарської, політичної і культурної роботи, виявляти терпимість до потоку біженців з німецького боку. Нібито тимчасово заборонялося лише плавати

на водоймищах та рибалити. Низка вимог висувалась до радянських прикордонників у їх стосунках з німецькою прикордонною охороною та громадянами суміжних держав (док. № 2).

Процес розмежування кордону між СРСР та Німеччиною на місцевості тривав кілька місяців і був досить злагодженим. Німецькі військові не заважали топографічним зйомкам радянських фахівців і демаркації кордону, що відбувалися в осінній та зимовий періоди. 27 лютого 1940 р., за повідомленням Центральної змішаної СРСР і Німеччини прикордонної комісії, було закінчено встановлення прикордонних знаків на відстані близько 1500 км радянсько-німецького кордону. Загалом було встановлено 2820 прикордонних стовпів¹⁶.

2 березня 1940 р. Рада Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП (б) прийняли спільну постанову “Про охорону держкордону у західних областях УРСР і БРСР”, на розвиток якої 3 квітня РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили переселити жителів 800-метрової прикордонної смуги у західних областях УРСР і очистити її від будівель¹⁷. На відстань 7,5 км. вглиб встановлювався прикордонний режим. Відповідні рішення спочатку приймалися у Москві, а вже потім їх конкретизували у Києві. Насправді рішень уряду УРСР та ЦК КП(б)У на кордоні ніхто не чекав, бо вже 7 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія направив директиву прикордонним військам Західного округу розпочати підготовку до виселення із прикордонної смуги.

Про поспішність дій влади свідчать терміни, протягом яких люди мали залишити обжиті місця: переселення мало завершитись до 20 квітня, відселення – у травні 1940 р. Акції з метою облаштування західного радянського кордону мали такі масштаби.

Табл. 1

**ПЛАН ВИСЕЛЕННЯ З ПРИКОРДОННОЇ СМУГИ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР
У КВІТНІ-ТРАВНІ 1940 р.**

Області УРСР	Переселити			Відселити		
	Населених пунктів	Дворів	Мешканців	Населених пунктів	Дворів	Мешканців
Волинська	30	3457	15289	11	427	2142
Львівська	40	2437	11922	16	950	4892
Станіславська	14	1399	5786	20	1595	6446
Дрогобицька	57	5520	27565	24	1800	8640

Тернопільська	16	4529	19623	1	98	495
<i>Всього</i>	157	17342	80185	72	4870	22615

Виселення понад 100 тисяч осіб нагадувало бойову операцію прикордонних військ під керівництвом партійних і радянських органів. Її організаційна частина покладалась персонально на секретарів обласних виконавчих комітетів і секретарів обкомів КП(б)У західних областей; керівники прикордонних загонів і прикордонних військ надавали їм всіляку підтримку. Ролі розподіляв під час наради у м. Львові 13 березня Голова РНК УРСР Л.Р.Корнієць. Передбачалося виділення залізничного і гужового транспорту, перевезення будівель, надання матеріальної допомоги переселенцям. Це ще був пасивний, підготовчий етап переселення, пов'язаний, очевидно, з необхідністю не обурювати людей напередодні виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР, призначених на неділю 24 березня. Активний його етап розпочався у квітні.

З вечора 7 квітня новий західний кордон СРСР із залученням резервних застав і маневрених груп було щільно перекрито. Партійний і комсомольський актив прикордонних підрозділів мобілізувався на розгортання серед населення роз'яснювальної роботи, щоб запобігти спалаху антирадянських виступів. Така робота зводилася до переконань у необхідності зміцнення кордону та наявності кращих умов для ведення господарства у нережимних районах.

Села, які підлягали виселенню, були переповнені цивільними агітаторами, військовими, співробітниками НКВС. Вони збирали інформацію про хід підготовки до переселення і настрої місцевих жителів. Довгоочікуване визволення з-під польського національного гніту для багатьох виявилось великим розчаруванням. Противники переселення заявляли, що це велике горе для людей, це знищення народу, якого не можна допустити, окремі сміливці зривали збори, відкрито протестуючи не тільки проти переселення, а й проти встановлення радянської влади. Поширеними були настрої не виселятись, перейти кордон, вдатись до терористичних актів, організувати так звані “волинки” – акції масової непокори. Все це у НКВС УРСР пояснювали діяльністю націоналістичних організацій та “куркульсько-попівських елементів”, хоча насправді невдоволення було настільки значним, що не потребувало особливих агітаційних заходів. На той час населення не боялося вторгнення німців, подекуди навіть намагалися далеко не від'їжджати від нового кордону, мотивуючи це близькою його ліквідацією сусідньою Німеччиною. В с. Хороцеве Станіславської (тепер Івано-Франківської) області жителі вийшли за село, відмовляючись від переселення. Прибулих агітаторів зустріла група до 300 осіб, озброєних сокирами, ви-

лами, кілками. Лише стрілянина, відкрита прикордонним загоном, зупинила повсталих селян¹⁸. Дуже гостро реагувало населення, дізнаючись, що у 800-метровій смузі не тільки не буде оброблятися земля, а й вирубуватимуться усі насадження. Для селян, які все життя тяжкою працею дбали про своє господарство, нелегко було розставатися із домітками, зеленими садами, землею, що чекала весняного засіву.

Кордон, який утворився внаслідок поділу Польщі між СРСР та Німеччиною, розділив немало рідних і знайомих людей. Під час переселень на радянському боці жителі німецької зони, називаючи поіменно, кликали мешканців українських сіл до себе або пропонували на деякий час сховатися, оскільки неспроста поруч з кордоном, за їх спостереженнями, зростала чисельність німецьких військ. Органами НКВС було зафіксовано немало випадків, коли натовпи співчуваючих на території, загарбаній Німеччиною, розганяли солдати вермахту. Перемігши в собі бажання залишитись на рідній землі, у пошуках кращої долі у ці дні радянсько-німецький кордон перейшли, за даними Управління Прикордонних військ НКВС УРСР, 124 особи¹⁹. Їх кількість могла б бути і більшою, але весняні розливи стали нездоланими перешкодами для вимушених емігрантів. Втікачі ставали найбільшими антирадянськими агітаторами. За їхніми розповідями виходило, що Західну Україну підкорили росіяни, що в Червоній армії українців немає і українське населення не здобуло очікуваного визволення²⁰.

9 квітня перші сім'ї переселенців із прикордонної смуги вирушили в дорогу. За оперативною інформацією, акцію підтримували переважно найбідніші верстви населення. Найбільше невдоволення виявляли заможні, але, переконавшись у безперспективності опору, подекуди прагнули навіть швидше дістатись у визначені райони, щоб оселитись у зручніших місцях. Їм це вдавалося, бо вони були набагато краще забезпечені власним гужовим транспортом. Організатори переселення цього не передбачили і переселенці опинилися у нерівних умовах. Частина людей поселилась неподалік від попереднього місця проживання, внаслідок чого не вистачало наділів землі. На тлі загального падіння життєвого рівня населення поглиблювалася соціальна диференціація, а також міжнаціональна неприязнь між українцями та поляками.

Високі темпи переселення із 800-метрової прикордонної смуги тривали до 25 квітня, коли розпочалася масова посівна кампанія. Після цього через відсутність засобів пересування на нові місця перебралося набагато менше селян. Частина з них, не одержавши обіцяних земель і господарських будівель, поспішили повернутись у свої села. Проти

“поверненців” застосовувались засоби адміністративного тиску, про які закамуфльовано попередили у травні деякі місцеві газети.

Досі центральна, обласна та районна преса, повністю підконтрольна КП(б)У та радянським органам влади, старанно замовчувала перебіг першого примусового переселення у Західній Україні. Проте, щоб зупинити настирливість тих, хто збирався повертатися на рідні землі, окремі друковані органи без будь-яких коментарів раптом опублікували Правила в'їзду і тимчасового проживання в заборонених зонах і прикордонній смузі Союзу РСР, видані на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 17 липня 1935 р. Перший пункт Правил вказував, що в'їзд в межі заборонених зон і в прикордонні смуги особам, які не проживають в них постійно, без особливого на це дозволу забороняється²¹. Тим самим була підведена риска під намаганнями частини переселенців щось змінити у своєму житті.

Практично план виселення із прикордонної смуги було завершено на початок червня 1940 р.

Табл. 2

ПІДСУМКИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ І ВІДСЕЛЕННЯ
З ПРИКОРДОННОЇ СМУГИ
У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ СТАНОМ НА 2 ЧЕРВНЯ 1940 р.

Області	Переселено господарств	Відселено господарств	Всього
Волинська	2744	746	3490
Львівська	2211	1044	3255
Станіславська	1050	1554	2604
Дрогобицька	4973	1387	6360
Тернопільська	4815	-	4815
<i>Загалом</i>	15793	4731	20524

З боку Німеччини охорону кордону було введено з 1 січня 1940 р., тоді ж посилювався і прикордонний режим, хоча свої наміри німці надзвичайно приховували²². Вони заперечували існування спеціального положення про німецько-радянський кордон. Так, під час зустрічі у травні 1940 р. начальника штабу 90 Прикордонного загону Худякова і офіційного представника німецької прикордонної охорони Рейпса останній скаржився на відсутність будь-яких вказівок вищого командування стосовно прикордонного режиму. Це, на його думку, заважає охороні кордону, в той час як у радянській смузі панує належний порядок²³. Гітлерівці здійснювали інтенсивне онімечення польських земель. Величезного розмаху набули репресії та винищення місцевого

населення, передусім поляків, євреїв, циган. У перші тижні окупації Польщі німцями було розстріляно 16 тис. місцевих жителів; до червня 1941 р. депортовано 800 тис. осіб²⁴.

СРСР приступив до розбудови західного кордону за рік до початку радянсько-нацистської війни, попередньо провівши переговори з фашистською Німеччиною. 10 червня 1940 р. у Москві між двома державами була підписана конвенція про порядок врегулювання конфліктів і інцидентів на державному кордоні, встановленому радянсько-німецьким договором про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р.²⁵ Легкість і підкреслено приятельська атмосфера цієї та інших домовленостей, ще раз продемонстрували, що гітлерівська Німеччина не мала ніякого наміру їх виконувати, а радянська сторона всіляко намагалася виграти час.

Не щезнув після розподілу Польщі між Німеччиною і Радянським Союзом і колишній радянсько-польський кордон. Поки новий кордон облаштовувався, на старому у межах Українського військового округу зберігалася загороджувальна зона протяжністю майже 657 кілометрів. Її охороняли Славутський (49 застав на 391 км) і Волочиський (42 застави на 266 км) прикордонні загони. Станом на 20 листопада 1940 р. тут діяло 18 комендатур.

На кожній прикордонній заставі несли службу 12 осіб. На одну заставу припадало понад 7 кілометрів зони. 88% “порушників” затримували бійці Славутського загону; Волочиська заставка розташовувалась на р. Збруч і охочих долати водну перешкоду було набагато менше. Зрозуміло, що інтенсивну міграцію населення стримати було неможливо і прикордонники нерідко лише фіксували порушення зони. Несподівано подало свій голос радянське правосуддя. Органи прокуратури відмовлялися притягати до відповідальності арештованих прикордонниками осіб, мотивуючи це тим, що в Кримінальному кодексі відсутні статті щодо порушників зони, яка не є кордоном. За відсутності законних підстав навіть грошові стягнення було припинено²⁶.

Причини перетину загороджувальної зони були різні – політичні, економічні, соціальні, побутові. Найбільшим чинником, що зумовлював такі “порушення”, була різниця в цінах на сільськогосподарську продукцію на Заході і Сході України.

Про ситуацію на “радянсько-радянському” кордоні народному комісару внутрішніх справ УРСР І. Серову доповіли на початку грудня 1940 р. начальник прикордонних військ НКВС УРСР Хоменко та начальник штабу Рогатін. І. Серов повідомив керівництво прикордонних військ у Москві про новоявлених “порушників кордону” і вніс заодно низку пропозицій. Він не ставив під сумнів доцільність збереження

загороджувальної зони. Усвідомлюючи, що два повноцінні кордони на заході створити неможливо, він пропонував вольовим рішенням долучити до розв'язання проблеми міграції населення у західному регіоні України, крім діючих прикордонних загонів, територіальні органи НКВС і прокуратуру, а також за рахунок внутрішніх резервів збільшити чисельність особового складу охорони зони та посилити репресії щодо порушників кордону (в документі написано саме так: кордону)²⁷. Пропонувалося також розглянути питання в ЦК КП(б)У, щоб призонні партійні організації провели відповідну роз'яснювальну роботу серед населення.

Картину міграції населення через колишній радянсько-польський кордон розкривають таблиці № 3 і № 4, складені за даними Управління Прикордонних військ НКВС УРСР²⁸. У них показана по місяцях кількість лише затриманих осіб, які вважалися порушниками зони. Скільки насправді людей перетнуло цю зону в обох напрямках, з'ясувати практично неможливо. Задокументовані масштаби руху населення та склад затриманих спонукають до певних висновків щодо формування основ радянського тоталітарного режиму у щойно приєднаних західноукраїнських землях.

Табл. 3.

ПОРУШЕННЯ ЗАГОРОДЖУВАЛЬНОЇ ЗОНИ НА КОЛИШНЬОМУ
РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ КОРДОНІ
У ЖОВТНІ - ГРУДНІ 1939 р

• Причини і напрямки порушень	Місяць			Загалом
	Жовтень	Листопад	Грудень	
Всього затримано	4661	3888	5030	13579
Рухались у західні області	832	940	889	2661
Рухались у східні області	3829	2948	4141	10918
Для придбання товарів	281	370	567	1218
Утікачі з-під варти чи з заслання	-	-	2	2
"К-р" елементи	4	2	-	6
Дезертири РСЧА	-	-	-	-
Порушники кордону	14	5	-	19

Табл.4.

ПОРУШЕННЯ ЗАГОРОДЖУВАЛЬНОЇ ЗОНИ
НА КОЛИШНЬОМУ РАДЯНСЬКО-
ПОЛЬСЬКОМУ КОРДОНІ У СІЧНІ – ЛИСТОПАДІ 1940 р.

Склад затри- маних	Місяць											Загалом
	<i>I</i>	<i>II</i>	<i>III</i>	<i>IV</i>	<i>V</i>	<i>VI</i>	<i>VII</i>	<i>VIII</i>	<i>IX</i>	<i>X</i>	<i>15.XI</i>	
Всього затри-мано	2967	2954	3112	4460	6525	4925	4277	3875	8726	7306	4232	53359
Рука-лись у західні області	632	222	536	2474	3893	2490	1536	1934	2336	1626	1070	18759
Рука-лись у східні області	2335	2732	2576	1986	2632	2435	2741	1941	6390	5680	3162	34610
Для придб. товарів	332	717	673	896	1845	3883	3553	3170	7595	6875	3869	33408
Утікачі з-під варти чи з заслання	-	5	1	3	2	-	-	2	2	8	-	23
“К-р” елемен ти	-	-	-	3	1	-	-	-	-	1	-	5
Дезерт. РСЧА	-	2	2	2	3	41	21	4	2	4	6	87
По-рушники кордону	-	1	-	-	-	2	2	1	-	5	-	11

Отже, із 1 жовтня 1939 р. по 15 листопада 1940 р. було затримано 66948 осіб, з них 21410 перебирались у західні області України, а 45538 – у східні²⁹. Багато хто вирушав у дорогу для товарообмінних операцій з сільськогосподарською продукцією чи придбання товарів першої необхідності. Оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію в східних областях були вищими, ніж у західному регіоні, потік на схід був набагато потужнішим, ніж на захід. Звісно, обтяженого товарами селянина легше було помітити в загороджувальній зоні і перетнути йому шлях, чи це був мешканець західноукраїнських земель, який їхав продавати чи вимінювати речі, чи наддніпрянець, який повертався додому. Саме тому в осінні місяці 1940 р. кількість порушень загороджувальної зони зросла порівняно з весною у 2,5 – 3 рази.

Повідомлення Управління Прикордонних військ НКВС УРСР, на основі якого була підготовлена інформація для Л. Берії, вказує лише чисельність затриманих відповідно до західного чи східного напрямків руху. Невідомим залишається місце проживання заарештованих, що мало б важливе значення для уточнення мотивів транскордонного руху. Щоправда, відсутність таких даних була спровокована самими ініціаторами режиму, бо контроль за пересуванням населення у загороджувальній смузі ускладнювався відсутністю в затриманих будь-яких документів, які б свідчили не те, що місце проживання, а хоча б особу затриманого. Місцеве населення і навіть влада, опинившись протягом кількох днів у забороненій зоні, ніяк не могли збагнути вимог Радянської влади щодо обмежень у пересуванні. У загороджувальній зоні перепиняли також дезертирів Робітничо-селянської Червоної армії, втікачів з-під варти, агентів іноземних розвідок, проте їх кількість у загальному потоці мігрантів була незначною.

Міграція мала для радянської влади негативні наслідки, тому партійні й радянські організації східних областей забили тривогу. Їх непокоїло не тільки поширення спекуляції внаслідок перепаду цін, а й падіння трудової дисципліни в колгоспах. Останнє відносилось на рахунок впливу “контрреволюційних елементів” західних областей. Секретарі районних партійних комітетів і начальники районних відділів НКВС УРСР вимагали зміцнення режиму в загороджувальній зоні. Водночас керівники партійних і радянських органів висловлювались за спрощення пропускового режиму в зоні для себе особисто.

Для радянської влади небезпека крилася в “обміні досвідом” між селянами, які проживали по обидва боки загороджувальної зони. Зі сходу добиралися в західні області переважно за хлібом і борошном; місцеві жителі розцінювали такі факти як наслідок примусової колективізації з відповідними висновками для себе. Водночас у колгоспах

східних областей погіршувалось ставлення до виконання норми трудоднів, підпадала трудова дисципліна і віра в радянську систему ведення господарства. Серйозним аргументом щодо необхідності припинення “ходінь” стало поширення серед мешканців східних областей листів від імені Організації Українських Націоналістів.

У результаті четвертого поділу Польщі Західна Україна виявилася розрізаною старим і новим кордонами, а місцеве населення збудрене переселеннями і впровадженням нових форм господарювання та політичного життя. По обидва боки кордону між СРСР і Німеччиною люди опинилися в лещатах тоталітарних режимів. Під владу Німеччини потрапили 22,1 млн. мешканців довоєнної Польщі, а СРСР – 13,2 млн.³⁰ Поляки та українці становили більшість у колишніх Волинському, Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах. За загальним переписом, проведеним у Польщі в 1931 р., на території цих воєводств за мовною ознакою поляків нараховувалось 39,5%, українців і русинів – понад 51%³¹. У містах співвідношення національностей було на користь поляків. Значну групу населення Західної України (близько 10%) становили євреї. На Волині проживала також порівняно невелика група німців, котрі в царській Росії одержали від держави землю і займались сільським господарством.

Оперативні групи народного комісаріату внутрішніх справ СРСР, які прибули на територію Західної України разом із військами Червоної армії, використовуючи “специфічні методи” впливу, встановлювали радянську владу. Основною метою спецслужб стало упередження будь-яких збройних виступів, навіть незначної моральної й матеріальної підтримки населенням антирадянських проявів. Співробітникам НКВС ставилось завдання взяти активну участь у формуванні українських, білоруських та польських тимчасових органів влади – народних зборів, а також в організації робітничої гвардії та селянських комітетів.

На анексованих землях радянська влада в принципі не бажала мати ніяких політичних опонентів, навіть потенційних. З цієї метою у складі Управління державної безпеки НКВС УРСР було створено 4 відділ, на який покладалося керівництво агентурно-оперативною і слідчою роботою з виявлення і ліквідації антирадянського підпілля на території Західної України. Відділ складався з 6 відділень і 4 груп, причому окремі відділення спрямовувались на пошуки ворогів за національною та конфесійною ознаками. До таких належали відділення по боротьбі з польською націоналістичною контрреволюцією та римокатолицьким духовенством; відділення по боротьбі з українською націоналістичною контрреволюцією, греко-католицьким і православним духовенством; відділення по боротьбі з єврейською націоналістичною

контрреволюцією, політпартіями і духовенством, а також білою контрреволюцією (для боротьби з білою контрреволюцією у складі 4 відділу було створено окрему групу)³². Директивою наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 21 вересня 1939 р. оперативно-чекістським групам було заборонено арештовувати німецьких колоністів на Волині, звернувши, однак, пильну увагу на їхні поселення³³. Німецьких військовослужбовців, які знаходились у польському полоні, доправляли до місця розташування німецьких військових частин або до німецьких представництв. Більше того, навіть підслідні й засуджені особи німецької національності, при їх бажанні, направлялися до найближчих контрольно-пропускних пунктів і передавалися уповноваженим німецької комісії з евакуації.

Такі дії зовсім не означали, що у відомстві Л.Берії прагнули подружитись з нацистами. Документи свідчать, що їм ні в чому не довіряли. Членів Німецької контрольно-пропускної комісії, яка займалася відправкою біженців з радянської території, співробітники НКВС ретельно контролювали, щоб не допустити створення агентурної мережі або відновлення старих зв'язків для розгортання розвідувальної діяльності.

Вістря боротьби радянських органів державної безпеки спрямовувалось проти польського та українського національного руху. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР про придбання громадянства СРСР жителями західних областей Української РСР і Білоруської РСР навесні 1940 р. тут розпочалася паспортизація населення. Частина поляків одержувала паспорти з так званим одинадцятим параграфом, що обмежував свободу пересування і вибір місця проживання³⁴.

Під опіку НКВС потрапляла практично вся українська інтелігенція, а також особи, пов'язані з колишнім польським режимом³⁵. Категорії українських інтелігентів, як реальних і потенційних ворогів Радянської влади, було перераховано таким чином: академіки, професура, наукові працівники, письменники, літературні працівники, композитори, скульптори, художники, артисти, музиканти, медпрацівники, українці - колишні службовці польської адміністрації, поміщиків і капіталістів.

Окремо нарком внутрішніх справ СРСР Л.Берія розпорядився “покращити роботу оперативно-чекістського обслуговування польської інтелігенції, сконцентрованої у м. Львові”. В результаті радянськими органами державної безпеки на початок 1940 р. на облік було взято багатьох представників творчих професій, які проживали у Львові ще до війни або перебралися з території, захопленої Німеччиною³⁶. Для виявлення такої категорії осіб використовувались дані організаційних комітетів працівників мистецтв (наприклад, Оргбюро Союзу письмен-

ників), де потрібно було пройти відповідну реєстрацію. Проте частина письменників і митців, особливо серед біженців, уникала реєстрації, шукаючи шляхів для еміграції. Цим вони привертали ще більшу увагу працівників НКВС, посилюючи їхню оперативно-розшукову діяльність, контрольовану союзним наркоматом. 8 лютого 1940 р. Л.Берія наказав наркомам внутрішніх справ УРСР і БРСР арештувати 25 тис. поляків згідно з надісланими з його відомства списками³⁷.

Не залишилися поза увагою НКВС українські політичні партії - Комуністична партія Західної України, Українська комуністична партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українське національно-демократичне об'єднання, боротьбисти, меншовики, анархісти. До табору української контрреволюції були віднесені Організація Українських Націоналістів, Спілка визволення України, Українська військова організація, Волинське українське об'єднання, гетьманці, петлюрівці, товариство "Просвіта", кооператори, молодіжні формування - "Луг", "Пласт", фізкультурні організації, студенти вищих і учні середніх навчальних закладів, філателісти, есперантисти, а також неорганізована молодь і діти репресованих.

Релігійна нетерпимість радянської влади виявилася у переслідуванні мешканців західноукраїнських земель за їх вірування. Представники конфесій і релігійних течій бралися на окремий контроль. У період ейфорії щодо майбутнього устрою Європи та переконання в непереможності Червоної армії, радянські партійно-державні керівники в запалі войовничого атеїзму не робили винятку для жодної церкви. Гласній і негласній розробці й адміністративному тиску підлягали римо-католики, українське православне й греко-католицьке духовенство, сектанти, баптисти та ін.

Ідейна опозиція до радянського режиму на західноукраїнських та західнобілоруських землях існувала ще задовго до того, як сюди вступили частини Червоної армії. Відтепер противники більшовизму змушені були вдаватися до збройних форм підпільної боротьби і накопичувати сили в очікуванні сприятливого моменту для антирадянського виступу. Однак між учасниками польського й українського національних рухів майже не було порозуміння. Реальних спільних кроків польським та українським підпільникам чи просто "незгодним" зробити не вдалося не тільки через проведені органами НКВС арешти, а й через минулі взаємні кривди, що стали непереборною перешкодою для блокування національних сил. Навіть на особистому рівні взаємодія між поляками та українцями рідко вдавалася. У документах зафіксовані факти, коли селяни-українці, приховуючи зброю, прагнули продати

її лише оунівцям, натомість поляки ні за які гроші не хотіли віддавати зброї українцям, мотивуючи це їхнім “знуцанням над поляками”³⁸.

Вивчення масиву тасмних документів радянських спецслужб періоду Другої світової війни переконує в тому, що вони мають величезний інформаційно-аналітичний потенціал. І німецька, і радянська сторони пильно стежили за усіма змінами на протилежному боці нового кордону. Толерантність до німців на кордоні з боку радянських військових не стояла на заваді копіткій повсякденній роботі з вивчення противника і надання відповідної об’єктивної інформації вищому партійно-державному керівництву СРСР. Впадає в око величезна прірва між офіційною поміркованістю тогочасної радянської преси і тональністю документів з поміткою “Совершенно секретно”. Творці таких документів керувалися професійним, військовим обов’язком і намагалися відверто й вичерпно повідомляти про суть тих чи інших подій.

Випробуваний у радянській Україні механізм організації влади і управління, у передвоєнні роки спішно переносився на західноукраїнський ґрунт. Радянські органи були готові до соціалістичних перетворень на нових територіях, гнучко використовували в своїй діяльності силові й пропагандистські методи. Сплановані заздалегідь репресії були, власне, продиктовані логікою внутрішнього розвитку Радянського Союзу в передвоєнний період і тому очікування народних мас на покращання свого становища не виправдалися. Впроваджена радянська економічна система виявилася не легшою від пануючої досі польської, у якій східні землі другої Речі Посполитої були економічно найбільш відсталими. Українці не дістали від більшовиків національного визволення; українські партії й громадські організації так само були віднесені до компетенції органів НКВС і переслідувались ними, як і польські. Силові методи використовувались не лише для насадження радянського режиму, а насамперед для викорінювання найменших залишків польської державності й тотальної боротьби з українським національним рухом.

№ 1

Інструкція особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника
[серпень] 1932 р.

Настоящие списки предназначаются на военное время, на случай занятия нашими частями территории противника.

Списки дают возможность Особым Отделам, действующим на данной территории, сразу же выявлять агентов иностранных разведок, контрреволюционный элемент и вообще, наиболее активных врагов

Советской власти и своевременно ликвидировать их к[онтрреволюционную] деятельность.

Кроме того, отдельные лица, проходящие по спискам, могут в настоящее время появляться на территории СССР, в силу чего эти списки должны использоваться в случае необходимости в процессе текущей работы (фильтрация перебежчиков, проверка родственных связей за кордоном и проч.).

Списки в основном составлены по достоверным материалам ИНО с 1925 по 1931 год, включая всех лиц, помещенных в ранее посланных списках.

(Лица, не вошедшие в новые списки, исключены как ликвидированные, умершие и проч.).

Так как характеристика на всякое лицо, проходящее по спискам дана самая сжатая, то Особым Отделам надлежит по обнаружению того или иного лица, обращаться в ИНО ГПУ УССР для получения подробных данных.

Списки составлены в строго алфавитном порядке и распределены по следующим объектам:

1. Польская разведка, полит[ическая] полиция (дефензива) и польско-националистический к[онтрреволюционный] элемент.
2. Румынская разведка, полит[ическая] полиция (сигуранца).
3. Украинская к[онтрреволюционная] эмиграция различных политических окрасок в Польше, Румынии и др. странах.
4. Белая к[онтрреволюционная] эмиграция в тех же странах и
5. Список агентов разных иностранных разведок.

Поскольку в настоящие списки не вошли материалы ИНО ГПУ УССР за текущий год, в случае необходимости проверки наличия материалов на интересующее лицо, не находящееся в списках, пребывающее закордоном, надлежит проверять таковое по картотеке ИНО ГПУ УССР.

ЗАМ. НАЧ. ООУВО И ГПУ УССР

Чердак

НАЧАЛЬНИК ИНО ГПУ УССР

Леопольд

*ГДА СБ України. - Ф. 13. - Спр. 205. - Арк. 1.
Типографський примірник.*

№ 2

Із директиви заступника наркома внутрішніх справ СРСР
І.І. Масленнікова про охорону нового державного кордону
28 жовтня 1939 р.

Сов. секретно

...В правовых отношениях на границе исходит из следующего:

а) начальникам пограничных отрядов и комендантам участков стремиться налаживать нормальные отношения на границах и принимать все меры к разрешению на месте, совместно с сопредельной погранохраной, всяких недоразумений, инцидентов и конфликтов, руководствуясь порядком, существующим на других границах Союза. В соответствии с этим установить порядок возвращения непреднамеренно нарушивших границу людей и перешедшего границу скота;

б) весь личный состав пограничных частей со своей стороны обязан не допускать нетактичных действий в отношении пограничной охраны или граждан сопредельных государств. Всюду избегать конфликтов, которые могут быть организованы иностранными разведками с провокационными целями.

в) обеспечить на границе бесперебойную работу смешанных Союза ССР и Германии комиссий по демаркации границы, по обмену военнопленными и по эвакуации немецкого населения с территории Западной Белоруссии и Западной Украины и эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывш[ей] Польши, отошедшей в сферу интересов Германии.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ НАРОДНОГО КОМИССАРА
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СОЮЗА ССР

[Масленников]

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 32 (1951 р.). – Спр. 69. – Арк. 399-401
Копія. Машинопис на бланку.*

Примітки

¹ Західна Україна. Збірник. Під ред. С.М.Белоусова і О.П.Оглобліна. К., 1940.

² Коваль М.В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945): спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – С. 58.

³ Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995. – С. 37.

⁴ Трубайчук А.Ф. Брудершафт двох диктаторів. ХХ сторіччя: політика в портретах. – К., 1993.

- ⁵ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
- ⁶ Науменко К.Є. Депортація населення Західної України // Трибуна лектора. – 1990. - № 1; Парсаданова В.С. Депортація населення Західної України та Західної Белорусії в 1939-1941 гг. // Новая и новейшая история. – 1989. - № 2; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.
- ⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1-2. – К., 1994.
- ⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. - Т. I. Накануне. Кн. первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). - М., 1995.
- ⁹ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
- ¹⁰ Pjuszyn I., Mazur G. Działalność czekistowskich grup operacyjnych NKWD w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939-1940 гг. // Zeszyty Historyczne. – Paryż: Instytut Literacki, 2001. – S. 49-74.
- ¹¹ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 1: Польське підпілля 1939-1941. Львів-Коломия-Стрий-Золочів. – Варшава-Київ, 1998; т. 3 (у 2-х кн.). Польське підпілля 1939-1941. Від Волині до Покуття. – Варшава-Київ, 2004.
- ¹² Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белорусии. 1939-1941. В 2-х кн. – Варшава – М., 2001.
- ¹³ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. - Т.1. 1939-1953. / Упорядники Т.Галайчак, О.Луцький, Б.Микитів, Л.Батрак-Плодиста, Ю.Сливка, Л.Федоришин. – К., 1995.
- ¹⁴ Німецько-радянський договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною // Вісті. – 1939. – 29 вересня.
- ¹⁵ Трубайчук А.Ф. Вказ. праця. – С. 252.
- ¹⁶ Вісті. – 1940. - 5 березня.
- ¹⁷ Прикордонна смуга становила ту частину прикордонної зони, яка безпосередньо прилягала до державного кордону. У сухопутну прикордонну зону входила територія у межах району чи міста, на якій діяв прикордонний режим.
- ¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 16. - Оп. 84 (1955 р.). - Спр. 4. – Арк. 6.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Там само. – Ф. 16. - Оп. 33 (1951 р.). - Спр. 11. – Арк. 75.
- ²¹ Вільне життя (Тернопіль). – 1940. – 8 травня.
- ²² Про становище у прикордонній зоні з німецького боку див. докладніше: Даниленко В. Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. 13. – К., 2004.
- ²³ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 7. – Арк. 71.
- ²⁴ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С. 510.
- ²⁵ Вісті. – 1940. – 16 червня.
- ²⁶ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 84 (1955 р.). - Спр. 7. - Арк. 277.

²⁷ Там само. – Арк. 268.

²⁸ Там само. – Арк. 269.

²⁹ Там само. – Арк. 271.

³⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... – С. 510.

³¹ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття... – Т. 1 – С. 36.

³² ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 44. – Арк. 47, 60.

³³ Там само. – Оп. 32 (1951 р.). – Спр. 33. – Арк. 29.

³⁴ Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української “полонії”, 1930-і роки // Історіографічні дослідження в Україні. - Вип. 13. - К., 2003. - С. 310.

³⁵ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 33 (1951 р.). – Спр. 44. – Арк. 58.

³⁶ Там само. – Спр. 11. – Арк. 39.

³⁷ Там само. - Ф. 9. – Спр. 33. – Арк. 77-78.

³⁸ Там само. – Спр. 58. - Арк. 435.

ДОКУМЕНТИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ З ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ 1940 – 1980-х рр.

Documents of Soviet special service concerning the history of Crimean Tatars' national movement of 1940th – 1980th. The publication of O. Bazhan and O. Loshytskyi.

The documents of the Branch state archive of Security service of Ukraine shed the light on the range of controversial questions and unclarified pages of Crimean Tatars' history of the 2d half of 1940th – 1980th. The published documents discover how the preparation for the deportation of Crimean Tatars was held; show the fight of unsubdued nation to return its homeland; investigated the position of Soviet party authority about Crimean Tatars problem and methods they used to subdue national movement.

Наближення сумного ювілею в історії кримськотатарського народу – 60-ої річниці масової депортації його представників з Криму, проведеної сталінським тоталітарним режимом 18-20 травня 1944 р., посилило інтерес громадськості, вітчизняних істориків, політологів та журналістів до тих далеких і водночас актуальних подій, оскільки й нині серед етнополітичних проблем України кримськотатарська залишається найбільш гострою.

Останнім часом побачило світ чимало наукових робіт, присвячених різноманітним аспектам історичного, соціального-економічного, політичного, національно-культурного розвитку кримських татар в ХХ ст.¹. Та попри всі позитивні зрушення, які відбулися в царині історіографії та публікації джерел з кримськотатарської історії, ще й досі залишаються “білі плями”, що стають на заваді в науковому осмисленні суті та справжніх причин виселення корінного етносу Криму у роки Другої світової війни, витоків та розвитку кримськотатарського національного руху за право повернутися на історичну батьківщину.

Прогалини, що існують у вітчизняній та зарубіжній історичних науках щодо причин, обставин, перебігу та кількісних параметрів депортації кримських татар в травні 1944 р., початків самого кримськотатарського національного руху, форм і методів його діяльності, біографій його учасників, викликані перш за все браком джерел.

На низку дискусійних питань та нез’ясованих сторінок з історії кримськотатарського народу другої половини 1940-х – початку 1980-х рр. проливають світло документи органів державної безпеки УРСР, що

зберігаються у Галузевому Державному архіві Служби безпеки України. Наводимо нижче кілька документів радянських спецслужб, датованих 1944-1982 рр., в яких висвітлюються питання підготовки репресивними органами депортації кримських татар, відчайдушна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну батьківщину, позиція щодо цього радянського партійно-державного керівництва і застосовані ним способи придушення кримськотатарського національного руху.

Документи публікуються згідно з археографічними правилами мовою оригіналу. Наявні в тексті стилістичні й орфографічні помилки, що не впливають на зміст документа, виправлені без застережень.

*Публікацію підготували Олег Бажан,
Олександр Лошицький (Київ)*

№ 1

Із доповідної записки начальника 2-го оперсектора НКДБ-НКВС СРСР в Криму І. Пяшева першому заступнику наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулову та заступнику наркома внутрішніх справ СРСР І. Серову про роботу оперсектора
25 квітня 1944 р.

г. Ялта

Сов. секретно

[...] 5. Национальный состав населения по Алуштинскому и Ялтинскому районам на 25.IV.1944 года, составлял:

Наименование населенного пункта	Русские	Татары	Греки	Украинцы	Прочие
г. Алушта	307	257	80	—	—
семей человек	1705	1390	245	—	—
по Алуштинскому району					
человек	336	16380	48	—	—
г. Ялта	7062	321	1167	1283	784
человек					
по Ялтинскому району					
человек	5311	12475	893	1456	—

Данные по населению Ялтинского района уточняются. [...]

НАЧАЛЬНИК 2 ОПЕРАТИВНОГО СЕКТОРА
ГЕНЕРАЛ-МАЙОР

[Пяшев]

*ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 491. – Т. 3. – Арк. 202-203.
Машинотис. Копія.*

№ 2

Із спецповідомлення начальника Феодосійського оперсектора НКВС-НКДБ СРСР в Криму Г. Бежанова заступнику наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулову та заступнику наркома внутрішніх справ СРСР І. Серову про національний склад населення Судакського, Старокримського, Кіровського, Ічкінського районів та м. Феодосії
2 травня 1944 р.

м. Феодосія

[...] По Судакському, Старо-Крымському, Кировському, Ичкинскому районам и по гор. Феодосия учтено всего населения 64.293 чел., из них:

1. Русских – 27.590 чел.	6. Караимов– 242 чел.
2. Татар – 17.850 -"-	7. Поляков – 116 -"-
3. Болгар – 5.911 -"-	8. Немцев – 8 -"-
4. Греков – 2.136 -"-	9. Др. национ. – 3512 -"-
5. Армян – 1.353 -"-	

Учет населения по некоторым населенным пунктам двух районов сектора, полностью еще не закончен. Ориентировочно не учтено до 6 тысяч татарского населения и до 10 тыс. общего населения, осевших временно по причине эвакуации из других районов. [...]

НАЧ. ФЕОДОСИЙСКОГО ОПЕРСЕКТОРА НКВД-НКГБ СССР
ПОЛКОВНИК ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ [Бежанов]

*ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 491. – Т. 3. – Арк. 37-38.
Копія. Машинопис.*

№3

Із доповідної записки начальника Сімферопольського оперсектора НКВС-НКДБ СРСР в Криму І. Шередеги заступнику наркома внутрішніх справ СРСР І. Серову та заступнику наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулову про кількість кримських татар, німців, угорців, румун, що підлягають переселенню
15 травня 1944 р.

г. Сімферополь

Сов. секретно

Экз. № 1

[...] КОЛИЧЕСТВО СПЕЦКОНТИНГЕНТА, ПОДЛЕЖАЩЕГО
ПЕРЕСЕЛЕНІЮ

Наименование районов	татар		немцы		венгры		румын		австр		ВСЕГО	
	всего	семей	всего	семей	всего	семей	всего	семей	всего	семей	всего	семей
Зуйский	2451	529	32	11	7	2	–	–	5	1	2495	543
Биюк-Онларск.	3306	733	33	15	–	–	9	3	–	–	3348	751
Симфер.сельск.	4104	915	39	19	5	2	9	3	1	–	4158	939
Карасубазарск.	13068	2850	1	–	–	–	2	1	–	–	13071	2851
ИТОГО =	22929	5027	105	45	12	4	20	7	6	1	23072	5084

НАЧАЛЬНИК СИМФЕРОПОЛЬСКОГО ОПЕРАТИВНОГО СЕКТОРА,
ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ [Шередега]

ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 491. – Т. 3. – Арк. 58.
Копія. Машинопис.

№ 4

Відомості про наявність кримських татар, що проживають на території Кримської області, підготовлені Управлінням МДБ Кримської області
15 березня 1952 р.

г. Симферополь

№ п/п	Наименование районов	Татары		Всего			
		Всего	В т.ч. главы семей	Женщ[ины,] сост[оящие]в смешан[ном] браке с рус[ским]	Всего	В т.ч. главы семей	Женщ[ины] состоящ[ие,]в смеш[анном] браке с рус-ским
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Гор. Симферополь	4	1	3	123	35	88
2.	Гор. Севастополь	-	-	-	60	4	56
3.	Ялтинский р-н	-	-	-	63	-	63
4.	Гор. Керчь	-	-	-	15	-	15
5.	Белогорский р-н	-	-	-	65	10	55
6.	Алуштинский р-н	1	-	1	8	-	8
7.	Судакский р-н	1	-	1	3	1	2
8.	Джанкойский р-н	1	-	1	25	6	19
9.	Азовский р-н	-	-	-	14	4	10
10.	Кировский р-н	-	-	-	16	-	16
11.	Бахчисарайский р-н	-	-	-	29	3	26
12.	Гор. Феодосия	-	-	-	9	2	7
13.	Балаклавский р-н	-	-	-	7	-	7
14.	Старо-Крымский р-н	-	-	-	63	21	42
15.	Гор. Евпатория	1	-	1	41	-	41
16.	Симферопольский р-н	-	-	-	65	25	40
17.	Октябрьский р-н	-	-	-	13	4	9
18.	Зуйский р-н	-	-	-	12	4	8
19.	Приморский р-н	-	-	-	9	2	7
20.	Первомайский р-н	-	-	-	11	-	11
21.	Новоселовский р-н	-	-	-	21	-	21
22.	Раздольненский р-н	-	-	-	11	-	11
23.	Ленинский р-н	-	-	-	9	2	7
24.	Куйбышевский р-н	-	-	-	7	2	5
25.	Советский р-н	-	-	-	8	-	8

26.	Сакский р-н	1	-	1	22	5	17
27.	Черноморский р-н	-	-	-	9	3	6
28.	Красногвардейский р-н	1	-	1	22	4	18
29.	Нижегорский р-н	1	-	1	21	5	16
	В с е г о:	11	1	10	781	142	639

НАЧАЛЬНИК 4 ОТДЕЛА УПРАВЛЕНИЯ МГБ КРЫМСКОЙ ОБЛАСТИ,
ПОДПОЛКОВНИК [Крючков]

*ГДА СБ України. – Ф.68. – Спр. 99. – Арк. 1.
Копія. Машинопис.*

№ 5

Інформація Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка до ЦК КПУ
про націоналістичну діяльність мешканця м. Жданова
Донецької област Я. Умерова
25 вересня 1965 р.

м. Київ

Секретно
Экз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР поступили данные о том, что житель гор. Жданова УМЕРОВ Яков Муратович, 1917 года рождения, член КПСС, нормировщик котельно-кузнечного цеха завода имени Ильича, среди бывших крымских татар занимается сбором подписей под письмом депутату Верховного Совета СССР М.А.ШОЛОХОВУ по вопросу восстановления в Крыму автономной области и возвращения туда крымских татар.

По словам УМЕРОВА, представители крымских татар в настоящее время находятся в Москве, где были якобы приняты в Президиуме Верховного Совета СССР. Направлением письма М.А.ШОЛОХОВУ преследуется цель склонить его к поддержке их требований на очередной сессии Верховного Совета СССР.

По имеющимся данным, УМЕРОВ допускает националистические суждения.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР *В.Никитченко*

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 3 (1965). – Пор. 4. – Арк. 93.
Оригінал. Машинопис.*

№ 6

Інформаційне повідомлення виконуючого обов'язки Голови КДБ при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про реагування кримських татар, що проживають в Запорізькій, Одеській та Херсонській областях на нормативні акти Президії ВР і Уряду СРСР
27 вересня 1967 р.

Секретно

Екз. № 1

В связи с изданием Указа Президиума Верховного Совета Союза ССР от 5 сентября с.г. “О гражданах татарской национальности, проживавших в Крыму” и Постановления Президиума Верховного Совета Союза ССР “О порядке применения ст. 2 Указа Президиума Верховного Совета СССР от 28 апреля 1956 г.” в Комитет государственной безопасности при СМ УССР поступают сведения о том, что граждане из числа крымских татар, основная масса которых на территории Украинской ССР проживает в Запорожской, Херсонской и Одесской областях, в своем большинстве положительно реагируют на эти акты Советского правительства.

В связи с тем, что упомянутые Указ и Постановление Президиума Верховного Совета СССР не были опубликованы в республиканской прессе – из Узбекской ССР, где проживает большинство ранее выселенных крымских татар, в город Мелитополь в течение сентября с.г. к отдельным гражданам – крымским татарам – поступило ряд телеграмм и несколько экземпляров, издаваемых в Узбекистане на татарском языке газет с сообщениями в них о принятом Советским правительством решении.

Эти телеграммы и газеты распространяются среди широкого круга и комментируются как гуманный акт Советского правительства.

Некоторые граждане из числа крымских татар, получив такие телеграммы, среди своего окружения высказывают предположение, что через 2-3 года будет решен также вопрос “об автономии татарской нации”.

Отдельные татары, проживающие в городе Мелитополе, высказывают намерение уже в этом году переехать на жительство в Крым.

Полученные данные, что в Узбекской ССР из числа татарских авторитетов якобы создана комиссия, которая проводит разъяснительную работу с татарами, выезжающими в Крым. Члены комиссии предупреждают всех, чтобы они никаких претензий на свою бывшую

жилплощадь и собственность не предъявляли, так как своими неправильными действиями “могут повредить общему делу татарского народа”.

Татары-автономисты, проживающие в Узбекской и Таджикской ССР, провели сборище и вынашивают намерение в день годовщины образования бывшей Крымской автономной республики возложить венки к памятникам В.И. Ленину, в том числе в городе Ялте, с надписями, адресованными к Советскому правительству о восстановлении для крымских татар автономии.

В городе Мелитополе среди крымских татар распространяется документ “Информация № 50”, который освещает деятельность находившихся в июле с.г. на приеме у руководителей партии и Советского правительства в Москве “представителей крымско-татарского народа”.

Каких-либо враждебных намерений со стороны крымских татар, проживающих на территории Украинской ССР, органами КГБ республики не выявлено.

ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту “Информация № 50” на 11 лист., копия с копии с сохранением орфографии и пунктуации¹.

И.о. ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В.Никитченко

¹. Не публикується.

*ГДА СБ України. – Ф.16. - Оп.5а (1969). - Пор.6. - Арк. 82-84.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

Інформаційне повідомлення заступника Голови КДБ
при РМ УРСР Б. Шульженка до ЦК КПУ про мітинг кримських татар,
що відбувся 12 жовтня 1967 р. у м. Сімферополі
13 жовтня 1967 р.

Секретно

Екз. № 1

11 октября 1967 года группа «автономистов» из числа крымских татар, возглавляемая АЛИЕВЫМ Бекиром, прибывшим из гор. Москвы, разослала своих представителей по городам Ялта, Алушта, Белогорск, Бахчисарай и Евпатория с тем, чтобы на 12 октября собрать в г.

Симферополь находящихся в Крыму татар, организованно выйти к обкому КП Украины и вручить требования о прописке и трудоустройстве.

Несмотря на принимавшиеся меры по предотвращению собрания 12 октября к 15 часам в парке возле облисполкома собралась толпа татар около 200 человек.

В целях локализации возможных нежелательных последствий, по согласованию с обкомом КПУ, 10 руководителей “автономистов” были приглашены для беседы в Управление охраны общественного порядка, а остальным татарам предложено разойтись, т.к. они своими действиями нарушали общественный порядок и мешали нормальной работе учреждений города.

После этого основная масса татар двинулась к облисполкому и заполнила подъезд и подходы к зданию. Отдельные из татар занимались подстрекательством и допускали грубости, за что 6 человек были задержаны и изолированы, а остальная масса рассеяна милицией.

С руководителями “автономистами” и задержанными проведены профилактические беседы и они отпущены. Этим лицам предложено покинуть территорию Крыма.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР

В.Никитченко

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 5А (1969). – Пор. 7. – Арк. 125-126.
Оригінал. Машинопис.

№ 8

Спецповідомлення Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка
до ЦК КПУ з інформацією Голови КДБ при РМ Узбецької РСР
С. Кисельова про заходи органів держбезпеки та партійних органів
Узбекистану щодо переселення частини кримських татар до Криму
6 травня 1968 р.

Секретно
Екз. № 1

В Комитет госбезопасности при СМ УССР поступило сообщение Председателя Комитета госбезопасности при СМ Узбекской ССР тов. КИСЕЛЕВА С.И. следующего содержания:

«КГБ Узбекистана совместно с партийными органами принимаются меры к использованию мероприятий по переселению в Крымскую область в порядке организованного набора определенного коли-

чества семей крымских татар в целях компрометации главарей так называемого «движения за возвращение татар в Крым» и подрыва их влияния на население. Основной упор делается на разъяснение татарам, что переселение определенного количества татарских семей в Крым по оргнабору ни в коей мере не является результатом подстрекательской деятельности «инициативных групп», что это следует рассматривать как новое проявление заботы Партии и Правительства о крымских татарах и что лица, поддерживающие «автономистов», не могут рассчитывать на возвращение в Крым.

Разъяснительная работа сочетается с другими мероприятиями. Большой эффект дает распространение среди населения писем и обращений, разоблачающих «автономистов».

По поступившим данным, большинство крымских татар положительно относится к оргнабору и высказывает пожелания, чтобы он проводился и в будущем. Многие татары поняли, что «автономисты» обманывают народ, когда утверждают, будто путем провокационных выступлений можно добиться возвращения в Крым. Кое-где отмечается отход части татарского населения из-под влияния «автономистов».

Характерно, что далеко не все крымские татары стремятся выехать в Крым. В хлопсовхозе № 8 Избасканского района Андижанской области не нашлось ни одного желающего выехать в Крымскую область. Отказалось от выезда в Крым и большинство крымских татар, проживающих в поселке нефтепромысла «Палванташ». В совхозе «Джамбай» Булунгерского района Самаркандской области и колхозе им. Карла Маркса Пастдаргомского района той же области вначале завербовались на работу в Крым 7 семей, однако вскоре две из них от выезда туда отказались. Не дали согласия на выезд в Крым 2 человека из числа рабочих Ферганского текстильного комбината, двое рабочих Маргиланского шелкокомбината. Свой отказ выехать из Узбекистана большинство из них мотивировало тем, что они здесь живут хорошо, трудоустроены, имеют собственные дома, их дети учатся.

Что касается «автономистов», то они, в общем, отрицательно относятся к оргнабору, так как он ослабляет их позиции среди населения. Однако никто из них не решается выступить открыто против этого мероприятия, опасаясь окончательно скомпрометировать себя в глазах народа.

Член «инициативной группы» гор. Ферганы СЕМИДЛЯЕВ заявил: «Оргнабор – это большой удар по «инициативным группам». В настоящее время создалась обстановка, когда неудобно посылать делегатов в Москву, так как им там заявят, что переселение в Крым фактически началось».

Главари «автономистов» в Ферганской и Ташкентской областях организовали несколько сборищ, где обсуждался вопрос о переселении части татар в Крым. Несмотря на то, что некоторые из них пытались скомпрометировать это мероприятие, участники сборищ решили не отказываться от выезда в Крым по оргнабору, но в то же время не прекращать подготовку к массовому выезду татар в Крым весной этого года.

Один из руководителей «автономистского движения» ОСМАНОВ Муксим (Ферганская область) сказал: «Это не простой оргнабор. Это делается для того, чтобы успокоить народ, сорвать массовый выезд в Крым, закрепить татар на местах ссылки. Власти доказали, что в Крыму есть и жилье и работа. По оргнабору надо ехать, а кого не возьмут – должны ехать сами».

13 апреля с.г. в гор. Бекабаде состоялось сборище под руководством активного «автономиста» МАРТЫНОВА Муарема. На нем присутствовали в основном женщины. Участники сборища, наряду с другими вопросами, обсуждали вопрос об отношении к оргнабору. Было высказано мнение, что проводимые мероприятия – «фальшивка», «обман народа», но, тем не менее, не следует его игнорировать, потому что это дает возможность обосноваться в Крыму определенной части татар.

Считаем необходимым подчеркнуть, что начатая работа по переселению татар в Крым в порядке оргнабора играет безусловно положительную роль в деле предотвращения и пресечения враждебной деятельности националистических элементов, и эту работу целесообразно продолжать».

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. Никитченко

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 1 (1971). – Пор. 5. – Арк. 238-241.
Оригінал. Машинопис.*

№ 9

Інформаційне повідомлення Голови КДБ
при РМ УРСР В. Нікітченка до ЦК КПУ про заходи
з видворення кримських татар
за межі Кримської області
20 травня 1968 р.

Секретно

Екз. № 1

Комитет государственной безопасности при СМ УССР располагал данными о том, что главарь крымско-татарских «автономистов» намеревались 18 мая сего года, в день 24-й годовщины выселения татар из Крыма, провести в городе Симферополе манифестации с требованиями предоставления им прописки, жилья и работы.

В случае неудовлетворения этих требований они намеревались расселиться в палатках на окраинах Симферополя, а также проводить другого рода провокационные акции.

Заехавшие в Крым неорганизованным путем около 300 татар 15-17 мая сего года небольшими группами стали посещать партийные и советские органы, предъявляя незаконные требования по их прописке и трудоустройству.

Отдельные подстрекатели из числа «автономистов» призывали соотечественников направлять телеграммы в правительственные инстанции о якобы чинимых препятствиях со стороны местных органов в решении их требований.

15-16 мая крымскими татарами было направлено в инстанции 6 таких телеграмм.

Находящиеся на территории области татары 17 мая с.г. стали концентрироваться в сквере у здания Крымского облисполкома.

В целях недопущения возможных массовых беспорядков, предотвращения враждебных и антиобщественных действий со стороны крымских татар по согласованию с Крымским обкомом партии органами милиции осуществлены меры по выдворению их за пределы Крыма.

В ночь с 17 на 18 мая были задержаны и отправлены самолетом в город Ташкент наиболее активные «автономисты» УСЕИНОВ, БЕКИРОВ, МУСТАФАЕВ, УМЕРОВ, КАДЫРОВ и АМЕТОВ.

Вместе с этим 17-18 мая органами милиции были задержаны, а затем выдворены за пределы Крыма 98 человек крымских татар, ранее предупреждавшихся за нарушение паспортного режима.

В результате проведенной разъяснительной работы 59 человек из числа крымских татар самоинициативно приобрели билеты и 18-19 мая выехали из Крыма.

Совместными усилиями КГБ, МООН УССР и Краснодарского края в течение 17-18 мая задержаны на путях въезда в Крым и возвращены к прежним местам жительства около 800 человек крымских татар.

В ходе выдворения татар из Крыма каких-либо эксцессов антисоветского и антиобщественного характера не возникло, за исключением заявления главаря «автономистов» УСЕИНОВА о том, что «сейчас вы нас выселяете, а придет время, мы вас будем выселять».

Из числа находившихся в это время на территории Крымской области лиц крымско-татарской национальности выявлены участники Великой Отечественной войны, партизанского движения в Крыму, коммунисты и комсомольцы.

15 человек из них по решению комиссии при Крымском обкоме КП Украины прописаны.

Таким образом, с момента издания Указа Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 г. в Крыму прописаны 383 человека татарской национальности.

В результате профилактической и разъяснительной работы среди лиц татарской национальности, прибывших в Крым по оргнабору, последние никакого участия в «автономистском движении» не принимают.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР *В.Никитченко*

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 1 (1971). – Пор. 5. – Арк. 256-259.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

Із доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР
В. Федорчука до ЦК КПУ про діяльність
кримськотатарських «автономістів» у Херсонській області
25 лютого 1972 р.

Сов. секретно

Екз. №1

После издания Указа Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года «О лицах татарской национальности, проживавших в Крыму» в Херсонской области поселилось 1594 лица крымскотатарской национальности, прибывших из Средней Азии.

Указанные лица осели на жительство в Геническом районе – 1428 чел., Чаплинском – 102 чел., Новотроицком – 70 чел. Незначительное количество их проживает в гг. Херсоне, Новая Каховка, в Скадовском, Каховском, Цюрюпинском, Бериславском и Каланчакском районах.

С 1968 года по настоящее время из Херсонской области убыло по разным причинам 151 чел. татар.

Всего на февраль 1972 года в Херсонской области проживает 1663 чел. крымских татар.

Из числа проживающих в Херсонской области татар выявлено 20 «автономистов», которые проводят подстрекательскую работу среди местного татарского населения. Их деятельность особенно проявлялась в период празднования 100-летия со дня рождения В.И. Ленина, проведения Совещания коммунистических и рабочих партий, подготовки и работы XXIV съезда КПСС и XXIV съезда КП Украины.

В это время «автономисты» организовали сбор денежных средств на свои нужды, сборища своих единомышленников, посылали «делегатов» в Москву, выезжали под различными предлогами в Крым, где пытались распространять т.н. «информации», собирали подписи под клеветническими документами, содержащими антисоветские измышления.

В январе 1971 года за антиобщественную деятельность были профилактированы в органах госбезопасности активные «автономисты» УМЕРОВ Эскандер, братья ВОЕННЫЕ, АМЕТОВ Энвер, МУСТАФАЕВА Гульнара.

В 1971 году из Гурьевской области Казахской ССР переехал в Херсонскую область крымский татарин АБЛАЕВ Энвер Асанович, 1931 года рождения, уроженец г. Симферополя, член КПСС.

По имеющимся данным, АБЛАЕВ является организатором «автономистской деятельности» татар гор. Гурьева. Проживая в пгт. Аскания Нова, он продолжает поддерживать связь с единомышленниками в г. Гурьеве, Крыму, среди своего окружения распространяет автономистские настроения. [...]

Среди татарского населения, проживающего в Ново-Алексеевке (1050 чел.), зафиксированы случаи отправления мусульманских религиозных обрядов.

В семьях ТЕМИРОВА Энвера и АЛЕДИНОВОЙ Розы было два случая обрезания. На этих обрядах присутствовало свыше 100 человек татар, обряд совершал приезжий мулла, личность которого выяснить не представилось возможным. Получены сведения о том, что религиозные обряды часто отправляет местный житель МУСТАФАЕВ Нури, 1931 года рождения, которого среди татар называют муллой.

Фиксировались случаи организации свадеб по мусульманским обычаям.

При бракосочетании татарки ЮНУСОВОЙ с украинцем ФЕДОТОВЫМ местные татары решительно возражали против этого, заявляя, что татарка должна выходить замуж только за татарина.

Мусульманские обычаи соблюдаются местным татарским населением и во время похорон. Перед покойником читаются молитвы на арабском языке. На кладбище отправляются только мужчины. Умерших хоронят на отдельном участке, в стороне от могил местных жителей. На благоустройство этой части кладбища собирали по 5 рублей с семьи. При отправлении религиозных обрядов во время похорон в большинстве своем участвуют старики.

Требований об открытии мечети в Н.Алексеевке крымские татары не выдвигали.

Органами госбезопасности приняты меры к предотвращению возможной враждебной деятельности крымско-татарских националистов и «автономистов», а также недопущению с их стороны совершения других антиобщественных проявлений.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР *В.Федорчук*

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 3 (1975). – Пор. 3. – Арк. 27-30.
Оригінал. Машинопис.*

№ 11

Доповідна записка Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про заходи щодо нейтралізації кримськотатарського національного руху в Україні 22 лютого 1973 р.

Сов. секретно

Экз. № 1

После издания Указа Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 года о снятии с крымских татар огульного обвинения в пособничестве немецким оккупантам, на территории Украины осело на жительство более 7000 крымских татар, из них проживает без прописки 231 человек.

Татарское население сосредоточено в основном в Крымской области – 3446 чел., Херсонской – 1665, Запорожской – 1526, Харьковской – 97, Киевской – 45, и незначительное количество проживает в Одесской, Черкасской, Кировоградской, Николаевской, Донецкой и Ворошиловградской областях.

Из числа проживающих в республике крымских татар выявлено более 300 человек, ранее принимавших активное участие в «автономистском» движении. По имеющимся данным, многие из них остались на прежних позициях, и предпринимают меры к активизации враждебной деятельности.

В их числе: Сеитметов Алексей, 1939 года рождения, с высшим образованием, беспартийный, житель гор. Армянска Крымской области, работает прорабом в ПМК-36, проживал в Узбекистане, где был одним из активных организаторов «автономистского» движения. Ранее профилировался органами КГБ и прокуратуры с участием ответственных работников ЦК КП Узбекистана, однако, в настоящее время продолжает группировать вокруг себя националистические элементы, является наиболее авторитетной личностью среди «автономистов» Крымской и Херсонской областей.

Умеров Эскандер Ганиевич, 1939 года рождения, беспартийный, инженер-строитель, житель гор. Геническа Херсонской области, возглавляет «автономистское движение» в Геническом районе, поддерживает связь с единомышленниками в Узбекистане.

Бекиров Лутфи, 1929 года рождения, беспартийный, житель с. Некрасовки Красногвардейского района Крымской области, токарь совхоза «Большевик», один из наиболее экстремистски настроенных «автономистов» и др.

Органами КГБ была отмечена активизация антиобщественной деятельности «автономистов» в период подготовки и работы XXIV съезда КПСС и в дни празднования 50-летия образования СССР.

Так, в 1972 году были проведены сборища крымских татар в гор. Белогорске Крымской области, в с. Фрунзе и ст. Новоалексеевка Херсонской области, на которых «автономистские» авторитеты ставили задачу «довести национальное движение татар до уровня 1967 года», собрали подписи под обращением в правительственные инстанции с требованием образования Крымско-Татарской АССР, проводили работу по сбору денежных средств.

Организаторы «автономистского» движения возлагают большие надежды на молодежь, считая, что «на нее можно положиться, и она доведет борьбу до победного конца». Стремясь обработать татарскую молодежь в националистическом духе, они используют поводы: национальные праздники, отдельные исторические события, широко рекламированные татарские свадьбы, дни памяти национальных героев, на которых зачитываются «автономистские» документы, проводятся беседы и собираются денежные средства.

Характерным в этом отношении является сборище крымских татар, проведенное 98 мая 1972 года в пгт. Алушке у памятника дважды Герою Советского Союза Амет-хану Султану, на котором присутствовало около 50 человек молодежи.

С целью группирования молодежи «автономисты» предпринимали меры к созданию татарского национального ансамбля в гор. Мелитополе Запорожской области, а в Геническом районе Херсонской области им удавалось провести сбор подписей под письмом в правительственные инстанции от имени татарской молодежи.

В январе сего года поступили данные, что с целью возрождения татарских национальных традиций в Крыму намечается провести весенний праздник «Дервиза» (игры, борьба и т.п.) с привлечением широкого круга татарского населения. Об этом намерении «автономистов» информированы местные партийные органы.

Фиксируются отдельные контакты «автономистов» с т.н. «демократами», проживающими на Украине. Так, приезжая в гор. Киев из Узбекистана, активная крымскотатарская «автономистка» Асанова Зампира встречалась с Плющем Л.И., а находящаяся на учебе в гор. Харькове Джемилева Садыка установила связь с Алтуняном. «Автономисты» гор. Мелитополя, поддерживая контакт с «демократами» в Москве, пытались организовать сбор денежных средств для оказания материальной помощи семьям Якира и Григоренко.

Для поддержания движения крымских татар в Запорожской, Херсонской и Крымской областях на Украину приезжали из Узбекистана такие авторитеты, как Османов Бекир, Умеров Бекир, Османов Муксим.

Известны попытки «автономистов» написать очерки и рассказы об истории Крыма, о подвигах отдельных граждан татарской национальности в период Великой Отечественной войны и другие, в которых они намерены обосновать принадлежность Крыма татарам и опровергнуть факты их массового предательства в военные годы. В этом плане активно себя проявляет житель гор. Одессы Озенбашлы Амет.

Органами КГБ республики в 1972 году проведено ряд мероприятий, направленных на снижение активности «автономистов», отрыв из-под их влияния татарского населения.

Среди татар были распространены полученные из КГБ Узбекистана т.н. «открытые письма» Тимура Дагджа, в которые изобличаются карьеристские устремления главаря «автономистов» Османова Бекира и его сторонников. Распространение этих документов в сочетании с другими мерами позволило сорвать намерение группы татар гор. Мелитополя направить своих делегатов в гор. Москву в дни празднования 50-летия СССР.

Положительное влияние на снижение активности «автономистов» оказал проходивший в гор. Симферополе в мае-июле 1972 года судебный процесс над группой карателей из 152 добровольческого татарского батальона «СД».

В период подготовки к празднованию 50-летия образования СССР было осуществлено переселение в порядке оргнабора 50 татарских семей из Узбекистана в Крым, что позволило предупредить провокационные акции большой группы националистически настроенных элементов на Украине и в республиках Средней Азии.

Стали чаще практиковаться профилактические мероприятия в отношении отдельных «автономистов» с участием партийных и советских органов.

В связи с выходом Постановления ЦК КПСС от 26 октября 1972 года и Указа Президиума Верховного Совета СССР от 3 ноября 1972 года о снятии ограничений в выборе места жительства для граждан ряда национальностей, переселенных в 1941-1944 годах из мест их проживания в другие районы СССР, Комитетом госбезопасности республики разработаны мероприятия по своевременному выявлению и пресечению нежелательных процессов среди крымскотатарских «автономистов».

Изложенное сообщаем в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР *В. Федорчук*

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 3 (1976). – Пор. 11. – Арк. 124-128.
Оригінал. Машинопис.*

№ 12

Доповідна записка Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
про переміщення центру «автономістського руху» в Крим
3 лютого 1976 р.

Сов. секретно
Экз. № 1

КГБ при СМ УССР № 422 от 10 ноября 1975 г. докладывал об имевших место проявлениях экстремистских элементов из числа проживающих в республике татар и их намерении активизировать подстрекательскую деятельность в период подготовки и проведения XXV съезда КПСС.

С учетом этого, наряду с усилением политико-воспитательной и разъяснительной работы среди этой категории лиц со стороны партийных, советских и административных органов, УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей по отношению к инспирирующим экстремистских действий осуществлен ряд мероприятий предупредительно-профилактического характера, в результате чего их активность на территории указанных областей несколько снижена.

Этому способствовало также проведенное в IV квартале 1975 г. переселение из Узбекистана в Крым в порядке оргнабора 30 семей (180 чел.) татарской национальности и прописка прибывшего помимо оргнабора 30 семей, которые длительное время проживали в Крыму и не допускали нездоровых проявлений. Всего в 1975 г. прописано 105 татарских семей (653 чел.), из них 75 семей (473 чел.), прибывших помимо оргнабора. 25 января сего года Крымским облисполкомом направлены представители отдела по трудовым ресурсам для проведения оргнабора и переселения из Узбекской ССР в степные районы Крыма еще 20 семей татарской национальности.

Как показывает практика, регулирование пропиской лиц татарской национальности, приобретающих дома в обход установленного порядка в Крыму, оказывает сдерживающее воздействие неорганизо-

ванному переселению в эту область из мест нынешнего оседания. В то же время прописавшиеся таким путем граждане, а во многих случаях и прибывшие по оргнабору, принимают активное участие в подыскании намечающихся к продаже домов и содействуют другим лицам татарской национальности в заключении сделок с их владельцами. В результате переезд их в Крымскую область в минувшем году увеличился по сравнению с 1974 годом (170 семей против 75 в 1974 г., всего в настоящее время в Крыму проживает без прописки 185 семей татар).

В органы КГБ поступают данные о том, что ряд инспираторов враждебных и антиобщественных проявлений, пытаясь противодействовать предусмотренным Указом Президиума Верховного Совета СССР от 5 сентября 1967 г. мерам по закреплению татарского населения в местах постоянного проживания, провоцируют массовый неорганизованный выезд татар в Крым, занимаются изготовлением и распространением клеветнических документов, сбором подписей и денежных средств. Отмечается блокирование экстремистски настроенных татар с антисоветскими элементами в г. Москве (САХАРОВЫМ, ГРИГОРЕНКО и др.). Так, проживающий в пгт. Новоалексеевка Херсонской области активный экстремист АМЕТОВ Энвер, 1940 года рождения, со средним образованием, работающий строителем в колхозах Генического района, в октябре 1975 г. при выезде в Москву дал интервью по т.н. «татарскому вопросу» корреспонденту агентства «Рейтер», а в декабре прошлого года посетил квартиру САХАРОВА, где вручил находившимся там инкорреспондентам один из клеветнических документов.

За последний период участились поездки в Крымскую область активных экстремистов, стремящихся переместить центр т.н. «автономистского движения» в Крым. Некоторые из них предпринимают попытки осесть на территории этой области. Так, в октябре 1975 г. в г. Симферополь из Ферганы вместе со своим младшим сыном Артемием прибыл один из организаторов т. н. «автономистского движения» ОСМАНОВ Бекир Османович, 1911 года рождения, с высшим образованием, исключен из членов КПСС, в годы войны являлся участником Севастопольского партизанского отряда. В январе сего года ОСМАНОВ оформил в аренду домовладение и предпринимает меры к прописке сына, что при положительном решении этого вопроса дает основание для последующего переезда в Крым ему, а также старшему сыну – ОСМАНОВУ Юрию, 1941 года рождения, беспартийному, с высшим техническим образованием, проживающему в г. Фергане. Последний в 1968 г. был осужден за антисоветскую деятельность, являет-

ся одним из инспираторов экстремизма среди татар, поддерживает связь с рядом враждебных элементов из числа т.н. «демократов».

В целях улучшения координации работы и выработки совместных мероприятий по предотвращению антиобщественных проявлений со стороны татарских экстремистов в период подготовки и проведения XXV-го съезда Компартии Украины, 29-30 января 1976 г. проведено в г. Симферополе оперативное совещанием руководящего и оперативного состава органов КГБ-МВД Крымской, Херсонской и Запорожской областей, в работе которого приняли участие секретарь Крымского обкома Компартии Украины т. РОЩУПКИН А.М., заместитель председателя Крымского облисполкома т. БАРАНОВСКИЙ В.В., зав. отделом административных органов обкома партии т. ГЕРЦЕВ В.С., заместителем Председателя КГБ при СМ УССР т. Трояк Н.З., заместитель Министра внутренних дел УССР т. ОЛЕЙНИК П.А., начальники Управлений КГБ и УВД Крымской, Херсонской, Запорожской областей, начальники ряда городских и районных отделов КГБ-УВД.

На совещании обсуждались вопросы состояния работы по срыву замыслов татарских экстремистов и выработаны меры органов КГБ-МВД по выявлению и пресечению возможных враждебных и антиобщественных проявлений с их стороны, организации за ними тщательного наблюдения и предотвращения выезда в Москву и Киев в период подготовки и проведения XXV съезда КПСС и XXV съезда Компартии Украины.

Обстановка в этой среде контролируется через оперативные возможности органов КГБ, за отдельными антиобщественными элементами осуществляется наблюдение через участковых инспекторов милиции.

С учетом стремления татарских экстремистов активизировать националистическую деятельность на территории Херсонской, Запорожской и, прежде всего, Крымской областей, органами КГБ разработаны и осуществляются мероприятия по выявлению и пресечению их враждебной деятельности, разоблачению и компрометации наиболее активных экстремистов. Выполнение этих мероприятий взято на контроль КГБ при СМ УССР.

Докладываем в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР *В. Федорчук*

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Пор. 7. – Арк. 138-141.
Оригінал. Машинопис.*

№ 13

Із доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про спільні
оперативні заходи органів КДБ України, Узбекистану,
Казахстану, Краснодарського краю зі стримування масового
переселення кримських татар до Криму
17 січня 1977 р.

Сов. секретно

Экз. № 1

Органами КГБ республики в 1976 году осуществлен комплекс мер по вскрытию и пресечению антиобщественной деятельности крымско-татарских экстремистов, компрометации идейных вдохновителей и главарей, срыву намечавшихся ими провокационных акций, особенно приуроченных к проведению важных политических мероприятий.

В результате своевременного получения информации о замыслах экстремистов, в текущем году был предотвращен и локализован ряд групповых противоправных действий с их стороны, в том числе сорваны 4 попытки направить с провокационными целями своих «представителей» в Москву в период подготовки и работы XXV съезда КПСС, не допущены намечавшиеся сборища не прописанных татар у административных зданий в г. Симферополе 26 и 28 августа 1976 года. Пресечено размножение и распространение среди проживающих на Украине татар ряда клеветнических документов, в том числе т.н. «Обращение к XXV съезду и международному совещанию братских партий», «Международный политический комментатор на службе особого режима».

Проводилась работа по сдерживанию неорганизованного заезда татар в Крым. В течение 1976 года за нарушение паспортного режима, незаконное приобретение домовладений прокуратурой и милицией привлечены к уголовной ответственности 29 человек, составлено административных протоколов на 343 человека. По решению народных судов признаны недействительными 75 сделок купли-продажи домовладений. [...]

Начиная с 1968 по 1 января 1977 гг. в Крымскую область переселилось 6637 человек, в том числе по организованному переселению 2958 и в индивидуальном порядке – 3679.

В результате осуществленных предупредительно-профилактических мероприятий активность экстремистов на территории республики несколько снижена.

Вместе с тем, анализ поступающих материалов свидетельствует о продолжающихся попытках экстремистов активизировать подстрекательскую деятельность по разжиганию националистических настроений у определенной части крымских татар. Они стремятся расширить т. н. «движение» и перенести его центр в Крым, вовлекать в антиобщественные проявления молодежь, устанавливать преступные контакты с антиобщественными элементами (САХАРОВ, ГРИГОРЕНКО и др.) и иностранцами с целью передачи за рубеж клеветнической информации, которая используется в антисоветской пропаганде на Западе. В последние два года в Крымскую область прибыло значительное количество экстремистов, в т.ч. ОСМАНОВ Мухсим, ОСМАНОВ Бекир, ВОЕННЫЙ Мурат, АМЕТОВ Энвер и ряд других, которые считаются «лидерами» в указанной среде.

Подстрекательская деятельность экстремистов активизирует переезд части лиц татарской национальности на жительство в Крым помимо оргнабора. Так, если в 1973 году прибыло 32, в 1974 – 128, в 1975 – 605, то в 1976 году – 901 чел., всего в настоящее время без прописки в Крымской области проживает 1666 чел. (362 семьи). [...]

С учетом специфики Крымской области и складывающейся оперативной обстановки, в целях сдерживания массового неорганизованного притока в Крым лиц татарской национальности и других граждан, считаем целесообразным согласиться с предложениями Крымского обкома партии и облисполкома №№ 1/сс от 5 января и 7/сс от 6 января с.г., внесенными на рассмотрение в ЦК Компартии Украины и Совет Министров УССР. В том случае, если постановление Совета Министров СССР № 658/211 от 15 августа 1966 года “Об укреплении паспортного режима в городах Москве, Ленинграде и Московской области” будет признано целесообразным распространить и на Крымскую область, то такая мера позволит на законном основании препятствовать нежелательным элементам из числа лиц татарской национальности самовольно переселяться в Крым.

С целью предотвращения со стороны татарских экстремистов провокационных акций на почве якобы имеющих место ущемления прав граждан татарской национальности, по нашему мнению, следует продолжить практику осуществления переселения в Крым в порядке оргнабора определенного количества граждан татарской национальности из Узбекистана.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. Федорчук

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Пор. 75. – Арк. 91-94.

Оригінал. Машинопис.

№14

Из доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому з пропозицією про
прийняття нормативного акту, спрямованого на посилення
паспортного режиму в Криму
30 квітня 1978 р.

Сов. секретно

Экз. № 1

КГБ при СМ УССР № 56 св. от 9 февраля, № 61 св. от 15 февраля, № 145 св. от 17 апреля 1978 года докладывал ЦК Компартии Украины о сборищах и антиобщественных проявлениях ряда не прописанных в Крыму татар.

Поступающие в органы КГБ республики данные свидетельствуют о дальнейшей активизации подстрекательской деятельности экстремистов среди лиц татарской национальности, направленной на инспирирование их массового переезда в Крым, самовольное занятие домостроений, компактное расселение с тем, чтобы постановить местные органы власти перед свершившимся фактом и выдвинуть требования об открытии культурных, религиозных учреждений и предоставлении, в конечном счете, автономии.

Стремясь расширить т.н. «движение» и перенести его центр в Крым, в последние два года туда переехал ряд экстремистов, в т.ч. ОСМАНОВ Мухсим, ОСМАНОВ Бекир, ВОЕННЫЙ, АМЕТОВ, МЕ-МЕТОВ и другие, которые считаются «лидерами» в указанной среде. Предпринимают меры к переезду в область главари т.н. «движения» ДЖЕМИЛЕВ Мустафа, СЕИТМУРАТОВА Айше и др.

Из Узбекской ССР участились кратковременные заезды в республику националистически настроенных татар, которые используют эти поездки для инспирации различного рода антиобщественных проявлений, сбора и последующей передачи за рубеж клеветнической и тенденциозной информации, которая используется антисоветскими центрами в идеологических диверсиях против СССР. Так, 21 апреля с. г. радиостанция «Немецкая волна» передала заявление антисоветчика Андрея Григоренко, о «притеснении» татар в Крыму со стороны местных органов власти и привлечении к уголовной ответственности «борцов за их права».

В настоящее время на территории Крымской области проживает 9789 граждан татарской национальности, из них 3033 человека без прописки (в 1973 году было 3446 человек, из них 100 чел. без прописки).

ки). Несмотря на проводимую партийно-советскими и административными органами работу по сдерживанию неорганизованного притока, их число ежегодно возрастает. Если в 1973 году прибыло 32 человека, в 1974 году – 128, в 1975 – 605, в 1976 – 901, то в 1977 году – 2795 человек. За первый квартал 1978 года заехало 86 семей (379 человек).

Осуществленная в первой половине 1977 года прописка в Крыму 1651 человека из числа участников Великой Отечественной войны, ветеранов труда и других лиц, не допускающих антиобщественных действий, оказала определенное влияние на снижение активности татарских экстремистов в республике. В то же время эти мера не способствовала уменьшению числа переездов.

Местными партийными и советскими органами проводится соответствующая разъяснительная работа по сдерживанию неорганизованного заезда татар в Крым. Одновременно принимаются меры административного характера, в 1977-78 г.г. за нарушение паспортного режима, незаконное приобретение домовладений прокуратурой и милицией составлено 1542 протокола.

По имеющимся оперативным данным, принимаемые к нарушителям норм советского законодательства административные и уголовно-правовые меры преподносятся экстремистами тенденциозно и используются в разжигании националистических настроений у татарского населения. Так, проживающий без прописки в Сакском районе ВААПОВ Амет близким своим связям заявлял по поводу административного выселения: «Если появятся среди дружинников жертвы, тогда власти задумаются и опомнятся».

Получены оперативные данные о том, что один из названных выше т.н. «автономистов» ОСМАНОВ Мухсим, 1932 года рождения, инвалид I группы (слепой), проживающий в Белогорском районе Крымской области, активизировал подстрекательскую деятельность, призывая экстремистов вести работу среди не прописанных татар, побуждать их к групповым посещениям областных и районных органов власти. Рекомендовал привлекать к этому женщин и молодежь, а в случае принятия к участникам сборищ административных мер – оказывать физическое сопротивление работникам милиции. Характерно, что только за 3 месяца с.г. татарскими экстремистами спровоцировано 5 таких сборищ у зданий облисполкома, райкомов КП Украины и милиции.

Участовавший в сборище татар около Крымского облисполкома 14 февраля сего года МУСЛЯДИНОВ Риза, осужденный народным судом по ст. 188 УК УССР (сопротивление представителю власти) к 3 годам лишения свободы, в письме отцу указал: «Я убедился, что ждать какой-либо свободы в отношении прописки от властей нечего, только

бороться сообща. Если бы собраться и пройти в Симферополе с лозунгами и плакатами хотя бы человек 150. Пусть из них 50 сядут на несколько дней в тюрьму, зато шума наделали бы много (документ конфискован)». [...]

Посетивший Крым в марте сего года житель г. Беговата Ташкентской области МУСТАФАЕВ Ислям в беседе с экстремистами предложил им, наряду с т.н. «легальными», использовать конспиративные методы работы, районы разбить на кусты, за которыми закрепить «авторитетов», не прописанные семьи объединить в десятки во главе со старшим, каждая семья должна направить индивидуальное письмо в ЦК КПСС с описанием своего положения и просьбой о помощи. Рекомендовал привлекать к т.н. «татарской проблеме» граждан других национальностей.

Участились случаи направления в местные партийные и советские органы заявлений, жалоб и анонимных писем, в которых возводится клевета на органы власти, выдвигаются требования исключительных условий прописки для граждан татарской национальности.

В последнее время отмечаются случаи угроз и хулиганских действий со стороны экстремистов в отношении членов групп протivoдействия из числа татар, ведущих разъяснительную работу среди населения, направленную на срыв проводимого экстремистами сбора подписей под клеветническими документами, отрыв его от участия в антиобщественной деятельности. [...]

Принимая во внимание, что Крым является местом отдыха руководителей партии и правительства, проведения важных международных встреч, всесоюзным курортом со все увеличивающимся заездом иностранцев на южный берег Крыма, на его территории расположены особо режимные оборонные объекты, а также тенденцию к увеличению инициативного переезда в область граждан из других районов страны по климатическим условиям, представляется целесообразным рассмотреть вопрос о принятии нормативного акта, который бы регулировал переселение и усиливал паспортный режим в Крыму.

КГБ при СМ СССР доложено.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. Федорчук

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Пор. 35. – Арк. 160-163.
Оригінал. Машинопис.*

№ 15

Із доповідної записки Голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому
про локалізацію діяльності кримськотатарських
“автономістів” у Криму
13 квітня 1982 р.

Комитет госбезопасности Украины о принимаемых под руководством партийных органов мерах по срыву попыток главарей крымскотатарских экстремистов возродить т. н. «автономистское движение», вовлечь в него новых лиц, прежде всего из числа молодежи, № 56 от 16 февраля 1981 года докладывал ЦК Компартии УССР.

В течение 1981 года партийными, советскими и административными органами Крымской области при широкой поддержке и активном участии общественности продолжалась работа по дальнейшему предотвращению и пересечению антиобщественной деятельности главарей экстремистов, локализации их негативного влияния на окружение из числа татар.

Важную роль в оздоровлении обстановки сыграло Постановление Совета Министров СССР № 700 от 15 августа 1978 года «О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области», которое фактически обеспечило снижение неорганизованного переселения татар в Крым.

В настоящее время в республике проживает 15400 лиц татарской национальности, в том числе в Крымской области – 9291, из них не прописанных – 1815 человек (все прибыли до принятия Постановления № 700), Запорожской области – 1673, не прописанных – 40 человек, Херсонской области – 3397, в остальных областях – 1039 человек (все прописаны). Негативных и других антиобщественных действий среди проживающих на территории Херсонской и Запорожской областей крымских татар в последнее время не фиксируется.

Вместе с тем, в целях локализации деятельности проживающих в Крыму татарских «автономистов» и предотвращения их идейно вредного влияния на окружение в отношении 28 экстремистски настроенных татар применены меры профилактического воздействия, 12 из них объявлено официальное предостережение согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР от 25 декабря 1972 года.

Руководящим и оперативным составом осуществляются периодические встречи с 18 лицами, склонными к совершению негативных проявлений. Это позволило снизить их активность в проведении антиобщественных акций, углубить противоречия между ними, внести

элементы недоверия и подозрительности в эту среду. В процессе проведенной воспитательной работы удалось склонить к отказу от противоправной деятельности 8 экстремистов. [...]

Оправдала себя практика проведения воспитательных бесед не только с экстремистами, но и с их родственниками, что способствовало ограничению контактов с единомышленниками. [...]

Скомпрометирована идея сбора денежных средств на т.н. “народное дело”, а также лица, являющиеся вдохновителями и организаторами подобных действий. [...]

Принятые меры способствовали ослаблению позиций автономистов в среде татарского населения, позволили не допустить совершения открытых враждебных проявлений.

В то же время полученные оперативные данные свидетельствуют о том, что главарь экстремистов не отказался от враждебных намерений, занял выжидательную позицию и внимательно следят за процессами в Узбекистане и Краснодарском крае, где автономистские элементы пытаются активизировать подстрекательскую деятельность, приурочив ее к юбилейным торжествам по случаю 60-летия СССР. Ими планируется в указанный период направление в Москву «представителей народа», распространяется «памятка», в которой даются рекомендации по сохранению национальной культуры, традиций и обычаев. Они стремятся вести враждебную обработку молодежи путем распространения книги ныне проживающего в США антисоветчика Некрича «Наказанные народы», где с клеветнических позиций трактуется проводимая Советским Союзом политика в отношении национальных меньшинств. В феврале сего года автономистами из Ферганы направлено в инстанции очередное коллективное «обращение».

Отрицательное влияние на татарское население оказывают периодические заезды в Крым экстремистов из Узбекской ССР (18 человек в 1981 году).

Несмотря на то, что значительная часть татарской молодежи в Крыму уже не придерживается четко выраженных национальных обычаев и традиций, широко общается с ровесниками других национальностей, вступают в смешанные браки (зарегистрировано 58 таких браков), националистически настроенные татары всячески стараются удерживать в “повиновении” молодое поколение. [...]

Отмечаются отдельные случаи группирования под предлогом совместного проведения праздников, отдыха и т.д. По оперативным данным, 1 Мая 1981 года состоялось сборище около 20 человек молодежи в лесу возле села Грушевки Судакского района, на котором, наряду с народными, исполнялись песни националистического содержания.

Некоторая часть молодых людей, попавших под негативное влияние автономистов, пытается уклоняться от участия в общественной жизни трудовых коллективов, проводимых культурных и других мероприятиях, ведет себя обособленно. Подобные явления наблюдаются в городе Белогорске на обувной фабрике, машиносчетной станции и других предприятиях Крыма.

В области выявлено несколько нигде не зарегистрированных самодельных татарских музыкальных ансамблей. Принимая, как правило, участие в свадьбах и других семейных торжествах, они в большинстве своем исполняют национальные песни и танцы, что может быть использовано враждебными элементами для разжигания националистических настроений.

Определенное негативное влияние на обстановку среди татарского населения Крымской области оказывает наличие значительного количества лиц, проживающих без прописки (381 семья).

Со времени вступления в действие постановления Совета Министров СССР № 700 из Крыма удалено 459 не имевших прописки татар, среди которых: 28 подстрекателей, 56 т.н. «представителей», выезжавших в город Москву для посещения инстанций, 67 лиц, занимавшихся сбором подписей, денежных средств и допускавших другие враждебные проявления. Кроме того, многие лица, проживающие в Крыму без прописки, убавившись в бесперспективности националистических замыслов экстремистов, добровольно выезжают за пределы области. В частности, в 1978 году выехало 33 человека, в 1979 – 484, 1980 – 217, 1981 – 105, за первый квартал 1982 года – 18 человек. По оперативным данным, еще 30 татарских семей высказывают намерение вернуться к прежним местам жительства, но продолжают оставаться в Крыму из-за невозможности возмещения израсходованных ими денег на незаконно приобретенные доместроения.

Основная масса проживающих в Крыму без прописки татар (прибывших туда до принятия постановления № 700) по своим взглядам, настроениям и образу жизни не является однородной. Многие из них, будучи не прописанными, не могут найти постоянной работы, находятся вне трудовых коллективов, имеют возможность свободно распоряжаться временем и заниматься огородничеством, скупкой и перепродажей сельскохозяйственной продукции (выявлено 26 человек из числа антиобщественных элементов). Не прописанные, в силу перечисленных причин, наиболее подвержены негативному воздействию экстремистов.

Наряду с этим, в числе живущих без прописки 9 участников Великой Отечественной войны, 17 награжденных орденами и медалями СССР, 13 членов КПСС, которые не состоят на партийном учете.

Осуществленные после принятия Постановления СМ СССР № 700 решительные меры по предотвращению неорганизованного поселения в Крыму лиц татарской национальности себя полностью оправдали, позволили выселить незаконно проживающих там татар, в том числе и экстремистски настроенных «автономистов», способствовали добровольному возвращению 857 человек к прежним местам жительства.

Вместе с тем, в связи с отрицательным влиянием на обстановку среди татарского населения Крыма, наличия значительного числа проживающих без прописки лиц, считали бы целесообразным принять дополнительные меры. Постепенно решить вопрос о прописке участников Великой Отечественной войны, награжденных орденами и медалями, членов КПСС и других лояльно настроенных татар. Одновременно изыскать возможности (на основании постановлений сельских сходов и пр.) удаления из области тунеядствующих и антиобщественных элементов, содействия в выезде из Крыма семьями, намеревающимся возвратиться к прежним местам жительства (до 30 семей).

Органы КГБ осуществляют дальнейшие мероприятия, направленные на перечисление враждебных намерений главарей и авторитетов, предотвращение их организационного объединения, противодействие попыткам экстремистов активизировать негативные процессы среди крымско-татарского населения, локализацию отрицательного влияния на молодежь и недопущение ее вовлечения в автономистскую деятельность.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОГО
БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР

В. Федорчук

*ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 7 (1985). – Пор. 69. – Арк. 63-67.
Оригінал. Машинопис.*

№ 16

Доповідна записка Голови КДБ при РМ УРСР С. Мухи
першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про комплекс
превентивних заходів по "недопущенню відродження
автономістського руху" серед кримських татар
6 грудня 1983 р.

Сов. секретно

Экз. № 1

В мае 1983 года ЦК Компартии Украины докладывалось о принимаемых мерах по дальнейшему предотвращению и пересечению

антиобщественной деятельности главарей крымско-татарских националистов, нейтрализации их негативного влияния на окружение из числа татар, недопущению возрождения т.н. «автономистского движения». В республике проживает 15792 чел., в том числе в Крымской области – 9203 (165 чел. не прописаны), Херсонской – 3759, Запорожской – 1821, в других областях – 1039 чел. За последние 2 года на Украину прибыли лица татарской национальности лишь в Херсонскую (342 чел.) и Запорожскую (27 чел.) области.

Осуществленные в текущем году УКГБ Крымской, Херсонской и Запорожской областей мероприятия с использованием оперативных сил и средств и широким участием общественности значительно ослабили позиции автономистов в среде татарского населения, вынудили их отказаться от проведения открытых антиобщественных и подстрекательских действий.

На снижение негативной деятельности т.н. «авторитетов» и оздоровление обстановки в целом также положительно повлияла проводимая с 1982 года прописка лиц татарской национальности (в 1982 г. прописано 928 чел., с начала 1983 г. – 758 чел.), прибывших в Крым до принятия в 1978 г. Советом Министров СССР постановления «О дополнительных мерах по укреплению паспортного режима в Крымской области». Большинство прописанных граждан с удовлетворением восприняли эти меры, повсеместно включились в работу трудовых коллективов.

Отход основной массы крымских татар от участия в антиобщественной деятельности вызвал серьезную озабоченность проживающих в Узбекистане активных автономистов. В конце августа с.г. они провели в г. Беговате Ташкентской области сборище т.н. «представителей татарского народа», на котором решили активизировать подстрекательскую работу среди жителей Крыма татарской национальности и с этой целью стали направлять на Украину «курьеров».

Так, прибывший в сентябре с.г. из Ташкента Мустафаев посетил в Крыму несколько автономистов, которых проинформировал о принимаемых лидерами «движения» мерах по активизации «борьбы за возвращение в Крым»² и советовал распространить эти сведения среди татар. Проживающая в Узбекистане Юсупова при нахождении в г. Мелитополе Запорожской области подстрекала... создать группу крымских татар в количестве 4-5 человек для направления в Москву в качестве т.н. «представителей крымского народа».

В 1983 году в республиках Средней Азии зафиксировано распространение анонимного документа под названием «Быть или не быть крымским татарам», содержащего призывы к направлению индивидуальных и коллективных писем в инстанции, организации в местах проживания татар “инициативных групп” и «все-

союзной группы» с пребыванием ее в Москве для координирования автономистской деятельности. Этот документ был направлен по почте неизвестными лицами из Узбекистана одному из авторитетов, жителю Херсонской области Эмирову, а также опущен в ящик для писем и заявлений Крымского облисполкома.

С учетом изложенного, основные усилия были направлены на упреждение и недопущение провокационных акций и антиобщественных проявлений со стороны авторитетов и экстремистов. В этих целях проведено более 30 предупредительно-профилактических бесед с подстрекателями и лицами, подпавшими под их влияние. Предотвращено намерение Мисчанова Фахри, жителя пос. Старый Крым, совершить самоожжение, которое враждебно настроенные лица татарской национальности рассчитывали использовать для разжигания националистических настроений.

Осуществлен ряд мер сдерживающего характера в отношении авторитетов и главарей Османов, Сеитвапова, Чобанова (Крымская обл.), Меметова, Эмирова (Херсонская обл.) и других, в т.ч. путем поддержания личных контактов сотрудниками КГБ. Одновременно оказывалось положительное влияние на определенную часть татар и особенно на разделяющих националистически взгляды. В результате, проживающие в Крыму автономисты неоднократно отвергали требования главарей экстремистов из Узбекистана о направлении в Москву т.н. «представителей».

Органы КГБ осуществляют дальнейшие мероприятия по выявлению и пресечению враждебных намерений главарей и авторитетов, противодействию попыткам экстремистов активизировать негативные процессы среди крымско-татарского населения, недопущению его вовлечения в автономистскую деятельность.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР

С. Н. Муха

ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 9 (1986). – Пор. 15. – Арк. 33-35.

Оригінал. Машинопис

Примітки

¹ Див.: Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2003. – 335 с. / Сер. “Політологія і етнологія”; Вип. 23; Депортовані кримські татари. Болгари. вірмени. греки. Німці. Документи. Факти. Свідчення. (1917-1991) / Упоряд.: Ю. Білуха. О. Власенко. – К., 2004. – 464 с., Бекирова Г. Крымско-татарская проблема в СССР. – К., 2004.

Олег Бажан
(Київ)

РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ГРОМАДЯН ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ В УРСР (1960-ТІ – 1980-ТІ РР.)

Bazhan O. Repressive measure of Soviet authority about the Jewish citizens of Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1960th – 1980th).

Being based on the archival documents of Ukrainian KGB, the article dedicated to the restricting and repressive measures of Soviet Ukraine authorities about the Jewish citizens, especially as for the banning of their mass emigration.

Донедавна, навіть серед фахівців, єврейський національний рух сприймався крізь призму окремих конфліктів й непорозумінь. Проте, вже наприкінці 1940-х років він являв собою помітну силу, здатну відстояти свою честь і гідність, боротись за свої права і свободи. Консолідацію та піднесення єврейського національного руху в Україні можна цілком розглядати як закономірну реакцію єврейства на відкриті або приховані антисемітські кампанії, наявну дискримінацію євреїв і, як наслідок цього – “хронічну” юдофобію серед населення. Не останню роль у розгортанні національного руху відіграло також утворення в 1948 р. держави Ізраїль, яка стала своєрідним символом відродження єврейської нації.

Вивченню опозиційних настроїв серед осіб єврейської національності в Радянському Союзі, і в Україні зокрема, в 1950 – 1980-х рр. значну увагу приділяли безпосередні учасники дисидентського руху в СРСР Л. Алексеева та І. Клейнер¹. Проте внаслідок об’єктивних причин (відсутність архівів, неперевереність відомостей) згаданим авторам не вдалось в повній мірі дослідити невід’ємну складову опозиції в Україні, яким був єврейський національний рух. Тому у статті дослі-

джується законодавча та нормативна база, механізм репресивних заходів тоталітарного режиму, націленого на нейтралізацію єврейського національного руху в УРСР в 1960 – 1980-х рр.

Своєрідною прелюдією до зростання опозиційних настроїв серед громадян єврейської національності в другій половині ХХ ст. стала петиційна кампанія на рубежі 1940 – 1950-х рр. Аналіз документальних матеріалів вищих органів влади та державного управління засвідчив кількісне зростання листів, надісланих на адресу ЦК КПРС, ЦК Компартії України, союзного та республіканського урядів, засобів масової інформації, в яких порушувалися питання дискримінації осіб єврейської національності. Деякі з них мали досить широкий резонанс. Так, навесні 1953 р. предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів став лист з України, підписаний вигаданим прізвищем “Михайло Правдін”. Розгляд листа здійснювався за дорученням першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії, який не проминув використати факти, наведені в повідомленні “М. Правдіна”, щоб висловити особисте занепокоєння з приводу зростання “антисемітизму до рівня державної небезпеки”². Весною 1953 р. лист “М. Правдіна” став предметом спеціального розгляду партійних та радянських органів СРСР. Хоча обговорення листа “М. Правдіна” проходило цілком формально, без глибокого і всебічного аналізу наявних фактів, він відбивав настрої, які панували серед єврейського населення, засвідчив небажання миритися з існуючим становищем.

Не залишився поза увагою вищого політичного керівництва СРСР та УРСР і анонімний лист за підписом “професор М. Б. Н.”, якому наводились конкретні приклади дискримінації євреїв у Києві, реальні прояви антисемітизму в школах, вищих учбових та наукових закладах. Спростування, зроблене першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним, хоча і містило чимало різноманітної статистики та прізвищ, однак загалом виглядало аж ніяк не переконливо³.

Якщо в 1950-х рр. під впливом недавніх політичних репресій протести євреїв носили обережний характер, обмежувались петиційною кампанією, охоплювали незначне коло осіб, то вже в першій половині 1960-х рр. вони набувають більш рішучих форм. Очевидно, саме це дозволило відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України зробити висновок, що сіоністській пропаганді піддаються не лише окремі особи, а “певна частина єврейського населення республіки”⁴.

Органи КДБ при Раді Міністрів УРСР зафіксували ряд важливих моментів, що свідчили про зростання активності серед осіб єврейської національності. Так, слюсар Київського протезного заводу Й. Чорнобильський в 1964 р. передав через американських туристів

інформацію про факти дискримінації євреїв в Україні, надруковану в американському тижневику “Джюїм Ньюс”(Єврейські новини). Свій вчинок він пояснював бажанням, щоб “люди за кордоном знали про нерівноправне становище євреїв в УРСР”⁵.

Докладну інформацію про становище євреїв в СРСР передав на Захід у 1964 р. юрисконсульт з міста Мукачеве Б. Городецький, якого хвилювала не лише власна доля, а розв’язання життєво важливих проблем всіх євреїв, що проживали на теренах Української РСР. За повідомленнями спецслужби, постійні особисті контакти із закордоном підтримували також громадяни І. Кушнір, Б. Гандельман, М. Ландо, М. Альтман. Підготовлені ними матеріали часто використовувалися зарубіжними засобами масової інформації. Регулярні зустрічі з іноземними кореспондентами, представниками зарубіжних релігійних та громадських організацій переслідували подвійну мету: належне інформувати про забезпечення єврейського національного руху, а також створення світової громадської думки щодо ігнорування радянським режимом права євреїв на еміграцію.

Зневажаючи положення “Загальної декларації прав людини” (1948 р.), в якій закріплювалося право кожної людини “залишати будь-яку країну, включаючи свою власну і повертатися в свою країну”, радянські владні структури вбачали в еміграції не стільки демографічний чи економічний аспекти, скільки ідеологічний. Виїзд з СРСР, що уособлював собою “історичну перспективу людства”, “торжество соціалістичної демократії” сприймався не інакше як зрада Батьківщині. Саме тому всіляка протидія еміграції розглядалася в числі найбільш важливих завдань владних структур СРСР.

Особливо гостро стояла проблема еміграції євреїв в Україні. За даними Міністерства внутрішніх справ УРСР, в другій половині 1960-х рр. заяви на виїзд подали 5762 громадянина єврейської національності, що мешкали на території республіки⁶. Прагнучи за будь-яку ціну зупинити потік еміграції, ЦК КПРС і ЦК Компартії України, союзний та республіканський уряди прийняли ряд постанов, що ускладнювали процес виїзду з країни. Серед них: постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22 вересня 1970 р., якою затверджувалося положення про виїзд за кордон та в’їзд до СРСР; постанови ЦК КПУ від 21 січня 1968 р. “Про практику розгляду в органах внутрішніх справ УРСР клопотань про виїзд за кордон в приватних справах” та від 4 лютого 1970 р. “Про стан та заходи по поліпшенню організації в республіці туристських поїздок за кордон”, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 р. про відшкодування від’їжджаючими за кордон державних затрат за навчання тощо⁷. Однак урядові рішення по створенню штуч-

них перешкод для потенційних емігрантів з України виявилися мало результативними. Не мала бажаного ефекту й діяльність мережі агітаційних осередків, створених ідеологічним апаратом ЦК КПУ з метою “боротьби з антирадянською сіоністською пропагандою”⁸. Більше того, методи протидії еміграційним настроям єврейського населення та відродженню національної самосвідомості дали протилежний ефект. Якщо за всю другу половину 1960-х рр. бажання виїхати з України виявило близько 6 тисяч євреїв, то лише в 1970-1973 рр. кількість поданих на виїзд заяв перевищувала 11 тисяч⁹. Не зменшувався цей показник і в наступні роки. Найбільше число бажаючих емігрувати з СРСР наприкінці 1970-х років було зареєстровано в м. Києві (8,1 тис.), Одеській (понад 6 тис.), Чернівецькій (1,8 тис.), Львівській (1,5 тис.) областях.

Активність “відмовників” не залишалась непоміченою силовими міністерствами та відомствами, покликаними стримувати еміграційні настрої єврейського населення. 21 жовтня 1971 р. голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков та Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко повідомили ЦК КПРС про те, що “в останнім часом (з лютого ц. р.) екстремістські елементи, підбурювані із-за кордону, організовують групові відвідування особами єврейської національності центральних і республіканських партійних та радянських органів, вручення їм колективних заяв, в яких висловлюється протест проти “насилницького утримання євреїв в СРСР” і містяться ультимативні вимоги з питань пов’язаних з виїздом в Ізраїль”¹⁰.

Не без тиску силових структур були затверджені постанови ЦК КПРС “Про заходи по посиленню боротьби з антирадянською антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму” (від 1 лютого 1972 р.)¹¹. 7 вересня 1972 р. секретаріат ЦК КПРС за участю М. Сулова, Ф. Кулакова, П. Демічева, В. Кузнєцова та інших схвалив підготовлений завідувачами відділами ЦК КПРС Фірюбіним та Яковлевим “План основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів у зв’язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сіонізму”. Важливе місце в його реалізації відводилось КДБ при Раді Міністрів СРСР, якому доручалось “вжити заходів до виявлення і припинення ворожих акцій спецслужб супротивника, зарубіжних сіоністських організацій та єврейських націоналістів у середині країни”¹².

Таким чином, крім вже традиційних пропагандистських заходів цей та інші партійні документи містили ряд нових моментів - застосування до так званих “єврейських націоналістів” репресій.

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва СРСР, секретар ЦК КПУ В. Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агітації

ЦК А. Мяловицький 15 серпня 1973 р. пропонували доручити Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР “посилити роботу по викриттю і притягненню до кримінальної відповідальності активних пропагандистів “руху” за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубіжних сіоністських центрів”¹³. Внаслідок цього кожна більш-менш значна акція активістів євреїв - “відмовників” не залишалася поза увагою правоохоронних органів Української РСР.

Особливо непокоїли правоохоронні органи такі форми протесту “еміграційників” як проведення мітингів, демонстрацій, інших масових акцій. Останні, як правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном. Наприклад, з винятковою ретельністю готувалися в КДБ при Раді Міністрів СРСР та МВС СРСР до “всесоюзного походу євреїв” - демонстрації поблизу будинку ЦК КПРС на Старій площі 25 жовтня 1971 р., приуроченій до візиту генерального секретаря ЦК КПРС Л.І. Брежнєва до Франції. В акції взяло участь близько 80 “відмовників” з Москви, Ленінграда, Риги, Вільноса, Кишинєва¹⁴. До демонстрації також готувалися представники єврейської громади України. Однак оперативні заходи, проведені правоохоронними органами республіки, перешкодили цим планам. Українська делегація була затримана при виїзді з столиці України.

Для тиску на вищі органи державної влади група “відмовників” регулярно проводила демонстрації в приймальнях Президії Верховної Ради УРСР, республіканських міністерств і відомств. Одна з перших таких демонстрацій відбулася 22 липня 1971 р. в приймальні українського парламенту. В цей день 12 активістів єврейського національного руху передали керівництву Верховної Ради УРСР свої вимоги щодо негативного розв’язання питання про виїзд на історичну батьківщину. Організували акцію протесту Л. Товеровський, І. Трейдінгер, Є. Ланцетер, М. Барбой, Р. Гершунович, О. Рабинович, І. Клейнер, А. Фельдман та ін¹⁵. Повідомляючи про “антирадянську захід” вище політичне керівництво, заступник голови Президії Верховної Ради УРСР С. Стеценко визнав факт невдоволення євреїв еміграційною політикою у Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Житомирській областях. Тому дивною виглядає резолюція на документі першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який замість серйозного аналізу ситуації, обмежився дорученням голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчуку та міністру внутрішніх справ УРСР І. Головченку “внести свої висновки-пропозиції”.

Якими були пропозиції силових міністерств і відомств, наявні документи не розкривають. Однак, можна бути переконаним, що серед

іншого, вони містили рекомендації щодо застосування рішучих заходів щодо демонстрантів. В цьому переконав весь наступний перебіг подій, у тому числі, переслідування учасників демонстрації в приймальній Президії Верховної Ради УРСР у жовтні 1979 р. Дії демонстрантів були кваліфіковані як хуліганські. Тому народний суд Печерського району м. Києва засудив 12 осіб до адміністративного покарання - 15 діб арешту¹⁶.

Аналогічні акції протесту здійснювались регулярно і в приміщенні приймальні Міністерства внутрішніх справ УРСР. Його керівник І. Головченко визнавав, що постійна група осіб, серед яких колишній інженер НДІ "Оріон" А. П'ятецький, колишній заступник начальника Київського телецентру С. Хмельницький, колишній заступник контрольно-випробувальної станції заводу "Київприлад" С. Покришевський та інші, щотижня демонстративно відвідували МВС, вимагаючи дозволу на виїзд. Лише в першому кварталі Міністерством внутрішніх справ України було зареєстровано більше 450 таких відвідувань¹⁷. Особливо І. Головченка непокоїла група осіб, об'єднаних навколо Ю. Книжника, братів і сестер Ротштейн-Олійник, здатних, на його думку, до більш рішучих дій¹⁸.

Широкий громадський резонанс мали акції протесту євреїв - "відмовників", пов'язані з відмовою від радянського громадянства і здачею паспортів. Для багатьох з них вони закінчувались адміністративними покараннями, штрафами, а то й кримінальним переслідуванням. Наприклад, в жовтні 1983 р. проти Марка Очеретянського порушили кримінальну справу. Його звинувачували у нехтуванні паспортним режимом. Суд, який відбувся в листопаді того ж року засудив його до одного року позбавлення волі¹⁹.

Ігнорування владними структурами національних потреб єврейського народу, спонукало до створення в ряді населених пунктів України - Києві, Харкові, Одесі - своєрідних культурних центрів - "ульпанів" (курсів, гуртків по вивченню івриту). Їх діяльність голова КДБ СРСР Ю. Андропов у листі до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 р. розцінив як один з найнебезпечніших антирадянських проявів²⁰.

Очевидно, саме такою оцінкою фахівців з "єврейського відділу" П'ятого управління КДБ СРСР пояснюється той факт, що "ульпани" постійно перебували під щільною опікою органів держбезпеки, а їх організатори зазнавали утисків та переслідувань. Це змушувало організаторів курсів, семінарів, гуртків дотримуватись певної конспірації. Наприклад, у Харкові семінар по вивченню єврейської культури не мав свого постійного місця проведення, а відбувався під надуманими приводами на квартирах різних осіб²¹.

Наскільки обережність була не зайвою, засвідчив суд, який відбувся в Одесі 16-20 листопада 1984 р. над одним з організаторів гуртка по вивченню єврейської мови та культури Я. Левіна. За культурницьку діяльність останній отримав 3 роки виправно-трудових таборів.

Як свідчать документальні матеріали, повідомлення міжнародних правозахисних організацій, будь-яка участь євреїв у русі за виїзд на історичну батьківщину супроводжувалась різного роду репресіями, які особливо посилились наприкінці 1970-х і на початку 1980-х рр. Своєрідним першим етапом “розчавлення” особистості стали переслідування по службовій лінії. Особи, які наполягали на еміграції або були помічені у відвідуванні “ульпанів”, гуртків, розповсюдженні єврейського самвидаву, позбавлялись роботи, вчених ступенів, звань, виключались з лав КПРС і ВЛКСМ. Так, 26-річного інженера групи технічного контролю Чернівецького радіо-телецентру Йосипа Зісельса в 1972 р. виключено з ВЛКСМ за “політично незрілі” виступи на захист громадян, котрі подали заяви на виїзд з СРСР²². Дещо пізніше, за активну правозахисну діяльність, участь в Українській Гельсінській групі він відбув близько 8 років у виправно-трудових таборах²³.

Рішення виїхати на історичну батьківщину стало фатальним для доктора хімічних наук, професора Київського державного технологічного інституту легкої промисловості Володимира Барбоя. Його зняли з роботи, позбавили вченого ступеня, створили нестерпні умови життя²⁴.

Кандидат технічних наук харків'янин Олександр Парицький після відвідування ОВІРу та подання прохання на виїзд в середині 1970-х рр., був змушений два роки працювати електриком на харківському заводі “Спецмонтаж”. Однак і тут він не мав змоги трудитись спокійно. В 1979 р. після телефонної розмови з представником американської міжнародної правозахисної організації його, науковця, висококваліфікованого фахівця, звільнили з скромної посади електрика. Як виявилось, це була прелюдія до справжньої розправи. Харківський обласний суд 13 листопада 1981 р. засудив О. Парицького за статтю 187 (наклепницькі вигадки на радянський державний лад) до трьох років виправно-трудових таборів. Вершиною цинізму став розгляд у суді шкільного твору дочки О. Парицького - Дарини, написаного нібито під впливом антирадянських поглядів батька²⁵.

Три роки виправно-трудових таборів “коштувала” Юрію Тарнопольському з Харкова спроба зібрати і передати до Ізраїлю об'єктивну інформацію про становище євреїв в СРСР. В останньому слові на суді, який відбувся 30 червня 1983 р., Ю. Тарнопольський заявив, що його арешт лише є підтвердженням правдивості підготовленої інформації²⁶.

Негативні висловлювання Леоніда Шраєра на адресу засновника КПРС щодо зовнішньої політики СРСР, зберігання та розповсюдження ним “самвидаву” були оцінені 4 січня 1985 р. Чернівецьким обласним судом трьома роками позбавлення волі у виправно-трудових таборах²⁷. 6-7 червня 1985 р. у Харкові відбувся суд над Євгеном Айзенбергом. Серед епізодів звинувачення – розповсюдження книг “История евреев” Сесили Рота та “90 хвилин в Єнтеббі”, а також участь у відзначенні свята Пурим, під час якого історія Амана та Есфірі зображувалась з “натяком на сучасність”²⁸.

Активні учасники руху за виїзд до Ізраїлю карались не лише за політичними статтями. Нерідко їм інкримінувались кримінальні злочини, безпідставність яких не важко довести. За різними звинуваченнями в 1970-1980-х рр. були покарані Марк Остромогильський, Інна Чернявська, Станіслав Зубко, Юхим Лувишук, Яків Меш, Семен Шнірман, Мойсей Зац, Мойсей Тонконогий, Олександр Пінкусович, Йосиф Беренштейн, Лев Ельберт та інші.

Однак лише в умовах проголошеної М. Горбачовим “перебудови” вдалося впритул підійти до назрілих питань єврейського народу. За сприяння міністра закордонних справ СРСР Є. Шеварнадзе, секретаря ЦК КПРС О. Яковлева та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Крючкова наприкінці 1988 р. вищому політичному керівництву країни вдалося закласти основи законодавчої та нормативної бази для безперешкодного виїзду і в’їзду в СРСР.

Примітки

¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Вильнюс-Москва, 1992; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. – Париж, 1978. – С. 219-255.

² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 3736. – Арк. 106.

³ Там само. – Спр. 3758. – Арк. 174-178.

⁴ Там само. – Оп. 25. – Спр. 186. – Арк. 60.

⁵ Там само.

⁶ Галузевий державний архів МВС України. - Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 56.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.25. – Спр. 546. – Арк. 1-2.

⁸ Там само. – Оп. 10. – Спр. 3519. – Арк.5.

⁹ Державний архів МВС України. – Ф. 54. – Оп.1. – Спр. 379. – Арк. 18.

¹⁰ Російський державний архів новітньої історії (далі - РДАНИ). – Ф. 89. – Пер. 17. – Спр. 50. – Арк.3,5.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1085. – Арк. 131-132.

¹² РДАНИ. - Картоотека постанов Секретаріату ЦК КПРС.

¹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр. 890. – Арк. 41-42.

- ¹⁴ РДАНИ. – Ф. 89. – Пер. 17. – Спр. 50. – Арк.12.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 23-24.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 1939. – Арк. 25-26.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 21.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 22.
- ¹⁹ Вести из СССР. Права человека. – Мюнхен, 1989. – Т.1. – С.80, 390.
- ²⁰ Галузевий Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 68130-ФП, т.2.- Арк. 76.
- ²¹ ГДА СБ України, Харків. - Спр.033151- ФП. - Т.2.- Арк. 251-252.
- ²² ГДА СБ України, Чернівці. - Спр.П.-7302.-Т.1.- Арк. 37.
- ²³ Вести из СССР. – Т.1. – С. 16, 22, 74, 83, 88, 98, 206, 248.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25. – Спр. 641. – Арк. 106.
- ²⁵ Вести из СССР.. –Т. 1. – С. 134, 148, 162, 194.
- ²⁶ Там само. – С. 53, 388.
- ²⁷ Там само. – Т. 2. – С. 489; Т.3. – С. 13, 96.
- ²⁸ Там само. – Т.3. – С.68.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Ярослав Тинченко
(Київ)

СПОГАДИ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА УНР ГЕНЕРАЛА ГРЕКОВА

Oleksandr Hrekov. The memoirs of Minister of War of Ukrainian People's Republik. The publication of Y. Tynchenka.

The former Minister of War of Ukrainian People's Republik and the Commander of Ukrainian Galician Army, general Oleksandr Hrekov (1875–1959) was arrested by Soviet intelligence service in Vienna in 1948 and sentenced to 25 years of hard labour camp. After having been released in 1956 he returned to Austria, where he died soon afterwards. Here we published memoirs of general, which were.

Ми продовжуємо публікацію матеріалів, пов'язаних із життям та діяльністю колишнього генерал-майора генштабу російської імператорської армії, військового міністра Української Народної Республіки та головнокомандувача Української Галицької армії Олександра Петровича Грекова. На додаток до публікації документів з його архівно-кримінальної справи¹, пропонуємо увазі читачів спогади генерала, присвячені українізації військових частин на фронті у 1917 р., діяльності Грекова на посаді командувача військами Південної групи армії УНР і військового міністра Директорії, нарешті – оповідання про арешт та заслання у 1948-1956 рр.

Ці спогади О. П. Греків написав після від'їзду з СРСР – приблизно у 1956-1958 рр. Після смерті генерала його донька, вочевидь, пропонувала спогади багатьом редакціям і видавництвам, й 1964 р. у № 11 журналу “За Державність” вийшов скорочений нарис Грекова “На Україні в 1918 році”. Напевно, таке ставлення до спогадів батька (вірогідно, через намагання редакції якось виправити виразну антипетлюрівську позицію автора) не вдовольнило власницю, яка вирішила пере-

дати тексти генерала до російського білоемігрантського часопису, що виходив у Каліфорнії – “Вестник Первоходника”.

Цей часопис був заснований ветеранами Добровольчої та колчаківської армій і виходив невеликим накладом – 100-200 примірників. Незважаючи на те, що спогади О.П. Грекова виявилися не зовсім “профільюючими” для “Вестника”, редакція взялася за їх публікацію, усвідомлюючи, що будь-яка тогочасна мемуаристика у майбутньому стане цінним історичним джерелом. На терені колишнього СРСР можна знайти лише чотири неповних комплекти “Вестника Первоходника”. Спогади Грекова довелося відновлювати за двома із них – тих, що зберігаються у приватному зібранні московського історика Сергія Володимировича Волкова та у Державній історичній бібліотеці Російської Федерації.

Отже, перша частина «На Украине в 1918-м году» була опублікована у №№ 43 і 44 “Вестника Первоходника” за 1965 р.; “Переговоры украинской Директории с французским командованием в Одессе в 1919 году» – у №№ 45-50 за 1965-1966 рр.; «Петлюровщина» – у № 51-52 за 1966 р., «Восемь лет в ссылке в Советском Союзе» – у № 59-60 за 1966 р. Саме у такій послідовності ми і пропонуємо їх увазі читача.

ЧАСТИНА ПЕРША. “НА УКРАЇНІ В 1918 РОЦІ”

От редакции [журнала “Вестник Первоходника”].

С настоящего номера мы начинаем печатать еще не появлявшиеся нигде в печати воспоминания генерала А. П. Грекова, бывшего Главнокомандующего Украинской, а затем Галицийской Белой Армии, любезно предоставленные дочерью генерала Грекова Елизаветой Александровной. Записки генерала Грекова весьма интересны по содержанию и охватывают период времени с 1917 по 1959 год.

БИОГРАФИЯ ГЕН. ШТАБА ГЕНЕРАЛ-МАЙОРА АЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА ГРЕКОВА

Род Грековых произошел из Греции, и родословная их в России начинается в 15-м веке. При венчании Иоанна 3-го с греческой царевной Софией Палеолог в 1472 г. присутствовала привезенная ею свита, в числе которой был также и ее соотечественник Логофетос. Он остался в России, и из-за трудности его иностранной фамилии был прозван просто “грек”; это прозвище перешло на его потомков, а во время царствования Екатерины 2-й к нему был прибавлен суффикс “ов”. С течением времени Грековы получили дворянство за военную доблесть: в

их гербе был византийский крест, указывающий на их происхождение. Во время царствования Александра 1-го Иван Кириллович Греков, генерал и участник Наполеоновских войн, приобрел имение в Черниговской губернии, в Глуховском уезде, которое унаследовал его сын Гавриил, а затем внук Петр. Петр Гаврилович Греков был женат на дворянке Марии Григорьевне урожденной Дидевич, их старший сын Александр Петрович Греков родился 21 ноября (ст.ст.) 1875 г. Он учился в гимназии в Москве и уже с ранних лет имел склонность к военным наукам, но отец его этому не сочувствовал и потребовал от него, чтобы он поступил на юридический факультет Московского Университета. Исполнив волю отца, он окончил полный курс с дипломом 1-ой степени, но не оставил своей мечты о военной карьере, и в конце концов отец его с этим примирился.

Александр Петрович поступил в Московское Военное училище, где окончил полный курс двух классов по 1-му разряду, и дополнительный курс успешно. За отличные успехи в науках он был произведен в 1905 году в штабс-капитаны и был командирован в Л[ейб-]Гв[ардии] Егерский полк.

В том же году он женился на Наталии Ивановне Кабат, дочери гофмейстера Выс. Двора, тайного советника и сенатора Ивана Ивановича Кабат. (Наталья Ивановна была внучкой известного лейб-окулиста Александра 2-го Ивана Кабата; Кабаты были выходцы из Венгрии, попавшие в Россию в начале 17 века и получившие впоследствии русское подданство и дворянство). От этого брака у него был сын Олег, который рано умер, и дочь Елизавета, которая живет в столице Австрии Вене.

Грековы жили в Петербурге, а летом в имении Кабатов в Курской губернии, в Фатежском уезде, которое Наталия Ивановна унаследовала от своего отца. В течение лет Александр Петрович исполнял разные военные должности, с 1908 г. читал лекции по политической и военной истории и тактике в Петербургских военных училищах и проводил экзамены по этим наукам. В 1910 г. он был помощником старшего адъютанта Штаба войск Гвардии и Петербургского военного округа. В 1912 г. он был допущен к экстраординарной профессуре на кафедре военной истории Академии Ген. Штаба; среди его слушателей были также и великие князья. В 1913 году он был произведен в подполковники. При мобилизации, 18-го июля 1914 года, он отбыл в должность начальника штаба 74-й пехотной дивизии; в 1915 г. он был начальником штаба 1-й Гвардейской пехотной дивизии.

По постановлению Георгиевской Думы, приказом Командующего Гвардейским отрядом от 4-го марта 1916 г., Александр Петрович

Греков за бои на Карпатском фронте (Красна, Небылов, Рожнятов, Сварычев) был награжден орденом Св. Великомученика и Победоносца Георгия 4-й степени. Кроме того, за отличия в боях он имел ордена: Св. Владимира 3-й степени с мечами, Св. Владимира 4-й степени с мечами и бантом, Св. Анны 3-й степени, Св. Анны 4-й степени с надписью “За храбрость”, Св. Станислава 2-й ст. и Св. Станислава 3-й ст. с мечами и бантом, мечи и бант к ордену Св. Анны 3-й ст; светло-бронзовую медаль на ленте Белого Орла за труды по отличному выполнению всеобщей мобилизации 1914 года.

В декабре 1916 г. он был произведен в полковники и в апреле 1917 г. назначен командующим Лейб-гвардии Егерским полком. В августе 1917 г. он был назначен на должность начальника Штаба 6-го армейского корпуса, командиром которого был генерал-лейтенант Нотбек. Приказом Армии и Флота от 20 сентября 1917 г. А. П. Греков был произведен в генерал-майоры.

Когда ген. Греков в сентябре 1917 г. приехал в штаб 6-го корпуса, положение было очень трудное и сложное. Уже несколько раньше корпус был объявлен украинизированным — мера, к которой решилось прибегнуть начальство юго-западного Фронта, чтобы скрепить Фронт. В украинизированных корпусах были так называемые рады, созданные в параллель комитетам русских частей, и с этими радами киевский украинский центр и, в частности, “секретарь войсковых справ” Петлюра установил непосредственную связь. Как раз в момент прибытия ген. Грекова в ставку внезапно решили приостановить украинизацию, и 6-й корпус был объявлен дезукраинизированным. Украинские элементы были, конечно, против, тем более, что сформированные в корпусе русские комитеты сплошь оказались большевистскими. Борьба между корпусной радой и комитетом чрезвычайно обострилась, и попытки ген. Нотбека примирить их не привели ни к каким результатам. На долю ген. Грекова выпала задача так или иначе создать внутренний порядок в корпусе, и он нашел, что единственной возможностью было признать status quo данного момента. Командир корпуса согласился донести в армию, что такое положение неизбежно и не может быть изменено без опасности для фронта; корпус остался украинским.

Между тем, ген. Нотбек получил 1-ую армию и, так как он работал с ген. Грековым большую часть войны (в 1-й гвардейской пехотной дивизии), то он предложил ему должность генерал-квартирмейстера 1-ой армии. Приказ об этом назначении был получен 20 октября 1917 года; между тем, перед этим только что произошел большевистский переворот, и 1-я армия стояла на Двинском фронте, то есть в сердце большевизма.

Ген. Греков выехал из штаба корпуса к месту нового назначения, еще не зная о перевороте. По делам корпуса он должен быть в Киеве и говорить с Петлюрой; приехав в Киев, он узнал о положении дел в Петербурге, но тем не менее собирался ехать дальше в 1-ую армию, исполняя приказ, хотя и видел, что новые распоряжки нельзя было приравнивать к прежней военной службе. По данному ему поручению он отправился в военный секретариат, где был направлен в полк. Скрипчинскому, так как Петлюра в это время выехал на несколько дней из Киева. Полк. Скрипчинский сообщил ген. Грекову, что у него только что была депутация от 6-го корпуса, которая поручила ему передать Петлюре, что украинцы 6-го корпуса категорически требуют от своего военного министра оставления ген[ерала] Грекова на украинской службе. Депутация была командирована в Киев немедленно по отъезде ген. Грекова из корпуса, и он ничего об этом не знал.

Хотя он с самого начала своей военной службы всегда был очень популярен как среди солдат, так и среди товарищей и начальства, будучи очень умным, добрым и справедливым человеком, прекрасным специалистом и организатором и храбрым офицером, это сообщение о просьбе корпуса его очень поразило и тронуло. Его колебания прекратились, и он решил поступить на украинскую службу, но сначала проехать к своей семье в курское имение; семья его выехала туда уже летом 1915 г. и больше в Петербург не возвращалась.

23-го ноября он снова выехал в Киев, где имел разговор с Петлюрой, который сказал ему, что пока подходящей должности для него не имеет, но что в виду просьбы 6-го корпуса постарается таковую найти и тогда известит.

Ген[ерал] Греков снова поехал к своей семье в имение, из которого 6-го декабря окончательно выехал в Киев, не имея сообщения от Петлюры. В Киеве он был направлен на этот раз к командующему Киевским военным округом Шинкарю. Шинкарь предложил Петлюре дать ген. Грекову должность начальника штаба округа, и с этого началась его служба на Украине.

С марта 1918 г. до переворота Скоропадского ген. Греков был помощником военного министра Жуковского; на нем лежала вся чисто военная техническая работа министерства. При перевороте Скоропадского Жуковский был арестован, но центральный аппарат министерства не был уничтожен. Тем не менее, ген. Греков был не у дел. Он очень беспокоился о своей семье, от которой не имел известий, и в одежде рабочего отправился в Курск и оттуда пошел пешком в имение, находящееся в 18 верстах. Повернув с шоссе на проселочную дорогу к имению, он по счастливой случайности встретил своего старого куче-

ра, который его узнал и в испуге сказал ему, чтобы он шел назад, иначе его убьют. Оказалось, что в конце февраля крестьяне отобрали имение, сожгли ценную библиотеку и часть дома, а семье предоставили лошадь и сани и то имущество, которое на них можно было уложить, и тот же кучер отвез их в Курск. Сначала их вообще убить, но многие из крестьян заступились, так как прежние владельцы Кабаты, и Грековы всегда были в хороших отношениях с крестьянами и много им помогали. Вернувшись в Курск, ген. Греков провел с семьей только несколько часов, так его кто-нибудь мог узнать, и договорился с инженером путей сообщения, у которого они поселились, что он при первой возможности отправит их в Киев, что и удалось летом.

За это время все патриотические украинские элементы, не желавшие остаться на службе у Скоропадского, объединились в военное товарищество “Батьківщина” (“Родина”), головой которого был выбран генерал Греков. В конце октября 1918 г. он по настоянию этого союза принял должность начальника главного штаба, а с объявлением директории в ноябре 1918 г. был немедленно назначен главнокомандующим полевыми армиями. 17-го декабря 1918 г. директория поручила ген[ералу] Грекову вести переговоры с французским командованием в Одессе и назначила его главнокомандующим Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерний. Он поместился со своим штабом на станции Раздельной и приступил к организации местного гражданского управления названных губерний и к формированию местного гражданского управления названных губерний и к формированию воинских частей. Работа шла успешно, но директория в начале января 1919 г. внезапно прервала ее, вызвала ген. Грекова в Киев и предложила ему должность военного министра, с которой была связана колоссальная организационная работа; несмотря на это и ввиду хаотического положения на фронте, 24 января 1919 г. директория, кроме того, подчинила ему полевой штаб. Из-за постоянного вмешательства некомпетентных лиц в военные дела и вечных неурядиц и интриг в директории, ген. Греков, несмотря на все свои усилия и блестящие организационные и военные способности, не в состоянии был удержать фронт и сохранить Киев. Переговоры с французским командованием, которые могли дать, особенно в начале, успешные результаты, не привели ни к какому соглашению, так как французы потребовали ухода Петлюры, на что лидеры украинских партий не согласились. Ген[ералу] Грекову уже в феврале было ясно, что украинское дело проиграно; он отправил свою семью в Галицию, в г. Станиславов, а 17 марта 1919 г. он вовсе ушел с украинской службы и также уехал в Станиславов в качестве частного лица.

Однако, военное поприще ген. Грекова на этом не окончилось. В это время Галицкая армия под командой ген[ерала] Омеляновича-Павленко начала отступать под давлением польских войск. Председатель Галицкого секретариата т. Голубович обратился 16 мая 1919 г. к ген[ералу] Грекову с предложением принять пост командующего Галицкой армией, на что этот последний согласился. Уже 9-го июня армия под его командованием перешла в наступление, в войсках произвело громадное впечатление занятие в тот же день Чорткова и весь бой, под личной директивой генерала Грекова. В течение июня наступление шло успешно, но был недостаток боевых припасов; 28 июня поляки нанесли тяжелый удар галицким войскам, но положение могло быть спасено, если бы галицкий диктатор Петрушевич исполнил требование ген[ерала] Грекова и закупил за Збручем снарядов и патронов. Вместо этого диктатор вел за спиной ген. Грекова переговоры с Петлюрой и, кроме того, видимо, завидовал или боялся его популярности в войсках. Когда ген. Греков сам начал вести переговоры о боевых припасах с офицерами французской армии Петрушевич обвинил его в том, что он будто бы просил у французов иностранный паспорт, чтобы бросить армию и уехать. Так как при этих переговорах были свидетели, Петрушевич должен был официально взять назад свое обвинение, но ген[ерал] Греков уже больше не согласился остаться и 7 июля 1919 года оставил командование. Его семья, которая все это время была на берегу Днестра в Залещиках, переправилась на другой берег и отправилась в город Черновицы, принадлежавший тогда румынам. Через несколько дней, ген[ерал] Греков последовал за семьей и был интернирован румынами, которые потом разрешили всей семье свободно жить в Черновицах. Весной 1920 г. ген[ерал] Греков вплоть до 1922 г. действительно был в связи с представителями Антанты, писал статьи в газетах и встречался с разными лицами, в надежде заинтересовать их в организации антибольшевистского движения.

Между тем интерес к России со стороны разных представителей все уменьшался, в Австрии экономическое положение было очень трудно, деньги со дня на день теряли цену. Тогда жена ген[ерала] Грекова решила продать фамильные драгоценности, которые ей удалось вывезти из России, и Грековы купили небольшой дом и около полутора десятин земли в 25-ти километрах от Вены, в местечке Санкт Андре-Вердерн. Там они занимались куроводством и огородничеством и все работы исполняли сами, что с непривычки было не легко. Ген. Греков пахал, рубил дрова и пр.; местное австрийское население относилось ко всей семье очень сочувственно и помогало, чем могло. Все же доход с такого маленького владения был невелик, в 30-х годах пришлось

заложить дом, а в 1938 году продать. Ген[ерал] Греков окончил курс бухгалтерии и получил работу в Вене; дочь его имела место уже раньше.

В 1945 г., когда Красная Армия приближалась к Вене, все друзья уговаривали ген. Грекова уехать, но он не хотел и говорил, что он старый солдат и ни от кого бежать не будет. В первые годы оккупации советские власти им не интересовались, хотя было несколько случаев допросов старых русских эмигрантов; некоторые были уже в 1945 г. увезены, были также похищения разных других лиц. Осенью 1948 г. (ген[ералу] Грекову тогда было уже почти 73 года) к нему неожиданно приехали советские офицеры в форме МВД, посадили его в автомобиль и увезли в неизвестном направлении.

Дочь в отчаянии ходила ко всем советским инстанциям, но никакого объяснения не получила, а местные власти были бессильны против вооруженной оккупации. Шесть лет от ген. Грекова не было никаких известий, хотя австрийское министерство по просьбе дочери много раз запрашивало Москву (он был австрийский подданный). Предпринять что-либо было невозможно, так как номер лагеря был неизвестен и никто не знал, жив ли он вообще.

Вдруг зимой 1954 г. старые австрийские друзья получили от ген[ерала] Грекова открытку с несколькими словами и номером лагеря. Это было после смерти Сталина, когда жизнь в концлагерях стала несколько легче. Получив это известие, дочь генерал с удвоенными усилиями ходила с прошениями во все учреждения, какие толь можно, и подвала семь или восемь раз все бумаги, доказывающие его австрийское подданство. Между тем, начали приходить от него письма и даже можно было ему послать несколько посылок.

В конце 1954 г. в СССР вышли указы об освобождении из лагерей малолетних и старых, но эти указы проводились на практике очень медленно. Только в 1956 г. дело ген[ерала] Грекова было рассмотрено, и 23 декабря 1956 года он вернулся в Вену.

Благодаря своему железному здоровью и редким душевным силам он выдержал эти восемь лет ссылки и вообще, как он говорил, входил в курс событий на всем свете. Когда он был похищен из Вены, его сначала продержали в тогдашней советской тюрьме в Бадене под Веной, а затем отправили в Киев в «Лукьяновку», там он был приговорен к 25 годам ссылки и отправлен в Сибирь; он был в Тайшете и других лагерях и до 80-летнего возраста должен был выполнять тяжелые работы.

По возвращении он еще прожил почти три года. Весной 1958 года умерла его жена, а он скончался 2-го декабря 1959 года от удара. Он похоронен на кладбище в Санкт-Андре-Вердерн, там же, где похо-

ронена его жена. Местное население, знавшее их столько лет, до сих пор чтит их память, на могилу часто приносят цветы, а дочь генерала, зажигая на ней свечу, думает о нем и о Родине, за которую он положил столько сил.

А. П. Греков. НА УКРАИНЕ В 1917 ГОДУ

От Редакции:

Печатаемая мемуары ген. Грекова, редакция заявляет, что хотя описываемые им события не имеют прямого отношения к Белому Движению, однако, они не лишены интереса, обрисовывая тот хаос, который царил на Украине в ту эпоху.

6-го сентября 1917 г. поздно вечером я приехал в Разночинце (близ Збаража) в штаб 6-го корпуса, начальником которого я был назначен в конце августа. Только что, начав оправляться от тяжелой малярии, которой заболел в начале июля, я чувствовал себя еще довольно слабым. Но в штабе корпуса сразу пришлось взяться полным ходом за работу, так как командир корпуса, В.В.Нотбек, на другой день после моего приезда заболел дизентерией, а между тем, во внутренней жизни корпуса, момент был чрезвычайно острый и сложный. В июне или июле месяце корпус был объявлен украинизированным — мера, к которой решилось прибегнуть начальство юго-западного фронта, чтобы скрепить фронт: все украинские элементы выделялись в несколько специально намеченных корпусов (6-й, 17-й Шиллинга, 34-й Скоропадского и др.) и выдвигались на фронт вдоль украинской территориальной границы, в предположении, что свою территорию местные украинцы будут более упорно и активно отстаивать, чем общая армейская масса, начавшая к этому времени уже весьма заметно разлагаться.

Две трети личного состава частей корпуса было уже пополнено украинцами, когда внезапно в ставке решили приостановить украинизацию и некоторые корпуса, в том числе и 6-й, объявлены были дезукраинизированными. Между тем, в августе месяце в Киеве стало на более или менее твердую почву украинское национальное движение. Пользуясь слабостью временного правительства и пассивностью военного командования в отношении всего, объявившего себя идущим под флагом революции, киевский украинский центр и, в частности, “секретарь войсковых справ” С.В.Петлюра установил непосредственную связь с украинизированными частями фронта и их радами, созданными в параллель комитетам русских частей еще в период украинизации.

Подогреваемое постоянно из Киева и без того горячее украинское настроение частей, о создании какового настроения только что всю хлопотало само военное начальство, столкнулось с новым веянием дезукраинизации и приказами снова обратиться в русские части, заменить рады комитетами и войти в общую линию русских войск. Противодействие украинских элементов этому обрусению выявилось еще тем острее, что сформированные в корпусе русские комитеты сплошь оказались большевистскими, до корпусного комитета включительно, где председательствовал определенный большевик прапорщик Каракан.

Одна из дивизий корпуса была украинизирована целиком, до начальника дивизии и штаба включительно. В другой только некоторые части были окончательно украинизированы, а другие не вполне; начальник дивизии и штаб были русские. При украинизированной дивизии сосредоточилась и корпусная рада, а при неукраинском штабе другой дивизии — корпусный комитет. В момент моего прибытия шла как раз чрезвычайно обострившаяся борьба между корпусной радой и комитетом. Последний на основании приказа о дезукраинизации пропагандировал в частях роспуск рад и сдачу всего имущества в руки неукраинских элементов. Рады, опираясь на приказ Петлюры, отстаивали свое фактическое положение и даже требовали уничтожения комитетов, как представителей меньшинства, и передачи неукраинских остатков частей корпуса в украинские руки для окончательной украинизации. Если принять во внимание бессилие строевого начальства в отношении введенных временным правительством комитетских (радянских) организаций и полное нежелание корпусного большевистского комитета считаться с тем, что, как никак, корпус находился на фронте и должен был нести боевую службу, легко себе представить, что должен был чувствовать командир корпуса и его штаб.

Попытки генерала Нотбека примирить обе враждующие стороны не привели ни к каким результатам, так как украинская сторона не доверяла ему, обвиняя его в содействии дезукраинизации корпуса; фактически этого совершенно не было, но начальник украинизированной дивизии мечтал сделаться командиром украинизированного корпуса и под рукой интриговал против своего командира корпуса и настраивал против него украинизированные части, а комитеты, будучи большевистскими, принципиально подчеркивали свое игнорирование всяких начальств. Болезнь командира корпуса лишила его возможности продолжать и эти попытки, в временный его заместитель, инспектор артиллерии корпуса, человек старого закала и очень прямой и резкий в

обращении, уже абсолютно не мог претендовать на авторитет в глазах борющихся организаций.

На мою долю выпала задача так или иначе создать внутренний порядок в корпусе и более или менее сохранить его боеспособность. В отношении меня большим плюсом было то, что я явился абсолютно новым человеком, не скомпрометированным ни содействием, ни противодействием украинизации и дезукраинизации. Исходя из начал здравого смысла, мне представлялось совершенно ясным, что операция дезукраинизации частей, где личный состав украинцев был от ста до пятидесяти процентов, при той слабости командного элемента, которая в это время уже вполне ясно определилась, в лучшем случае могла лишь заставить корпус бросить фронт, побить неукраинские малочисленные элементы и отправиться в Киев к Петлюре. Кроме того, корпусная рада была абсолютно враждебна большевикам и верна боевым традициям корпуса. Наконец, нравственное право было на стороне рады, так как фактически корпус был сделан украинским самим начальством и в момент, когда в Киеве временное правительство допустило существование местной украинской власти, нельзя было украинцам на фронте приказать объявить себя не украинцами.

В силу этого я в основание внутреннего порядка корпуса положил признание status quo данного момента. Командир корпуса согласился донести в армию, что такое положение неизбежно и не может быть изменено без опасности для фронта. Корпус оставался украинским, и голове рады предоставлено было право сношения с Киевом, но не вмешиваться в боевые распоряжения штаба. Этот modus был принят.

Оставалось убедить голову рады, Петра Трохименко, человека крайне горячего, в необходимости для пользы дела признания права существования комитетов для неукраинских частей корпуса и создать, так сказать, демаркационную линию между обоими организациями. Здесь потребовалась очень упорная и долгая работа, но в конце концов, главным образом, путем личных беседований втроем (я, Трохименко и Карахан) удалось установить вооруженное перемирие. Лишь подавляющее превосходство в численности украинских элементов заставило большевиков, скрепя сердце, считаться с ними.

Эта работа явилась первым моим соприкосновением с украинским вопросом, о котором до того я никогда серьезно не думал, хотя с детства уже сталкивался с ним, выросши в семье, где покоя веку хранились традиции о приверженности нашего рода к старой Украине. Но я воспитывался в Москве, жил в условиях петербургской службы и, должен откровенно признаться, абсолютно не интересовался и не занимался украинским вопросом. Столкнувшись с ним в корпусе, я пре-

жде всего совершенно ясно увидел с первых же впечатлений, что это чрезвычайно активная сила для борьбы с большевизмом, который после августовских событий около Петрограда давал себе день ото дня все больше чувствовать и готовился уже к окончательному захвату государственной власти. Я принял все меры, чтобы ближе сойтись с корпусной радой и ближе изучить украинский вопрос. Не могу спокойно сказать, что и в отношении комитетов я сохранил полную лояльность. Факт единственный в своем роде: отправляясь неоднократно по вызову в штаб армии (Староконстантинов) для решения разных принципиальных вопросов в собрании представителей командования и комитетов, я получил право подавать голос и за раду, и за комитет, кроме своего голоса, как представителя командной части; и это наделение меня двумя голосами от организаций корпуса было абсолютно бесконтрольно и ни разу не вызвало недоразумений с этими организациями, хотя, конечно, все мои три голоса иногда приходилось подавать в совершенно различном направлении, исходя из мандатов. В армии это производило большой эффект, особенно на комиссаров других корпусов, которые никак не могли переварить, что штабной генерал имеет такие мандаты и не злоупотребляет ими.

За полтора месяца работы в штабе я совершенно сработался с радой и, не лежи мое сердце так против большевиков, мог бы, конечно, сработаться и с комитетами, а не оставаться в отношении их пассивно лояльным, как я делал. Между тем, В.В.Нотбек получил первую армию и, так как он работал со мной большую часть войны (в 1-й Гвардейской пехотной дивизии), то решил перетянуть меня в штаб своей армии. Он предложил мне должность генерал-квартирмейстера армии, и я согласился на это. Переписка о назначении затянулась, и я получил приказ 20-го или 21-го октября. Между тем, перед этим только что произошел большевистский переворот, и первая армия стояла на Двинском фронте, то есть в сердце большевизма. Я выехал из штаба корпуса к месту нового назначения, еще не зная о перевороте. Я должен был быть в Киеве по делам корпуса, где и узнал о положении дел в Петрограде и оказался на распутье: можно было или ехать дальше, или бросить службу и уехать к семье, или, наконец, остаться на украинской службе. Внутренне я несколько колебался, по старой привычке к военным порядкам, не исполнить приказа о назначении и не явиться в первую армию. Но в Киеве я столько узнал о распорядках, заводимых тов. Крыленко, что приравнивать к военной службе эту службу было абсолютно невозможно. Наконец, один факт окончательно оборвал все мои сомнения. Имея необходимость по делам корпуса переговорить с Петлюрой, я отправился в военный секретариат (Гимназическая, 5). Там я

прежде всего был направлен к полк. Скрипчинскому, исполнявшему при Петлюре обязанности, аналогичные обязанностям дежурного генерала штаба. Скрипчинский сообщил мне, что у него только что была делегация от 6-го корпуса, которая поручила ему передать Петлюре, что украинцы 6-го корпуса категорически требуют от своего военного министра оставления меня на украинской службе. Оказалось, что корпусная рада немедленно по отъезде моем из корпуса командировала в Киев специальную депутацию, не сказав мне об этом ни слова. Это меня так тронуло, что я не мог не высказать этого Скрипчинскому, хотя и видел его в первый раз в жизни. П.В.Скрипчинский со своей стороны отнесся ко мне необычайно приветливо, говоря, что рекомендация “громадских кол” (общественных кругов) является достаточным основанием для меня быть совершенно уверенным, что правящие лица охотно предложат мне служить на Украине. Все это окончательно прекратило мои колебания, и я принял решение поступить на украинскую службу. В штаб первой армии я послал телеграмму о том, что к месту службы прибыть не могу.

Переговорив с П.В.Скрипчинским, я узнал, что Петлюра на несколько дней выехал из Киева и раньше, чем через 5-6 дней видеть его не удастся. Тогда я решил проехать к своей семье, так как с водворением большевиков у власти необходимо было устроить личные дела, а к сроку, указанному Скрипчинским, приехать в Киев (от Курска, близ которого жила в имении моя семья, до Киева 8-9 часов пути). 18-го ноября я уехал из Киева. Скрипчинский обещал мне в случае более раннего возвращения Петлюры в Киев — протелеграфировать.

Не получив телеграммы, я дождался условленного срока и 23-го ноября выехал в Киев. Утром на следующий день я отправился к Скрипчинскому. От него я узнал, что в этот день командующий войсками округа под[полковник] Павленко делает осмотр гарнизону Киева и что на этом смотре будет и Петлюра, где лучше всего и попытаться с ним увидеться и условиться о приеме. Меня несколько удивил такой необычайный поворот дела, но я согласился сам устраивать себе прием, полагая, что в том новом мире, в который бросила меня судьба, прежде всего ничему не надо удивляться.

С Гимназической улицы я отправился к месту смотра на Крещатик. Вся Фундуклеевская была загромождена кавалерией, и я с удовольствием мог убедиться, что она в очень недурном состоянии. Впоследствии я узнал, что мне пришлось видеть здесь так называемый полк “Вильной Украины” — часть, действительно подобранную очень недурно и сохранившуюся до самого занятия Киева большевиками.

На Крещатике был страшный сумбур. Вдоль улицы проходила пехота и кому-то отвечали, но где был этот кто-то, мне так и не удалось найти, так как пересечь улицу было невозможно. Я уже отчаялся в своем предприятии, когда внезапно около протиснулся большой автомобиль-каре́та и в публике заговорили, что это Петлюра. Так как автомобиль остановился недалеко, то я немедленно направился к нему, но был резко осажен каким-то субъектом в шапке с большим красным шлыком. Я объяснил ему, кто я и что мне нужно, и просил доложить Петлюре. Субъект (впоследствии я хорошо узнал его, так как это был так называемый “полковник” Чеботарев) просунулся в автомобиль и через минуту сообщил мне, что “пан атаман” просит меня в 4 часа на Гимназическую улицу. Самого Петлюру я так и не видел, потому что он остался в автомобиле, я же, не желая долее толкаться у этого последнего, ушел с места парада. О состоянии пехоты, виденной на параде, судить было трудно, так как она шла узким фронтом и довольно беспорядочно. Во всяком случае, было впечатление, что ее довольно много и что начальство свое она признает, так как люди заметно подтягивались, подходя к месту, где кто-то невидимый для меня их приветствовал.

Около 4-х часов я явился на Гимназическую. Но, видимо, в этот день мне суждено было лишь дальше ознакомиться с порядками военного секретариата, но Петлюру видеть не было суждено. Не только Петлюры, но и Скрипчинского в секретариате не оказалось, и до 5 часов не появился ни тот, ни другой. Тогда я изловил какого-то поручика (это оказался Саенко, впоследствии мой адъютант) и просил его разведать у каких-либо властей предрержащих, что же мне предпринимать дальше. Около 6 часов Саенко, наконец, сообщил мне, что, если я хочу, я могу видеться с помощником Петлюры полк[овником] Жуковским и начальником генерального штаба генералом Бобровским, а других высших чинов в секретариате в данное время нет и, вероятно, сегодня не будет. Признаюсь, я немного пожалел, что поторопился донести в первую армию о неприбытии, так как украинские порядки с места не предвещали много хорошего. Во всяком случае, я согласился видеться с обоими названными мне лицами.

Полковник Жуковский, в форме пограничной стражи, принял меня крайне резко и недружелюбно и, хотя я и сослался на депутацию 6-го корпуса, полагая, что и ему от Скрипчинского об этом должно быть известно, но он отнесся к этому довольно безразлично. В общем, его ответ был такого смысла, что “много-де вас тут шляется генералов, но мы вам не верим и к себе не берем”. Я был глубоко поражен и обижен этим ответом и еще раз подчеркнул, что сами украинцы меня зва-

ли служити здесь, а вовсе не я навязываю свою особу. Расстались мы на том, что завтра, 8-го декабря, в 9 часов утра он устроит мне прием “атаманом” Петлюрой.

Генерал Бобровский оказался действительно генералом генштаба и притом крайне деликатным и доброжелательным. Мы разговаривали с ним по товарищески, и он несколько, хотя и крайне осторожно, охарактеризовал мне первичный хаос, царящий в секретариате. Оказывается, здесь всякий действовал в свою голову без всякой правильной организации работы, подчиненности и докладов. Петлюра больше всего предавался приемам разных депутатий и занятиям в раде министров и в центральной раде. Жуковский, человек, по словам Бобровского, порядочный, но крайне нервный и невоспитанный, замещал Петлюру в приеме бесчисленных посетителей, которые являлись бичом Божиим для секретариата, такое их было количество. Второй помощник Петлюры, Кедровский, ведал политической частью, а он, ген. Бобровский, вместе со своими помощниками, подп[олковниками] Кольчевским и Сливинским, пытался организовать генеральный штаб. По мнению Бобровского, войска украинские были недурны, но нуждались в твердом руководстве. Для меня эти новые лучи в темное для меня царство украинских правительственных распоряжков были очень ценны. Разъяснения генерала примирили меня и с Жуковским; у человека, видимо, действительно глаза на лоб лезли от переизбытка предлагающих свои услуги.

На другой день к назначенному времени я пришел в секретариат. Петлюра был уже там, и уже знакомый мне Саенко сообщил, что он примет меня вслед за той депутатией от какого-то полка с фронта, которая уже сидела у него. Я мог убедиться воочию в порядочности Жуковского, несмотря на его свирепость.

Должен признаться, что в ожидании приема я чрезвычайно волновался, хотя предыдущая моя служба и приучила меня ко всяким приемам, до Высочайшего включительно. В 6-м корпусе Петлюра был популярен, как борец за украинскую идею. По его телеграммам голове рады, а впоследствии и самому командиру корпуса, я мог судить, что это человек, идущий на самые смелые и решительные меры. Он рисовался мне, как новый, незнакомый мне тип революционного трибуна и борца за народ, выдвинутого самим народом. Для человека старой военной школы и чисто военного прошлого соприкосновение с таким деятелем являлось вещью совершенно необычной.

Мне пришлось ожидать около двух часов, пока выговорилась депутатия, и меня, наконец, пригласили к Петлюре. Человек лет сорока, с длинными волосами типа прически либеральных студентов доб-

рого старого времени, в дурно сидевшем на нем форменном френче — принял меня официально и холодно-вежливо. В комнате было еще пять или шесть человек разного возраста, которые, не стесняясь присутствием «атамана» курили и громко беседовали между собой.

Петлюра беседовал со мной около пяти минут, расспросив прохождение службы и сообщив, что у него была по поводу меня депутация 6-го корпуса и что он считает своим долгом считаться с «громадской опинией» (общественным мнением) и постарается найти мне подходящую должность. В данное время таковой он не имеет, но как только она окажется, он меня известит. Мы сухо распрощались, и я отправился к Скрипчинскому.

Во время разговора моего с Петлюрой мне бросился в глаза крайне утомленный вид его и, особенно, водянисто-голубоватые глаза, выражение которых никак нельзя было уловить, они были какие-то остановившиеся в выражении и в то же время суетливо бегающие; при разговоре Петлюра не имел, видимо, обычая смотреть в лицо собеседнику, а все время обегал глазами комнату и своих сотоварищей, продолжавших бесцеремонно беседовать, как бы подчеркивая свое презрение к «просителю-генералу».

Милейший и добродушнейший П.В.Скрипчинский поспешил меня всячески успокоить, уверяя, что вопрос о моем назначении — дело ближайших дней, что он не даст Петлюре забыть свое обещание и что я должен навестить через несколько дней за ответом. Так как мои личные дела не были закончены, я условился со Скрипчинским, что он немедленно вызовет меня телеграммой, когда это понадобится; а я тем временем снова поеду к себе в Курск. В тот же день я уехал из Киева. Прождав около полутора недель телеграммы из Киева и упорно не получая ее, я решил, наконец, снова ехать в Киев, тем более, что свои дела дома я уже закончил. 6-го декабря 1917 г. я выехал из своего деревенского дома, который мне уже больше не суждено было никогда увидеть, и на следующий день утром был в Киеве.

Отправившись в секретариат по старому адресу, я узнал, что он перешел в новое помещение на Фундуклеевскую, в коллегия Павла Галагана.

(Примечание дочери автора — Е.А.Грековой.

На этой последней фразе манускрипт прекращается. Неизвестно, говорил ли генерал Греков в этот день опять с Петлюрой или только с одним из его помощников; во всяком случае, он был направлен к командующему Киевским военным округом Шинкарю, который с

согласия Петлюры предложил ему должность начальника штаба округа, с чего и началась его служба на Украине).

А.П.Греков

ПЕРЕГОВОРЫ УКРАИНСКОЙ ДИРЕКТОРИИ С ФРАНЦУЗСКИМ КОМАНДОВАНИЕМ В ОДЕССЕ В 1919 ГОДУ
(1918 и 1919 гг. на Украине)

Для будущей истории Всероссийской Революции, одним из своеобразных моментов которой является украинское самостийническое движение, необычайно интересным и характерным, полным самых ярких и типических бытовых красок эпизодом является эпопея переговоров украинской директории с представителями французского командования в Одессе в 1919 г. Собственно дипломатической работы в этих переговорах вовсе не было, и интерес их не в этой стороне вопроса. Их интерес в той картине состояния и государственного удельного веса правящих самостийнических кругов Украины, которая так красочно вырисовалась помимо всякой воли самих деятелей. Их интерес, далее, в том отношении к русскому вопросу в полном его объеме со стороны бывших союзников России, которое ясно почувствовалось во время попыток развить и поставить на реальную почву эти переговоры. Самостийнические круги успешнее, чем это могли бы сделать самые злейшие их враги, выявили в этот период полное свое ничтожество в смысле державных горизонтов и силы в своей стране. Представители бывших союзников России, храня традиционную верность этому своему бывшему союзнику, не оценили колоссальные потенциальные выгоды слабости самостийнического движения для дела воссоздания России. Относясь абсолютно отрицательно ко всякой идее дробления России, они не учли, что противопоставлением идее большевизма идеи украинского националиста, временно подогретого до максимальной, даже абсурдной степени своего напряжения, можно было отстоять от большевистской заразы наиболее здоровую физически и экономически крупную часть России, именуемую Украиной, не опасаясь в то же время, что из украинского национализма проистечет гибель общерусской идеи, так как самостийническое движение, как только что было сказано, явно до очевидности обнаружило свое ничтожество и по миновании в нем надобности безболезненно могло бы быть выведено в тираж погашения. Это так было ясно тогда и так повелительно просилось быть испробованным в жизни. К сожалению, этот опыт не встретил

доверия и сочувствия к себе со стороны представителей Франции в Одессе.

Для того, чтобы картина момента была ясна во всех своих деталях, необходимо проследить важнейшие этапы украинского революционного движения с самых первых его дней.

Нарушение правительством Императорской России основ Переяславского договора 1654 года, на основах которого Украина соединилась с Москвой (в особенности введение исторически неведомого Украине крепостного права, массовая раздача земель фаворитам и русским помещикам, преследование народного языка и пр.), уже со времен Петра Великого зародило на Украине противоцарское революционное настроение. Правда, широкие народные круги после освободительной реформы 19-го февраля 1861 года не выявляли никакой революционности и склонности к сепаратизму, но интеллигенция насквозь пропитана была этими тенденциями. Неудачная политика Петербургской бюрократии только подогривала и усиливала революционно-сепаратистические течения на Украине. В последние десятилетия перед войной этому же способствовало созданное германо-австрийскими руками так называемое «Мазепинство».

В общем, к моменту падения монархии в феврале 1917 года украинская интеллигенция была сплошь враждебна Императорскому режиму. Слабость «временного правительства», бешеная пропаганда на немецкие деньги отпадения от России различных ее частей для скорейшей ликвидации всего русского фронта и стремление случайно вынесенных революционной волной на верхи отдельных людей и групп удержать и возможно шире использовать доставшееся им положение — уже летом 1917 года создали на Украине вполне определенное самостийническо-сепаратистское течение. Народные массы это течение не затронуло. Село было поглощено земельным вопросом и решало его явочным порядком, не считаясь ни с какими правительствами. Городское рабочее и мелко-ремесленное население, в подавляющем своем большинстве не украинское по происхождению (русские и отчасти евреи), самостийностью Украины не только не интересовались, но относились к ней прямо враждебно (рабочие Киевского арсенала, Екатеринославского горного района, Одесского порта и т.д. не раз открыто и активно выступали против самостийной Украины). Самостийническая идея прочно обосновалась лишь в кругах центральной рады и примыкающих к ней интеллигентских и полунинтеллигентских групп (сельские учителя, низшее духовенство, мелкие кооператоры и т.п.). Являясь по существу своей случайным сборищем никем не выбранных и не уполномоченных безответственных лиц, правительство центральной

рады тем не менше обнарижало дерзание и смелость более определенныи и настойчивыи, чем временное правительство, и только благодаря этому дерзанию Винниченко преуспел в Петрограде в получении от временного правительства целого ряда уступок идее самостийной Украины, а Петлюра с налету вырвал у “ставки” не менее крупные уступки той же идее со стороны Верховного Командования. А между тем правительство центральной рады повелевало только интеллигентским и полуинтеллигентским Киевом и в других городах и селах не имело никаких своих органов. Украинизированные полки фронта охотно признавали авторитет Петлюры лишь в вопросах ухода с фронта на родину, но не в противоположном смысле.

Идея украинизации фронта возникла в кругах Высшего Командования в связи с разложением войск на фронте. Пользуясь высокими боевыми качествами украинцев, юго-западный фронт по плану ген[ерала] Гутора сосредоточил в определенныи войсковые единицы исключительно уроженцев Украины и поставил их вдоль территориальной границы Украины. С развитием идеи самостийности в Киеве Ставка испугалась возможных результатов украинизации, и в сентябре 1917 г. объявлен был приказ о дезукраинизации ряда корпусов. Но провести эту меру в жизнь ставка уже не имела силы и сыграла своим приказом лишь в руку Петлюре, ловко использовавшему непопулярный среди украинцев приказ для поднятия своего авторитета и окончательной дискредитации авторитета Ставки.

Состоя в это время начальником штаба украинской и других организаций шестой армии, я был непосредственным очевидцем всех деталей этой плачевной картины. На территории страны украинских республиканских войск не было, не считая кучек готовых на все дезертиров и авантюристов, составивших киевскую гвардию центральной рады, так называемую «Сердюцкую дивизию» Капкана. Необычайно характерно для радянских республиканцев наименование первого своего войска именем “Сердюков” — бывшей гетманской гвардии старой Украины, между прочим, крайне непопулярной в свое время в народных массах.

Эта «Сердюцкая дивизия» прославила себя в последующие осенние и зимние месяцы феноменальной трусостью и грабительско-разбойничьими подвигами и была расформирована приказом командующего войсками киевского округа Шинкаря в конце 1917 года. Начальник дивизии Капкан, именовавший себя полковником и носивший на рукаве отметки, по крайней мере, десяти, если не более, ранений, был, в действительности, обер-офицером пулеметной команды и это дело понимал недурно, но для командования не только дивизией, но и

батальоном был абсолютно не подготовлен, как мне пришлось в этом убедиться по принятии штаба киевского военного округа и штаба войск, ведших вооруженную борьбу против большевиков. Начальником штаба Сердюцкой дивизии был поручик Хилобоченко, офицер обозного батальона, не только со службой генерального штаба, но и вообще со службой полевых войск весьма мало знакомый.

Крайняя нерешительность и слабость Временного правительства и Ставки с одной стороны и агрессивная предприимчивость центральной рады и правительства с другой — быстрыми шагами подвигали вперед самостийнические начинания, хотя открыто пока об объявлении самостийности в Киеве не дерзали говорить. Потрясения периода Корниловского движения и выступление на сцену группы Ленина дали центральной раде возможность фактически почувствовать себя абсолютно независимой от Петрограда, и сумей она в этот момент привлечь к себе народ и организовать вооруженную силу, она создала бы самостийную Украину, тем более, что и со стороны международных кругов можно было добиться сочувствия этой идее (миссия ген[ерала] Табуи в Киеве в конце 1917 года). Большевистский переворот в России и непризнание власти большевиков центральной радой явились новыми данными, необычайно выгодными для самостийнических тенденций. Весь вопрос был во внутренней консолидации Украины, и на это у новоявленных правителей Украины не хватило ни воли, ни знания, ни энергии. Правда, обстановка была очень трудна. Вся территория Украины буквально залита была морем серых шапок, стихийно и хаотически текущих с фронта по домам. Сельское население относилось абсолютно безучастно к самостийническим начинаниям, но не обнаруживало и враждебности к ним. Городской пролетариат явно тяготел к большевикам.

Но захват власти большевиками, разгром ставки, зверское убийство ген. Духонина создали в солдатской массе украинцев такую враждебность к большевикам, что набрать и организовать воинские части из добровольно идущих в войска весьма недурных боевых элементов не было никакого труда. Формируя в это время Киевский гарнизон, я знаю это по личному опыту.

Но, к сожалению, и центральная рада, и военный министр ее Петлюра вели в этом отношении свою линию. Профессор Грушевский, голова рады, вообще смотрел презрительно-отрицательно на военную специальность и не придавал значения военным вопросам, что, впрочем, не помешало ему с восторгом парадировать, в качестве представителя верховной власти, на церемонии вручения знамени полку гетмана Сагайдачного формируемой мною дивизии, со всей пышнос-

тью ритуала бывшего доброго старого царского времени, столь им ненавидимого в теории.

Партии эс-эр и эс-де, главенствовавшие в раде, не верили бывшим царским офицерам и солдатам.

Наконец, Петлюра мечтал о создании своих собственных Петлюровских войск, признающих только его, и под рукой проводил уже в жизнь это начинание.

Благодаря этому к началу 1918 года, когда со стороны большевиков впервые обнаружились агрессивные тенденции в отношении Украины, эта последняя была совершенно без войск, без народного правительства и без всякой внутренней организации и местного правящего аппарата, хотя бы в самой элементарной форме.

Тогда начались конвульсивные организационные начинания центральной рады, поразительно мало талантливые и хаотичные. Объявлен был знаменитый “универсал о земле”, превзошедший абсурдностью самих большевиков. Этим надеялись предупредить предполагаемые симпатии крестьянства к большевикам (блестящее доказательство полного незнания своего народа оторванной от него группы и даже боязнь его со стороны центральной рады) и привлечь его к себе. Но земельный вопрос к этому моменту крестьяне фактически уже порешили сами и “универсалом” совершенно не заинтересовались. Пропасть между народом и властью не заполнилась.

Объявлен был ряд формирований войсковых частей по принципу частной инициативы отдельных лиц, но за это дело немедленно принялись прикосновенные к раде всевозможные авантюристы, только извлекавшие из казны громадные денежные суммы и обращавшие их на свои личные дела. К этому моменту относится начало формирования галицийских так называемых “сичевых” частей из пленных австрийцев, уроженцев Галиции, так дорого впоследствии обошедшихся Украине.

Весь конец 1917 года приемная Петлюры в коллегии Павла Галагана на Фундуклеевской улице была буквально наводнена генералами и офицерами бывшей русской армии, часто с весьма почетными боевыми именами, предлагавшими свои услуги правительству Украины, и все это безжалостно браковалось и изгонялось по априорному подозрению в старорежимных симпатиях, за неукраинское происхождение, просто по старой враждебности подпольной революционной интеллигенции к военному элементу. В результате в критический момент военными руководителями украинских формирований оказались прапорщики и унтер-офицеры и при том в массе своей крайне низкого морального уровня и, конечно, без всяких специальных данных и зна-

ний. Формирования из бывших солдат русской армии распускались без колебаний за предполагаемую недостаточную национально-революционную патриотичность (а между тем такие формирования удалось было уже создать в довольно значительном числе, и они ни разу ничем реальным не скомпрометировали себя), и подбирался подходящий под стать новым начальникам революционный сброд.

Петлюра, считавший себя прирожденно-военным, хотя был по специальности своей банковским чиновником, все время вмешивался в формирование и в операции фронта; рада требовала, чтобы чисто боевые вопросы ставились на предварительное обсуждение партии и ее головы Грушевского и решались отнюдь не на товарищеском военном собрании, а по политическим надобностям. Наконец, под давлением партии эс-эр Петлюра удален был в отставку и немедленно открыто приступил к формированию собственного так называемого гайдамацкого “коша” (дивизии) с артиллерией. Гайдамаками назывались в старой Украине повстанческие крестьянские банды, борющиеся, не останавливаясь ни перед какими жестокостями, против засилья польских помещиков.

На место Петлюры поставлен был определенный и откровенный германofil по убеждению Порш. Объявлена была независимость Украинской республики от России, но внутри республика так и осталась абсолютно неорганизованной, и Киев жил отдельной от всей страны жизнью. Поехали послы центральной рады в Брест. Проф. Грушевский, в это время открыто записавшийся в партию эс-эр, хотя и был крупным киевским домовладельцем, Винниченко и Порш — виднейшие и активнейшие члены партии эс-дэ — всегда держались германофильской ориентации, и лишь традиционная непопулярность немцев среди солдат фронта помешала им еще раньше открыто перейти к практическому приложению своей идеи. Когда все остатки фронтовых войсковых организаций были разрушены, они, наконец, осмелились прямо перейти на свою подлинную линию.

В итоге германские оккупационные войска вошли в февралемарте 1918 года в совершенно неорганизованную в государственном отношении и безоружную Украину. Остатки частно-инициативных формирований в виде бригады Болбочана, крайне слабого состава и гайдамаков Петлюры за войска трудно было считать. Так называемая “синяя дивизия” (по цвету одежды), сформированная немцами из украинцев военнопленных, “для связи” и без санкции которого генерал не делал ни одного шага. Только благодаря этому своему фактическому бессилью и отсутствию связи с народом центральная рада и была

так грубо и абсолютно ликвидирована германским командованием в мае 1918 г. (немцы ее попросту разогнали).

Правда, с марта месяца по день переворота Скоропадского военным министерством физически была вынесена колоссальная организационная работа, но она силой вещей носила лишь подготовительный характер, и как раз на май месяц намечен был первый обязательный призыв контингентов в войска. Организовано было с самой первоначальной своей основы само министерство со всеми его отделами; при Петлюре и Порше эта организация совершенно не существовала, и в центральном военном управлении царствовал полный хаос. Созданы были местные органы не только для военных целей, но временно и для целей элементарного общегосударственного местного управления (губернские и уездные коменданты), так как министерство внутренних дел все еще никак не могло справиться с силами установить местные правительственные учреждения, а между тем предстоящий набор императивно требовал наличия на местах органов правительственной власти. Наконец, были организованы на местах кадры восьми корпусов из остатков командного и унтер-офицерского состава бывшей русской армии (командиру корпуса подчинялись все вышеуказанные коменданты корпусного района). Конечно, кадры не были украинские патриоты в духе деятелей центральной рады, но по тогдашнему времени и обстановке это был прекрасный военный материал, в умелых руках по укомплектованию своем рекрутами могший представить собой внушительную силу.

Как помощник военного министра, на котором лежала вся чисто военная техническая работа министерства (военный министр Жуковский взял на себя политическую часть и участие в заседаниях центральной рады и ее комиссий и в мою работу абсолютно и вполне корректно не вмешивался), я могу по личному знакомству с вопросом утверждать только что сказанное о корпусных кадрах и одновременно могу с глубочайшим удовлетворением вспомнить тот порыв, с которым принялись за организационную работу все отделы вновь созданного министерства. Особенно много сделал в этот период помощник начальника генерального штаба полковник Какурин (начальником генштаба был, по рекомендации партии эс-эр, принадлежащий к военному министерству Жуковского подполковник Сливский, заурядный мелкий офицер генштаба с большими наклонностями к мании величия и интриганству) и начальник личного отдела (личный командный состав войск) главн. штаба подполковник Удовиченко. Начальником главного штаба был ген[ерал] Осецкий, но фактически все доклады мне и в военном

совете готовил и делал подп[олковник] Удовиченко в присутствии и при молчаливом сочувствии ген[ерала] Осецкого.

К несчастью для дела германское командование, первоначально мало интересовавшееся работами военного министерства, в апреле вдруг обратило на них свое внимание. Ко мне в министерство прибыл полк[овник] фон Штолценберг и потребовал данных об организации будущей украинской армии. Я направил его к военному министру, не считая возможным давать ему требуемые сведения. В результате очень резкого по форме отказа, последовавшего и со стороны подполковника Жуковского, этот последний был арестован и все организационные планы взяты при обыске кабинета военного министра. Через несколько дней вслед за этим произошел переворот Скоропадского, и все дело формирования украинской армии немедленно было остановлено; назначенный мною на май призыв новобранцев был первоначально отсрочен до августа, чтобы не мешать полевым работам, а затем до декабря и в конце концов так и не состоялся вовсе. По счастью, собранные уже кадры корпусов и центральный аппарат министерства не были уничтожены и в том же виде, в каком были при перевороте, дожили до падения Скоропадского и изгнания германских оккупационных войск.

Период Скоропадского внес на Украину совершенно новое для нее явление: он вывел на активную и революционную арену сельскую массу, всколыхнул ее до самой глубины и заставил задуматься над революционными событиями, которые пока шли мимо нее, заинтересовав ее лишь земельными делами. Нелепая и жестокая аграрная политика германо-гетманского режима вызвала к жизни ряд активных вооруженных выступлений крестьянства и подготовила поголовное восстание его в декабре 1918 г., закончившееся очищением Украины от оккупационных германских войск.

Находясь в то время в качестве опального генерала не у дел и состоя выборным головой украинского военного товарищества «Батьківщина» («Родина»), в котором объединились все патриотические украинские военные элементы, не пожелавшие остаться на службе у Скоропадского и немцев, я имел возможность лично познакомиться почти со всеми будущими атаманами повстанческих войск. Не говоря уже о Шинкаре, с которым я служил в штабе Киевского округа, будучи начальником этого штаба, когда Шинкарь был командующим войсками, я получил возможность хорошо узнать Павловского, Ангела, Зеленого, Тимченко, Божко, Минякевича, Биденко и многих других. В большинстве это были отчаянные головы из местных крестьян разных районов Украины, хорошо знакомые населению на местах и потому легко приобретающие популярность и доверие к себе сельских масс,

явные демократы, но противники большевизма. Конечно, это были почти сплошь авантюристы, но в то же время это были крестьянские патриоты, если можно их так охарактеризовать; все они были членами «Батьківщини». Режим Скоропадского создал далее в крестьянских массах вполне определенную ненависть к оккупационным войскам, чьи бы они не были, так как крестьянство не способно было разбираться в иностранцах и считалось лишь самым фактом оккупации.

Этот режим впервые объединил до сего времени жестоко враждовавшие между собой украинские политические группы (партиями в европейском смысле их нельзя было назвать, так как это были лишь зачаточные организации городской интеллигенции и полуинтеллигенции, не коснувшиеся основных масс). Правда, объединение было непрочным и несколько раз распадалось, но по мере ослабления гетманского режима оно вновь консолидировалось и образовало, в конце концов, так называемый украинский национальный союз, выдвинувший впоследствии из своей среды пресловутую директорию. Наконец, Скоропадский дал возможность вновь сформироваться галицийским «сичевым» частям, которые затем сыграли такую видную роль в период директории на Украине.

К моменту объявления Директории общее положение вещей на Украине было таково: Скоропадский по возвращении своем из Берлина окончательно стал на Всероссийскую линию своей формулы и энергично формировал офицерские отряды Астраханской, Южной и Северной армий. Постепенно он все более и более подпадал под влияние русских реакционеров и в конце концов окончательно подчинился гр. Келлеру, хотя и гр. Бергом, заместитель бар. Мума, также не оставлял его своими советами. Во внутренней политике министр внутренних дел Кистяковский настойчиво проводил режим терроризации сельского населения и диктаторского хозяйничанья по губерниям старост — без определенного закона и независимо от административного суда.

Немцы, начавшие нести грозные неудачи на западном своем фронте, принимали все более и более пассивную роль молчаливых свидетелей происходящего на Украине и сокращали число своих оккупационных войск. Ширящаяся волна восстаний также вынуждала их к большей и большей скромности.

Украинское крестьянство уже летом начало крайне активно выступать против гетмана и немцев. В ответ на восстановление старых земельных распоряжений и жестокие расправы карательных отрядов с не подчиняющимися крестьянами, на Звенигородщине организован постоянный повстанческий центр во главе с Шинкарем и Павловским, силой не менее 70-80 тысяч человек. В течение целых месяцев гетман

и немцы вели борьбу с этим центром и, наконец, двинули против него большие немецкие силы (более дивизии). Повстанцы были почти окружены, но пробились к Днепру, перешли его у Переяславля и ушли на Черниговщину, где соединились с повстанцами Ангела (их считали 15-20 тысяч) и продолжали борьбу с гетманским, немецким режимом до самого его конца.

Под Киевом тайно проведена была повстанческая организация Зеленого, и в конце лета она также постепенно начала давать себя чувствовать постоянными выступлениями в Переяславском районе. В Котопе действовал Тимченко (10-15 тысяч), а около Переяславля и Староконстантинова сорганизовался отряд Биденко (1-12 тысяч). Все эти отряды вынуждали немцев к постоянному напряжению и разброске и причиняли им постоянное беспокойство и серьезный урон, поддерживая в крестьянстве повстанческий дух. Вся сельская Украина начала готовиться к поголовному открытому восстанию.

Украинские правительственные войска в это время состояли из упомянутых выше кадров, восьми корпусов, расположенных во всех губернских городах, из так называемого корпуса Болбочана (фактически по составу это была дивизия), из формируемой в Белой Церкви галицийской сичевой дивизии и так называемой дивизии сердюков, формируемой в Киеве под руководством гетманских офицеров (формирование ее шло крайне медленно и далеко не было еще окончено) и различных офицерских отрядов из офицеров не украинцев, предназначенных для предполагаемого похода на Москву. К половине ноября по всей Украине начались непрерывные стихийные вспышки крестьянского восстания.

Уловив совершенно правильно выгодный момент, верно учтя обстановку и взяв на себя смелое решение по собственной инициативе, национальный союз 14 ноября сформировал из своей среды Директорию в составе пяти членов (о выборе их говорить не приходится, так как на заседании в украинском клубе, создавшем директорию, было очень мало присутствующих, кроме самих членов директории) и объявил открытую войну гетманскому правительству. В состав директории вошли представители всех четырех главных групп, составлявших национальный союз: Винниченко от партии с-д, Швець от партии с-р, Андриевский от партии самостийников, Андрей Макаренко от железнодорожных организаций. Пятым членом объявлен был Петлюра, только накануне освобожденный Скоропадским из Лукьяновской тюрьмы, бессмысленное заключение его в которую лишь создало ему популярность в партийных кругах, подорвавших его положение при Центральной раде, и окружило его ореолом мученика за идею. Директория не-

медленно выехала в Белую Церковь и стала под защиту признавших ее галицийских формирований, находившихся там. Немцы, которые могли в одно мгновение ликвидировать эти формирования и директорию, остались безучастными к народному рождению на свет и к переходу галичан на ее сторону.

Началось систематическое ловкое пристраивание директории к крестьянскому движению и постепенное выдвижение себя на позицию руководителя его. Посыпались дождем широковещательные призывы Петлюры у восстанию, когда не только не было надобности в этих призывах, так как крестьянское население уже много раньше само организовалось и взялось за оружие, но и директория осмелилась появиться на свет лишь благодаря явной силе и успехам этого крестьянского движения, начатого по собственному почину и разуму. На Киевское направление немедленно поставлены были директорийские войска — галичане. Правда, войска эти шли в тылу крестьянской повстанческой организации Тинченко, но, войдя вслед за ней и на ее плечах в Киев, они тотчас прочно осели там, объявили себя хозяевами столицы и с торжеством ввели туда Директорию 20 или 21 декабря 1918 г.

Между тем, народ по своему обыкновению делал дело, которое его интересовало: разоружал и изгонял из Украины немецкие оккупационные части и ликвидировал германскую администрацию; директорией народ абсолютно не интересовался и в простоте своей часто не ведал об ее существовании. Все действовавшие еще летом повстанческие отряды удваивались и утраивались в своей численности; создавался целый ряд новых организаций во всех губерниях Украины, и все они действовали в свою голову, по своему почину и по своему полному усмотрению. Закончив ту задачу, которую те или другие из них себе ставили, они мирно расходились по домам, никого не спрашивая о разрешении.

Директория мрачно смотрела на это исчезновение военных сил, удержать которые в своем распоряжении она имела в виду, но помешать стихийному крестьянству не сумела и не осмелилась. Она решила, во что бы то ни стало уловить в свои руки и удержать хоть часть крестьянских военных организаций. Болбочану на Левобережье и Оскилке на Волыни приказано было подчинить себе всеми мерами возможно больше местных крестьянских организаций. Но это крупных результатов не дало, и стать во главе народной армии не на бумаге, а на деле директории так и не удалось.

Тогда немедленно галицкая сичевая дивизия развернута была в корпус, пополнившись отчасти и не галичанами (как это ни странно, больше й частью из бывшей германской дивизии сердюков). Этот кор-

пус сделался основной опорой директории, но не на Украине, а лишь в Киеве; Зеленый, Ангел и другие не признавали ее и демонстративно шли в своих действиях наперекор ее велениям. Можно безошибочно сказать, что, явившись продуктом интеллигенции и полуинтеллигенции Киева, продуктом кругов, которые составляли и окружали Центральную раду, директория народу и, в частности, основной массе его — крестьянам — осталась совершенно чужда, а порой даже вовсе неведома. Только на кучке галицких наемников построилось все ее эфемерное властвование, очень скоро превратившееся в рабскую зависимость от тех же галичан.

Еще в октябре 1918 г. национальный союз упорно добивался от Скоропадского формирования национального украинского министерства, на пост военного министра в котором союз выдвигал меня. Скоропадский на национальное министерство не согласился, но после долгих переговоров с головой союза Винниченко согласился назначить меня начальником главного штаба, от которого зависело укомплектование войск личным составом. Так как никаких украинских формирований, кроме сердюков, не подведомственных главному штабу, не предвиделось, то Скоропадский рисковал немногим, делая эту уступку союзу. По настоянию национального союза я в конце октября 1918 г. принял эту должность, но с объявлением директории покинул ее и выехал в Казатин, где и назначен был немедленно “наказным атаманом”, то есть главнокомандующим полевыми армиями. Находясь в Казатине в качестве наказного атамана войск украинской республики, я был непосредственным очевидцем первых деловых шагов директории и потому могу совершенно точно и с ответственностью за достоверность приводить данные, характеризующие этот период ее деятельности.

Главный состав директории — Винниченко, по профессии литератор, Шве́ц, преподаватель теологии, и Андриевский, адвокат — находился в Виннице и непрерывно занимался бесконечными заседаниями для примирения пререканий и разногласий между партиями, абсолютно не приступая у организационной государственной работе, хотя гетманские власти изгонялись поголовно и надо было немедленно дать им замену организациями республики. При этом не было даже персонала для ведения элементарной канцелярии, не было сформировано никакого, хотя бы самого примитивного правительства. Жили в гостинице, много времени уделяли обеденным и ужиным часам и заседали, заседали без конца, рассуждая о партийных программах, платформах и разноречиях между ними.

Между партиями уже шла ожесточенная борьба из-за мест в кабинете, который еще и приблизительно не был намечен. За кулисами

чувствовалось начало тайной борьбы между Винниченко и Петлюрой; последний, преследуя по обыкновению свои цели, всячески старался рекламировать себя (а не директорию) в крестьянских повстанческих войсках, а Винниченко уже в половине декабря, еще до занятия галичанами Киева, выдвинул свой знаменитый проект о ненужности войск вообще для современной передовой демократической республики, серьезно потрясший даже большую часть его сторонников с-д. Цель проекта была в корне просто устранить возможную инициативу Петлюры.

Петлюра создал себе ставку в Казатине; с ним большей частью был и Андрей Макаренко, по профессии железнодорожный конторщик. Здесь в вагонах помещался штаб Петлюры, как “головного атамана” (верховного главнокомандующего), выделившего себя демонстративно от остальной, штатской директории; Петлюре по теории подчинялась вся территория Украины. Начальником его штаба был ген[ерал] Осецкий, знакомый мне уже по времени центральной рады. Я, в качестве главнокомандующего полевыми войсками, находился здесь же, но не имел ни штаба, ни прямого дела, ни определенного круга прав и обязанностей. Командовать было абсолютно нечем, так как крестьянские атаманы действовали в свою голову, совершенно не обращая внимания на приказы и воззвания Петлюры, они просто, как было сказано, гнали и разоружали немцев по всей Украине, так же гоня чиновников Скоропадского. Сичевая дивизия чувствовала себя тоже совершенно независимой и военной работы не несла никакой, предпочитая стоять во второй линии, считаясь лишь несколько с Петлюрой. Железнодорожные формирования, предпринятые Макаренко и Осецким еще при гетмане (оба друга формировали корпус из состава служащих на железных дорогах) все еще продолжали формироваться и, поглотив колоссальные суммы денег, так окончательно никогда и не сформировались; командиром корпуса впоследствии назначен был галичанин Бень, кельнер по профессии и фельдшер австрийской службы. Кадры корпусов, сформированные мною еще при центральной раде, находились у штаба под подозрением и были игнорированы и к делу не привлечены.

Петлюра занят был сочинением воззваний, что всегда делал самолично, политическими интригами для утопления Винниченко, поездками в сичевую дивизию, где искал личной популярности, а также выездами в Винницу на заседания директории. Ген[ерал] Осецкий подписывал, сочиняемые Петлюрой приказы и воззвания, составлял вместе со своим помощником Хилобоченко (обозный офицер, бывший начальник штаба Капкана) планы операций, никем не исполнявшиеся, водил на доклады к Петлюре вместо Удовиченко, которого в Казатине не

было, Высовского, который значился его секретарем, и вместе с Макаренкой упорно и медленно формировал железнодорожников. Общий личный состав штаба был колоссальный, но работы имел очень немного.

Наскучив полным и безнадежным бездействием в Казатине, я добился назначения моего на юг в качестве самостоятельного представителя директории. Петлюра охотно пошел на это, так как мое присутствие в Казатине, по всем моим впечатлениям, не доставляло ему никакого удовольствия и тяготило его начальника штаба, а Винниченко согласился на это по чисто “деловым соображениям”.

В районе Одессы в это время вел операции в свою голову доктор Луценко, член партии самостийников, очень порядочный, но чрезвычайно далекий от жизни вообще, а от военной, в частности, человек. Доктор Луценко был очень популярен в Одесском районе среди крестьянского и рабочего населения, так как с давних пор охотно лечил всех и каждого, совершенно не интересуясь гонораром (он имел лучшее личное состояние). Благодаря слабости австрийских оккупационных частей он легко очистил от них одесский район и занял самый город.

Абсолютно не доверяя партии самостийников, энергично стоявших в то время на стороне Петлюры, особенно после “военного проекта” Винниченко, и в частности не доверяя доктору Луценко, Винниченко желал так или иначе взять его под свой контроль и отстранить от него Петлюру; средством для этого и явилось мое назначение «главнокомандующим Херсонщины, Екатеринославщины и Таврии и полномочным представителем директории в Одессе», как значилось в данной мне директорией грамоте, не подчиненным Петлюре, а подчиненным непосредственно директории, головой которой был Винниченко. Назначение это состоялось 17 декабря 1918 года, и я в тот же день выехал в Одессу. С этого отъезда моего и начинается соприкосновение директории с французским командованием в Одессе и первые опыты тех переговоров, которые без всякого результата продолжались затем до половины марта 1919 года.

Прибыв 18 декабря 1918 года на станцию Раздельная, я получил от местных властей доклад, что в Одессе с самого утра идет бой между «украинцами и французами». Абсолютно не зная, откуда взялись в Одессе французы и почему они вступили в бой с украинцами, я вызвал к телефону доктора Луценко, которого знал еще со времени центральной рады, и просил объяснить мне положение. Из его доклада я узнал, что утром 18-го декабря в одесском порту началась высадка французских войск. Этой высадкой воспользовались добровольцы, которых когда-то начал организовывать Скоропадский и которые затем были

разогнаны украинцами при занятии ими Одессы, но снова быстро организовались при первых сведениях о предстоящем прибытии в Одессу французских войск. По словам доктора Луценко, добровольцы воспользовались продвижениями по городу французских частей, идя непосредственно впереди их вытесняя украинцев из города, так как из опасения обстрела французских войск украинцы не могли достаточно энергично действовать против добровольцев. С французскими войсками украинцы не имели никаких столкновений и со стороны этих последних тоже не было выступлений против них. Доктор Луценко в заключение заявил мне, что он переходит в наступление для очищения города от добровольцев и обратного занятия всех частей его.

Опасаясь возможных недоразумений с французскими войсками, особенно при известном мне малом умении боевого руководства со стороны доктора Луценко и примитивной организации украинских войск его отряда, я приказал ему отложить свое наступление до получения распоряжения от меня и решил лично выехать в Одессу, предполагая, что все дело в простом недоразумении, которое легко будет мною рассеяно. Уверенность моя в несерьезности недоразумения была так велика, что я даже взял с собой вагон, где помещалась моя семья, предполагая оставить ее в Одессе, где по моим расчетам должен был находиться и я.

К глубокому моему удивлению, я едва не был расстрелян добровольцами на станции Одесса, начальник французских войск ген[ерал] Бориус отказался меня принять, и не только о моем пребывании в Одессе не могло быть и речи, но лишь благодаря чисто офицерской любезности ген[ерала] Бориуса я неофициально получил по его распоряжению паровоз, управляемый французскими офицерами, и в ночь с 19 на 20-е декабря, накануне торжественного въезда директории в Киев, потихоньку был вывезен на нем на станцию Дачная, где стояли украинские войска, отошедшие туда по моему приказу. Семья моя через день была благополучно переправлена туда же.

Совершенно не понимая в чем дело, я решил корректностью и выдержкой доказать французскому командованию, что украинские войска абсолютно никакой вражды к нему не питают, что это не банды, а организованные воинские части, и что, наконец, население города и всей округи на стороне украинцев, а не добровольцев.

Поместившись на станции Раздельная, я приступил к организации местного гражданского управления подчиненных мне губерний, к организации бывших войск Луценко, бывших в довольно хаотическом состоянии, и к формированию в районе Раздельной новых воинских частей, пользуясь каждой малейшей оказией для подчеркивания фран-

цузскому командованию дружеского отношения к нему, но не получая от него никаких реплик на эти подчеркивания. Это была самая первая стадия переговоров украинской директории в моем лице с представителями Франции, стадия молчаливого изучения украинцев и в частности меня со стороны одесского командования. По разным случайным данным я вскоре убедился, что настойчивая моя примирительная политика не остается без результатов и что во всяком случае активного выступления против украинских войск со стороны французов ожидать абсолютно нет оснований.

Организационные работы шли спокойно и быстрым темпом. Население района отнеслось очень сочувственно к вновь назначенным комендантам и гражданским комиссарам. Сильная организация кооперативов пришла мне помочь поставкой продуктов для войск, представителем этой организации был Сидоренко, человек огромной энергии и распорядительности (ничего общего с Сидоренко — послом Петлюры не имевший). Бывшие войска доктора Луценко (он был поставлен во главе гражданской администрации Херсонской губернии) были переорганизованы по определенному плану и во главе их был поставлен, по настойчивой просьбе доктора Луценко, крайне непопулярный среди них прапорщик Янев, галичанин по происхождению, человек мало образованный в военном отношении, но зато очень смелый и умевший владеть солдатскими массами и, кроме того, имевший весьма большую популярность среди рабочего населения Одессы, и в частности — железнодорожного узла ее. Из этих войск получилось около бригады довоенного состава. Кадры для этих частей взяты из Бельцы, Ананьева и Ольвиополя, из остатков кадров бывшего херсонского корпуса, перемещенных туда при Скоропадском, когда он начал в Одессе формировать добровольцев.

На Раздельной сформировано было два полка (командирами были полк[овник] Музыка и полк[овник] Ещенко) полного военного состава с артиллерией (2 батареи по 4 орудия), которые в ближайшем будущем должны были развернуться в дивизию. Установлен контакт с крестьянским атаманом Григорьевым, имевший крупные силы в низовьях Днепра, и с атаманом Хасловским, имевшим свои части между Ольвиополем и Вознесенском. На станциях Бирзула, Помощная, Доминская и Апостолово, а также в Тирасполе и Вознесенске началось формирование отдельных батальонов.

В районе станции Березовка, в Николаеве и Херсоне намечено было формирование полков, но самая работа только готовилась. В Елизаветграде формирование пехотного и кавалерийского полков из

оставшихся там со времен Скоропадского формирований, правда, не чисто украинских, но, во всяком случае, готовых служить и на Украине.

В Елисаветграде оказалась, кроме того, группа галичан «сичевых стрельцов» (сокольская организация) во главе с доктором Старосольским, пришедших на Украину во время оккупации ее с полковником Вышиваным (эрцгерцогом Вильгельмом Габсбургским) и оставшихся там по уходе австрийских войск. Доктор Старосольский предложил мне свои услуги для формирования батальона, но, не зная ни его, ни его кадров, я пока ответа ему не давал.

Среди всей этой работы, неожиданно для меня, 2-го января 1919 г. я был вызван головой директории Винниченко в Киев и 3-го отправился туда, предполагая немедленно вновь вернуться на Раздельную. За себя я оставил присланного мне за несколько дней перед этим главным атаманом Петлюрой начальника штаба ген[ерала] Матвеева. Назначение это, помимо всякого предварительного сношения со мной, несколько удивило меня, но ген. Матвеева я знал по Петербургу, был вместе с ним в академии ген. штаба и потому не принять его я не мог, тем более, что вообще на украинской военной службе того времени приходилось мириться со многими крайне своеобразными и в европейской армии не принятыми методами и приемами верховного командования.

Прибыв в Киев 4-го января, я в тот же день был у головы директории Винниченко, но никаких докладов сделать не мог и никаких объяснений причины моего поспешного вызова в Киев не получил, так как в этот вечер директория делала парадный обед представителям партий и внимание председателя ее было всецело поглощено этим обстоятельством.

Будучи приглашен на этот обед, я сразу получил возможность наблюдать картину внутренних взаимоотношений и состояния правящих украинских сфер, неизвестную мне непосредственно с самого отъезда на юг.

Прежде всего, самым характерным оказалось, что после того, как директория уже с 20 или с 21 декабря была в Киеве, до сих пор еще не было сформировано правительство, и лишь на этом обеде предполагалось привести партии к соглашению по этому вопросу. Премьером намечен был Чеховский, педагог по специальности, левый с-д по партии, большой украинский патриот в общепринятом интеллигентском понимании этого термина, лично человек безупречной репутации, но без малейшего государственного опыта и знания устройства и техники работы правительственного аппарата.

То обстоятельство, что директория, которая считала себя во время пребывания в Виннице украинским самодержцем, de facto являлась лишь посредником между партиями и посредником без решающего и понуждающего голоса, также представлялось чрезвычайно характерным. То, что партии вели бесконечные пререкания из-за количества портфелей в будущем кабинете, когда со стороны Курска вновь уже определилось наступательное движение большевиков на Украину, когда французское командование в Одессе не желало даже говорить с представителем украинской власти, когда страна была совершенно лишена всяких органов управления, кроме самой директории в Киеве, и когда крестьянские ополчения частью безудержно расходились по домам, частью грозили самой директории (атаман Зеленый, Ангел, так называемая Таращанская дивизия - бывшее ополчение Шинкаря, Григорьев и другие), а иных войск, кроме галичан, у директории не было, - тоже факт, не лишенный характеристики для положения вещей.

Но это была, в общем, картина, знакомая мне еще со времен центральной рады. Поразило же меня особенно в этот вечер одно совершенно новое явление: когда все уже собрались, а обед не начинался, не смотря на присутствие всей директории и представителей партий, я наивно поинтересовался, в чем причина задержки, и узнал, что ждут приезда членов «сичевой рады». Появление членов этой рады, молодых людей не старше 20-25 лет, превосходно одетых во френчи английского образца, тогда как я ранее большинство из них видел всегда в довольно пожилых австрийских мундирах, было чрезвычайно эффективно и сразу показало, кто хозяева столицы. Во главе с командиром корпуса «полковником» Коновальцем члены рады in cogroge вошли в приемный зал бывшего генерал-губернаторского дома, который занимал демократический Винниченко (там же жил и Скоропадский в свое время) и были радостно почтительно встречены Петлюрой и сухо почтительно Винниченко.

Коновалец был прапорщик австрийской службы, формировавший батальон из пленных галичан еще в 1917 году; при Скоропадском батальон был расформирован, но в августе или сентябре тому же Коновальцу в результате его долгих предварительных разговоров с германским командованием поручено было формирование уже бригады в Белой Церкви. Являясь по должности председателем «сичевой рады», состоявшей из 8 или 10 человек командиров разных частей корпуса, корпусного доктора, фамилию которого я забыл, и штатского человека доктора Назарука, Коновалец, человек очень хитрый и ловкий, фактически был лишь исполнителем решений рады, лично на себя ничего не беря. Spiritus movens организации был доктор Назарук, пользовавшийся-

ся непререкаемым авторитетом среди своих товарищей, вероятно, еще со времени учебных лет на родине (все члены рады были земляками). Он в это время не занимал никакой определенной должности, но числился при директории и что-то там делал. Человек не без способностей, но совершенно неуравновешенный неврастеник, доктор Назарук для государственной работы, особенно в это сложное время, подходил весьма мало. Поэт и писатель по специальности, он прекрасно говорил, логично развивал свои идеи, но фундамента для целесообразного мышления в государственных вопросах совершенно не имел, ограничиваясь кругозором провинциального быта крошечной Галиции. По всем своим убеждениям он был яркий германofil и патриот, прежде всего, Галиции, а затем Украины, что и сказывалось в методах хозяйничанья рады в Киеве, стремившейся выкачать на родину возможно больше военного и всякого иного имущества для освободительной борьбы ее против поляков. Самым отрицательным типом являлся Чайковский, шеф чрезвычайки, обслуживающий директорию и расправлявшийся с ее недругами не хуже большевиков, знаменитый своей жестокостью и алчностью, не знавший сомнений в выборе средств для наживы до провокационных убийств включительно. Прочие члены рады были довольно незначительны, кроме разве Мельника, спокойного и разумного, хотя и очень молодого человека, совершенно не знакомого не только с государственным, но и с военным обиходом свыше роты.

Бесконечные застольные речи на выше упомянутом обеде (некоторые господа, как, например, будущий министр финансов, ухитрились говорить более полутора часов) окончательно подтвердили все вышеотмеченные мои первоначальные впечатления. После обеда, когда доктор Назарук был в несколько откровенном настроении, я имел с ним беседу, которая пояснила мне разницу оттенков встречи членов рады при их входе в зал. «Сичевая рада», фактически единственная физическая сила, распоряжавшаяся всем в Киеве и державшая все караулы столицы, до личной охраны членов директории включительно, была недовольна головой директории Винниченко за его порывы к независимости от нее и желала иметь головой директории Петлюру, с тем, чтобы он отказался от военных дел, а верховным военным командующим и фактическим диктатором объявлен был Коновалец, то есть «Сичевая рада». Петлюра охотно шел на председательство, но желал в то же время обязательно сохранить столь важное для его личных целей звание головного атамана, и на эту тему между ним и радой шли тайные переговоры для выработки компромисса. Так как рада являлась хозяином лишь в Киеве, но на остальной Украине не имела никаких сил, то предпринять какой-нибудь насильственный переворот она не

решалась, тем более, что уже в период пребывания в Белой Церкви и наступления на Киев определилось совершенно ясно, что сельское население считает галичан австрийцами, а не украинцами, и относится к ним более, чем прохладно, не понимая даже их языка.

Последующие дни дали ряд дополнительных штрихов. 5-го или 6-го января мне пришлось присутствовать на заседании директории. В течение 3-х или 4-х часов обсуждался вопрос об автокефальности украинской церкви, причем все члены собрания, кроме Андреевского, юриста по специальности, видимо, почти даже не представляли себе юридического, а, тем более, канонического смысла понятия автокефальности, а иные, как Винниченко, вообще никакой церковью не интересовались; представителей духовенства на заседании не было. Впечатление получалось, как от игры детей в старших, и целый вечер ушел на эту игру и занятие совсем не первоочередным вопросом. Видимо, директория имела много досуга, если могла заниматься совершенно отвлеченными вопросами в течение стольких часов.

В один из этих же дней я был на заседании директории вместе с представителями партий и «сичевой рады». Директория взывала к партиям об оставлении междоусобия и объединении для создания правительства и борьбы с большевиками. Доктор Назарук весьма красноречиво развил критику работы директории и ее нежизнеспособности при данном составе и требовал главой в ней Петлюру с передачей военного командования Коновальцу. Партии с-д и частью с-р (левые) поддерживали Винниченко, самостийники - Петлюру. Много горьких и застарелых обид высказано было в связи портфелями в многострадальный будущий кабинет, все еще не сформированный. Представитель «Селоспилки», всеукраинской крестьянской кооперативной организации, Коваль возразил на все предыдущие словоизлияния, что Украине нужен земельный закон, нужна своя выборная всем народом власть и постоянная армия, хотя бы и по обязательному набору, а не хозяйничанье в ней бывших ее же пленных; лучше, по его словам, уж пускай придут большевики, те хоть свои (необычайно характерно для пресловутого самостийнического настроения крестьян), а галичане - австрийцы. Директории селяне не выбирали, она сама себя выбрала (так оно и было в действительности) и должна в глазах народа заслужить еще право быть украинской верховной властью. Со стороны доктора Назарука и головы и членов директории реплики на эти афоризмы и максимы не последовало. Собрание разошлось, проговоривши минимум 6-8 часов и, конечно, не придя ни к каким деловым решениям.

Наконец, около этих же дней в здании греческого консульства на Александровской улице были убиты два солдата охраны из чехос-

ловаков. Директория повела строгое следствие, но внезапно остановила его, узнавши, что убийство произведено было группой солдат «сичевого» корпуса, кроме убийства и разгрома канцелярии еще уведших консульский автомобиль. В дела «сичевиков» директория не посмела вмешаться и лишь передала все Коновальцу. Коновалец сделал возмущенный вид, но виновники им не были отысканы, хотя известно было, что они из состава какой-то немногочисленной части, а дело было прекращено широким возмещением убытков консульству и выдачей крупных сумм для отсылки семьям убитых. Ясно было, что Коновалец, а следовательно и вся «сичевая рада», не были хозяевами своих войск и даже побаивались их.

Киев вместе с директорией, всеми партиями и будущими правительствами был в конечном итоге, следовательно, во власти произвола солдат-галичан, правда, крайне тесно спаянных между собой общностью интересов и выгодой положения. «Сичевая рада» в своих действиях прежде всего должна была бы считаться с желаниями крестьянских масс. Село мечтало о законной власти, которая авторитетно зафиксировала бы status quo земельного вопроса, и в директории этой власти не видело и не чувствовало. Директория строением государства не занималась, да и не имела данных для этой работы.

7-го января 1919 г. головой директории Винниченко и г-ном Чеховским мне было предложено войти в состав будущего кабинета в качестве военного министра. В кругах, близких к Винниченко, к которым принадлежал и Чеховский, предполагалось, что мне удастся произвести ряд формирований войск типа тех, которые были мною уже начаты на юге, чтобы избавить директорию от диктатуры галичан и иметь войска для отпора большевиков. В то же время по виду делалась уступка Петлюре, которому не нравились мои формирования на юге, пока не подчиненные ему, но он тем не менее был против моей кандидатуры в военные министры.

Войска директории, кроме перечисленных моих формирований, состояли в это время: из левобережного корпуса Болбочана (по донесениям его - до 40-50 тысяч); сам Болбочан, хотя и признал директорию, но сильно подозревался в сношениях с Деникиным и считался чрезвычайно ненадежным, особенно «сичевой радой», которая имела с ним какие-то свои особенные счета; из «сичевого корпуса» - три дивизии, частью, как было указано выше, из галичан, частью укомплектованные дополнительно из бывших гетманских сердюков, в общем составе 30-35 тысяч; из «армии» Оскилко на Воляни, состав которой был никому не ведом до Оскилко включительно; и, наконец, из «гайдамаков» Петлюры под командой бывшего фельдфебеля русской армии

Волоха (остатки прежних петлюровских формирований еще времен центральной рады, дополненные при директории), в общем составе 6-7 тысяч. Крестьянские атаманы, в руках которых все еще оставалось довольно много войск, как, например, у Григорьева, Зеленого и других, как уже было сказано, директории не признали.

Надо было в конгломерат армии директории ввести новые твердые организации, чтобы хоть временно задержать наступательное движение большевиков. Для этого могли и должны были быть использованы кадры корпусов, хотя директория и не доверяла им, и, принимая пост военного министра (вопрос был так поставлен Винниченкой, что я не мог не принять его, несмотря на все мое желание довести хотя бы до маломальского результата мою работу в Херсонской губернии; та должность, которую я имел на юге, упразднялась вовсе), я поставил директории условие, что использую их, не смотря на все подозрения их в недостатке украинского патриотизма.

Центральное военное управление в этот момент было в совершенно хаотическом состоянии, так как с приходом директории в Киев правительственная работа ее была начата весьма рискованным экспериментом, немедленного поголовного разгона личного состава бывших гетманских министерств до самых малых чинов включительно. В военное министерство распоряжением начальника штаба Петлюры ген[ерала] Осецкого назначены были какие-то особенно доверенные и ревностные комиссары-сыщики из партийных деятелей, которые должны были проверить curriculum vitae и революционно-украинскую благонадежность всего личного состава министерства и изгнать всех недостойных. В результате в несколько дней весь уже налаженный и правильно работавший сложный центральный аппарат был разрушен до основания, и всякая работа военного министерства прекратилась. Правда, штаб Петлюры во главе с ген[ералом] Осецким, оставаясь полевым штабом, смело и решительно взял на себя и функции в министерстве, но ему удалось за три недели времени выработать лишь проекты о форме одежды украинской армии и об орденах за особо выдающиеся заслуги директории, а также о неопределенных пособиях за период «войны» против Скоропадского.

Сам головной атаман Петлюра горько жаловался на безурядицу в военном ведомстве и, несмотря на личное недоброжелательное отношение ко мне, в конце концов, тоже начал настаивать, чтобы я принял, возможно, скорее военное министерство, когда-то мною уже организованное, и снова наскоро организовал его хотя бы в упрощенном виде. Винниченко настойчиво хотел, чтобы мне подчинен был и полевой штаб, но я сам категорически отказался взяться сразу за два дела и

добился разделения военного министерства и полевого управления войск, так как сложных и спешных задач по министерству было с избытком достаточно, чтобы еще браться за руководство боевыми операциями войск, особенно таких, как имевшиеся налицо.

8-го января 1919 г. был, наконец, сформирован кабинет Чеховского. Премьер, кроме своей прямой роли, взял на себя еще министерство иностранных дел. Прежде, чем приняться за дела министерства, я просил директорию разрешить мне поехать на Раздельную, чтобы там сдать все моему преемнику, но мне было отвечено, что преемника мне назначено не будет, так как моя бывшая должность будет упразднена и мои формирования будут держать “фронт против Одессы” с подчинением их штабу Петлюры, и что я должен, возможно, скорее приняться за новую должность. Получилась неожиданная и нелепая картина обрыва начавшей уже давать заметные результаты организационной работы и использование ее в неведомых мне целях «против Одессы». Как и при правительстве Скоропадского, выхватывалось из рук дело, в которое положено было много труда, и весь продуманный план его переходил в чужие руки, губя из-за личных счетов и соображений дело. Оставалось подчиниться велению “верховой власти” и приняться за розыски всех распуганных следователями Осецкого скромных работников бывшего военного министерства, чтобы создать хоть какой-нибудь центральный аппарат, и за формирование действительных войск из кадров корпусов, так как большевики уже заняли Белгород и подходили к Харькову.

Велико было мое изумление, когда уже 9-го января поздно вечером я был спешно вызван в генерал-губернаторский дом и Винниченко объявил мне, что на следующий день я должен выехать в Одессу для переговоров с «французским консулом» (слова Винниченко) г-ном Энно (о военном французском командовании не упоминалось ни слова). Забыта была вмиг спешность работы по министерству, о которой мне только что так наставительно говорили, и меня отправляли с миссией, совершенно мне чуждой. Как объяснил мне Чеховский, подкладка дела была такова, что прибывший в Киев «секретарь» консульства в Одессе, Серкал (настоящая фамилия его была Черкаль, он был чех по происхождению) заявил, что консул желает говорить со мной и именно только со мной, и потому меня туда немедленно и командировали.

Мне пришлось познакомиться с г-ном Серкалем еще в бытность мою на Раздельной, когда он из Киева проезжал в Одессу с документами от директории, удостоверявшими, что он секретарь французского консульства в Одессе. Я, совершенно искренне принимая его за официальное лицо, тем более, что он ехал вместе с греческим консулом в

Киеве г-ном Василяди, воспользовался случаем, чтобы обрисовать ему положение украинского вопроса в том виде, как я понимал его, и возможную роль Украины в деле возрождения России и просил помочь мне изложить все свои взгляды более полномочным, чем он, секретарь консульства, представителям Франции. Быть может, разговор этот заинтересовал моего собеседника, или здесь играли роль какие-либо иные соображения и расчеты, но во всяком случае - факт, что г-н Серкаль явился инициатором в Киеве моей первой командировки в Одессу.

Давая мне инструкции, Винниченко подчеркнул мне яркими штрихами, что я еду не по инициативе и не по выбору директории, а по инициативе самих французов, очевидно стремящихся добиться дружеского отношения к себе директории, но мало ориентирующихся в личном составе украинской директории; что поэтому директория не дает мне никаких полномочий, но не видит причины не воспользоваться случаем узнать точнее, чего хотят французы; хотя она, директория, и не доверяет им, но все же, быть может, и возможно было бы использовать их для борьбы против большевиков. Мне надлежало точно выяснить, сколько именно в Одессе французских войск, каковы их планы действий, какие при них новейшие технические средства и есть ли у них здесь те «ослепители, которыми они сразу ослепляли целые германские фронты и выводили их из строя»; последнее средство, не знаю откуда известное ему, особенно интересовало главу идейной антимилитарной демократии, и он несколько раз настойчиво подтвердил мне необходимость за всякую цену достать «хоть парочку» таких ослепителей для курского и харьковского фронтов.

Головной атаман Петлюра, напутствуя меня, со своей стороны подчеркнул, что французам доверять невозможно, так как они поддерживают Деникина, но что надо попробовать их «обдурить и использовать их технику для Украины». Видимо, он находил, что и мне не следует доверять, так как впереди меня отправил своего человека Шумицкого, с секретным поручением следить за каждым моим шагом, в чем я и убедился с первого момента приезда в Одессу. Наконец, премьер Чеховский, видимо мало еще освоившийся с дипломатическим языком, порадовал меня заявлением, что он, Чеховский, мне вполне доверяет и полагает, что я «все сделаю, как следует». В чем заключался смысл этих «все» и «как следует», так и осталось тайной нового главы украинских дипломатов. Во всяком случае он прибавил, что командирует вместе со мной в Одессу своего помощника доктора Галиппа и просит работать совместно с ним.

Запасшись такими наставлениями, я вместе с доктором Галиппом и господином Серкалем 10-го января выехал из Киева и 11-го прибыл в Одессу. На следующий день я должен был говорить с господином Энно, но, придя к нему вместе с доктором Галиппом, передан был в распоряжение его супруги, так как в этот день прибывал в Одессу генерал д'Ансельм со своим штабом и г. Энно был чрезвычайно озабочен вопросом о каких-то автомобилях.

Не стесняясь присутствием доктора Галиппа, широкие взгляды на вещи которого мне были известны (он также не был расположен к Шумицкому), я изложил Энно мою излюбленную теорию о крайней выгоды украинского национализма, как фактора противобольшевистского, и о полной безопасности его для дела возрождения России, так как в массе населения Украины вражды к России никакой не было и обе территории в силу уже своих естественных географических данных не могли, не задохнувшись от непосильного бремени бесконечных открытых границ, быть во враждебных отношениях между собой. Я подчеркнул, что основная масса населения Украины не только не большевистична, но и вообще не революционна, исключая вопроса о земле, и что если найти фактор, который дал бы возможность взять в руки эту массу и организовать ее, большевизма на Украине не будет и от нее пойдет спасение от большевиков и остальной России. Таким фактором дисциплинирования народных масс могла явиться только иностранная дружественная вооруженная сила, и лучше всего эта роль могла бы быть исполнена французскими войсками, как привычными народу традиционными союзниками еще со времен великой войны. Об ослепителях я с Энно не беседовал, но совесть моя была спокойна, так как полномочий от директории я не имел, а от себя имел право говорить то, что думал. Видимо, беседа моя произвела положительное впечатление, так как прибывший домой г. Энно по выслушанию отчета об этой беседе заявил мне, что сделает все возможное, чтобы в ближайшие дни я был принят генералом д'Ансельмом.

Действительно, через день, если мне не изменяет память, я получил приглашение прибыть в штаб французского командования и 14-го или 15-го января сделал там доклад. Присутствовали генералы д'Ансельм и Бориус, начальник штаба полковник Фрейденберг и еще два или три офицера, которые вели заметки во время моего доклада; г. Энно здесь не присутствовал. Я повторил те же идеи, которые только что излагал у г-на Энно, и просил рассмотреть вопрос о возможности принятия французскими войсками участия в деле организации Украины для борьбы против большевиков, для каковой организации данный момент был чрезвычайно выгоден. Генерал д'Ансельм ответил мне,

что он сообщит, куда следует, сведения о моем докладе, а пока предлагает для доказательства лояльности украинцев в отношении французских войск отвести все украинские части из района Одессы и Раздельной к северу от линии Раздельная-Тирасполь, выполнение какого-либо передвижения и будет рассматриваться, как первое условие возможности дальнейших переговоров. Мне лично он от имени французского командования выразил признательность за лояльное отношение подчиненных мне частей к французским войскам за все время пребывания моего на Раздельной. В последующем отдельном разговоре полковник Фрейденберг подчеркнул мне, что со стороны французского командования не встречает доверия фигура головы директории Винниченко, как заведомого герmanoфила и «большевика» (собственное выражение полковника Фрейденберга), и что пока это лицо стоит во главе украинской власти, трудно рассчитывать на возможность каких-либо соглашений и совместных действий. Во всяком случае, мне предложено было возвратиться в Киев, выполнить прежде всего требование командования об отводе войск за Раздельную и затем ожидать результатов распоряжений высших командных инстанций в связи с моим докладом.

15-го января я уехал в Киев. Проезжая через Раздельную, я узнал, что за время моего пребывания в Киеве ген[ерал] Матвеев несколько раз тайно ездил в Одессу и возбудил подозрения всего штаба и гарнизона Раздельной в сношениях с добровольцами. Я просил ген[ерала] Матвеева дать мне объяснение, но такового не получил, и принужден был отстранить его от должности и предложить ему уехать с Раздельной.

В Киеве мой доклад о неизвестности, есть ли у французов ослепители, но об известности того, что они не только не заискивают симпатий к себе директории, но прежде, чем вести какие-либо переговоры с ней, требуют увода украинских войск (которые по мысли штаба Петлюры должны были держать «фронт против Одессы») за линию Раздельная-Тирасполь, - вызвал бурю негодования. Когда же с глазу на глаз я сказал Винниченко, правда, в весьма мягкой форме, о недоверии к его высокой особе (официально директория называлась «высокая директория»), престиж Франции в глазах головы украинской республики окончательно упал, но зато поднялся в глазах Петлюры, аспиранта в главы, нашедшего себе неожиданно союзника для низложения Винниченко. Партии тоже негодовали. Решено было при первой возможности отправить в Одессу действительно полномочную компетентную миссию, чтобы выяснить французам всю опасность для них разногласий с украинской директорией. Во главе миссии должен был стоять

фактический председатель сичевой рады доктор Назарук, как самое авторитетное лицо в правящем Киеве. Поездка эта, действительно, в свое время состоялась. Мне неизвестно, как провела миссия свою работу в Одессе, но известно, что вернулась она абсолютно ни с чем и что грозные замыслы ее имели весьма мало успеха, чтобы не сказать более. Во всяком случае, доктор Назарук вынес оттуда убеждение, что французские военные власти «не культурны в высшем европейском смысле», и превозносил превосходство над ними германских военных кругов.

По возвращении в Киев я с головой ушел в организационную работу министерства и в развертывание кадров корпусов. Ввиду непрерывного продвижения большевиков, левобережный корпус (Чернигов, Харьков и Полтава) пришлось перевезти на правый берег и слить с местным корпусом. Лишь на Волини работа шла полным ходом и дала уже крупные организационные результаты. Командиру корпуса под Черниговом удалось стать с местным представителем власти Оскилом в такие отношения, что он ему не мешал работать. Между тем, за время моего пребывания в Одессе директория постановила созвать так называемый трудовой конгресс, в теории из представителей всего трудового населения, но на практике совершенно не трудового — из ставленников (во всяком случае в решающем большинстве) дружественных директории партий и из представителей Галиции. Члены конгресса определялись с совершенно даже необычайной быстротой. Тайной целью созыва конгресса было проведение через него утверждения во власти «народными представителями» директории, так как действительно она в свое время выбрала сама себя, и юридическое положение ее было весьма сомнительно. Явной целью была всенародная организация борьбы с большевиками. Винниченко со своей стороны этим укреплял свое положение в борьбе с Петлюрой и до этой организации оберегал себя со стороны «сичевой» рады.

В двадцатых числах января конгресс собрался и, конечно, прежде всего утвердил директорию и голову ее Винниченко, а затем провозгласил соединение Галиции с Украиной (Галиции нужна была помощь против поляков, особенно артиллерией, директории же поддержка Галиции придавала дополнительный авторитет, с которым считалась «сичевая» рада). Заседания конгресса происходили в здании Киевского оперного театра и велись под бдительной охраной войск «Сичевого» корпуса, переполнявших все коридоры и залы. Мнения галицких деятелей поддерживались бурными одобрениями караулов, при речах представителей стучали прикладами и мешали говорить.

Все министры должны были дать конгрессу отчет о своей деятельности, хотя деятельность эта началась всего лишь за две недели до сбора конгресса. Пришлось делать доклад и мне, и я, исходя из явной цели конгресса — организации борьбы с большевиками — нашел необходимым вполне ясно и определенно обрисовать собранию действительное положение вещей и грозные перспективы ближайшего будущего, прося спешно прислать в корпусные кадры лучшие местные элементы. Хотя я и говорил, как всегда, по-русски, что было крайне непопулярно в то время в Киеве, но картина, нарисованная мною, или, вернее, фактическое положение вещей произвело огромное впечатление на собрание, и меня бурно приветствовали рукоплесканиями. Но зато Винниченко и Петлюра, на этот раз солидарные между собой, выразили мне крайнее свое неудовольствие за излишнюю откровенность и заявили, что речь моя «не была речью военного министра». Очевидно, надо было превознести труды директории для спасения отечества, хотя бы до собрания уже и доносились большевистские артиллерийские выстрелы (Нежин и Лубны уже были потеряны).

В результате моего доклада военная комиссия конгресса потребовала от директории подчинения мне полевого штаба, и с 24 января 1919 г. мне, оставаясь военным министром, пришлось погрузиться и в хаос, именуемый украинским фронтом. Особым распоряжением директории по обоим должностям я был подчинен головному атаману Петлюре. После моей поездки в Одессу и речи в конгрессе, Винниченко окончательно во мне разочаровался, как в орудии для своей борьбы с Петлюрой, и отдал меня ему. Первым моим движением было формирование полевого штаба в настоящем смысле этого понятия. Для ген[ерала] Осецкого пришлось изобрести почетную должность главного инспектора армии, так как он был близок сердцу Петлюры и должен был остаться на высоком посту, а эта должность давала ему возможность разъезжать по всей Украине в столь любимых им салон-вагонах, не деляя никакого дела и не мешая работать другим.

К сожалению, однако, начальником штаба я должен был просить назначить мне Мельника, хорошо зная, что в отношении штабной службы он абсолютный младенец, но имея в виду, что придется двинуть на фронт знаменитый Сичевой корпус и что для этого надо, чтобы распоряжения мои были вне подозрений и критики и чтобы корпус исполнял их. Авторитет Мельника в Сичевой раде и среди солдат корпуса был для меня большой гарантией в этом отношении.

Для фактического же ведения штаба я уговорил вступить в должность помощника Мельника товарища моего по академической службе

на войне ген[ерала] Синклера, человека высокой порядочности и очень сведущего и опытного боевого офицера генерального штаба.

Работа по ведению операций, конечно, своей неотложностью отвлекала меня совершенно от организационной работы, так как большевики непрерывно продвигались к Днепру, а войска директории нигде не оказывали твердого сопротивления. Атаман Ангел и Тарашанская дивизия, не желая помогать директории, разошлись по домам. Положение было тяжелое.

Пришлось организовать три фронта: 1) восточный (Курское и Полтавское направления), поручив его Коновальцу с подчинением ему бывших войск Болбочана (сам Болбочан в это время был арестован по требованию Сичевой рады, обвинявшей его в измене), так как главную основу войск этого направления составлял Сичевой корпус (войска Болбочана при отходе к Днепру сильно расплылись); общий состав войск фронта — 5-60 тысяч; 2) юго-восточный (Кременчугское и Екатеринославское направления), поручив его полк[овнику] Кудрявцеву; в состав этого фронта вошла и группа Янева, перемещенная из Одессы в район Бирзулы, общий состав войск фронта был 35-40 тысяч; и 3) северо-западный фронт (Волянь и Львовское направление), поручив его Шаповалу с подчинением ему «армии» Оскилко и галицийской армии Омеляновича-Павленко, которая с момента присоединения Галиции перешла в ведение украинского верховного командования; общий состав войск точно никак нельзя было установить, но его считали около 70-80 тысяч. В районе Жмеринки и Казатина должны были сосредоточиться все законченные новые формирования, кроме Волянского корпуса, в виде центральной резервной группы. Этих войск пока было около 25 тысяч. Общим начальником их назначен был полк. Чеховский, брат министра. В низовьях Днепра должна была действовать крестьянская боевая организация атамана Григорьева.

Между тем, по всему левобережью большевики все сильнее и сильнее теснили украинские войска, так что пришлось на Полтавское и Курское направление выдвинуть уже части «Сичевого» корпуса, несмотря на все их нежелание оставлять Киев. Боеспособность галичан оказалась чрезвычайно невысокой, а руководство фронта ниже всякой критики, так как перешедший из шефов чрезвычайки в начальники штаба Коновальца Чайковский абсолютно ничего не понимал в руководстве боевыми операциями, а единственный офицер генерального штаба в корпусе поручик Отмарштейн, бывшей русской службы, конечно, один ничего сделать не мог. По моей личной просьбе в помощь начальнику штаба Чайковскому согласился вступить в штаб близко известный мне на войне полк[овник] Матвеенко, чрезвычайно дельный

офицер генерального штаба, но он дольше недели не мог выдержать всего происходившего там сумбура и ушел.

Большевики тем временем были уже в нескольких переходах от Киева — и со стороны Полтавы, и со стороны Курска. Приходилось начать эвакуацию столицы, каковая поручена была подполковнику Жуковскому, бывшему военному министру при центральной раде, и была выполнена им крайне добросовестно. В конце января 1919 года директория и правительство переехали в Винницу, Петлюра был в Жмеринке, а 2-го февраля и «Сичевой» корпус очистил Киев и перешел штабом в Казатин, фронтом на линию Фастов — Белая Церковь — Черкасы. Удержать их на более близкой к Киеву линии оказалось совершенно невозможным. Большевики вошли в Киев через несколько дней безо всякого боя.

Потеряв в первый же месяц своего правления всю левобережную Украину, директория решила во что бы то ни стало добиться помощи французов и вернуть под свою власть утраченные территории. Не знаю, каким образом, но ей удалось добиться согласия французского командования на выезд полк. Фрейндберга на станцию Бирзула для переговоров со специальной ее миссией. Миссия эта составлена была из гг. Остапенко (с-р), Бачинского (с-р) и Мазепы (с-д). К ней добавлен был я в качестве военного эксперта без прав члена миссии и барон Штейнгель в качестве переводчика. Все общество в ночь с 4-го на 5-е февраля выехало специальным поездом на Бирзулу.

5-го февраля состоялась встреча миссии с полк[овником] Френдбергом. Не быв членом миссии, я не знаю наверное, какие задачи и инструкции она имела от директории, но я мог наблюдать, что руководитель ее Остапенко держал все время чрезвычайно миролюбивый и доброжелательный тон и добивался официального признания французскими властями директории и вступления их с ней в прямые дипломатические отношения для организации совместной борьбы против большевиков, намекая на целый ряд уступок, начиная с одесского порта. Полк[овник] Фрейндберг, явно умышленно подчеркивая резкость своих выражений, заявил, что сначала надо выгнать из директории, как собаку (*chasser, comme un chien*) большевика Винниченко, а затем уже можно будет говорить о признании ее кем бы то ни было. Это было особенно характерно после того, как в двадцатых числах января Винниченко отправил в Одессу с неким Пшонником 5 миллионов романовских рублей для передачи их будто бы через жену ген[ерала] Матвеева полковнику Фрейндбергу, чтобы привлечь его симпатии к директории и ее голове. Мне этот факт достоверно известен потому, что Пшонник, знавший меня по Раздельной (он был железнодорожным

служащим Одесской железной дороги), первоначально обратился со своим предложением ко мне, но был направлен мной к голове директории по некомпетентности моей в финансовых вопросах, и в результате переговоров с ним министру финансов Мартосу приказано было немедленно привезти в генерал-губернаторский дом 5 миллионов романовских рублей «новыми бумажками», и они были вручены Пшоннику, которого Винниченко видел в первый раз в жизни. По моим сведениям, он вскоре вместе с Матвеевым выехал за границу.

Винниченко, видимо, и сам мало рассчитывал на успех миссии Остапенко, так как параллельно с ней организовал еще одну миссию — Мазуренко — к большевикам с предложением им в случае признания ими директории совместных действий с ними (и ряда территориальных уступок) против французов. Большевики, однако, своих боевых операций не останавливали ни на минуту.

В конечном своем итоге это обстоятельство и бирзульские переговоры привели к уходу Винниченко. Как человек осторожный, он совершенно не прочь был своевременно уехать подальше от опасных и беспокойных мест, а здесь подворачивался случай облечься в красивую тогу жертвы идеи, и, несмотря на уговоры партий, частью стоявших за «ориентацию Украины на собственные силы», как тогда все время говорилось, частью за ориентацию на большевиков, Винниченко к великой радости Петлюры вышел из директории и уехал за границу — защищать там украинскую идею, для каковой задачи получил весьма крупную денежную сумму из государственной казны.

В этот же период уговоров Винниченко не уходит из Директории члены правительства от партии с-д во главе с Чеховским начали все более и более настойчиво пропагандировать идею соглашения с большевиками. Чеховский ухитрился даже построить основания для этого соглашения на требованиях христианской религии и идеализировал большевиков, как истинно книжный человек. Большинство партии с-р и самостийники оказались против этого соглашения, и Чеховский вышел в отставку. Новый кабинет было поручено составить Остапенко. Он определенно стоял за соглашение с французами и требовал от директории полномочий в этом направлении. Кроме того, считая меня почему-то за *persona grata* в одесских французских кругах, он потребовал, чтобы Петлюра устранился от фактического руководства войсками и чтобы самостоятельное командование ими принял я в звании наказного атамана. Военным министром намечен был командир северо-западного фронта Шаповал. Так как большевики были уже на правом берегу, директория шла на все эксперименты — и с французами, и с Мазуренко.

После долгих переговоров Петлюра, который с уходом украинской власти из Киева в глубь страны, где галичане уже не имели силы, чувствовал пока себя без твердой опоры, дал словесное обещание не вмешиваться в боевые операции, но настоял на сохранении за собой звания головного атамана.

Около половины февраля, после бесконечных разговоров и заседаний, кабинет был сформирован. Наследство, полученное им от своих предшественников, было не блестяще. Никаких серьезных правительственных мероприятий, кроме известной конфискации частных бриллиантов в Киеве министром Мартосом, не было выполнено. Местное управление страны все еще оставалось совершенно не организованным и велось самим населением, как Бог на душу положит, без всякой связи с центром. За границу отправлен был ряд многочисленнейших миссий с колоссальными денежными суммами, но о результатах работы их сведений не поступало. Переговоры с французами и большевиками не сдвигались с мертвой точки. Фронт продолжал подаваться: оставляя с каждым днем все меньше и меньше территории в руках украинской власти. Новые формирования войск эти отступления постоянно задерживали и вносили в них путаницу. Крестьянство правобережья, наскучив директорийской безурядицей и массой войск, наводнявших всю уцелевшую пока от большевиков часть Украины, открыто начинало поговаривать о желательности прихода большевиков, которые, быть может, дадут больше порядка. Подпольная агитация большевистствующих с-д и левых с-р подогревала эти настроения.

В такой обстановке около 15-16 февраля 1919 г. отправлена была в Одессу полномочная миссия в составе нового министра иностранных дел Мациевича (с-р по партии, агроном по профессии и личный друг Петлюры), его товарища Бачинского (с-р, неизвестной профессии, был все время в эмиграции и появился на Украине при Директории, говорил по-французски, почему сделан был товарищем министра иностранных дел) и Марголина (с-р по партии, адвокат по профессии, сделан при Скоропадском сенатором, финансовый деятель, еврей). Министество было оставлено на произвол судьбы, да оно, впрочем, фактически не функционировало еще со времени Чеховского. Заграничные миссии Директория отправляла сама, из своих людей, а с уходом Винниченко их начал отправлять самолично Петлюра, уже теперь из своих петлюровских доверенных людей, давая им, кроме официальных инструкций Директории, свои личные инструкции. В числе таких миссий еще при Директории Винниченко отправлена была в Париж миссия г-на Сидоренко, так скандально закончившая свою дипломатическую работу там, а в Берлин — миссия Порша.

Мацевичу было поручено во что бы то ни стало, “за всякую цену”, уступив угольный бассейн, порты и железные дороги, добиться признания французами Директории и оказания ей военной помощи. Вслед за Мацевичем, в Одессу должен был выехать сам премьер Остапенко для фиксации результатов разговора Мацевича, а мне, только что назначенному для ответственного руководства боевыми операциями на фронте, бывшем уже в критическом положении (когда Сичевой корпус без всякого уведомления моего штаба в один прекрасный день снялся с фронта и ушел в Проскуров, куда еще раньше ушли по тому же методу и гайдамаки Петлюры, учинившие там еврейский погром, когда все эти дыры на фронте приходилось наспех затыкать, нарушая все формирования и всю работу военного министерства и полевого штаба), — приказано было именем Директории отправиться в Одессу ранее Остапенко и подготовить техническую сторону предстоящего заключения им военного соглашения с французами, в возможности которого, видимо, не было сомнений. Руководство войсками, конечно, взял на себя Петлюра «на время моего отсутствия», а ко мне от него вновь приставлен был все тот же доверенный его человек Шумицкий (не окончивший курса студент университета) и назначенный от нового военного министерства военным агентом в Одессу подполковник Кавернинский, мне совершенно незнакомый и неизвестный, чрезвычайно даже симпатичный, любезный в обращении и услужливый по виду человек.

18 февраля 1919 года, во исполнение приказа Директории, я отправился по назначению. Явно было, что в случае неуспеха переговоров Мацевича и Остапенко дни Украины, свободной от большевиков, сочтены, так как, как видно из предыдущего, никакой организационной и правильной боевой работы в широком масштабе не было возможности вести из-за постоянных импровизаций «верховой власти» и хаотического вмешательства в дело, которого он не знал и не понимал, головного атамана Петлюры.

Во время пребывания в Одессе я убедился, что ни о каком военном соглашении не может быть и речи. Французское командование требовало изменения всего состава директории, как необходимого предварительного условия каких-либо серьезных переговоров. Мацевич и Остапенко отстаивали престиж своей верховной власти, а время шло, большевики непрерывно и почти без боев продвигались, и территория республики Украины день ото дня сокращалась. Уже тот план, который я когда-то излагал г. Энно и ген[ералу] д’Ансельму был более чем наполовину неосуществим за сравнительной слабостью уцелевшей от большевиков Украины и так как хаос в стране и в войсках возрастал

с каждым днем. Той силы, которую могла дать Украина, организованная в начале января, к концу февраля она уже не имела, и иностранных войск требовалось уже неизмеримо больше, так как им пришлось бы уже выполнять не только задачи с помощью внутренней организации страны, но и принять на себя большую часть боевого фронта.

Между тем, присутствия в Одессе крупных французских сил не чувствовалось. Там была греческая дивизия, но она особых надежд на себя не внушала. Командование продолжало безапелляционно устраняться от всякого содействия украинским войскам и даже не согласилось дать свою мастерскую для исправления попорченных орудий, в которых украинская армия имела недостаток. С дипломатическими миссиями Петлюры оно говорило только языком требований, а Петлюра, конечно, не имел ни малейшего желания уходить, сделавшись после отставки Винниченко полновластным хозяином директории и сохраняя в своих руках высшую военную власть. Правда, в войсках было достаточно элементов, далеко не почитавших головного атамана, но элементы эти были раздроблены и сконцентрированы их не было ни малейшей возможности. В самом одесском районе можно было составить кое-какие части, но для этого надо было иметь уверенность в прочности пребывания французских войск на украинской территории, а между тем чувствовалось уже, что, в связи с кавказской политикой Англии и безнадежным положением вещей на Украине, может последовать совершенно неожиданный уход французов из Одессы. Уже из района Вознесенска французские части начали стягиваться к Одессе. Все это заставляло думать, что кем бы и какие бы переговоры ни велись, все равно результатом будет занятие большевиками всей украинской территории. В течение этого моего пребывания в Одессе мне неоднократно приходилось говорить с полк[овником] Фрейденбергом, и он категорически заявил мне, что с петлюровской, также как и винниченковской директорией никаких серьезных коопераций у французов не может быть. С этим я и выехал из Одессы, так как в подготовке мной военного соглашения надобности не оказалось.

Мацевич, Бачинский и Марголин остались в Одессе, продолжая свои бесконечные и безнадежные переговоры. Впрочем, они, живя в своем поезде вдали от всякого начальства и критики партий, чувствовали себя здесь гораздо лучше, чем в Виннице, и не торопились возвращаться туда. Представителем военного министерства в Одессе остался подполковник Кавернинский, работавший, как я узнал впоследствии, совсем не в пользу Украины.

Переполненный впечатлениями от разговоров с полк[овником] Фрейденбергом, я 4-го марта явился к Петлюре, подробно изложив ему

картину общего положения внутри страны и на фронте, подчеркнув, что единственным спасением для страны могла бы быть активная помощь со стороны французов, и начал убеждать его, что он сыграл уже крупную историческую роль в период освобождения Украины и вряд ли может рассчитывать на какое-либо почетное добавление к ней в создавшейся обстановке и потому, как гражданин и патриот, он должен исполнить желание французов, являющееся категорическим условием их помощи, и уйти подобно Винниченко. Разговор был очень долгий и совершенно неожиданно для меня носил, во всяком случае, по видимости, сердечный характер со стороны Петлюры. В конце концов, он заявил мне, что на рассвете 5-го марта он едет в Винницу (разговор происходил в Жмеринке) и заявит директории о своем уходе. Действительно, 5-го он поехал в Винницу, пригласив и меня с собой, и сделал в заседании Директории заявление о готовности своей для пользы родины уйти. Однако, остальные члены Директории немедленно созвали лидеров партий и под председательством Андрея Макаренко продебатировали вопрос об отказе Петлюры и категорически решили его отрицательно. Петлюра не заставил себя особенно долго уговаривать. Я лично присутствовал при всех этих перипетиях и был очевидцем их. Ясно было, что украинское дело проиграно. Весь вопрос состоял лишь в том, как долго продлится агония. Здесь же Директория вынесла постановление немедленно командировать того же меня в Одессу для убеждения французского командования, что Петлюра не может уйти из Директории и головного атаманства, ибо тогда все войска бросят оружие, и что необходимо поддерживать существующее украинское правительство для спасения от большевиков хотя бы той части страны, которая ими еще не занята. Иначе, они дойдут скоро и до Одессы и «в один миг сбросят французов в море» — буквальное выражение протокола постановления директории.

Я вполне был убежден, что все украинское дело кончено теперь, и потому мне было совершенно безразлично, оставаться ли в Жмеринке или ехать в Одессу с поручением Директории. 6-го марта я опять отправился к французскому командованию. По прибытии в Одессу я узнал, что полк[овник] Фрейденберг морем выехал в Херсон, где произошли столкновения греческих войск с большевиками, и что войска эти, а также находящиеся в районе Николаева и Березовки оттягиваются к Одессе. Ясно было, что втягиваться в борьбу с большевиками французское командование не предполагало, а потому и продолжать строить какие-либо планы относительно вмешательства его в украинские дела не приходилось.

По возвращении полк[овника] Фрейденберга я буквально передал ему порученное мне для сообщения французскому командованию постановление Директории о необходимости пребывания Петлюры во главе Украинской власти и совершенно не пытался начинать какие-либо переговоры о реальных мерах за безнадежностью их в связи с обрисовывающимися все более и более планами французов оставить украинскую территорию и в связи с неизлечимым хаосом в правительстве страны и в ней самой.

Между тем, во время этого последнего моего пребывания в Одессе по приказанию Петлюры без моего ведома, но от моего имени, как наказного атамана, отдан был группе Янева, прикрывавшей подступы к Одессе с севера, приказ очистить это направление, отойти к Жмеринке и открыть пути на Одессу большевикам. Конечно, это распоряжение отрезало Херсонщину от связей с Директорией и давало возможность начать здесь независимые от нее организации, но для этого, прежде всего, требовалась уверенность в пребывании в этом районе французских войск хотя бы до окончания этой организации, а такой уверенности после херсонских событий быть не могло. Кроме того, в Одессе сильна была добровольческая организация, и вести украинские формирования было при этом условии крайне затруднительно. Наконец, в Одессе и ее районе были и польские части, и они далеко не сочувствовали созданию украинских сил. В итоге явно было, что в создавшихся условиях подобная попытка могла явиться лишь авантюрой, но не серьезным государственным начинанием.

Желая по-офицерски закончить свои сношения с французским командованием, начатые по-офицерски ген[ералом] Бориусом, спасшим меня от добровольцев, я в связи со всем изложенным отменил данный Яневу моим именем приказ, сообщил об этом полк[овнику] Фрейденбергу и 12 марта уехал из Одессы, чтобы более уже в нее не возвращаться. 17-го марта 1919 года я ушел вовсе с украинской службы и выехал в качестве частного лица за границу, в Галицию.

Вот краткая история переговоров директории с французским командованием в Одессе, поскольку мне приходилось участвовать в этих переговорах и наблюдать события и обстановку того момента. Повторяю еще раз, что своевременно использованная национальная Украина могла быть сохранена от занятия ее большевиками и могла послужить надежной базой для оздоровления всей России без боевого участия иностранных войск, трудами же директории крестьянство Украины доведено было до желания прихода большевиков.

А.П.Греков

ПЕТЛЮРОВЩИНА

Раньше, чем сложилось и приняло свои характерные формы то бытовое явление украинского революционного процесса, которое потом получило имя «Петлюровщина», на этой сцене появилось отдельное лицо — украинский революционный деятель Симон Васильевич Петлюра. Появление его совпало с зарей освободительного движения на Украине, в котором он непосредственно участвовал и которое сразу вынесло его на чрезвычайно трудный и сложный пост первого украинского военного министра. Пост этот труден был и особенно сложен потому, что еще велась Великая война. Украинцы были расплынены по всему огромному фронту, вкрапленные в общие российские воинские части. Лишь небольшая относительно часть их была сформирована в так называемые украинизированные корпуса, но корпуса эти были размещены не только на фронтах, прилегавших к Украине, но и на севере. Необычайно характерно происхождение этих украинизированных частей. Они изобретены были на юго-западном фронте весной 1917 года, когда начал ясно сказываться упадок боеспособности русской армии. Стремясь сохранить фронт, командование объявило некоторые корпуса украинизированными, то есть сосредоточило в них украинцев, как элемент наиболее надежный и боеспособный. Когда опыт удался на юго-западном фронте, он был расширен и на другие фронты и дал свой результат, так как украинизированные части последними оставили фронт.

Вдоль западной Украинской границы стояли русские армии двух фронтов — Юго-Западного и Румынского; в отношении их Украина с самого начала войны являлась тыловым и снабжающим районом, переполненным складами и магазинами, запасными частями и дополнительными формированиями, подчиненными частью Верховному Командованию, частью Петроградскому военному министру. Административного аппарата для украинского военного министерства не было никакого. Большая часть старого персонала окружного управления Киевского и Одесского военных округов было явно враждебно украинскому движению. Украина не имела своих воинских частей для внутренней службы и была перенасыщена разлагающимися русскими частями.

Вот та обстановка одновременного небытия и хаоса, из которых надо было путем творчества к организации обеспечить Украине ту живую силу, которая могла бы гарантировать ее существование. А к

этому вскоре прибавилась и явная опасность для ее существования, когда в Петрограде взяли власть большевики, а Украинское правительство их не признало. От украинского военного министра или, как он назывался тогда, секретаря «вийсковых справ», требовалась титаническая энергия, громадная специальная подготовка, организаторский практический талант и сила воли. Все надо было ведь начинать с самого начала, вести работу приходилось, когда кругом хаос и когда все старое против нее. А между тем эту работу надо было выполнить в срок — на севере уже слышны были раскаты большевистских громов против Украины. Правда, у «вийскового» секретаря был неоценимый сотрудник. Сотрудник этот был — масса украинского народа. На фронте в украинизированных корпусах и в других частях, где только были украинцы, не видя и не зная своего министра, они готовы были на него молиться только потому, что это был первый свой украинский министр. Престиж его был колоссален. Имя Петлюры знали все и верили в него. Все украинцы, не привязанные к фронту, массами двинулись в распоряжение своего министра. Из запасных частей, из гарнизонов Петрограда, Москвы и иных всех городов ежедневно в Киев прибывали украинцы. Народ на местах шел с охотой в национальные украинские части регулярного типа ополчения (вильное козацтво). Национальный порыв был всеобщий, жажда практической работы для Украины выявилась с полной реальностью, и материала для организации было сколько угодно. Конечно, фронт нельзя было тронуть, и об этом никто не помышлял, но и помимо его было довольно живой силы, ждавшей лишь, чтобы ее правильно организовали.

Первый украинский «вийсковый» секретарь не справился со своей задачей. Он внес в свою работу все, что мог внести — горячий национальный патриотизм, порой искусство дипломата (например, в переговорах и работе с Верховным Командованием, в руках которого фактически были все украинцы фронта), желание упрочить украинскую свободу и демократический строй новой государственности, верность союзникам бывшей России (ни одна украинская часть не была снята с фронта) и мужество в борьбе с притязаниями большевиков. Но за это свое пребывание у власти он не дал Украине и не мог дать того, что нужно было для самой ее жизни. Он не сумел ничего организовать, не сумел сохранить старые организации.

Центральный аппарат военного министерства, хотя бы в самом примитивном виде, технические данные, орудие, без которого немислима никакая практическая работа министра, совершенно не был налажен. Большого хаоса, чем творился в коллегии Павла Галагана, где помешалось военное министерство, нельзя себе представить. Всем, кто

имел в то время хоть какое-нибудь касательство к этому учреждению, это хорошо памятно. И при этом личного персонала было везде масса, но боязнь русской тенденции, столь характерная для Петлюры того времени — более партийного деятеля, чем строителя государства — везде поместила лишь партийную молодежь. Колоссальный ежедневный наплыв специалистов всех родов войск и военной техники безжалостно браковался. Предпочитали стажу знания и опыта стаж партийной благонадежности. А этим оттолкнули массу людей дела, которых потом получить для работы на Украине уже не удалось. Отсутствие военной подготовки и всякого фундамента для государственной работы у самого военного министра не дало никакой путеводной линии, никакого творческого плана. шел день за днем, прибавлялось юнцов в бесчисленных отделах и военных управлениях, но аппарата для работы, для воздействия на войска и на страну не получилось.

Местное военное управление было забраковано в своем старом, полученном в наследство от России виде, личный состав разогнан, но нового на месте ничего не создано.

В войсках, которые были на фронте, жизнь шла по старому заученному порядку. Но украинский военный центр в не меньшей мере, чем большевики, внес внутреннее разложение в войска. Петлюра был украинский патриот и социал-демократ. Войска были на фронте. Они подчинялись не украинскому, а Верховному Командованию и по сущности вещей должны были стоять вне всяких политических вопросов, раз их оставляла на фронте сама украинская власть. Но в Киеве создавался с прямого благословения Петлюры, в параллель Петроградскому, совет солдатских депутатов. Из войск не только не устранилась, но в них искусственно вливалась политика и политиканство. Войска были свидетелями несогласий между Командованием и своим военным министерством, и ореол последнего подрывал престиж первого в непрерывных конфликтах, а это в корне разрушало дисциплину. Украинскому центру скоро самому пришлось испытывать плоды потери дисциплины, когда с минованием первого угара настало критическое отношение и к своему высокому министру. Дилетанты в деле внутренней, крайне деликатной психологической структуры нормального военного организма, новые руководители вовсе разложили войска. Местные формирования были предоставлены самим себе и частной инициативе. Ни руководящих оснований для организации и службы, ни контроля не было. Плоды немедленно сказались. Тьма авантюристов, прежде всего заботившихся получить кредиты на формирования, а затем присвоить их себе, густой сетью покрыла все территории Украины. Зародился и более дальновидный и серьезный авантюризм. Именно в

это время и в этой обстановке уже стала всходить заря будущего «гетмана всея Украины» Скоропадского, в это время главы формирований «вильного козацтва». Теряется невозградимое время, а, между тем, уже подходит большевистская опасность. Большевики объявляют частичную демобилизацию. Потоки бывших русских войск текут через Украину бандами грабителей, погромщиков, большевистских агитаторов. Нет аппарата военных грабителей, погромщиков, большевистских агитаторов. Нет аппарата военных сообщений, нельзя взять в руки и организовать железнодорожную работу, чтобы выкачать за пределы Украины весь этот разоряющий ее элемент. Нет нигде внутренних украинских гарнизонов и нечем водворять порядок. Вторая половина ноября 1917 года (ст.ст.) и весь декабрь — это сплошное море серых шапок, берущих силой поезда, разбивающих станции, берущих лошадей на фронте и по пути в селах, едущих по грунтовым дорогам, пешими бандами заполняющих дороги, города и села... Сплошное великое переселение народов, и абсолютное бессилие, безволие и неумение украинского военного центра избавить страну от этого бедствия или хоть облегчить его.

Вскоре подспекает и открытая война с большевистским правительством. Целые корпуса бывшей русской армии, объявившие себя большевистскими, стояли не только на западной границе, но и внутри Украины (Жмеринка, Казатин, Бирзула, Сарны и т.п.), как наследие бывшего боевого фронта. Отдельные группы неукраинских частей рассеяны по всей Украине. Организованное наступление большевиков ведется и с востока, и с севера, и с запада (со стороны бывшего фронта). А в руках украинского военного министра только случайные обломки старых частей, уцелевшие инициативой своего командного и солдатского состава, и зачатки новых. Нет плана операций, нет руководства и командования. Случайные маленькие и большей частью неумелые командиры пытаются за свой страх выдерживать борьбу, но организация врага сильнее, и кольцо его начинает уже сжимать Украину. Вот обстановка, в которой в начале 1918 года Петлюра под давлением не только парламентских, но и военных кругов (в том числе и совета солдатских депутатов) должен был выйти в отставку. Несмотря на патриотизм и правоверный демократизм, которые в иной области сослужили бы Украине большую службу; несмотря на ореол, окружавший его с первого момента в среде войск, опираясь на который так легко было взять эти войска в свои руки; несмотря на патриотический порыв в народе, использовав который, можно было создать новые войска; несмотря на грандиознейшие склады бывших русских фронтов, обогатившие потом немцев (большевики даже не смогли их расхитить,

так они были велики), — старые части были доведены до разложения, новые не сформированы, а те слабые формирования, которые удалось начать, были без пушек, без винтовок, без снаряжения и одежды. Был военный министр, но не было ни министерства, ни войска, ни военного хозяйства; была лишь правоверная партийная политика, надежда на магические силы, которые сами собой должны были все создать по-новому, и хаотичная работа без плана и системы.

Сам Петлюра не знал при этом отдыха, он работал больше всех в своем «министерстве», приемы в коллегии Павла Галагана затягивались часто до глубокой ночи, совещания и заседания тянулись без конца, и тем трагичнее была безрезультатность всей этой работы. Для масс специальная работа Петлюры, как военного министра, еще не была понятна и не получила их оценки. Для них остался факт существования такого имени на верху украинского войска с первых моментов независимой жизни Украины. Благодаря тому, что в начале его карьеры его имя узнала вся масса украинцев, которая была на фронте и затем при развале его разошлась по всем уголкам Украины, Петлюра имел уже на Украине имя.

Это имя он использовал немедленно по уходе в отставку для новой патриотической задачи — борьбы с большевиками. С начала января 1918 года он по обычаю того момента начал формировать из охотников отряд для отбития у большевиков Харькова. Имя дало свой собственный штаб, дал колорит традиционно-национальной гайдамачщины своим формированиям, получил широкую поддержку от правительства. Обстановка была такая, которая давала возможность сделать серьезное дело, и срок был для этого хоть и небольшой, но все же около месяца.

Когда в январе этот так называемый «киш» Петлюры выступил на практическую работу, то оказался совершенно небоеспособным, а руководство его боевыми операциями — неумелым и неустойчивым. Большевики легко отбили гайдамаков Петлюры и прогнали их далеко за Киев. Правда, та же судьба постигла в тот момент (вторая половина января 1918 г. ст.стиля) и все иные украинские отряды, но и в основе их неудач была, в сущности, вина того же первого военного министра Украины, в свое время их не организовавшего. В действиях штаба и войск Петлюры сказались уже характерные черты, которые явились первым зарождением всей последующей «петлюровщины». Военный дилетантизм, прежде всего. По глубокому убеждению Петлюры, человека абсолютно не военного по своему прошлому (он получил образование в духовной семинарии, служил до войны на частной службе в банке, а во время войны был в составе тыловых санитарно-

гигиенических учреждений), но партийного деятеля, все старое военное искусство должно было смениться новыми военными принципами и сноровками. По его мнению, постоянно им высказывавшемуся и в это время и позднее, в основу нового военного искусства должен был быть положен психологический момент подъема массы. Так было когда-то во Франции, и она покорила мир и идеями, и оружием. Да, но во Франции во главе дела был военный гений, который создал действительно новый самобытный этап в военном искусстве. Здесь же дальше общего места, фразы дело не пошло; в чем именно на практике использовать этот психологический момент — осталось тайной, и войско на деле не оказалось воском. Усвоено было лишь от главы до последнего подчиненного единственно доступное для их технической невежественности общее отрицание всего того старого, что всегда давало силу всякому войску, но налагало неприятные обязанности и стеснения. Посев этого дилетантства в военном деле, скрытие своей слабости и неподготовленности за фразами демагогии, посев, который нашел такую благоприятную почву в взбаламученном море революции, когда на верх и на руководство выводила сплошь и рядом не работа и не талант или знания, а темперамент и партийный апломб, — был первым актом воплощения в жизнь «петлюровщины», как целого бытового течения, системы строить Украину на особых своеобразных началах. Презрение к всечеловеческим и вечным принципам и к устоям военного дела и военного искусства, не только непонимание, но нежелание понять их, военная невежественная развязность, если можно так выразиться, — вот лозунг, брошенный в практику в этот исторический момент авторитетным именем, который прочно был воспринят подходящей средой и лег первоосновой зачинавшейся «петлюровщины».

Борьба с большевиками петлюровским формированием не удалась. Выступил реально второй характерный признак «петлюровщины» — вечные неудачи всех практических начинаний Петлюры. Уже второй акт его государственной работы окончился для него крахом — судьба, которая не изменилась и в дальнейшем. Природа мстила за себя, забвение и игнорирование положенных ею в основу жизни мира законов естества не проходит и не может пройти безнаказанно.

Обрисовалась, хотя пока лишь только в зачатке, третья черта, характеризующая «Петлюровщину» — партийность и фаворитизм в работе, хотя бы сущность этой работы и не соответствовала вовсе применению к ней партийных мер. Петлюра начал приближать к себе сотрудников не по принципу пользы дела, а по соображениям партийным и личным симпатиям. Около него основывается уже та клика, которая потом приобрела на Украине такое позорное имя. Здесь, напри-

мер, зародилась его близкая связь с будущим чрезвычайщиком его Чеботаревым. Правда, при нем в этот период есть и настоящие военные специалисты (например, Кирей, Удовиченко), но его тайный кабинет, с которым он решает дела и которому верит — это партийные юнцы и почитатели его личных талантов. А отправные соображения, повелевающие его стратегией и тактикой, — не военные, а партийно-политические расчеты и комбинации. Это постоянное смешение военного дела и политиканства, и притом часто мелкой личной политики самого Петлюры и ближайших его фаворитов, — черта, положившая на характерный для «Петлюровщины» фаворитизм несмыслаемую печать невежественного политиканства и принесения военных задач и соображений в жертву задачам и соображениям самого мелкого, ничтожного интриганства.

Наконец, в этот же период обрисовалась, и довольно ярко, четвертая черта «Петлюровщины» — вера в Мессианизм Петлюры для создания Украины, проникающий и его самого, и окружавшую его клику. Трудно сказать, на каких основаниях — вероятно, как результат головокружительного для маленькой заурядной личности успеха первых моментов революции — у Петлюры твердо сложилось убеждение, что только он тот титан, которому по силам создать Украину. Факты, казалось, уже в этот новый период его мессианизма достаточно давали прямо обратных материалов. Но в комбинации с фаворитизмом (для которого было так выгодно играть на слабости патрона для отношений с ним и так выгодно было создавать ореол этому прочно захваченному в руки слабовольному патрону, игрушке в руках своих фаворитов) — мессианизм был подогрет, вспоен и вскормлен и глубоко засел в душе самого украинского мессии. В этот период зачатки мессианизма проявились в рекламном вступлении в Киев при минутном успехе, прокламациях и воззваниях за подписью крупным шрифтом спасителя отечества. Трагикомическая черта «Петлюровщины» — увы, парадные вступления Петлюры в Киев потом много раз повторились в еще более рекламной обстановке, но они всегда были прологом к скорому и совсем не парадному и не рекламному выступлению его из Киева.

Настал период Брестского мира, вступления немцев на Украину, падения Центральной Рады и воцарения Скоропадского. Петлюра отошел в тень. Правительство Центральной Рады кратко приняло к сведению прокламации Петлюры и его торжественное вступление в Киев и начало на него смотреть подозрительно. Немцы считали его антантофилом, так как он, будучи военным министром, не снял украинские войска с фронта. Скоропадский смотрел на Петлюру, болезненно боясь всякой тени соперничества. Петлюра перенес свою работу в

подполье. Он не пошел ни на какие комбинации с немцами, это несомненный исторический факт, и не примирился с Скоропадщиной. Он повел тайную революционную пропаганду и против гетмана, и против немцев. Здесь он был в своей истинной сфере патриота-революционера. Работа дала результаты в подготовке к движению против немецкой оккупации и гетмана. Украинское общество забыло за эту работу все прежние тяжкие грехи Петлюры, как военного деятеля, и в день парадной панихиды по гетмане Мазепе, собравшей на Софийскую площадь весь патриотический украинский Киев, Петлюре были сделаны толпой овации. Факт этот сразил в самое сердце Скоропадского, и он посадил Петлюру в тюрьму, тем, создавая ему еще большее имя для будущего.

В тюрьме Петлюра учится военным наукам. Он с увлечением читает и даже переводит с русского на украинский язык попадающиеся ему военные книжки. Но все это изучение, конечно, без системы и без руководства, а потому и без прочного влияния.

Настают последние дни Скоропадского и немцев. Украинский Национальный Союз готовит восстание. Уже тайно выбрана Директория. В момент уступчивости, Скоропадский выпускает Петлюру из тюрьмы, и Национальный Союз немедленно включает его в директорию, как яркого борца, так пострадавшего за свои убеждения. Наступает открытый разрыв с гетманом и начинается всенародная борьба против него и немцев. Это — период кульминационного восхождения звезды Петлюры и блеска его имени в украинских народных массах и, как и первые два, период третьей полной его неудачи на практическом государственном поприще.

Фактическая история этого важного момента украинской революции такова.

Доведенный до предела своего терпения эксцессами немецкой оккупации и правительства Скоропадского народ явно готовился к открытому восстанию. С самого водворения немцами своего ставленника в Киеве народные восстания, в виде местных вспышек и оазисов непрерывных восстаний, с которыми не могли справиться даже немецкие регулярные войска, не прекращались ни на один момент. К осени 1918 г., когда чаша народного терпения уже окончательно переполнилась, это движение начало с каждым днем шириться. Верно чувствуя пульс народной жизни, украинский национальный Союз, после долгого ряда попыток привести гетмана путем переговоров к перемене его ненациональной и жестокой политики на национально-демократические принципы — попыток, которые не дали абсолютно никакого результата — решил без колебаний и новых бесполезных

примирительных шагов пойти за народом. Выражая волю его, он объявил гетмана Скоропадского узурпатором и выбрал из своей среды директорию, которая тайно выехала из Киева в Белую Церковь, где приступила к организации народного повстанческого движения. Каждому члену директории поручено было ведать категорией вопросов, к которой он был наиболее подготовлен своей предыдущей деятельностью. Военная часть была поручена члену директории Петлюре, как человеку, имевшему уже отношение, хотя и мало удачное, к военным делам и известному в массах народа еще с первых моментов революции, когда он был военным министром. Голова директории Винниченко никогда не скрывал своего резко критического отношения к военным талантам Петлюры, но в тот горячий момент другого выхода не было. Прочие члены директории уже абсолютно никогда такого отношения к военному делу не имели.

Петлюра с полным патриотическим одушевлением пошел за народом в его освободительном порыве. Здесь он снова оказался в своей сфере революционного трибуна и принес несомненную пользу делу, подогрев до максимума народное настроение и популяризацию себя, как центра, около которого должны были группироваться все восставшие. В этот момент по всей Украине повторялось его имя, и он был близок уже к общему признанию его народным героем, хотя практического блестящего дела никакого им и не было сделано. Но взрыв народного негодования против германо-скоропадщины был так грандиозен, что имя антипода ее одним уже этим являлось именем желанным и народным. Как это ни странно, легкость переворота, полное бессилие и Скоропадского и немцев, в среде которых началось уже в это время внутреннее разложение, быстро лишили Петлюру этого высокого имени. Восстание прошло одним взмахом. Петлюра снова въехал в Киев среди оваций. Но народ, поднявшийся, как один человек, против своих угнетателей, пришедший делать народное дело, очень скоро убедился, что ему не дают никакого практического дела, его порыв и настроение его — удар по воздуху, и он стихийно начал покидать армию и расходиться по домам.

Здесь оказался третий и самый серьезный экзамен государственного и военного таланта Петлюры, на этот раз уже принявшего звание Украинского Главнокомандующего (головного атамана). Судьба привела ему в руки весь украинский народ, и он не сумел этим воспользоваться для государственной работы и ничего не дал народу, кроме воззваний и парадов. Правда, Скоропадский пал в одно мгновение, но Украина была еще перенасыщена ненавистными немецкими войсками; она была вдоль половины своей границы окружена большевиками, с

которыми не мирилась ни на минуту. В период народного восстания против немцев и Скоропадского в Черниговской и Харьковской губерниях одновременно ни на момент не прерывались военные столкновения с большевиками. Украине, сбросившей иго оккупантов, надо было обеспечить свою жизнь, создав свою украинскую армию. Народ инстинктом понял это и сам всем миром пошел на это. Казалось, это не было так сложно при таком условии, тем более, что запасов амуниции и одежды было колоссальное количество. Закрепив жизнь Украины созданием ее национальной армии, Петлюра действительно мог получить право на имя создателя ее самой, как государства. Между тем, когда Скоропадский пал и та внешняя видимость борьбы и работы, которая еще импонировала массам, исчезла, все сразу увидели огромное пустое место там, где предполагалось приложить столько национальных сил. Увидели, что собрались даром и не делают никакой государственной работы, подождали еще некоторое время, ничего не дождались и, осудив того, кто едва не сделался героем, понесли по домам казенную одежду и винтовки, полученные его распоряжением. (Автору этой статьи пришлось, например, быть очевидцем, как в Кременчуге запасные по первому призыву Петлюры пришли со своим оружием и даже пулеметами и пять дней жили под открытым небом, так как по нераспорядительности местного начальства им не отвели помещений, а дело было в половине декабря по новому стилю и были уже сильные морозы; тем не менее никто не подумал уйти домой, хотя это можно было сделать совершенно безнаказанно, и все дождались отправки на фронт)

В чем же трагедия момента, казалось, столь блестяще благоприятного для мессианистической роли Петлюры, трагедия «Петлюровщины», именно в эту эпоху распутившейся пышным цветом?

Первый ее признак — дилетантизм военный — сказался в полной мере. К работе по созданию армии не сумели даже приступить, чтобы из повстанческого ополчения сделать регулярное войско, и буквально упустили блестящую возможность. Военно-административный аппарат, налаженный было вполне сносно еще до переворота Скоропадского и им не разрушенный, был уничтожен одним росчерком пера Петлюры. По вступлении в Киев им был отдан приказ уволить весь старый личный состав всего военного министерства, включая и командные должности, и набрать новый; при этом дискреционный контроль этого нового набора вверен был полуграмотной, а часто и вовсе неграмотной в военном деле партийной молодежи и фаворитам головного атамана. Результат сказался прежде всего в том, что всякая работа центрального военного управления прекратилась почти на месяцы, а затем попала в

руки таких специалистов, с помощью которых никак не могла наладиться до самого оставления Киева украинским правительством.

За этот период восхождения Петлюры на более высокие ступени государственной деятельности к военному дилетантизму только прибавляется еще дилетантизм государственный. На международные отношения, на внутреннюю жизнь, на финансы страны — тот же взгляд революционного глашатая громких фраз и принципов, когда же надо переходить к практическому делу — полная неспособность сделать что-либо реальное, действительно созидательное. За границу посылаются непосредственно от Петлюры доверенные фавориты с секретными полномочиями и заданиями, иногда — молодые люди без всякой подготовки к такого рода работе и даже обычно без знания языков. Даваемые им директивы, плод личных вдохновений головного атамана, с этой областью государственной работы столь же мало знакомого, как и с военной, обычно не создавали твердого положения импровизированным дипломатам, что, в конце концов, дало свои, всем известные практические результаты.

Внутри страны — бездействие, полное отсутствие практических военных реформ и какой-либо планомерной работы. От народа даже скрывается истинное положение страны. Когда на трудовом конгрессе военный министр нашел в себе гражданское мужество открыть представителям украинского народа истинное положение дел на большевистском фронте, он получил за это суровый реприманд от демократического представителя народной власти. Денежные средства расточаются без смысла и жалости. Формирование, например, так называемого корпуса железнодорожников, не говоря уже о том, что отняло специалистов от своего прямого дела, стоило феерических цифр, и все для того, чтобы затем, поступив под команду адъютанта Петлюры Бенья (бывшего в мирное время кельнером, а в военное австрийским сержантом и сразу произведенного Петлюрой за личные услуги в генералы), при первом же боевом крещении рассыпаться. И это лишь случайный пример; при желании аналогичных фактов можно привести бесчисленное множество. Достаточно вспомнить хотя бы, во что обошелся Украине так называемый корпус «сичевых» стрелцов, оказавшийся таким военным ничтожеством на фронте.

В этот период и второй признак «Петлюровщины» — фаворитизм — входит в полную силу. Около головного атамана складывается целая клика своих людей, которая, явно преследуя мелкие личные интересы, плохо скрываемые за патриотическими рекламными, крутит ему голову лестью и открыто ведет пропаганду вручения ему, а следовательно самим себе, диктаторских полномочий. Личные адъютанты, раз-

ные доверенные тайные советники и наушники, партийные старые приятели — все это твердо становится вокруг головного атамана, изолируя его от всех и всего, и оказывается не только выше закона, но и выше морали и часто простой порядочности. А силы воли, твердых принципов и личного влияния, чтобы дисциплинировать всю эту банду, у головного атамана нет. Сам того не замечая, он делается игрушкой и в руках своих непосредственных приближенных, и в руках так называемой рады «сичевых» стрельцов — кучки галицкой зеленой молодежи из бывших австрийских военнопленных, превратившейся покровительством головного атамана в вершителей судеб всей страны и, в частности, ее столицы. Заботой Петлюры сичевыми стрельцами в Киеве заводится чрезвычайка, не лучшая большевистской, в их руки передается все гражданское население города, и произвол, беззаконие и самодурство начальника чрезвычайки Чайковского возводится в правило в народной и демократической Украинской республике. Сам голова директории Винниченко открыто признает свое бессилие против клики, окружающей головного атамана, и, в частности, против сичевых стрельцов. Итог этой системы фаворитизма, переходящего тотчас в попустительство дурным инстинктом, всем известен скорбными этапами от Киева до Ровно и Каменца, а затем и далее.

Характерный третий признак «Петлюровщины» — ее Немезида, постоянная неудача всех созидательных государственных начинаний, за которые брался Петлюра, — налицо и здесь. Деятель революции, вынесенный ее волной выше уровня, нормально предудказанного ему судьбой, он типичный революционер, то есть разрушитель, и трагизм его в том, что, даже пытаясь создать, он только разрушает и разлагает, так как это его истинная стихия. Без этой черты даже его циничный фаворитизм не дал бы таких широких результатов, но именно благодаря ей, благодаря восприятию ее всей кликой приближенных, он обратился в орудие разрушения не только украинской державности, но и самого доброго имени Украины и за границей, и внутри своей собственной страны. Добровольно и упущены. Готовый аппарат министерства разрушен и не налажен. Новые формирования не идут, и народ уклоняется от них. На большевистском фронте сплошные неудачи и отступления. Знаменитый сичевой корпус оказывается пригодным только для терроризации мирных жителей и неудержимо бежит перед большевистскими бандами. Оперативного руководства нет никакого, так как головной атаман желает руководить всем сам и вносит только путаницу и разложение на фронт. Жизненные факты говорят сами за себя — менее, чем через два месяца после своего парадного вступления в Киев, Петлюра и его войска должны сдать его большевикам.

И, несмотря на всю трагическую убедительность реальных фактов и явно наперекор ей, именно в этот период начинает особенно культивироваться и самим Петлюрой, и его кликой идея его мессианизма. Он не замечает, что он уже пережил свои лучшие дни — те дни, когда он писал воззвания к народу для свержения Скоропадского и когда народ, свергая своего ненавистного врага, думал один момент, что в этом национальном деле его привел к успеху Петлюра. Он не замечает, что теперь фактами оставления его армии и нежелания вновь идти в нее, местами даже предпочитая большевиков домашней беззурядице и беззаконию, украинский народ уже осудил его и больше не вознесет на пьедестал героя. Он сам не сознает, что в принципе ничего не может дать народу. Наоборот, Петлюра этого периода — уже определенный пролог к последующей мании величия, возраставшей по мере сокращения его военных сил. И эта мания печальна тем, что превращает идеологию человека, готового когда-то положить голову за народ, в идеологию ярого абсолютиста, видящего в народе только средство для своих достижений; психологию демократа и народовольца она превращает в психологию мелкого интригана и чрезвычайщика; наконец, святой огонь патриотизма она перерождает в своекорыстный эгоизм. Опять здесь жизнь говорит сама за себя всеми известными фактами и самым ярким из них — новой, появляющейся именно в этот период характерной чертой «Петлюровщины», разрывом ее с народом, превращением в среде этого народа имени Петлюры из кандидатов в народные герои сначала во всенародное посмешище, а потом и в ненавистное имя, подводимое под одну рубрику не только с именем Скоропадского, но и с именем большевистских разорителей Украины. «Петлюровщина», полонившая своего героя и эксплуатирующая его, толкает его в этом направлении все ниже и ниже по наклонной плоскости. А отсутствие силы воли, характернейшая личная черта Петлюры, и полная политическая беспринципность, как итог его индивидуального развития и прогресса за время его государственной деятельности, не только не ставят никаких преград и пределов этому натиску, а, наоборот, превращают именно его самого в первого глашатая и проводника идей «Петлюровщины».

В последних числах января (ст. стиля) 1919 г. Петлюра выехал из Киева вслед за остальными членами директории и всем украинским правительством. Начался период, подготовительный к переходу его на положение фактического главы украинского правительства. Этот Винничко-Проскурковский период ознаменовался со стороны фактической: уходом из директории Винниченко, настойчивым ведением переговоров с французским командованием в Одессе, непрерывными неудача-

ми на фронті і втраті його розуміння дійсної обстановки. В відношенні «Петлюровщини» період ознаменувався буйним ростом і углубленням коренів цього чужеродного рослини, ростом, обернено пропорціональним успіхам українського зброю і українського справи і прямо пропорціональним успіхам більшовиків.

Воєнний дилетантизм і, як результат його, хронічні військові невдачі в повній мірі проявляють себе за все це час. Апофеозом стратегічного «генія» Петлюри і його помічників став наказ командуючому південною групою українських військ Яневу, мавшому фронт на східніше лінії залізничної дороги Жмеринка-Одеса, очистити цей фронт і перейти в Жмеринку. Наказ був дан, коли в Жмеринці був штаб Петлюри і коли, виконуючи його, Янев відкрив би більшовикам ворота на Могилев-Подольський, прямо в тил Жмеринки і Проскуріву, і на зв'язки армії, базировавшися в це час на Волочиск. К щастю для української армії, наказ цей не був виконаний.

Дилетантизм політичний приймає в цей період уже широкі практичні форми і приводить до такого ж результату, як і дилетантизм військовий — до повної невдачі всіх політичних починань. Відхід Винниченко робить Петлюру фактичною головою дирекції. Він веде основну політичну лінію — угоду з французьким командуванням в Одесі. Виявляється, що представники Франції не знають можливим укласти будь-які угоди з українською дирекцією, поки в її складі є Петлюра. Винниченко в такій же обстановці знає в собі сили поступитися для держави особистими інтересами. Петлюра цього зробити не міг, стара чесність уже була затуманена ідеями «Петлюровщини». Мало того, ведучи ще переговори з французами, він видає вказаний йому наказ Яневу, не попередивши про нього французьке командування і цим виводячи на Одеську залізничну лінію більшовиків по всьому просторі від Вапнярки до Роздільної. Нарешті, добившись допомоги Франції, він одночасно знає можливим командувати Мазуренку в Москву для переговорів з більшовиками. Розносторонність, по меншій мірі, гідна здивування, і політична нечесність і неумелість більше, ніж гідні здивування. Естественно, що в такій обстановці лапуються комбінації і з французами, і з більшовиками.

Фаворитизм і його лейтмотив — «мессіанізм» — Петлюри набирають нові сили. Все чесне і незалежне витісняється прихильниками перед талантами головного атамана. Петлюра остаточно проникається вірою в себе і високе своє призначення і все більше і більше переходить на політику особистих своїх амбіцій. Він не в силах

справиться ни с военными, ни с международными политическими задачами; внутри страны, уменьшающейся для него с каждым днем, он абсолютно уже бездеятелен и беспомощен. А между тем работой своей клики он все более и более централизует в своих руках всю правительственную власть, если можно так назвать тот призрак власти, около которого он топчется. Клика все более и более пропагандирует идею провиденциальности для спасения и возрождения Украины личности ее главы. Для несогласных с этими идеями скоро заводится формальная чрезвычайка, и веру в мессианизм Петлюры начинают пропагандировать застенками Чеботарева. Постепенно складывается в окончательную свою форму беспринципная, гибельная для страны и проклинаемая украинским народом, но пригревающая огромную банду авантюристов и просто карьеристов (часто ради хлеба насущного) «Петлюровщина». В народе имя Петлюры уже не имеет никакого веса. Лишь далеко на левом берегу Днепра, где о нем знают только понаслышке и знают со старого еще времени, это имя пока еще повторяется со смутными надеждами, но правый берег уже отказывается идти в петлюровские войска и бежит от них, разбирает рельсы на путях петлюровского поезда и охотнее (как, например, на Подолии и Вольни) соглашается иметь дело с большевиками, которых, правда, пока не знает на опыте, чем с Петлюрой, которого уже слишком хорошо знает. При отступлении из Жмеринки в Проскуров и затем на Старо-Константинов три раза поезд Петлюры пытались опрокинуть местные крестьяне, разбирая на его пути рельсы. Разрыв Петлюры и «Петлюровщины» с украинским народом с этого периода становится уже окончательно совершившимся фактом.

Следует период Ровенско-Каменецкий, период окончательного фактического воцарения на Украине или, вернее, на незанятом большевиками участке ее, тогда достигавшем размеров менее одного уезда, Петлюры в период наиболее широких неудач и крахов для украинского дела.

Военный дилетантизм лишь прогрессирует, и выживаются из украинской армии последние специалисты. Колоссальные и непрерывные военные неудачи, приведшие к июлю месяцу 1919 года (ст. стилия) состав петлюровской армии к 2000 штыков и сабель, достаточно всем известны и говорят сами за себя.

Политический дилетантизм изолирует петлюровскую Украину от всех международных поддержек, а внутри приводит к вакханалии партийных счетов. Остапенко, Маргос, Мазепа, О.Макаренко и проч., и проч. ведут борьбу между собой, арестовывают друг друга, интригуют, готовят перевороты, объявляют широчайшие реформы и про-

граммы, и все это на пространстве одного уезда; да и на этом малом пространстве дело не идет дальше разговоров и интриг, а в жизнь ничего не умеют и не могут провести. Сдержатъ эту вакханалию Петлюра не только не в силах, но сам вызывает своим слабоволием и неустойчивостью своих политических взглядов.

Фаворитизм окончательно пышно расцветает. Чеботарев неудержимо стремится к идеалу — превзойти Дзержинского. Доносы, подзрения, обвинения и вымогательства, пытки, расстрелы без суда или с цинической видимостью суда — вот характерные, всем памятные, гнусные черты этого периода.

Между тем, мессианизм Петлюры возводиться его кликой в культ. С его именем объединяют имя Украины, по старой формуле Людовика 14-го, и вне его не признают ничего. Разгул и засилье банды адептов и спекулянтов на фигуре и имени головного атамана доводит до апогея «Петлюровщину». Петлюра высказывает желание короноваться в украинские короли. (Автор мог бы привести имя его собеседника: официального лица Галицкого уезда в Тернополе, которому так же, как и многим другим, Петлюра лично высказывал эту идею. И эта блестящая идея высказывается, сидя уже не на украинской территории, которая вся была потеряна в этот момент. Необычайно характерная черта маниакального мессианизма).

Украинский народ определенно и резко отходит от Петлюры. Ему приходится, например, в Каменце охранять себя почти всем наличным составом своей армии, так как окрестные деревни весьма недвусмысленно высказывают намерение уничтожить его с корнем. Эта эпоха, апогей «Петлюровщины», также и апогей развала украинского дела.

Правда, в это время Петлюре случайно повезло, и он едва не выкарабкался опять в герои, но, верный самому себе и характерным свойствам созданной им и около него «Петлюровщины», и здесь все же в конце концов он все провалил и погубил. По недоумию и политической трусости так называемого галицкого диктатора Петрушевича, Петлюре в начале июля 1919 г. (ст. стиля) удастся в такой мере заимпонировать названному диктатору, что тот приводит в распоряжение гибнущего уже от бессилия головного атамана почти стотысячную, блестяще организованную сравнительно с петлюровскими обломками Галицкую армию. Для Петрушевича, жалкого провинциального адвоката и грошевого политика из кунсткамеры довоенного австрийского рейхстага, хотя и называвшегося громким именем диктатора, фигура Петлюры уже величина, Петлюра уже имя, державный украинский авторитет; он пасует перед ним и сдает в руки Петлюры и «Петлюровщины» свое войско, сдает на ту определенную уже всем предыдущим

историческим процессом судьбу, которая всегда для Петлюры и «Петлюровщины» трагически одна и та же — гибель и неудача. Галицкая армия гонит большевиков и вступает в Киев. Однако скоро уже, начав с успехов, Галицкая армия, совместными трудами Петлюры и своего злополучного диктатора, кончает плачевным распадом. Диктатор, погубив армию, бежит за границу, Петлюра вслед за ним предпринимает то же. И до какой степени далеко оторвался уже Петлюра от украинского народа, показывает больше всего именно этот момент. Восстания Григорьева и других почти очистили Украину от большевиков; Петлюра имел в руках Галицкую армию и все же ничего не сделал для Украины и не мог сделать — жертва своей собственной «Петлюровщины», положившей непроходимую пропасть между ним и украинским народом. И это ведь все объективные исторические факты; нет более суровой судьбы, чем беспристрастная история, и вот ее материалы, сам предрешающий несомненные выводы.

Наступает момент формального распада директории, фактически уже более полугодом самоупразднившейся. Все бегут за границу, расхищая народную казну. Петлюра остается один, но, движимый своим мессианизмом и хватающимся за него приближенными, слишком привыкшими к произволу и приволью, чтобы без борьбы расстаться с этим, судорожно ищет выхода из созданного им же самим тяжелого положения. Впервые за всю политическую деятельность Петлюры ему приходит действительно жизненная для украинского дела идея — союз Украины с Польшей. Переговоры завершаются успешно, дается широкая помощь, и Петлюра опять торжественно вступает в Киев, чтобы по священному уже обычаю порядку тотчас из него выступить. Поляки воочию сталкиваются с «Петлюровщиной» и убеждаются на опыте в ее роковых свойствах. Военный дилетантизм «Петлюровщины» не дает не только тех результатов, которых можно было ожидать, но вообще не дает никаких результатов. За спиной польской армии Петлюре по обычаю не удается создать ничего мало-мальски серьезного ни в военном, ни в политическом отношении, и когда отвлеченные опасностью для своей страны польские войска были вынуждены покинуть Украину, Петлюра остался все в том же беспомощном положении, как и перед началом наступления на Украину весной 1920 года. Разрыв с народом дает себя явно чувствовать отрицательным отношением к новому предприятию Петлюры. Народ не идет за ним, не дает ему никакой поддержки и больше не верит ему. В итоге даже счастливая политическая идея в комбинации с «Петлюровщиной» приводит лишь к отрицательным результатам. Верный себе, своей вере в свой мессианизм, он, может быть, и искренно убеждает правительство Варшавы,

что вся Украина подымится по мановению его руки. Но горькая жизненная правда констатирует иное, и союзники оказываются просто обманутыми. Договор 22 апреля 1920 года не дает им ничего, кроме разочарования, и не спасает положения самого Петлюры. С поразительной выдержанностью история «Петлюровщины» сохраняет свой основной тон и до мелочей остается верной себе.

Поляки не бросают Петлюру после его неудачи на Украине и дают ему пристанище. Казалось, жизненные факты должны бы были убедить украинского самозванного мессию в полном провале его мессианизма. На деле, однако, это не так. Для самого Петлюры горько мириться со скромным уделом маленького частного человека после такой шумихи около него, хотя и чисто рекламного, грубо-крикливого характера. Клике, собравшейся вокруг него, переход в прежнее ничтожество также мало соблазнителен. И вот новая и последняя авантюра за счет Украины, ее народа. Рекламно готовится широкое восстание; подаются ноты всем правительствам мира, с рекламой того, чего не было, а что действительно было, то замалчивается. А был последний публичный акт «Петлюровщины». С легкомыслием, достойным лучшей участи и непростительным для мессии с несколькими поучительными годами мессианства за спиной, бросается на смерть от большевистских пуль кучка доверчивых украинских военных элементов. Им внушается, что народ бросится к оружию при первом кличе Петлюры. И все кончается феерически быстро, народ не только не шевелится за Петлюру, но гонит всех, кто выступает с его именем. Слабые кучки войск в лучшем случае расплываются, а то платятся жизнями в чрезвычайках. Приносится выгода только большевикам, результат же выступления мессии неумолимо тот же, что и всегда — неудача и гибель всего лучшего, что идет за ним.

Легенда обаяния на Украине имени Петлюры, усердно так пропагандируемая его петлюровцами не только в одной Польше, легенда, которой многие готовы были серьезно верить, оказывается продуктом «Петлюровщины» со всеми соответствующими характерными свойствами. Имя, когда-то, на заре украинской революции, вызывавшее в среде украинцев подъем патриотического настроения, изжило себя, выветрилось, стало абсурдным и вредным переживанием; его единственным созданием является лишь роковая для Украины «Петлюровщина». И не будет оправдания истории для самого первоисточника и основателя «Петлюровщины», так бессмысленно отыгравшего историческую роль таких колоссальных возможностей для его родины и для него самого.

А.П.Греков

ВОСЕМЬ ЛЕТ В ССЫЛКЕ В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ

Судьба дала мне возможность увидеть собственными глазами ход государственной и народной жизни в Советском Союзе. В 1948 г. я был арестован в Вене советскими представителями и увезен в Союз, где меня продержали больше восьми лет в разных концлагерях. Конечно, в тюрьмах и лагерях нельзя было наблюдать за всем, происходившим в стране, так, как находясь на свободе, но все мое пребывание там лагеря были настолько переполнены представителями всех слоев населения и всех народностей Союза, и эти массы так непрерывно пополнялись, что общение с ними можно в основном считать общением с самим народом. Непосредственное же соприкосновение со свободным народом, хотя короткое и ограниченное, со своей стороны до некоторой степени пополнило впечатления и наблюдения во время заключения.

Мои воспоминания написаны в биографическо-хронологическом порядке, и я привожу только то, что я сам лично видел и пережил. Это не теоретический трактат и не полемическая статья, а перечень подлинных фактов и характерных явлений, которые говорят сами за себя.

Когда 20 сентября 1948 г., в Вене, я попал в руки советской контрразведки, меня увезли в главную квартиру советских оккупационных войск в Австрии, которая находилась в Бадене, курорте в 26 километрах от Вены. Там меня привели в комнату для подследственных арестантов и оставили под надзором вооруженного солдата. К полуночи пришел майор и приказал мне до рассвета написать мою биографию. Около восьми часов утра он пришел опять и, прочитав то, что я написал, заявил мне, что ему поручено произвести следствие относительно моей антисоветской деятельности и что по приказу советского прокурора я остаюсь под арестом.

Я был очень удивлен, что лишь теперь, в 1948 г., когда мне было уже почти 73 года, начинается следствие по поводу моей работы на Украине в 1917-1919 гг., тем более, что я уже стал австрийским подданным. Но эти мои замечания следователя не интересовали, и допрос продолжался почти до вечера, причем еды мне никакой не дали. Вечером следователь лично отвел меня в дом напротив, где была тюрьма, и передал фельдфебелю, который основательно обыскал меня, взял все, что было в карманах, отрезал все пуговицы и, по приказанию следователя, повел меня в одиночную камеру номер 1. Мы пошли в подвал, открылась тяжелая железная дверь, и я очутился один в довольно бо-

льшой, совершенно пустой комнате с бетонным полом, покрытым на несколько сантиметров водой; с потолка медленно и непрерывно капала вода. Хотя я был очень утомлен допросом и уже второй день ничего не ел, я решил всю ночь ходить взад и вперед, так как нигде не было сухого места, где можно было бы сесть или лечь. Но этот план мне не удался; как только раздался отбой — сигнал ложиться спать — в двери открылось маленькое окошечко и тюремщик грубо приказал мне лечь. — Да где же мне лечь? — спросил я. — Там, где стоишь, — с хохотом ответил тюремщик. — Дай мне хоть соломы под голову, — попросил я. — А ты подложи свою шляпу, а теперь довольно разговаривать.

Таким образом, я провел вторую ночь под арестом, лежа в воде, подложив локоть под голову и без сна. Утром меня повели к следователю, который старался признаться меня в планах и данных, которые мне были совершенно неизвестны; очевидно, он хотел найти еще какие-нибудь причины для обоснования моего ареста, кроме моей деятельности 30 лет тому назад, что ему не удалось. На этот раз допрос кончился в полдень, и мне после двух дней без еды дали наконец котелок супу и кусок хлеба. Затем меня отвели в другую одиночную камеру, также совершенно пустую, но без воды и с деревянным полом, окно было без стекол, но с толстой решеткой. На следующий день был опять допрос, и так каждый день до 6-го декабря. Я должен сказать, что методы моего допроса не носили физически насильственного характера, в отличие от методов следователей, о которых мне позже рассказывали другие заключенные и о которых свидетельствовали синяки, открытые раны и поломанные кости. Застенков, о которых многие говорили, я не видел.

Через несколько дней, в мою камеру привели других арестантов, и под конец нас было шесть человек в таком маленьком помещении, что ночью мы могли лежать на полу только плотно один рядом с другим. За все время заключения в Бадене, с сентября по декабрь, нас ни разу не вывели на свежий воздух, и поэтому окно без стекла было даже приятно, пока не наступили холода. Мы также ни разу не могли сменить белье или одежду. Как я был одет при аресте, по летнему, так меня и повезли дальше. В те дни, когда была баня, наше белье и одежду брали уже утром для дезинфекции, и мы иногда должны были сидеть до полудня в костюме Адама, дожидаясь нашей очереди, а затем нас вели по длинному коридору в подвал, где было нечто вроде бани, и разрешали помыться 15 минут.

5-го марта мой следователь сообщил мне, что допросы не дали материалов, чтобы предать меня военному суду, и что для дальнейшего следствия я буду отправлен в Киев. Меня посадили в “черного во-

рона” и отвезли в местечко Нейнкирхен, в 60 километрах от Вены, где составлялись этапы для отправки в Союз. Через несколько дней я был присоединен к транспорту арестантов, который шел через Будапешт, Чоп и Стрый на Львов. До Чопа мы ехали в итальянских вагонах, которые были внутри разделены проволочной сеткой на три части: в середине находились четыре вооруженных солдата, а место для арестантов было с каждой стороны разделено нарами, так что нас там помещалось по десять человек внизу и по десять наверху; можно было только сидеть, а ночью лежать, вставать и говорить запрещалось. Лежать надо было лицом к часовым, а для того, чтобы повернуться на другой бок, надо было спрашивать разрешение. Еда состояла из хлеба и селедок. В вагоне было очень холодно, а мне при выезде выдали только совсем старую шинель; в пути я отморозил себе ноги. Во время бессонных ночей я прислушивался к разговорам часовых; эти солдаты ничего не имели общего с прежним, так хорошо мне знакомым типом солдата, у них не только были совсем другие интересы и заботы, но и язык их был совсем иной и совершенно бессмысленно переполнен ругательствами и непристойными выражениями. Можно было подумать, что это случайно в этой маленькой группе, но позже в лагерях и в поездах я наблюдал тот же грубый язык, даже среди детей.

Таким образом, мы ехали целую неделю до Чопа, где нас посадили в русские вагоны для перевозки скота. В нашем вагоне было 80 человек, но не было надзирателей и можно было себя чувствовать свободнее, хотя и производились постоянные проверки.

Через Карпаты мы ехали только днем, а ночью стояли на станциях, так как в то время на Украине шла повстанческая борьба и бывали случаи, что повстанческие организации нападали на поезда и освобождали арестантов. Ночью поезда были окружены солдатами, которые все время стреляли для отпугивания предполагаемых нападающих.

Во Львове наш этап был размещен по баракам, уже переполненным пленными и так называемыми “добровольными переселенцами”. Это были семьи, члены которых находились в ссылке, и “добровольно” выбранные ими места для переселения были или степи Казахстана, или Сибирь. В бараках были также молодые парни, частью почти еще дети, которые “добровольно” ехали из Венгрии на работу в шахты Донбасса.

Через несколько дней, наш этап был сформирован и направлен дальше на Киев, куда мы приехали через 36 часов. Там нас посадили в «черных воронов» и начали развозить по тюрьмам. Меня высадили в так называемой внутренней тюрьме МВД на улице Короленко и отвели в одиночную камеру в подвале. Дневной свет туда не проникал, но

зато день и ночь горела сильная электрическая лампа, и кровать была нарочно поставлена так, чтобы этот сильный свет был в лицо спящему, руки надо было оставлять поверх одеяла. несмотря на сильный холод. Режим был очень суровый, кругом была абсолютная тишина, тюремщики говорили только шепотом и каждые пять минут заглядывали в оконце в двери. Днем можно было сидеть, но прислоняться к стене запрещалось, ходить же по камере я не мог из-за больных, отмороженных ног и поэтому должен был сидеть, как статуя, на кровати. Там меня подержали около двух недель, в так называемом карантине, тюремный врач приходил каждый день лечить мои ноги.

Затем меня перевели в другую камеру, где уже было два арестанта. Каждую ночь нас вели на допрос. После отбоя, когда мы только что собирались спать, открывалась дверь, шепотом произносилась первая буква фамилии, надо было наскоро одеваться и по команде вооруженного солдата идти к следователю.

Также и мой следователь в Киеве не применял ко мне никаких физически насильственных действий; у него был другой метод: в течение целых месяцев он почти каждую ночь заставлял меня сидеть в своей канцелярии до пяти часов утра, при этом он часто совсем мной не занимался, читал газеты, принимал подчиненных и т.д. В конце концов, я так ослабел от недостатка сна, что почти не мог ходить. Тогда следователь разрешил мне спать два часа днем, но это было больше теоретически, так как часто в это время нас вели на «прогулку»: для этого был специальный двор, окруженный высокими стенами по которому надо было молча ходить один за другим, наверху был помост, на котором стоял вооруженный тюремщик. Во время бесконечного сидения по ночам в канцелярии моего следователя, я мог убедиться, что с другими так «хорошо» не обращались, как со мной; из других помещений часто слышались крики и стоны, иногда женских голосов, мои товарищи по заключению много раз возвращались с допросов с синяками на лице, а один из них совершенно потерял слух от ударов по голове. В противоположность следователям тюремный персонал держал себя корректно, врачи были объективны и даже любезны. Продолствие было намного лучше, чем в Баденской тюрьме, и даже было удовольствие, а именно — пользование прекрасной тюремной библиотекой, в которой даже было несколько библиографических редкостей.

В нашей камере нам случайно удалось узнать интересную статистическую цифру: один из арестантов демонстративно не исполнил приказаний тюремщика, тот пожаловался начальству, и к нам в камеру пришел полковник. В большом волнении он начал выкрикивать угрозы и, между прочим, заявил нам: «Не думайте, что мы не сможем укро-

тить вас, у нас таких, как вы, тридцать миллионов в лагерях, и мы находим средства держать их в очень спокойном состоянии». Такое замечание официального и хорошо осведомленного лица заставляет много думать на тему гуманности.

Несмотря на все свои старания, мой следователь не мог найти никакого материала против меня, кроме моей деятельности на Украине в 1917-1919 гг.; мое дело было отправлено в Москву. По прекращении допросов я несколько оправился, мои товарищи по заключению все время менялись — одних предавали военному суду, других отправляли на сборный пункт этапов в Сибирь, а освободившиеся места быстро пополнялись новыми арестантами. Скоро и меня отправили на сборный пункт в «Лукьяновку». Там я попал в большую камеру, где было больше тридцати человек, главным образом евреи из интеллигентных профессий. Они уже раз отбыли наказания, были освобождены и опять арестованы по тому же самому обвинению. Позже я встречал в лагерях много таких арестантов, приговоренных второй раз за то же самое «преступление». В лагерях также много было людей, которые действительно добровольно вернулись на родину, поверив перспективам и обещаниям, которыми их заманили. Их или арестовывали сейчас же по вступлении на советскую территорию, или оставляли на свободе, а затем через год или позже все равно арестовывали, обвиняя их под каким-нибудь предлогом в шпионаже. Среди бесчисленного количества таких «преступников» я видел разных инородцев, которые ни слова не знали по-русски, много китайцев из Манчжурии, бежавших при наступлении туда японцев и обвиняемых в шпионаже для японских военных властей, эскимосов, тувинцев — о сих последних я раньше даже не знал. Всех их осуждали на судебном процессе, проводимом весьма быстро и только для виду, иногда даже допускался официальный защитник, но его речь скорее была обвинением, чем защитой.

В «Лукьяновке» режим был несколько легче, можно было в любое время спать и разговаривать друг с другом. 17 июля 1949 г. меня неожиданно повели в канцелярию тюрьмы; находящийся там подполковник дал мне маленькую бумажку и приказал прочитать и подписать. Это был приговор ОСО, так называемого Особого Совещания, коллегии из трех лиц, уполномоченных московскими властями назначать наказания без суда, которые никто не имел права изменять: решения ОСО были безапелляционны. Приговор был на 25 лет заключения в ИТЛ, т.е. в исправительно-трудовых лагерях, за что — не было обозначено ни одним словом, а в рубрике «гражданство» вместо австрийского стояло «бесподанный». В моем 73-летнем возрасте это был просто смертный приговор; на мое замечание, что в отношении подданств-

ва графа заполнена неправильно, подполковник резко ответил, что ОСО не ошибается. Мне не оставалось ничего более, как поблагодарить за то, что мне приказывают дожить до ста лет. На это подполковник уже добродушно решил меня утешить и сказал: «Да вы не беспокойтесь, приговор не имеет для вас практического значения, больше пяти лет вы все равно в лагерях не выдержите».

Обогащенный этими новыми сведениями о жизни в Советском Союзе, я в мрачном настроении вернулся в мою камеру. Теперь я уже был осужденный преступник, без прав, без надежды, даже мое австрийское подданство было совершенно незаконно от меня отнято; несмотря на то, что в Австрии было всеми признанное правительство. Мне только оставалось ждать этапа в ссылку.

В августе меня отправили в Москву на сборный пункт для этапов «Красная Пресня». Этапы составлялись там быстро и секретно. Ночью, как всегда в Союзе, нас вызвали по фамилиям, вывели в коридор тюрьмы, солдаты азиатского типа заставили нас совершенно раздеться и начали обыскивать, выкидывая на пол содержимое наших мешков и чемоданов. Затем, приказав нам как можно скорее все уложить, нас вывели на тюремный двор и оставили там стоять до утра. Рано утром нас еще несколько раз пересчитали и повели к вагонам (ветка железнодорожной дороги была проведена до тюрьмы); по обеим сторонам стояли шпалеры солдат с автоматами наготове и с большим количеством собак на привязи. Позади солдат стояла толпа любопытных, которые провожали нас криками: «Фашисты, враги народа, лакеи капиталистов» и т.д. С этими напутствиями нас погрузили в вагоны для скота по 80 до 100 человек в каждый, и дальше все пошло, как обычно, включая постоянные проверки. Куда нас везли, нам не было сказано, но иногда в щели вагона мы видели названия станций и знали, что мы по дороге в Сибирь.

Езда тянулась более трех недель и, наконец, нас привезли в новооснованный маленький город Тайшет, находящийся приблизительно в середине между Красноярском и Иркутском на сибирской магистрали Москва-Владивосток. От станции до лагеря мы должны были идти пешком около 5 километров. Конвой принял нас от железнодорожной охраны, и тут мы в первый раз услышали команду, которую потом слышали каждый день: «Становись по пяти, берись за руки, шаг в сторону — стреляю без предупреждения».

Тайшет был главным сборным пунктом для этапов в так называемые спецлагеря с особенно суровым режимом. Несколько сот лагерей вдоль железной дороги Тайшет — Лена относилось к этой категории и подчинялись центральному управлению в Тайшете. Хотя в приговоре

ОСО было обозначено, что я — заключенный в исправительно-трудовых лагерях, где порядок был совсем другой, чем в особых закрытых режимных лагерях тайшетского района, меня оставили в Тайшете.

Так как в то время ссылка в Сибирь шла очень напряженным ходом и поезд за поездом день и ночь подвозили на сибирскую магистраль все новые и новые контингенты арестантов, тайшетский сборный лагерь был переполнен. Наш этап поместили в столовой, и я спал на столе, а большая часть людей лежала на грязном полу. Там я пробыл больше двух месяцев; наступила осень, и нас посылали бригадами по 25-30 человек, как даровых рабочих, копать картофель на полях, а при возвращении в лагерь вечером обыскивали и отнимали каждую найденную картошку. Пока стояла хорошая погода, было не так плохо работать, а когда начались дожди, стало тяжело. Хотя нас перевели из столовой в барак, но печей не топили, одеял у нас не было, и наша одежда служила нам и одеялом, и матрацем, и подушкой; приходилось не только спать во всем мокром, но и утром выходить в таком виде снова на работу. Люди начали хворать. Вскоре меня перевели на заготовку топлива; в моем возрасте и после долгих месяцев тюрьмы и этапов это была очень тяжелая работа.

Таким образом, прошел весь октябрь, сибирская зима уже началась, но теплой одежды нам не выдавали, и мы все еще ходили в летней, как приехали. В лагере было также отделение для женщин, их там было около 600, и их также заставляли работать.

Несмотря на работу, проверки и строгий режим, жизнь в лагере была все же легче, чем в тюрьмах, и надзиратели и конвойные не были придирчивы. Лагерь был окружен забором в три метра высоты, поверх которого была протянута колючая проволока. В каждом углу была наблюдательная вышка, на которой день и ночь стоял вооруженный дежурный.

Несмотря на надзор за каждым шагом арестантов, в октябре была попытка побега. Пять человек из нашего лагеря были отправлены на грузовике на земляные работы, для чего им выдали железные лопаты. Этими лопатами они убили обоих конвойных, сильно ранили шофера, и, сбросив его с машины, умчались на ней полным ходом. Шофер из последних сил дополз до лагеря и доложил о случившемся. По телефону немедленно были вызваны из Красноярска и Иркутска команды войск НКВД со специально дрессированными собаками. Так как Тайшет находится посередине между этими городами, команды, идя друг другу навстречу, окружили местность, в которой находились беглецы. На третий день их поймали: за неимением бензина они продолжали бегство пешком; трех из них застрелили, а двух остальных так избили,

что их отправили в лазарет прежде, чем предать суду. Во время моего пребывания в других лагерях было еще несколько таких попыток, которые кончались безуспешно. В тайшетском районе это вообще было безнадежно, так как все свободные жители были обязаны доносить ближайшему лагерю, если они видели незнакомого человека, и получали за это довольно крупные награды. У беглеца могла быть только возможность жить в лесах и кормиться охотой, если у него было оружие, и то только летом, зимой же о бегстве нельзя было думать.

В конце октября дошла и до меня очередь переехать из сборного лагеря в постоянный. В этом лагере жили раньше японские военнопленные; возможно, что они нарочно привели его в полный беспорядок. Окна в бараках были побиты, двери сломаны, не было ни столов, ни лавок, пекарня не работала, так что несколько недель нам вместо хлеба давали муку, размешанную в горячей воде; колодезь тоже был испорчен, и на весь лагерь привозили только одну бочку воды в день. Здесь жизнь была много тяжелее, чем в Тайшете. Среди арестантов было много уголовных преступников, у которых была своя внутренняя организация и которые очень враждебно относились к нам, политическим или, как они нас называли, «фашистам». Персонал был также совсем другого рода, чем в Тайшете. Каждый раз, когда кто-нибудь из них проходил мимо, будь это хоть двадцать раз, все арестанты должны были вставать. Только уголовные этого никогда не делали, против чего не возражалось — это были «свои люди». Работа здесь была на каменоломне и главным образом — погрузка камней в вагоны. Погода становилась все холоднее, а мы все еще были в летней одежде и рваной обуви, люди отмораживали себе ноги, а в санчасти было место только на десять человек. Больных продолжали гонять на работу, бригадиры, т.е. начальники рабочих бригад, назначались управлением лагеря из уголовных, так как они не знали жалости и заставляли выполнять больше всего работы, что было самое важное для начальства лагеря.

Летом в лагере не было сделано запаса топлива, и несколько бригад отправили на рубку леса, в том числе и меня. Срубленные деревья люди должны были нести в лагерь, хотя в лагере для этого были волы и лошади. Два раза в день была поверка, при которой надо было стоять на морозе полчаса и дольше без движения.

В конце января я заболел скорбутом и острой дистрофией и первого февраля 1950 года был отправлен в госпиталь. Первое впечатление по прибытии было весьма своеобразно. Нашу группу больных, среди которых было несколько с высокой температурой и, вероятно, с воспалением легких, привели во двор больницы, где заставили раздеться и начали обыскивать. Продержав нас более получаса раздетыми

на морозе и с босыми ногами на снегу, нас повели в баню, одежду от нас отобрали и дали нам легкие халаты и домашние туфли. В такой мало подходящей для сибирской зимы «обмундировке» нас повели через дворы и больничные бараки. Больница была переполнена, и нас поместили там, где еще были свободные места, не обращая внимания на род болезни: люди со внутренними болезнями попали к пациентам с венерическими болезнями, туберкулезные к страдающим желтухой и т.д. Как это ни странно, меня поместили в барак, где были женщины с маленькими детьми, так называемые «мамки», весь персонал был исключительно женский. До поздней ночи там стоял крик и плач детей, зато весь барак был в большой чистоте и порядке, и сестры относились очень внимательно.

Тут я пробыл весь февраль, пока всех женщин не перевели в другое место; персонал переменили на санитаров, главным образом, из уголовных преступников, они были очень ленивы и грубы и часто брали себе половину порций, предназначенных для больных. Врачи были также из арестантов, но большей частью знающие и внимательные. К сожалению, заведующей больницей была жена одного из надзирателей, у нее было образование фельдшера, но зато партийный билет. Она приходила в бараки только для того, чтобы выписывать людей из больницы по собственному вдохновению, только мельком взглянув на них, и люди часто возвращались в лагерь в худшем состоянии, чем были при поступлении в больницу. Меня она также признала здоровым и хотела выписать из больницы, но выяснилось, что я заразился желтухой от лежавшего рядом со мной больного. Меня оставили в больнице, и даже довольно надолго, так как, несмотря на большое количество больных желтухой, не было соответствующих лекарств, и лечение было предоставлено природе, которая во всех случаях оправдала себя.

В конце апреля пришел из Москвы приказ выписать в лагерь всех старых людей и в будущем принимать только так называемых категорийных, лечить их и как можно быстрее возвращать на работу. На этот раз меня послали в другой большой лагерь, около 800 человек, предназначенный специально для чахоточных, хотя я никогда в жизни не страдал легкими. Кроме меня, там было еще несколько здоровых арестантов; начальник лагеря, придя по какой-то причине в ярость, заявил нам один раз, что мы сюда присланы не для отдыха, а чтобы больше отсюда не выходить, и чем скорее мы отправимся на тот свет, тем лучше для советского государства. Было ясно, что был расчет нас заразить туберкулезом.

Начальник лагеря был большей частью пьян, цель его была — заставлять как можно больше работать, чтобы потом доложить свои успехи начальству. Его правая рука, так называемый нарядчик, распределявший людей на работу, был молодой уголовный преступник и настоящий садист, который выжимал из арестантов последние силы. Когда его покровителя перевели в другой лагерь, его также командировали в другое место и по дороге его нашли повешенным в вагоне. За время моего пребывания в лагере было еще три убийства. Комендант, вторая важная особа после нарядчика, тоже из арестантов, был известен, как «стукач», т.е. доносчик, и два арестанта, на которых он донес, проломили ему голову, когда он спал после обеда. Другого стукача, просто из арестантов, убили топором. Этот случай был типичен в лагерной жизни: хотя люди шли на продажу своих товарищей из-за выгод, которые они за это получали. Третий случай убийства носил другой характер. Как уже было сказано, во времена Сталина и Берии было общим правилом перемешивать в Тайшетских спецлагерях политических арестантов с уголовными. Это было дополнительным наказанием для «врагов народа», как нас, политических, официально называли. Преступные элементы были объединены между собой, имели своих тайных руководителей и своеобразную, весьма суровую дисциплину. Нормальным наказанием за ее нарушение и за споры между собой был нож. Каким образом они переправляли в лагерь ножи, несмотря на то, что каждого при входе детально обыскивали, осталось для меня загадкой, но факт тот, что все они были вооружены большими ножами. Вообще они гордились своей профессией, особенно те, которые принадлежали к «высшей ступени» бандитов. Как мне рассказал один из них, в воровской профессии есть 30 разных категорий, начиная с мелких карманных воров и кончая разбойниками и убийцами. Кроме ножей, у них всегда были карты, и, несмотря на запрет, они играли почти все ночи напролет в азартные игры. Бригадиров, т.е. надзирателей они держали под угрозой мести в случае доноса, а также и стража их побаивалась. В карты многие проигрывали свою одежду до последней нитки, а затем крали у других. Иногда, как последнюю возможность выиграть, проигравшийся ставил человеческую жизнь на карту — в случае проигрыша он обязывался убить какого-нибудь человека, неприятного для их организации, будь это арестант или сам начальник лагеря; такие случаи бывали много раз, так как если проигравший не выполнял своего обязательства, организация уничтожала его самого. Я сам был свидетелем, как проигравший должен был дать пощечину оперативному офицеру, что он и сделал, хорошо зная, что ему за это грозит тяжелое наказание. Один раз политический арестант получил от родственников

пакет, в котором было пальто. Оно очень понравилось тайному руководителю уголовных, и получателю было немедленно предложено «подарить» пальто бандиту. Он отказался и был в ту же ночь убит, а пальто бесследно исчезло. Убийцу не нашли, да, вероятно, на самом деле и не искали: уголовные были для надзирателей «свои люди», которые считали лагерь своим постоянным местом жительства.

Также и в этом лагере людей применяли вместо упряжных животных: кроме топлива, требовался материал для столярной мастерской, и для доставки его из леса были составлены специальные бригады по 12 человек на сани. В течение всей зимы они должны были возить, запряженные в сани, без дорог и по колена в снегу, дрова и тяжелые балки из леса в лагерь, иногда на расстоянии нескольких километров. Разумеется, туберкулезные умирали, как мухи, а когда врач попробовал освободить некоторых из них от такой работы, его самого сняли с должности и отправили в лес. Начальство просто заявило, что мы на то и присланы сюда, чтобы живыми не выйти.

Было в лагере и одно отрадное событие: среди арестантов был один профессиональный артист, организовавший очень хорошую труппу. Хотя женские роли исполнялись мужчинами, но и для этого нашлись таланты. Этот артист был типичный представитель добровольно вернувшегося на родину русского эмигранта. Два года его оставили жить на свободе и, несмотря на то, что он очень корректно держал себя в отношении советских властей, его арестовали на основании трафаретного обвинения в шпионаже, для которого был изобретен предлог. Его артистическая карьера в лагере закончилась несколько трагикомичным, но типичным для условий в Союзе случаем. Один раз, приготовляя какую-то сцену, он разложил на полу старые газеты, и в этот момент на подмостки взошел так называемый опер, оперативно уполномоченный представитель государственной безопасности, обязанность которого была следить за настроением и поведением не только арестантов, но и персонала. Не успел он сделать шаг вперед, как сразу отскочил в сторону, закричав, как ошпаренный: на полу лежала газета с портретом Сталина, и опер наступил ногой на его усатое лицо и нечаянно оскорбил «Величество». Бедного артиста немедленно сместили и послали в рабочую бригаду, а театр закрыли, так как опер упорно подзревал, что это унижение «отца народа», как тогда всегда называли Сталина, было подготовлено нарочно.

Кроме этих типичных штрихов, не могу не прибавить еще несколько других, пережитых мною в лагере. В начале 1953 года к нам прислали восемь новых надзирателей. Это были молодые люди, только что закончившие свое комсомольское образование. Они были очень

строги с нами, постоянно ругая людей, не встававших, когда они проходили мимо. Но при проверке они долго не могли установить количество арестантов; потом выяснилось, что они не могли правильно сложить записанные цифры, а ведь это были не какие-нибудь отсталые ученики, а представители советской молодежи, избранные для ответственной работы. Малая, но характерная черта в отношении народного образования, о котором столько похвальных статей в советской прессе.

К общей системе управления лагерями относятся также награды для следователей за каждого преданного ими суду «преступника», признавшегося в своей «вине», и награды солдатам за каждого застреленного при попытке к бегству арестанта. При выходе бригад на работу арестанты должны брать с собой так называемые «запретки», т.е. колы с прикрепленными к ним надписями «запретная зона». На месте работы конвой расставлял эти «запретки» вокруг рабочей бригады и за их линию нельзя было выходить. Один шаг за «запретку» считался попыткой к бегству, и конвой стрелял без предупреждения. Я был свидетелем трех случаев, когда конвойные нарочно ставили людей в это положение, чтобы получить награду (кроме денег, им еще полагался за это дополнительный отпуск). При лесных работах срубленные деревья иногда падали своими вершинами за «запретку»; двое человек, обрубая с них ветви, перешли во время работы за запретную линию без всякого намерения бежать и были застрелены на месте. Третий случай был еще хуже: конвойный сам приказал арестанту собрать ветви, лежащие за запретной зоной, и как только он сделал шаг за «запретку», выстрелил в него. К счастью, он был плохой стрелок и только ранил арестанта, тем не менее, рана была тяжелая, и только благодаря стараниям прекрасного хирурга, который тогда был в лагере, жизнь этого молодого арестанта была спасена. Хотя вся бригада подтвердила оперу злой умысел конвойного, арестантам, конечно, не поверили: люди в форме могли делать, что угодно, а двуногие существа с номерами казначейников даже не считались людьми.

Начальство часто состояло из ярых чекистов, без образования, без морали и без души. Верхи требовали от них сурового обращения с «врагами народа», и только этим они могли отличиться и сделать карьеру. От одного врача в военной форме я сам слышал гордую фразу: «Я, прежде всего, чекист, а потом только врач». В лагерь каждые три месяца приезжала медицинская комиссия для распределения арестантов по категории, т.е. на работоспособных и инвалидов; после осмотра, произведенного этим врачом-чекистом, занимавшим высокий пост, количество работоспособных всегда сильно увеличивалось, а также и его успех у высшего начальства.

К сожалению, в медицинской профессии иногда встречалась некоторая непорядочность со стороны самих арестантов: при тяжелой жизни в лагере уж очень было для многих заманчиво освобождение врачей от работы. Таким образом, будучи больным, я один раз попал в руки врача, который на самом деле оказался совсем не доктором медицины, а доктором права. В другом случае ветеринар выдавал себя за врача — он прекрасно лечил коров и свиней в лагере, а когда к нему приходили лечиться люди, надо сказать, что он все-таки был очень осторожен и от всех болезней давал лекарства из одной и той же бутылки.

В ночь на 5-е марта 1953-го года нас разбудили продолжительные и громкие гудки все паровозов на станции вблизи лагеря. Вскоре в бараки пришли дежурные надзиратели и пояснили нам причину этого шума — умер Сталин. Мы должны были встать и простоять пять минут молча в доказательство нашего горя по этому поводу. Но не успела стража выйти из барака, как начали обсуждать эту весть, не обращая внимания на стукачей; все выражали надежду, что теперь наше положение изменится; при постоянном напряжении нервов заключенные стали наивны, как дети, и хватались за всякую тень надежды. Но нас постигло горькое разочарование — правда, новое правительство объявило амнистию, но только для «своих» уголовных, а нас, политических, она не касалась. Тем не менее, смерть Сталина была слишком крупным событием, чтобы не повлиять на настроение арестантов. В большом лагере в Норильске, около устья Енисея, в Воркуте около Печоры и на юге в Караганде вспыхнули открытые восстания, которые были кроваво задушены войсками МВД, по старому сталинскому методу. Но жертвы героических повстанцев все же дали результат для всех заключенных, особенно активно боролись с лагерной администрацией в разных лагерях норильчане. Правительство забеспокоилось и выслало уполномоченных из Москвы в лагерь. Они созвали нас на собрание и заявили, что считают нас людьми и что наши просьбы будут рассмотрены; были также произведены некоторые реформы в нашей жизни. Номера, которые мы столько лет носили на спине и на ногах, были сняты, и также решетки с окон, бараки перестали запирают на ночь. Начали платить за работу, конечно, по очень низкому тарифу и с предписанием высокой нормы, но все же можно было улучшить питание, так как в лагерях стали продавать продукты. Особенно важно было разрешение писать раз в месяц письма родным, раньше мы имели право писать лишь два раза в год, но эти письма почти никогда не доходили, а теперь их стали пропускать.

В 1954 году мы вновь обрели надежду с появлением указов об освобождении малолетних, т.е. тех, которым при аресте еще не было

18 лет, и старых свыше 65 лет. Время шло, но указы не проводились на практике, пока не выяснилось, что для освобождения малолетних требовалось разрешение лагерной администрации, а так как карьера заведующих зависела от успешной работы их бригад, начальники лагерей не хотели отпускать молодежь. Что касается старых, для них требовалась так называемая «активировка», то есть решение специальной медицинской комиссии, которая, вероятно, имела тайное указание очень строго выбирать кандидатов на освобождение. В нашем лагере из 65 человек активировали только 9, в том числе и меня, но это не было освобождением, так как вскоре пришел из Москвы приказ «временно» оттановить освобождения, указы оказались только пропагандой, только очень малое количество людей было действительно освобождено.

Все же некоторая нерешительность и колебание в отношении обращения с заключенными ясно чувствовалось, но сталинские традиции, интересы и привычки лагерного персонала сильно тормозили попытки провести новый курс. Это также характерно и вообще для всей линии советского правительства после смерти Сталина.

После указов в лагерях была объявлена новая реформа: была введена категория «не конвоированных», а именно арестантам, которым уже недолго оставалось отбывать срок заключения, разрешили ходить на работу без конвоя. Правда, они должны были выполнять очень высокие рабочие нормы, но могли распределить свое время в течение дня, как хотели. Эта мера позволила нам сделать совсем новые наблюдения: можно было войти в общение со свободным населением, с которым до сих пор нельзя было сказать ни слова. При этом выявились совершенно для нас неожиданные факты. Свободное население буквально бросалось на всякий род продуктов и одежды, которые только можно было купить у арестантов. В этот период я был поочередно в пяти разных рабочих колоннах, и везде была одна и та же картина: иногда свободные люди просили у арестантов кусок хлеба. В деревнях большая часть домов была без всякой обстановки, только в углу лежала куча соломы, нигде не было хозяйственных построек или сараев для домашних животных, да и самые дома были в плачевном состоянии.

В это время правительство начало открыто критиковать ошибки и недостатки сталинской эпохи, и XX-й партийный конгресс даже отменил Особое Совещание (ОСО), но это были больше теоретические дискуссии, и в практической жизни мало что изменилось. Руководящий слой в Союзе был и остался учеником Сталина, организатора всемогущества государства и строжайшего надзора и слежки. Это наследство перешло на его учеников, которые переименовали его в «переход к коммунизму», а самих себя в «прогрессистов». Психическое и мате-

риальное состояние, к которому сталинская система привела большую часть народа, дает возможность его преемникам манипулировать в отношении народа громкими фразами, лозунгами и заманчивыми обещаниями, но на самом деле действовать соответственно своему внутреннему убеждению. Народ в Советском Союзе не имеет права говорить, а может только повторять то, что ему приказывают. Помимо этих глубоко внедренной системы, также и свойство характера различных народностей Союза облегчают его руководителям политическую эквилибристику. Вся разнообразная масса азиатских народностей все еще находится на очень низкой степени культуры — с ними нет надобности долго разговаривать, достаточно отдавать им приказания и следить за их исполнением. Хозяин страны, великорусский народ, который веками нес на своих плечах всю историю России, и теперь представляет собой основной фундамент, на котором большевизм уже больше сорока лет старается воздвигнуть свое здание. Едва ли правильно утверждать, что масса русского народа настроена коммунистически. Из всех моих многочисленных наблюдений у меня сложилось впечатление, что крестьянская психика независимого землевладельца по-прежнему преобладает в русском народе, но сталинская система так образцово его дисциплинировала, что он держит про себя свои истинные мысли и убеждения и никогда их открыто не высказывает. Народ давно привык подвергаться с громадным терпением различным производимым над ним экспериментам и повиноваться государственной власти без всякого сопротивления. Для этого необходимо одно только условие — эта власть должна быть своя собственная, русская, так как, кроме крестьянской психики, у каждого типичного русского есть еще одна психологическая черта — он прирожденный властолюбивый империалист. Веками он подчинял себе все новые и новые народы и области, он, конечно, гордится иметь своей собственностью такое колоссальное государство. Большевики предусмотрительно и искусно идут навстречу этому мировоззрению. Москва, историческая столица Великороссии, также и их столица, из которой они властно повелевают всей, только номинально федеративной территорией так называемого Союза Советских Социалистических Республик. Руководящая идея русского коммунизма — всемирная революция под руководством Москвы — и первенствующая роль России в коммунистическом мире звучат как новый громадный шанс для увеличения и распространения сферы власти России. Столь увлекательные перспективы будущего составляют забывать тяжесть настоящего, поэтому процент великорусских политических заключенных в лагерях был самый незначительный. Свободолюбивых народностей — украинцев и кавказских племен

— недостаточно по численности, чтобы что-нибудь предпринять, их слишком основательно преследовали и продолжают держать под надзором. Таким образом, преемники Сталина получили благоприятное для них наследство и, хотя у них нет той силы воли и того авторитета, они гибко лавируют в борьбе с современным духом, оставаясь в действительности непоколебимо верными своему учителю и его учению.

Прошло два года после смерти Сталина, а жизнь в лагерях шла своим чередом, хотя и была несколько легче. Уголовные элементы немного присмирели, лагерный персонал был менее строг, и в 1955 году мы в первый раз после многих лет праздновали Пасху. Общими усилиями мы устроили в бараке своего рода часовню и с глубоким настроением пропели «Христос Воскресе» - это было и для нас первым, хотя пока еще слабым, но все же воскресением из мертвых. После службы в двух бараках было приготовлено разговенье; для нас это все имело громадное значение — мы снова начали быть людьми.

После объявления указов об освобождении малолетних и старых, так и не выполненных на практике, прошло уже немало времени, и современный дух требовал от новых правителей чего-то нового. Они нашли подходящий рекламный трюк — исправление проступков, совершенных по указанию Берии, обвиняя его после того, как он был застрелен, в произволе и несправедливости. Советская пресса провозгласила широкую реформу, но долгое время ничто не шевельнулось, и в нашей судьбе не было никакого реального изменения.

Наконец, в апреле 1956 г. в наш лагерь приехал начальник целой Тайшетской группы лагерей. Он собрал всех нас и выступил с длинной речью о том, что коммунистическая идея побеждает весь свет, и при этом особенно подчеркнул «небывалый гуманизм советской власти» и ее заботы о развитии народного благосостояния и обеспечения всех прав культурных людей. В доказательство этого советского гуманизма он сообщил нам, что специальная комиссия будет объезжать лагерь и освобождать арестантов. Наученные горьким опытом, мы ему не поверили, но в мае 1956 г. комиссия действительно начала объезжать железнодорожную линию Тайшет-Лена, вызывать арестантов за лагерную зону и проверять акты; скоро она приехала и в наш лагерь. Комиссия эта работала очень регулярно по восьми часов в день и ежедневно допрашивала от 60 до 80 человек. Допрос был очень короткий и формальный, было ясно, что судьба каждого арестанта была уже решена заранее в Москве и полномочия комиссии были только фиктивны. Кроме рекламы для своего гуманного отношения, правительство хотело избавиться от большого количества инвалидов в лагерях, которые уже больше не приносили никакой пользы. Комиссия освободила довольно

большое количество арестантов, но многим только уменьшила срок заключения, а некоторых вообще не вызвала. Также не вызвали и нас, иностранных подданных и бесподданных; нам сообщили, что наше дело будет рассматривать другая комиссия.

Пришлось опять ждать и надеяться, и вот в августе 1956 г. неожиданно пришел приказ отправить все не советских граждан в лагерь, находившийся близ главного лагерного управления. Там мы предстали перед той же комиссией, которая три месяца тому назад заявила нам, что она не компетентна рассматривать наше дело. Это тоже типичное явление в советской официальной жизни — по тем же самым вопросам каждый день может быть от высшего начальства совсем другое предписание, чем накануне. Это естественное последствие гипертрофии работы всемогущего и за всем наблюдающего центра. Сталин все решал сам, и его метод продолжает применяться — в результате получается чрезмерный бюрократизм, одеревенелый формализм и абстрактная общность всех мер, без принятия во внимание местных и соответственных данному случаю особых условий и свойств, столь различных на такой колоссальной территории. В итоге вся государственная машина идет скрипучим и хромающим ходом, о чем, конечно, нигде не упоминается; наоборот, газеты все полны похвал настоящих большевистских приемов и энергии правителей государства. То, что только еще запланировано для будущего, нормально рекламируется, как уже достигнутое. Продукция, как правило, публикуется в старых, меньших единицах мер, которые официально уже давно отменены, но цифры в пудах выглядят гораздо внушительнее, чем те же количества, приведенные в тоннах.

Упомянутая комиссия сделала нам короткий, формальный доклад. Часть арестантов из нашей группы освободили, но предложили им выбрать себе местожительство где-нибудь в Союзе, а тем, у кого были там родственники, было приказано ехать к ним. Меня спросили только о личных данных и заявили мне, что после освобождения я должен остаться в Союзе, так как я родился на русской территории; с таким решением я ни в коем случае не мог согласиться.

Хотя комиссия и поздравила нас с освобождением, но управление лагеря произвело основательную поверку и отправило нас на станцию под особым конвоем. Мы снова вернулись в наш прежний лагерь и должны были там жить, как и раньше.

Через некоторое время меня снова вызвали в управление лагеря и опять предложили выбрать себе местожительство в Союзе. Я категорически заявил, что я австрийский подданный и желаю вернуться в Вену. Тогда допрашивающий меня офицер начал мне доказывать, что

я бесподанный, так как эта квалификация проставлена в приговоре ОСО (Особое Совецание, давно уже отмененное). Во время этого разговора перед ним лежал мой акт, и я видел, что там был документ о моем гражданстве, присланный австрийским правительством. В конце концов, он сказал мне, что я должен ждать решения из Москвы.

Решение это заставило себя ждать, но, наконец, пришел приказ отправить меня в Потьму, где был сборный лагерь для освобожденных. Потьма находится в Мордовской республике в 450 километрах на восток от Москвы. Из Тайшета я ехал туда 6 дней, но на этот раз в пассажирском вагоне, и мог смотреть в окно на окрестности: везде были те же бедные крестьянские дома и почти нигде не было видно хозяйственных построек.

Переезд в Потьму еще далеко не был разрешением ехать за границу. В лагере было несколько десятков людей, которые жили там уже второй год, а были и такие случаи, что оттуда людей возвращали обратно в лагерь или переводили в так называемые инвалидные дома. Эта перспектива меня больше всего пугала, так как там мне бы пришлось окончить мое существование далеко от моих родных и от всех возможностей культурной жизни. С конца сентября до половины декабря я должен был сидеть в Потьме, не зная, какая судьба меня постигнет. После долгих и тяжелых лет в ссылке это было очень тяжелое и удручающее испытание для нервов. Мы, «свободные», продолжали жить в лагере и подвергаться поверкам. Потьма — большой населенный пункт, и здесь можно было наблюдать, насколько снабжение населения продуктами нерегулярно и плохо организовано; род товаров большей частью совершенно случаен и не соответствует требованиям рынка на товары широкого потребления. В течение трех месяцев моего пребывания в Потьме, я, например, несмотря на все мои старания, нигде не мог получить сахара, и все население было в том же положении.

Тем временем этапы шли за границу; поехали немцы, поехало много австрийцев, а 17 декабря заявили даже туркам, которые ждали в Потьме уже полтора года, что их высылают в Быково, последний лагерь перед отправкой за границу. А я все еще ждал. Велико было мое удивление и счастье, когда утром того дня, когда выезжали турки, из Москвы пришел приказ добавить и меня к их этапу и также отправить в Быково.

В Быкове также были люди, ждавшие уже целыми месяцами окончательного решения правительства; были и тут случаи отправки назад в лагерь. Нас разместили в доме, где когда-то помещался фельдмаршал Паулус, командовавший германской армией под Сталинградом. Дом был окружен забором, а у ворот стояли часовые, но без авто-

матов. В Быкове я хотел купить хоть какой-нибудь теплой одежды, но, несмотря на то, что Быково — предместье Москвы и там было больше 20 магазинов для таких товаров, в декабре месяце ни в одном из них нельзя было получить зимних вещей. Факт сам по себе незначительный, но характерный и встречающийся на каждом шагу в том или другом роде, пополняя общую картину условий жизни в советском раю.

Через три дня после того, как меня привезли в Быково, счастье, наконец, улыбнулось мне, и пришло разрешение на выезд в Вену. Этим я обязан твердому настоянию австрийского правительства, которое по просьбам моей дочери в Вене много раз посылало обо мне запросы, прилагая все документы, доказывающие мое австрийское подданство; как я узнал впоследствии, на первый запрос Москва ответила, что я «добровольно вернулся на родину».

21-го декабря 1956 г. нас повезли автобусом в Москву; два часа нас возили по городу, чтобы показать нам его, а вечером посадили в вагоны; этим кончилась моя «экскурсия на восток», и притом довольно дальний — от Тайшета до Москвы больше 6000 километров. Путешествие в удобном спальном вагоне было совсем иное, чем в свое время из Австрии в Союз, но и на прощанье нас не оставили без надзора, и в пути нас сопровождали два офицера МВД. Мы выехали на Брест; окрестности по этой линии, где проезжает много иностранцев, имели совсем другой вид, дома и прочие постройки выглядели совсем иначе, чем бедные деревни внутри страны. 22-го декабря я переехал через польскую границу и покинул Советский Союз, а 23-го декабря 1956 года был уже в Вене. Довелось мне в 81 год, после восьми лет в ссылке, отпраздновать Рождество в кругу семьи и старых друзей.

Кончилась эта своеобразная страница моей жизни, и кончается мой рассказ, в котором я привел подлинные факты, ни приукрасив, ни исказив их. Как и везде на свете, есть идеалисты и в Советском Союзе, но пока принципы человеческого достоинства и гуманности, так высоко возносимые там в теории, и то, что существует там на самом деле и практикуется на каждом шагу, — представляет собой ножницы, далеко и широко расходящиеся своими концами. Уже давно нет на свете ни Сталина, ни Берии, но сталинизм не только еще жив, а даже и весьма актуален.

Примітки

¹ Див.: Тинченко Я. Генерал Олександр Греків: військова діяльність і доля // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 343-415.

Вадим Золотарьов
(Харків)

СВОЯК СТАЛІНА
(СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ КОМІСАРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ 1-ГО
РАНГУ С.Ф. РЕДЕНСА)

Zolotarov V. Stalin's brother-in-law (feature article of the biography of State security 1st rank commissioner S. F. Redense)

The person of S. F. Redense (the head of State Political Office of Ukrainian SSR during 1931–33) still remains the one that passes over in silence. There are some sketches of his biography, but there hasn't been any scientific investigation of his activity in Russia as well as in Ukraine. The author for the first time made detailed description of the basic phases of S. F. Redense's life; showed his real role in the creation and administration of Bolshevik's punitive institutions; ascertained the circumstances of his death.

Станіслав Францевич Реденс народився 17 травня 1892 р. у місті Мінску, Мазовецького повіту, Ломжинської губернії (зараз – Белостоцьке воєводство Польщі). Його батько, польський кравець, помер у 1893 р., і всі турботи по утриманню овдовілої родини взяв на себе старший брат небіжчика Владислав, робітник Дніпровського металургійного заводу. Він перевіз невістку та двох племінників до себе у село Кам'янське Катеринославської губернії (нині – м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської області). У 1907 р. дядько Владислав тяжко захворів, і Станіславу довелося залишити навчання у заводському училищі та йти працювати на той же Дніпровський завод. Працював хлопчиком-розсильним і електромонтером-намотувальником. У 1914 р. вступив до більшовицької фракції соціал-демократичної партії Королівства Польського та Литви за рекомендацією керівника партійного осередку Дніпровського заводу Красикова (згодом виявився провокатором)¹.

Через кілька місяців після початку Першої світової війни Станіслава мобілізували до царської армії. Майже рік служив він рядовим у 6-му запасному саперному батальйоні, потім, через хворобу, демобілізувався та повернувся на рідний завод електромонтером.

Після Лютневої революції 1917 р. С. Реденс перебирається до Катеринослава, де працює спочатку на трубопрокатному, а потім на Брянському заводі. Брянська заводська більшовицька організація була провідною в місті. Її представники входили до Катеринославського комітету РСДРП(б) та становили основу більшовицької фракції Катеринославської ради робітничих і селянських депутатів. Активну участь в революційних подіях брав і С. Реденс. Його обрали членом Катеринославської гарнізонної ради, секретарем спілки металістів Дніпровського заводу, членом Кам'янського комітету РСДРП(б) та виконкому Кам'янської Ради робітничих і солдатських депутатів, відповідальним секретарем Президії Кам'янської ради, секретарем польської групи соціал-демократичної партії Литви та Польщі². У складі червоногвардійських загонів він роззброював козачі частини, що поверталися з фронту на Дон, бився з військами Центральної Ради – гайдамаками.

На початку 1918 р. за партійним завданням С. Реденс супроводжував до Москви експропрійовані у “класових ворогів” коштовності³. У білокам'яній він працює секретарем лікарняної каси заводу “Провідник” на станції Пушкіно Віндавської залізниці⁴, а з 1 вересня 1918 р. - слідчим ВЧК⁵. Невдовзі на Луб'янці відбулася доленосна зустріч, про яку одна з газет згодом напише так: “Знайомство слідчого ВЧК Станіслава Францевича Реденса з тов. Дзержинським почалася несподівано. Роботи у слідчого було багато. Тов. Реденс уже забув – скільки безсонних ночей він провів за матеріалами слідства. І ось якось о 2 - 3 годині ночі відкрилися двері і в кімнату, де працював Реденс, увійшов високий худорлявий Дзержинський: “Ви, я бачу, любите працювати. Переходьте до мене, будете моїм секретарем”. Відтоді тов. Реденс надовго зв'язує своє життя з життям Дзержинського”⁶.

Постановою ЦК РКП(б) 1 січня 1919 р. була призначена партійно-слідча комісія на чолі з Ф. Дзержинським та Й. Сталіним “для докладного розслідування причин здачі Пермі, останніх поразок на Уральському фронті, з'ясування всіх обставин, що супроводжували це явище”⁷. Разом із головою ВЧК на Східний фронт виїхав і його особистий секретар. Останній, під час цієї поїздки, познайомився з дружиною Сталіна Н.С. Аллілуєвою, а через неї – з її старшою

сестрою, технічним секретарем Раднаркому. Між С. Реденсом та Ганною Сергіївною Аллілуєвою відразу спалахнуло шалене кохання. На той час Станіслав Францевич вже був одружений та мав сина. Він довго не міг визначити сімейні орієнтири, але почуття до Г. Аллілуєвої виявилися сильнішими, і у квітні 1920 р. вони одружилися. Ганна народила йому двох синів: у 1929 р. – Леоніда, у 1935 р. – Володимира. Зі своєю першою родиною у С. Реденса склалися нормальні стосунки і його первісток часто бував у нього вдома, а ось з матір'ю та старшим братом, які виїхали до Варшави, ніяких зв'язків не підтримував⁸.

Секретарем голови ВЧК С. Реденс працював до весни 1919 р., а потім був відряджений на чекістську роботу в Україну. Працював завідувачем юридичним і слідчим відділом Одеської губЧК, членом Колегії Київської губЧК⁹. У Києві він входив до складу інспекції народного комісаріату внутрішніх справ УСРР і мав право “здійснювати ревізії діяльності відділів і видавати загальні вказівки; виступати на засіданнях Виконкомів і відділів від імені Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і вносити пропозиції про зміщення відповідальних осіб; приймати скарги і заяви на дії представників місцевої влади; вживати заходи до організації шкіл радянських працівників; намічати кандидатури кореспондентів НКВС на затвердження Виконкомів і Наркомвнусправ; залучати відповідальних працівників для роботи у центрі; користуватися прямим дротом”¹⁰.

Після відступу червоних з України С. Реденс знову працює на Луб'янці, а 6 березня 1920 р. призначається головою Одеської губернської ЧК¹¹. Ситуація у місті була дуже складною. Під час денікінської окупації багато місцевих комуністів змушені були переховуватися від білого терору у торговців та кримінальників і, як відзначалося в одному з чекістських документів, ці більшовики «після повернення радянських військ опинилися «у боргу» у цих ворогів радянського ладу. Одеські спекулянти і навіть бандити широко користувалися цією слабкістю місцевих робітників. Робота Одеської губернської ЧК весь час стикалася з проханнями за окремих заарештованих. Потрібно було прислати до Одеси нових рішучих комуністів, не пов'язаних ніякими «особистими відносинами» і лише тоді з'явилася можливість направити роботу Одеської ЧК на вірний шлях»¹².

Такими “рішучим комуністами” були С.Ф. Реденс, його заступник М.А. Дейч та начальник особливого відділу Л.М. Заковський. Вже своїм першим наказом новий голова розпустив міжпартійну комісію при Одеській губЧК та заборонив “всім співробітникам з'являтися на службу з розфарбованим обличчям та підведеними

очима”. Суворими були і наступні накази: “Мною було замічено, що співробітники ОГЧК (Одеської губ. ЧК – Авт.) дуже часто клопочуть за арештованих. Нагадую, що такі явища неприпустимі і співробітники, які клопочуть за якихось арештованих будуть мною притягатися до відповідальності”; “Пропоную всім робітникам-комуністам працювати під своїм власним прізвищем”; “Співробітникам ОГЧК забороняється звертатися до радянських установ від імені ЧК”; “Попереджаю, що у випадку появи співробітників у нетверезому вигляді, такі будуть засуджені без суду до двох років примусових робіт”¹³.

Дії Реденса викликали обурення у корінних одеситів, які почали скаржитися до Одеського губкому КП(б)У. В одному з подібних звернень була і розповідь про засідання бюро комуністичного осередку. “Вриваються тт. Реденс, Дейч і Заковський. Реденс здійснює крик, що бюро не має права у робочий час збиратися і заявляє, що я вважаю бюро розпущеним”¹⁴. Скаржилася на Станіслава Францевича і співробітниця контрольного відділу губкому, яка намагалася увійти до його кабінету для ознайомлення з роботою чекістів. Голова губЧК заволав: “Ніяких контрольних відділів не знаю і вас прийняти не бажаю!”¹⁵.

В березні 1920 р. до Одеси прибуло ще 79 чекістів з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська, Саратов¹⁶ і робота закипіла. Саме в цей час під Одесою з’явилися українські війська М. Омеляновича-Павленка і почалися випадки масового переходу бійців Червоної Галицької Армії на бік ворога. С. Реденс наказав для профілактики заарештувати 640 галичан, які одужували в одеських шпиталях, у тому числі – 240 старшин¹⁷. Завдяки цим заходам ситуацію було виправлено.

Під керівництвом Станіслава Францевича в Одесі були ліквідовані: підпільна білогвардійська організація грецького консула Серафадіса, яка налічувала до 300 осіб та готувала заколот; підпільна шпигунська організація на чолі з Балаєвим (ховався на квартирі одного з одеських чекістів) та французьким підданним Леляном, яка нараховувала до 30 чоловік; бойова організація штабс-капітана Єрмошенка¹⁸; організація колишнього командира Дроздовського кінного полку полковника Гусаченка; об’єднана врангелівсько-петлюрівська організація, 54 члена якої були розстріляні¹⁹.

Успіхи у боротьбі з контрреволюцією не допомогли С. Реденсу налагодити нормальну роботу з місцевою владою. 26 травня 1920 р. А.В. Луначарський написав з Одеси листа В.І.Леніну, у якому піддав критиці нерішучість місцевого губкому КП(б)У та губвиконкому, та

звернув увагу на відсутність взаємодії цих установ і місцевої ЧК, та просив, щоб “т. Дзержинський приїхав до Одеси та підтримав своїм величезним авторитетом тутешню ЧК”²⁰. Того ж дня С. Реденс відправив звіт А. Луначарського з нарочним до Харкова, а звітний лист потрапив за адресою “Москва, РНК РРФСР. Особисто В.І.Ленін”²¹.

Приблизно ж в ці дні до Одеси прибув представник Цупнадкому В. Балицький і передав С. Реденсу лист Ф. Дзержинського польською мовою, датований 23 травня 1920 р. Голова ВЧК писав: “Все, що я чув про вашу роботу, свідчить, що ви цілком на місці. І я не знаю, чи вдасться нам знайти когось, щоб виконати ваше прохання про заміну. Залізною рукою ви повинні викоренити злочини та різного роду свинство радянських працівників. Балицький в цьому напрямку вже отримав вказівки”²².

Обстеживши роботу Одеської губЧК В.Балицький виявив “необхідність у нагальному розвантаженні місць ув’язнення від заарештованих. З цією метою тут уперше була застосована система організації Судових трійок для швидкого розв’язання справ”²³.

Як робилося “розвантаження”, описувалося у “Одеських оповіданнях” Ісака Бабеля, де С. Реденс, якого письменник добре знав особисто, виведений під іменем Владислава Сімена. В. Сімен без суду та слідства розстріляв головного ватажка одеських бандитів Фроїма Грача, який добровільно прийшов на переговори до “хазяїна ЧК”. Пояснюючи свій вчинок чекісту Боровому, він сказав: “Ти сердишся на мене, я знаю, але лише ми - влада, ми – державна влада, це слід пам’ятати... Дай мені відповідь як чекіст, дай мені відповідь як революціонер, - навіщо потрібна ця людина в майбутньому суспільстві?”²⁴.

Жахливими відомостями про діяльність керованої С. Реденсом Одеської губЧК була переповнена білогвардійська та емігрантська преса. “Щоденно у місті відбуваються облави на контрреволюціонерів, облави та арешти. Достатньо кому-небудь донести, що у сім’ї є родич, який служить у Добровольчій армії, щоб будинок піддався розгрому, а всі члени сім’ї були арештовані. На відміну від минулого року більшовики розправляються зі своїми жертвами швидко, не публікуючи списку розстріляних”. Розстрілюють по 100 чоловік за ніч, трупи возять по місту вантажівками”²⁵.

На початку червня до Одеси завітав Ф. Дзержинський. Його приїзд співпав із загостренням обстановки у місті, де, за словами одеського чекіста П.І. Подзаходнікова щоденно “доводилося вести ліквідацію численних контрреволюційних організацій, які інколи нараховували до кілька сот чоловік”²⁶. Голова ВЧК зумів навести

порядок у місті та від'їхав до Харкова. С. Реденс же ще майже місяць боровся з контрреволюцією в “Південній Пальмирі”, але бажання покинути місто не полишав. Нарешті його мрія здійснилася. У другій декаді липня 1920 р. він здав справи В.І. Яковлеву та виїхав з міста.

Чим займався С. Реденс майже місяць після від'їзду до Харкова, поки що з'ясувати не вдалося. Президія Харківського губвиконкому 18 серпня 1920 р. “прийняла до відома” інформацію про відрядження за вказівкою ЦК РКП(б) голови Харківської губЧК І.А. Меницького та ухвалила рішення “головою губчека призначити т. Реденса”²⁷.

Під керівництвом С. Реденса харківські чекісти ретельно розробляли есерів-інтернаціоналістів та збиралися арештувати всіх членів їх всеукраїнської конференції, яка розпочала свою роботу 5 вересня 1920 р. Втім вже на другий день всі есери були заарештовані співробітниками Цупнадкому. Останні не повідомили С. Реденса про цю акцію та, по суті, зірвали операцію, не з'ясувавши всіх намірів політичних опонентів. Цупнадком і надалі брутально втручався у справи Харківської губЧК. Наприклад, вилучив всі розробки по анархістам “не лишивши в Губчека” навіть ніяких копій²⁸. З правими есерами вийшло краще – 20 жовтня після трьохмісячної розробки співробітниками С. Реденса “взяли” 20 осіб²⁹.

З ліквідацією фронту та переходом УСРР до державного будівництва Цупчрезком стала пристосовувати свій апарат до “нових бойових завдань на економічному фронті. Робота, яка проводилася раніше у цій області повинна була посилитися. З'явилася необхідність у пошуку нових рішучих заходів і засобів, щоб глибоко проникнути у виробниче життя”. Одним із таких засобів, спрямованим на боротьбу з бюрократизмом, була організація С. Реденсом при ХГЧК робочої групи з робітників, присланих з заводів та фабрик. Ознайомившись з роботою ЧК, робітники (половина з яких була позапартійними), стали виступати серед широких мас робітників та пропонували звертатися до них з усіх питань, пов'язаних із негараздами заводського життя. Головним питанням, яке турбувало харківських робітників, було незадовільне харчове постачання. Цукеркова фабрика Жукова, що мала потребу у паливі та цукрі, через свого представника добилася через свого представника прискорення отримання продуктів. Таким же шляхом був виданий керосин на заводах “ЕВК” і на заводі Гельфріхсаде. Представники робочої групи зуміли погасити невдоволення робітників “ЕВК” виданою мерзлою картоплею та інцидент на електричній станції через невидачу спеціального одягу. Водночас представники робітничої групи цікавилися всіма справами губЧК, де у якості обвинувачених проходили робітники. Деякі з цих

справ С.Реденс передавав на розгляд робочої групи. “Товаришів по класу” до кримінальної відповідальності не притягали, але виключали з профспілки на різні терміни, поміщали на “чорну дошку”, виносили догани на зібраннях, позбавляли виборчого права і т.п. Робочою групою за два місяці самостійно було розглянуто 15 справ, за якими було заарештовано 18 чоловік, більшість з яких звинувачувалася у крадіжках³⁰.

У Харкові С. Реденсу, на відміну від Одеси, вдалося знайти порозуміння з губернською владою і конфліктів майже не виникало. До “гострих” можна віднести хіба що такі постанови Харківського губвиконкому: “наказати голові губчека категорично заборонити втручатися в господарське життя відділів губвиконкому” (4 вересня)³¹; “запропонувати т. Реденсу роз’яснити всім повітовим бюро, що вони є відділами при повітовій міліції та підпорядковуються повіт виконкомом” (15 вересня)³²; “запросити губчека про причини арешту членів правління Охтирського сільгоспу” (4 листопада)³³; “категорично заборонити” губчека та губернському відділу по охороні здоров’я “проводити будь-які реквізиції на складах” (20 листопада)³⁴.

В Харкові, як і в Одесі, С. Реденсу довелося займатися питанням розвантаження тюрем. Під його головуванням 24 жовтня 1920 р. відбулося засідання колегії губчека “по перегляду справ ув’язнених на предмет застосування амністії 3-ї річниці Жовтневої революції” – було розглянуто справи на 153 осіб, переважна більшість з яких була відпущена на волю. М.І. Штейнберг-Ніколаєв, засуджений на смерть “за самозванство, здирництво, хабарництво та гульню”, замість кулі отримав 15 років концтаборів³⁵. Довелося С. Реденсу звільнити з в’язниці і власного тестя С.Я. Аллілуєва, арештованого особливим відділом XIV армії³⁶.

У грудні 1920 р. Станіслав Францевич був відряджений до Сімферополя на посаду голови Кримської ЧК. Коментуючи це призначення газета “Известия” згодом писала: “Реденс у двадцятому році приходив вслід за частинами Червоної Армії на згарище врангелівських таборів, щоб залізною рукою вимести з Криму білогвардійське охвістя”³⁷.

Червоний терор на півострові спочатку проводили співробітники армійських особливих відділів. Лише Кримської ударною групою під керівництвом заступника начальника особливого відділу Південно-західного фронту Ю.Г.Євдокимова “було розстріляно до 12000 чоловік”.³⁸ З’ясувати долю якоїсь конкретної людини після такої інтенсивної роботи армійських чекістів було дуже важко. Отже, не дивно, що на запит відомого російського літератора І.С.Шмельова

про свого сина, Реденс відповів, пожавши плечима: “Чого ви хочете? Тут, у Криму, була така каша!”³⁹.

У Криму, який до цього знаходився під контролем армійських особливих відділів, С. Реденсу довелося, по суті, заново організувати роботу територіальних органів надзвичайної комісії, розбиратися з тими “підозрілими елементами”, хто вцілів після роботи Кримської ударної групи та боротися з бандитизмом. Інспектори, які приїздили на півострів, відзначали “залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпає населення”; робили висновки, що “вся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувала робітничі та татарське населення”⁴⁰.

Комendanтом Кримської ЧК, до службових обов’язків якого входило і виконання смертних вироків, був І.Д. Папанін – майбутній знаменитий полярник та двічі Герой Радянського Союзу. У споминах він писав, що “Реденс суворий, але справедливий. Нікому не потурав, органічно не виносив навіть найменших проявів панібратства та хамства... Люди цінували його за людські якості, твердість, заклопотаність. Він не любив давати обіцянки. Якщо що – відразу відмовляв”. Згадує І. Папанін і випадок, коли двоє чекістів, викритих у привласненні конфіскованих коштів, дістали від колегії Кримської губЧК “найсуворіший вирок”. Побачивши, що комендант дуже нервує та переживає, аж температура підскочила (воно не дивно, адже розстрілювати довелося своїх, а не якусь “контру”), С. Реденс прийшов до нього та роз’яснив, що суддя, який не здатний карати, сам кінець кінцем стає злочинцем. На його думку шадити злочинців – шкодити чесним людям, а найвеличніша твердість – це найвище милосердя, і саме в цьому полягає революційний гуманізм⁴¹.

Влітку 1921 р. Реденс виїхав до Москви, де з 12 липня працював заступником начальника, а з 5 вересня – начальником Адміністративно-організаційного управління ВЧК. Це управління займалося обліком та розподілом співробітників ВЧК і місцевих органів, виховною роботою, переміщенням співробітників із одного підрозділу в інший, організацією роботи ВЧК, інструктажами та інспекцією. Управління складалося з двох відділів: адміністративного та організаційного⁴². Крім того, С. Реденс розробляв багато документів, регламентуючих діяльність підрозділів ВЧК – ГПУ⁴³, і тому з повним правом може вважатися одним із фундаторів органів радянської держбезпеки. Збереглося чимало фотографій 1921 – 1922 рр., на яких він зображений завжди поряд з Ф. Дзержинським.

На Луб'янці С. Реденс працював до 11 вересня 1922 р. – дня свого призначення на посаду начальника Кримського обласного відділу ГПУ. Однією з перших справ, якою довелося займатися йому у Сімферополі була організація висилки за кордон видатного російського мислителя отця Сергія Булгакова⁴⁴. Чимало клопоту завдали Станіславу Францевичу і так звані “татарські буржуазні націоналісти”⁴⁵. Взагалі ж за офіційними даними Кримським ГПУ у другій половині 1922 р. було заарештовано 1333 особи, у 1923 р. – 2356, у 1924 р. – 2636 осіб⁴⁶. Оцінюючи друге кримське пришествя С. Реденса, одна із газет писала: “Він викрив велику монархічну змову і за це одержав нагороду – орден Червоного Прапора”⁴⁷. Найвищу нагороду країни Станіслав Францевич отримав 20 листопада 1925 р. На той час на його грудях вже красувався знак “Почесний працівник ВЧК-ДПУ” за № 24 і був він вже цивільною людиною.

У червні 1924 р. С. Реденса переводять на господарську роботу та призначають помічником голови Всесоюзної Ради народного господарства (ВРНГ) Ф. Держинського та секретарем Президії ВРНГ СРСР. З Феліксом Едмундовичем Станіслав Францевич працює до останніх хвилин його життя (26 липня 1926 р. Держинський помер у нього на руках⁴⁸). Потім стає керуючим справами Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР та секретарем колегії Наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР – Центральної Контрольної Комісії ВКП(б). Для того, щоб краще розумітися у господарських питаннях С. Реденс, який мав за плечима лише підпільний гурток політичної економії, став відвідувати Інститут червоної професури.⁴⁹ Але закінчити навчання йому не судилося.

Станіслав Францевич 10 листопада 1928 р. був призначений повноважним представником ОГПУ по Закавказькій Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці (ЗРФСР), до якої входили Азербайджанська, Вірменська та Грузинська РСР, а 26 жовтня 1929 р. він став ще і членом Колегії ОГПУ СРСР⁵⁰.

Свою роботу в Тбілісі, де розташовувалася резиденція повпредства ОГПУ ЗРФСР, С. Реденс розпочав з розслідування злочинної діяльності керівництва азербайджанського ДГУ. В ніч на 1 липня 1927 р. п'яний заступник голови ДГУ АзСРР С. Горобченко, вийшовши з пивної, в'язався у бійку з робітниками, під час якої отримав удар пляшкою по голові. Р. Султанов, який завдав цей удар, був затриманий чекістами та тієї ж ночі, за пропозицією начальника секретно-оперативної частини Я.М. Йоссема-Мороза, розстріляний. 20 лютого 1929 р. справа про свавільний розстріл робітника розглядалася на засіданні Закавказького крайового комітету партії, який ухвалив

рішення, що С. Реденс провів розслідування об'єктивно та принципово. Втім, керівники Компартії Азербайджану на чолі з першим секретарем Л.І. Мірзояном, рятуючи честь мундиру, взяли під захист чекістів. С. Реденса викликали для пояснень у Москву до секретаря президії ЦКК Є.М. Ярославського. У сварці з азербайджанськими товаришами С. Реденса підтримав Г.К. Орджонікідзе, якому повперед ОГПУ по ЗРФСР надсилав компромат на керівництво республіки, відзначаючи, що ті “втратили партійне обличчя, діяли як справдішні обивателі, забувши про те, які обов'язки поклала на них партія”. С. Реденс писав, що голова ГПУ АзСРР Н. Різаєв доручив своєму шурину... задушити свою дружину. Коли ця спроба зірвалася, то Л.І. Мірзоян та голова РНК АзСРР Г.М. Мусабеков зам'яли цю справу, заплативши жінці Різаєва 4500 карбованців і відправивши її до Ленінграду. Голова ГПУ АзСРР до того ж отримував зарплатню в трьох місцях. С. Реденс писав, що збирається усунути Н. Різаєва з роботи, та просив прислати комісію ЦК ВКП(б). “Як би я знав, що в цьому прекрасному краї складеться така обстановка, я б ні за які блага сюди не приїхав” – завершував він свого листа. І хоча президія Закавказького крайкому ВКП(б) засудила помилкові дії азербайджанського керівництва, перші особи республіки відбулися легким переляком. Н. Різаєв пішов з посади за власним бажанням, а Л. Мірзояна відкликали у розпорядження ЦК ВКП(б)⁵¹ та призначили секретарем Пермського окружкому ВКП(б).

Ініціатор розстрілу Султанова Іоссем-Мороз “за перевищення влади” колегією ДПУ ЗРФСР був засуджений до 7 років позбавлення волі та виключений з партії. Будучи формально ув'язненим, він з 2 листопада 1929 р. очолював Ухтинську експедицію ОГПУ (пізніше реорганізований у Ухтинсько-Печорський табір)! На цій посаді він пропрацював до 1938 р. 18 вересня 1931 р. Іоссем-Мороз був відновлений у партії, у 1935 р. отримав звання старшого майора державної безпеки⁵² та патрунував ув'язненого Остапу Вишню⁵³.

Закавказзя в той час було справжньою “гарячою точкою”, у якій постійно спалахували селянські повстання. У березні 1929 р. в Аджарії відбулося заворушення, приводом якого стало намагання закрити медресе та зобов'язати всіх місцевих жінок зняти чадру. Голова ГПУ Грузії Л.П. Берія був категорично проти таких радикальних заходів у боротьбі з релігією, втім керівництво Аджарії його не послухало. Запобігти повстанню не вдалося і голові грузинських чекістів довелося безпосередньо керувати його придушенням. Л. Берія 6 квітня 1929 р. доповів С. Реденсу про події в Аджарії, на якій повперед ОГПУ лишив надпис: “Ця доповідь, яка пояснює з точки зору ГПУ Грузії причину

подій в Аджаристані, та висновки настільки вичерпуючі, що спеціальної доповіді з цього питання ЗакГПУ робити не буде, цілком солідаризуюсь з цією доповіддю”⁵⁴. Начальник Грузинського ГПУ Л. Берія, який за сумісництвом обіймав ще і посаду начальника секретно-оперативного управління ГПУ ЗРФСР, був дійсно висококваліфікованим оперативним працівником, добре знав місцеву обстановку та своєчасно приймав необхідні запобіжні заходи. Він і став головним радником С. Реденса.

З моменту розгортання кампанії по колективізації робота органів ГПУ ЗРФСР мала цілком винятковий за своєю напругою характер. С. Реденс та Л. Берія 11 березня 1930 р. направили телеграму заступнику голови ОДПУ СРСР Г. Ягоді про антиколгоспний рух у регіоні. Вони сповіщали про вжиті заходи (підсилення апарату ГПУ на місцях, організацію оперативних груп, створення загонів комунарів, залучення міліції для оперативних дій, зміцнення охорони кордону) та пропонували нагальні заходи приборкання непокірних (вилучення ініціаторів заворушень “не зупиняючись перед рішучим придушенням опору”; передачу ГПУ “як мінімум” 1000 червоноармійців; виділення 30 легких кулеметів, 500 гвинтівок, 500 гранат і 300000 набоїв)⁵⁵.

Краще за всіх впорався з придушенням антиколгоспних настроїв Л. Берія, бо “з повною відповідальністю потрібно відзначити, що якщо при всьому тому небувалому збудженні антиколгоспного руху, яке охопило більшість районів Грузії, остання на своїй території не мала жодного виступу, жодного повстання, то цьому, насамперед, зобов’язані своєчасно прийнятим заходам і швидким діям керівництва ГПУ”⁵⁶.

Більш неспокійно було в інших закавказьких республіках, особливо в Азербайджані. Тут, у квітні 1930 р. антиколгоспний рух у Нухінській окрузі переріс у збройне повстання. Повстанці захопили місто Нуха, ряд великих аулів, комунікації на протязі 200 кілометрів та активізували діяльність у Закатальському районі. Придушенням повстання керував заступник голови ГПУ Грузії Т.І. Лордкіпанідзе з червоноармійською групою. Чекісту вдалося прорватися скрізь вороже кільце до міста Закатали та три дні утримувати його до прибуття підмоги. Після переходу у контрнаступ армійські частини разом з чекістами і завдали повстанцям ряд нищівних ударів. Втрати повстанців склали забитими та пораненими 243 громадян, ще 250 осіб потрапило у полон. Ще через кілька днів війська ОГПУ у районі верхів’я ріки Іорі ліквідували великий повстанський загін, 10 членів якого забили, 42 захопили у полон⁵⁷.

Повстання в Азербайджані набуло таких розмірів, що місцева влада була не в змозі самостійно його ліквідувати. З Москви прибули

підрозділи окремої дивізії особливого призначення імені Дзержинського під командуванням М.П. Фриновського. Воїни-дзержинці діяли рішуче та нещадно, а їхній комдив, який особисто водив їх в атаки, зажив такої слави, що його вирішено було залишити у Баку головою республіканського ГПУ⁵⁸. Саме М. Фриновському наприкінці 1930 р. вдалося ліквідувати велике повстання в Гянджському повіті, очолюване колишнім членом мусаватистського парламенту Г. Ахундом. Чекисти в селах брали заручників, а учасників повстання та їх посібників розстрілювали на місті. 9 грудня вдалося забити і Ахунда⁵⁹. Так званий “політичний бандитизм” спостерігався у Закавказзі ще довго. Тільки взимку 1931 р. у південних районах Грузії військові підрозділи під командуванням Т. Лордкіпанідзе розбили 7 повстанських загонів (32 чоловіки загинуло, 33 захоплено у полон)⁶⁰.

Про роботу С. Реденса у Закавказзі у 1930 р. красномовно свідчать результати роботи судової трійки при повпредстві ОГПУ, на засіданнях якої було розглянуто справи на 6275 чоловік, 352 з яких були страчені, 4739 засуджені до різних термінів ув'язнення, 802 заслані, 382 вислані⁶¹.

Ще одним непростим завданням, яке довелося розв'язувати Станіславу Францевичу, була боротьба з антирадянськими партіями – дашнаками та грузинськими меншовиками (меками). Меки, незважаючи на жорстокий розгром, завданий чекистськими операціями 1927, 1928 і 1929 рр., арешти кількох складів ЦК, керівників підпільних комітетів та активістів, постійно поповнювалися новими кадрами. Боролися і з прихильниками Л. Троцького. Наприкінці 1929 р. лише в Грузії було ліквідовано 7 нелегальних троцькістських центрів, заарештовано близько 800 чоловік троцькістського активу, ліквідовано підпільну друкарню. Із загальної кількості арештованих троцькістів понад 600 чоловік шляхом обробки вдалося розкласти і лише 164 чоловіка довелося вислати “як непримиримих”⁶².

Після так званого “шахтинського процесу” всією країною прокотилася хвиля судових процесів проти “старих” фахівців. Одна з таких справ про шкідництво виникла у Баку на підприємстві “Азнафта”, але спочатку чекисти ніяк не могли досягти потрібних зізнань. За справу взявся Л. Берія. У листі від 1 жовтня 1929 р. він писав голові Центральної Контрольної Комісії ВКП(б) та наркому Робітничо-Селянської інспекції СРСР Г. Орджонікідзе: “Тов. Реденс на днях повернувся з відпустки, але я вирішив поки у відпустку не їздити, а поїхати до Баку. Потрібно натиснути як слід на цю нафтову справу та не дати йому затяжний характер, як це спостерігалось у відношенні шахтинської справи та інших. Тим паче, що тов. Цоцо

(псевдонім Й.В.Сталіна. – *Авт.*) у розмові з тов. Реденсом якимось виказав сумнів, чи зможемо ми самі справитися з роботою. Пробуду там місяць, а якщо потрібно, і більше, але справу закінчу та всі нитки шкідництва розкрию”⁶³.

Лаврентій Павлович слово дотримав. У черговому листі до Г. Орджонікідзе від 13 травня 1930 р. він пише, що “слідство по шкідництву в “Азнафті” просувається форсованим темпом”. Якими методами отримувалися щиріші відомості тепер добре відомо. Відчуваючи їх хиткість, Лаврентія Павлович тут же повідомляє: “За вашим завданням про перевірки заяви Ф.Рустамбекова (старший технічний директор “Азнафти”. – *Авт.*), до Баку виїхав тов. Реденс. Результатів поки що не маю. У всякому випадку повинен заздалегідь сказати, що ніякого насилля над Рустамбековим не було, що всі свої показання він писав власноручно. Всі наявні матеріали слідства викривають його як крупнішу фігуру шкідницької організації”⁶⁴.

Далі Л. Берія просить відпустити його на навчання або перевести в інше місце, оскільки “апарат Грузинського ГПУ і в центрі і на місцях налагоджений і працює настільки чітко, що любий товариш, який очолить його після мене, справиться з ситуацією. Апарат Азербайджанського ГПУ в центрі також налагоджений. Зміцнюється зараз і апарат Вірменського ГПУ шляхом направлення туди нових робітників. Тов. Реденс вже достатньою мірою орієнтується в нашій обстановці і вільно справиться з роботою... З моїм ім'ям починають пов'язувати всі історії, які коли-небудь були у Грузії та взагалі у Закавказзі. Пішов тов. Л. Картвелішвілі – винили мене. Пішов тов. Мамія – вказували на мене. Зняли бакинських товаришів – знову я тут”⁶⁵.

Ми не даремно навели цього листа Лаврентія Павловича, оскільки від'їзд С.Ф.Реденса навесні 1931 р. з Тбілісі до Мінська всі знову будуть пов'язувати з його ім'ям. У спогадах, М.С.Хрущов пише, що Л. Берія вирішив “вигнати Реденса з Грузії, оскільки не бажав, щоб у Сталіна були звіди інформатори окрім нього, Берії. І він доручив своїм людям заманити Реденса в якийсь кабачок. Вони використовували його слабкість, точніше шкідливу звичку, напоїли, потім вивели та кинули на вулиці у стічну канаву. Мимо їхала міліція та побачила, що Реденс валяється у такому вигляді, доповіли по інстанції. І справа поїхала! Поставили питання перед Сталіним, що Реденс дискредитує себе”⁶⁶.

Трохи іншу інтерпретацію п'яної пригоди С. Реденса наводить його син Володимир Алілуєв: “Мати мені потім розповідала, що батьку було непросто працювати в Грузії і вона, як могла, прикрашала та пом'якшувала ці труднощі. Особливо йому докучали часті застілля

та багаті пиятики. Пити він не любив і всіляко намагався цих застіль уникати. Але одного дня, під новий рік, Берія зі своїми людьми добряче напоїли мого батька, роздягли його і в такому вигляді пустили додому пішки. “Жарт” удався. Після цього “жарту” працювати у Закавказзі на посаді повноважного представника ОГПУ та голови ГПУ батько вже не міг”⁶⁷.

Як би там не було, але у березні 1931 р. С. Реденса призначають повноважним представником ОГПУ по Білоруському Військовому Округу та головою ГПУ Білоруської СРР⁶⁸ (за іншими даними це призначення відбулося 17 травня 1931 р.⁶⁹). У Мінську Станіславу Францевичу довелося займатися в основному питаннями масової депортації населення. У травні бюро ЦК КП(б) погоджується з пропозицією ГПУ про виселення з республіки чергової партії куркулів, а ще через три місяці партійне керівництво республіки просить за поданням чекістів дозволу у Москви на виселення з Білорусі ще 3000 родин⁷⁰. Правда здійснювати цю операцію буде вже новий голова білоруського ГПУ Г.П. Матсон.

С. Реденс же 25 липня 1931 р. стає головою ГПУ УСРР та повноважним представником ОГПУ по Україні замість призначеного третім заступником голови ОГПУ СРСР В. Балицького⁷¹. Слід відзначити, що в Україні добре пам’ятали заслуги Станіслава Францевича і на честь десятиріччя органів ВЧК-ГПУ у 1927 р. нагородили орденом Трудового Червоного Прапора УСРР⁷². Згодом згадують про С. Реденса і в Тбілісі – 7 березня 1932 р. він отримує орден Трудового Червоного Прапора ЗРФСР.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 3 серпня 1931 р., на якому був присутній і В. Балицький, розглянули питання “Про Колегію ГПУ УСРР” та ухвалили постанову: “Прийняти таку пропозицію про склад колегії ГПУ УСРР: 1. Реденс – голова. 2. Карлсон – заступник голови. 3. Леонюк – член колегії. 4. Мазо – член колегії. 5. Бачинський – член колегії. 6. Ємельянов – член колегії”⁷³.

З приводу від’їзду В. Балицького до Москви на посаду заступника голови ОГПУ СРСР В. Менжинський звернувся до українських чекістів зі спеціальним наказом, який закінчувався словами: “Переконаний, що співробітники ГПУ України і в подальшому з такою же чекістською пильністю та стійкістю, під керівництвом випробуваного чекіста та партійця тов. Реденса, будуть боротися з ворогом робітничого класу та його комуністичної партії за справу побудови соціалізму, за перемогу комунізму”⁷⁴.

Незважаючи на те, що 5 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило спеціальну постанову, у якій, зокрема відзначалося:

“Заборонити т.т. Євдокимову, Реденсу, Балицькому та іншим відповідальним працівникам ОГПУ, які пересуваються з місця на місце, брати з собою кого б то не було з близьких їм працівників тих областей та районів, звідки їх переводять”⁷⁵ протягом кількох місяців Україну залишила велика група чекістів-керівників (начальник секретно-оперативного управління І.М. Леплевський; начальник управління прикордонної охорони та начальник особливого відділу М.М. Бистрих; начальник секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Г.С. Люшков; начальник обліково-статистичного відділу та секретар колегії ГПУ УСРР Я.В. Письменний; начальник адміністративного відділу ГПУ УСРР Н.Л. Рубінштейн; начальник відділу кадрів ГПУ УСРР М.С. Бачинський; начальник Вінницького оперсектора ГПУ О.Г. Грозний; начальник Київського оперативного сектора ГПУ В.Т. Іванов; начальник Сталінського оперсектора ГПУ Й.М. Блат та інші). С. Реденсу довелося заново формувати керівний склад ГПУ як у центрі, так і на місцях.

Що являв собою центральний апарат ГПУ УСРР “доби Реденса”? Першим заступником голови ГПУ УСРР продовжував працювати К.М. Карлсон; начальником секретно-оперативного управління та другим заступником голови ГПУ УСРР з серпня 1931 р. працював Ф.Я. Леонюк (переведений з посади начальника Дніпропетровського оперсектора ГПУ); з серпня 1931 р. начальником Управління прикордонної охорони був О.О. Ємельянов (перед цим - помічник начальника цього ж управління); начальником адміністративно-оперативного управління (до його розформування 1 жовтня 1931 р.) продовжував працювати М.С. Бачинський; начальником економічного управління продовжував працювати С.С. Мазо; начальником секретно-політичного відділу з 20 вересня 1931 р. працював Ю.Ф. Кривець (перед цим - помічник начальника Київського оперсектора); начальником особливого відділу ГПУ УСРР та особливого відділу Українського військового округу з серпня 1931 р. по травень 1932 р. працював М.І. Добродицький (перед цим – заступник начальника цього ж відділу), а з травня 1932 р. цю посаду за сумісництвом обіймав Ф.Я. Леонюк; начальником транспортного відділу з грудня 1931 р. працював Ф.С. Друскіс (перед цим – начальник дорожньо-транспортного відділу ГПУ Південно-Західної залізниці)⁷⁶; іноземний відділ з серпня 1931 р. очолював Д.С. Леопольд (перед цим старший уповноважений Особливого відділу ГПУ УСРР); оперативний відділ з липня 1931 р. очолював С.А. Громов-Шмеркін, якого змінив Й.Я. Казбек-Каплан (переведений з посади начальника відділу по обслуговуванню спецпереселенців);

керуючим справами з 7 листопада 1931 р. працював Ю.Д. Елькін (перед цим начальник загального відділу); начальниками відділу кадрів (утворений 1 жовтня 1931 р.) були М.С. Бачинський та С.М. Цикліс (з січня 1932 р.); начальниками міліції працювали О.О. Ємельянов (з листопада 1931 р., за сумісництвом)⁷⁷ і П.В. Семенов (з червня 1932 р.)⁷⁸.

Зазнав змін і склад Колегії ГПУ УСРР. М.С.Бачинський, через призначення заступником повпреда ОГПУ по Центрально-Чорноземній області, у січні 1932 р. вибув з її складу. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило новими членами Колегії С.М. Цикліса (9 березня 1932 р.)⁷⁹, Ф.С. Друскіса (23 червня 1932 р.)⁸⁰ та П.В. Семенова (10 липня 1932 р.)⁸¹.

Що стосується територіальних відділів ГПУ УСРР, то слід нагадати, що з вересня 1930 р. по лютий 1932 р. територія республіки була розбита на дев'ять оперативних секторів, начальниками яких були: у Харкові - Я.К. Краукліс (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та П.С. Мулявко (грудень 1931 р. – лютий 1932 р.); у Сталіно - Й.М. Блат (вересень 1930 р. – жовтень 1931 р.) і М.М. Тимофєєв (жовтень 1931 р. – лютий 1932 р.); у Києві - В.Т. Іванов (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та О.Б. Розанов (грудень 1932 р. – лютий 1932 р.); у Дніпропетровську - Ф.Я. Леонюк (вересень 1930 р. – серпень 1931 р.) та Я.К. Краукліс (грудень 1931 р. – лютий 1932 р.); у Одесі: Ю.М. Перцов (вересень 1930 р. – лютий 1932 р.); у Вінниці - О.Г. Грозний-Сафес (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.); у Житомирі - П.В. Семенов (вересень 1930 р. – лютий 1932 р.); у Полтаві - О.Б. Розанов (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.) та М.Б. Корнєв (січень – лютий 1932 р.); у Сумах - В.Я. Лєвоцький (вересень 1930 р. – грудень 1931 р.).

У 1932 р. через утворення в Україні областей, у різний час були організовані обласні відділи ГПУ, начальниками яких були: у Вінниці - В.Я. Лєвоцький (з лютого 1932 р.) і Д.М. Соколинський (з листопада 1932 р.)⁸², у Дніпропетровську – Я.К. Краукліс (з лютого 1932 р.), у Києві – О.Б. Розанов (з лютого 1932 р.); в Одесі – Ю.М. Перцов (з лютого 1932 р.); у Сталіно – М.М.Тимофєєв (з червня 1932 р.)⁸³ та М.Б. Гроссман (з жовтня 1932 р.); у Харкові – П.С. Мулявко (з лютого 1932 р.) та М.М. Тимофєєв (з листопада 1932 р.); у Чернігові – В.А. Двіанінов (з жовтня 1932 р.)⁸⁴. Крім того, С. Реденсу підпорядковувався Молдавський обласний відділ ГПУ, який очолювали І.Б. Шумський (з вересня 1931 р.), Д.М. Соколинський (з травня 1932 р.)⁸⁵ І.Ю.Купчик (з листопада 1932 р.)⁸⁶.

Серед вищеназваного керівного складу ГПУ УСРР “людиною Реденса” з великою натяжкою можна назвати хіба що П. Мулявко,

який до свого призначення в Харків працював начальником економічного управління ГПУ Білорусії.⁸⁷ Робота з “командою Балицького” створювала Станіславу Францевичу певні труднощі. Так, він не отримав інформації від керуючого справами ГПУ УСРР Ю.Д. Елькіна про нюанси господарчої діяльності свого попередника. Згодом останній хвалився друзям, що він “людина Балицького, вірний лише йому і тому нічого не може повідати про нього”⁸⁸ Подібні випадки дозволять пізніше казати С. Косіору, що С. Реденса “вижив з України троцькістський апарат ГПУ УСРР”⁸⁹.

Приїзд С. Реденса в Україну співпав із завершенням слідства у справі “Українського національного центру”, обвинувальний висновок по якому склали заступник начальника секретно-політичного відділу Б.В. Козельський та начальник другого відділку цього ж відділу С.М. Долинський, а затвердив 21 жовтня 1931 р. заступник голови ГПУ УСРР К.М.Карлсон.⁹⁰ За справою “УНЦ” 7 лютого 1932 р. Колегія ОГПУ СРСР до різних термінів ув’язнення засудила 50 чоловік⁹¹. Але кінцевий акт цього сфабрикованого чекістами спектаклю відбувався без голови ГПУ УСРР, оскільки ще 25 листопада 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У надало “т. Реденсу 1,5 місячну відпустку для лікування”⁹².

На роботу Станіслав Францевич повернувся в розпал проведення операції по масовому вилученню валюти у населення, якою безпосередньо керував С.С. Мазо⁹³. Про те, як це робилося в Одесі, доповідав С. Реденсу начальник місцевого облвідділу ГПУ Ю.М. Перцов у листі від 15 травня 1932 р.: “За час масової операції по вилученню валюти (грудень-лютий) Одеським облвідділом було вилучено: чистої валюти – 159615 доларів; 309633 золотих карбованців, 75 % вилучення; коштовностей на суму – 188553 золотих карбованців, 25 % вилучення. Всього: 810173 золотих карбованців. Вилучення, проведені безпосередньо апаратом економічного відділу Одеського облвідділу ГПУ, склали 82,3%. На протязі березня-квітня цього року була проведена друга додаткова операція у наслідку якої було вилучено: чистої валюти – 36198 доларів; 70156 золотих карбованців, 83 % вилучення; коштовностей на суму – 30222 золотих карбованців, 17 % вилучення. Всього – 810173 золотих карбованців. Таким чином, за 5 місяців Одеським облвідділом ГПУ було вилучено: чистої валюти 762000 золотих карбованців, коштовностей 218000 золотих карбованців, всього – 980775 золотих карбованців. У лютому місяці цього року мною особистим листом на ваше ім’я було порушено клопотання перед Вами про нагородження деяких робітників, що виявили себе найбільше. З вищенаведених цифр видно, що друга

операція була також успішно проведена, як і перша, незважаючи на те, що робота проходила у більш важких і напружених умовах ... Вважаю за необхідне порушити клопотання про нагородження начальника економічного відділу Одеського облвідділу т. Рейхмана Значком "Почесного чекіста". Реденс ознайомився з листом і наклав резолюцію "Т. Мазо і т. Цикліс прошу Вас проробити це питання. Я згодний з тим, що ряд товаришів необхідно нагородити."⁹⁴

Окрім "економічних злочинців", діставалося троцькістам. Так, під керівництвом помічника начальника секретно-політичного відділу Донецького обласного відділу ГПУ М.М. Герзона були розгромлений "троцькістський контрреволюційний актив в Донбасі (справи Луганського інституту народної освіти, організації в Артемівському, Слов'янському та Лисичанському районах)",⁹⁵ опозиціонерам (Б.В. Козельський провів "справу харківської групи "марксистів-ленінців")⁹⁶ і навіть вірменським націоналістам (під Харковом оперуповноваженому оперативного відділу ГПУ УСРР Л.О. Чернову "вдалося таємно зняти видних дашнаків у кількості 3-х чоловік, один з яких нелегально перейшов кордон з Персії")⁹⁷

Головним же напрямком діяльності С. Реденса, як голови ГПУ УСРР, була боротьба за виконання сталінського плану хлібозаготівель. Про питання, які йому доводилося розв'язувати, красномовно свідчать витяги з постанов українського політбюро ЦК КП(б)У:

23 квітня 1932 р.: "1. Категорично заборонити областям і районам під страхом найсуворішої відповідальності, використання для будь яких місцевих потреб мірчука, що є зараз єдиною джерело для централізованого постачання. Доручити тт. Реденсу і Полякову дати директиву з цього приводу лінією ГПУ та прокуратури... 4. Вважати за потрібне вжити в зв'язку з Першим травня ряд заходів як з постачання, так і зарплати. Розробку цих заходів доручити комісії в складі тт. Зайцева (секретар ЦК КП(б)У. – *Авт.*), Реденса, Терехова (секретар ЦК КП(б)У та Харківського міському партії. – *Авт.*), Сапова (нарком постачання УСРР. – *Авт.*), Певзнера (управляючий Всеукраїнською конторою Держбанку)⁹⁸.

26 липня 1932 р.: "Доручити комісії в складі тт. Любченка (секретар ЦК КП(б)У. – *Авт.*), Реденса, Степанського (уповноважений Комітету заготівель Ради Праці і Оборони СРСР. – *Авт.*), Сапова розробити практичні заходи для безумовного проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) і РНК Союзу про те, що беззаборонна торгівля хлібом може проводитися лише після 15 січня, тобто після виконання плану хлібозаготівель"⁹⁹.

Зрозуміло, що виконання плану хлібозаготівель супроводжувалося масованим ударом по ворогам радянської влади на селі. За перших вісім місяців 1932 р. ГПУ УСРР ліквідувало 858 групових справ по сільському терору та сільській контрреволюції, а обласні відділи ГПУ УСРР лише з 1 липня по 1 листопада заарештували 19297 осіб (5977 по груповим справам, 12250 як одинаків)¹⁰⁰.

Однією з таких групових справ була справа “Української революційно-демократичної спілки”, яка нібито готувала збройне повстання восени 1932 р. Керував слідством начальник секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ГПУ Д.М. Медведєв - майбутній Герой Радянського Союзу. 19 членів цієї вигаданої організації розстріляли, а 55 чоловік засудили до різних термінів покарання.¹⁰¹

Плідно працювали і інші чекісти. Так, Б.В. Козельський “у 1932 р. брав активну участь у викритті низки повстанських організацій, одна з яких була зв’язана з 2-м відділом польського генерального штабу та мала значну кількість динаміту та балонів з отруйними речовинами. Динаміт та балони були вилучені при ліквідації організації”,¹⁰² а М.М. Герзон “у 1931-1932 рр. успішно ліквідував ряд крупних контрреволюційних повстанських організацій у Донбасі (справи “Топографи”, “Підривники”, “Брати”)¹⁰³.

Втім, ці цифри не задовольняли Й.Сталіна, який у листі від 11 серпня 1932 р. писав секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу, що “справи на Україні вкрай погані... Погано за лінією ГПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій та своєрідній республіці, як Україна... Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, ха - ха) перебуває немало, (так, немало) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті прямих агентів Пілсудського”. Генсек вважав за доцільне “перевести на Україну Балицького на посаду голови українського ГПУ ... залишивши його заступником голови українського ГПУ, а Реденса зробити заступником Балицького по Україні”¹⁰⁴.

Відчуваючи постійний тиск з боку Москви політбюро ЦК КП(б)У вимагало від голови республіканського ГПУ підсилення репресій. Вже до середини листопада в республіці заарештували 766 працівників сільського господарства, в тому числі чимало голів колгоспів, директорів радгоспів, керівників середньої ланки¹⁰⁵. Політбюро ЦК КП(б)У 18 листопада 1932 р. ухвалило постанову:

“1. Доручити т. Реденсу спільно з т. Косіором розробити до 23 листопада спеціальний оперативний план ліквідації основних куркульських і петлюрівських контрреволюційних кубел, у першу чергу, в Павлоградському, у групі Уманських і Білоцерківських районів, а також у групі районів навколо міст Борзни та Мени (Чернігівська область). 2. Одночасно повинна бути підсилена робота ГПУ України по зняттю в містах ідеологів та організаторів саботажу та зриву виконання державних завдань, виявлених органами ГПУ. 3. Зобов'язати ГПУ вилучення та засудження найбільш злісних рахівників і бухгалтерів колгоспів, які зривають виконання плану здавання хліба та організують розкрадання колгоспного хліба. Охопити цією операцією до 300 чоловік, сконцентрувавши удар по найбільш важливих для успіху хлібозаготівель районах і колгоспах... 4. Вся робота ГПУ з ліквідації контрреволюційних кубел та розгрому куркульських угруповань, які активно проводять боротьбу проти здавання хлібу, повинна проводитися разом із відповідною організаційно-політичною роботою партійних організацій на селі”¹⁰⁶.

Для виконання партійного наказу вже наступного дня С. Реденсом була проведена нарада з начальниками обласних відділів ГПУ України. Чекісти обговорили деталі операції по виявленню “контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель та інших господарсько-політичних заходів” по якій передбачалося заарештувати 3425 громадян. З них, по лінії “українській контрреволюції” – 1180, по “білій контрреволюції” – 247; по “польській контрреволюції” – 341, по “національній контрреволюції” – 540, по “сільській контрреволюції” – 812, по “церковниках і сектантах” – 420, по “контрреволюційних групах промисловості” – 63, по “шкідництву в сільському господарстві – 135”. По Харківській області планувалося заарештувати 487 громадян. Через три дні голова ГПУ УСРР звернувся до політбюро ЦК КП(б)У з проханням “затвердити накреслені заходи і одночасно дати вказівки обласним партійним комітетам про посилення партійної та радянської роботи, без чого... заходи не будуть мати необхідного та належного результату”¹⁰⁷.

Для полегшення роботи чекістам 21 листопада 1932 р. секретар ЦК ВКП(б) В.М.Молотов, який на той час керував викачуванням хлібу з України, надіслав до політбюро ЦК ВКП(б) шифровку з пропозицією “надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (Косіор, Реденс, Кисельов з ЦКК) на період хлібозаготівель остаточне вирішення питань про вироки до вищої міри покарання”. Цим створювався позасудовий орган, який виносив смертні вироки¹⁰⁸. Сталін такий

дозвіл дав, але в залізну руку свого свояка не вірив і для керівництва чекістською операцією надіслав в Україну В. Балицького. В постанові ЦК ВКП(б) від 25 листопада 1932 р. зазначалося: “Зважаючи на особливу державну важливість швидкого поліпшення роботи органів ОГПУ на Україні та з огляду на наявність у т. Балицького великого досвіду української роботи ЦК ВКП(б) постановляє: запропонувати ОГПУ надіслати у якості особливого уповноваженого ОГПУ на Україні терміном на 6 місяців заступника голови ОГПУ т. Балицького з підпорядкуванням йому повпреда ОГПУ України т. Реденса та всього апарату ОГПУ України, зобов’язавши т. Балицького кожні дві декади подавати до ЦК ВКП(б) коротку доповідь про роботу органів ОГПУ України”¹⁰⁹.

Політбюро ЦК КП(б)У 1 грудня 1932 р. опитом ухвалило постанову: “Зважаючи на відрядження тов. Балицького на довгий час на Україну для посилення роботи ГПУ – внести Пленуму ЦК пропозицію (опитом) обрати тов. Балицького на члена політбюро ЦК КП(б)У”¹¹⁰. Таким чином, С. Реденса, який був лише кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У, підпорядкували Балицькому і по партійній лінії. В. Балицький швидко з’ясував, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор по відношенню до найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських листівок», та зробив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом”. Тому 5 грудня 1932 р. він видав «Оперативний наказ Державному Політичному Управлінню УСРР № 1», у якому поставив підлеглим «основне та головне завдання - нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі”¹¹¹.

Вже 8 грудня 1932 р. С. Косіор рапортував Й. Сталіну, що за листопад і 5 днів грудня “арештовано по лінії ГПУ” 340 голів колгоспів, 750 членів правління, 140 рахівників, 140 бригадирів, 265 завгоспів – вагарів. Крім того, перший секретар ЦК КП(б)У писав: “До листопадових операцій ГПУ через суди пройшло близько 500 справ, які мали відношення до хлібозаготівель і крадіжкам колгоспного хлібу. Але більшість цих справ потрібного результату не дали через часто

невиразні справи... Тільки останні, починаючи з половини листопада, операції ГПУ дали серйозні результати. Викрито та передано до суду 206 групових справ кунацьких і антирадянських елементів, які організовували саботаж хлібозаготівель і розкрадання хлібу”¹¹².

Про зростання репресій 20 грудня 1932 р. рапортував і В. Балицький. Він повідомив, що з 1 липня до 15 листопада у хлібозаготівельних справах було заарештовано 11000 осіб, а з 15 листопада по 15 грудня – 16000. Судовою трійкою (С.В.Косіор, С.Ф.Реденс, О.Л.Кисельов) було засуджено до розстрілу 108 осіб, справи ще на 100 знаходилися на розгляді. Внаслідок обшуків за два тижні грудня 1932 р. було вилучено 11340 тонн збіжжя. Одночасно провадив далі Балицький, чекісти “викрили великі повстанські угруповання польського походження, організовані урядом УНР”, арештували багато колишніх укапівців (Української комуністичної партії), студентів і викладачів київських вузів, працівників українського Трактороцентру. Тільки в колгоспах було виявлено 589 “угруповань, які саботували хлібоздачу та розкладали колгоспи”¹¹³.

Того ж дня за пропозицією Л. Кагановича С. Реденс разом з С. Косіором і П. Постишевим виїхали викачувати хліб з Дніпропетровщини. Партійно-чекістська трійка діяла рішуче і вже через дев’ять днів політбюро ЦК КП(б)У ухвалило за їх поданням такі штрафні санкції для області: “1. Вислати 700 родин з 20-25 сіл основних відстаючих районів. 2. Тт. Карлсону і Реденсу організувати висилку на північ злісних елементів і куркулів (без родин) у кількості 700 чоловік. 3. Скласти список виключених з партії у кількості до 50 для негайної висилки у концтабір”¹¹⁴.

Виконуючи партійні директиви, лише в листопаді 1932 р. – січні 1933 р. органами ГПУ УСРР було ліквідовано 1208 “контрреволюційних колгоспних” груп та заарештовано 6682 особи¹¹⁵. Всього ж у 1932 р., згідно до офіційної статистики ОГПУ СРСР, органами ГПУ УСРР було розстріляно 51926 чоловік, українськими прикордонними загонами – 5450, українськими дорожньо-транспортними відділами – 14198 чоловік. Всього були страчені 71574 особи¹¹⁶.

Політбюро ЦК ВКП(б) 22 січня 1933 р. ухвалило ще один захід щодо України - про запобігання масового виїзду голодуючих селян з республіки. ЦК ВКП(б) не мало сумніву, що поїздки українських селян за хлібом “організований ворогами Радянської влади, есерами та агентами Польщі з метою агітації ... проти Радянської влади. У минулому році партійні, радянські та чекістські органи прогавили цю контрреволюційну затію ворогів” та наказали “ЦК КП(б)У,

Укруднаркому, Балицькому та Реденсу не припускати масовий виїзд селян з України в інші краї та в'їзд на Україну з Північного Кавказу”.

Жорсткі та рішучі дії В. Балицького в Україні (який до речі, у вузькому колі казав про те, що “Косіор разом з Реденсом привели Україну до голоду”¹¹⁷ по виконанню плану хлібозаготівель остаточно надихнули Сталіна на думку про те, що без його “залізної руки” в Україні не обійтись і 17 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) призначило В. Балицького головою ГПУ УСРР¹¹⁸. Що ж стосується Станіслава Францевича, то 20 лютого 1933 р. він був призначений повноважним представником ОГПУ по Московській області. Додамо, що під час роботи в Україні він був нагороджений другим знаком “Почесний працівник ВЧК-ГПУ” на честь п'ятнадцятиріччя органів радянської держбезпеки, а клубу ГПУ в Києві було присвоєно ім'я С. Реденса.

Переведення з України до Москви якщо і було для С. Реденса пониженням по службі, то лише моральним. У чекістській ієрархії ці дві посади були рівнозначними. Станіслав Францевич, як і у Харкові, продовжував носити у петлицях чотири ромби, а після впровадження у листопаді 1935 р. персональних звань став комісаром державної безпеки 1-го рангу (як і В. Балицький). Зате тепер С. Реденс значно наблизився до Кремля. Його постійно залучали для роботи у різноманітних комісіях. Лише у першому кварталі 1934 р. він був членом комісії політбюро ЦК ВКП(б) для розробки проекту про створення НКВС та Особливої наради,¹¹⁹ комісії по оборонним заводам, яка розробляла заходи “захисту від проникнення на них небажаних елементів”¹²⁰.

Набутий в Україні досвід по створенню вигаданих контрреволюційних організацій Реденс успішно застосовував і у білокам'яній. Так, 3 листопада 1933 р. повноважним представництвом ОГПУ по Московській області була викрита та ліквідована диверсійно-терористична організація, яку створив харбінський філіал білогвардійської організації “Братство руської правди”. Мета цієї організації явно не співпадала з її можливостями, що дозволяє сумніватися в її реальності. Основною метою цієї організації були: розв'язання війни між Японією та СРСР, відторгнення від СРСР території Далекого Сходу та організації там білогвардійської держави. Всього у вересні – листопаді 1933 р. московськими чекістами разом із працівниками ОГПУ СРСР було виявлено 114 терористичних організацій і 71 терориста-одинака. По справам було заарештовано 493 чоловіка, вилучено 290 одиниць вогнепальної зброї та шість бомб¹²¹.

У Москві С. Реденс увійшов до найближчого оточення Й. Сталіна і став часто бувати у нього на родинних обідах і вечерях¹²². Дочка Й. Сталіна, Світлана, писала про родичів: “Чоловіка свого Ганна Сергіївна обожнювала, вважала та продовжує вважати найкращим, найсправедливішим і самим порядним чоловіком на землі. Я пам’ятаю лише, що він був дуже вродливий, з живим обличчям, зі сліпучою посмішкою, завжди добрий і веселий з нами, з дітьми. У них було два сини, вродливі напівполяки. Вони зростали добрими та м’якими - у мати, та витончені – у батька. Про Реденса казали, що він був грубий, зарозумілий, не виносив заперечень... Ганна Сергіївна не займалася корисливістю, як це робили інші знатні “чекістські дами”, які одягалися у все закордонне, їй було не до того. “Мій чоловік мене і так дуже кохає” – говорила вона і ніколи не звертала уваги на плітки. Їй постійно туркали у вуха про його зради, хто знає, може він і не був святым, але все це її не чіпляло. Ревнощі були їй не знайомі: “Ах, залиште! Мій чоловік кохає мене, і я кохаю його! Яка мені справа до того, відбувається що-небудь ще або ні?”. І це була не поза, це було щиро, вона вірила в нього”¹²³.

Цікаву характеристику Станіславу Францевичу дав відомий радянський футболіст М.А.Старостін: “Реденс був великий шанувальник спорту і особливо футболу, часто приходив на матчі збірної Москви. Після закінчення гри Станіслав Францевич любив заглянути у роздягальню, ми з ним подовгу обговорювали футбольні проблеми. Мене завжди вражало його вміння слухати співрозмовника та тактовність, з якою він не нав’язливо виказував свою думку. Чарівний, по-справжньому інтелігентний чоловік”.

Згадує у своїх споминах про С. Реденса і М. Хрущов, який пише, що у супроводі начальника УНКВС по Московській області він ходив по московським тюрмам і перевіряв правильність роботи чекістських органів. Хрущов згадував, що це була “жахлива картина” і майже всі в’язні заявляли йому про свою невинність. “Я тут же звернувся до Реденса, а він відповідає: “Товариш Хрущов, вони всі так. Вони все заперечують. Вони просто брешуть”¹²⁴.

Слід відзначити, що М. Хрущов, працюючи у 1936 – 1937 рр. першим секретарем Московського міського комітету ВКП(б), особисто давав згоду на арешти значної кількості партійних і радянських робітників. Він, зокрема, сам направляв документи з пропозиціями про арешт керівних робітників Московської ради та Московського обкому партії. Всього ж за 1936-1937 рр., тобто за час партійного керівництва Микити Сергійовича, Управлінням НКВС Московської області було репресовано 55 741 осіб¹²⁵.

Більшість цих репресій приходить на часи так званої “єжовщини” – періоду з 26 вересня 1936 р. по 25 листопада 1938 р. коли Наркомат внутрішніх справ СРСР очолював генеральний комісар державної безпеки М.І. Єжов. “Залізний сталінський нарком” добре знав свояка Й. Сталіна ще по партійній роботі, оскільки той був делегатом XV (1927 р.), XVI (1928 р.), XVII (1934 р.) з’їздів ВКП(б); XVI (1929 р.) і XVII (1932 р.) конференцій ВКП(б). На XV і XVI з’їздах ВКП(б) обирався членом Центральної Контрольної Комісії, на XVII з’їзді – членом Центральної Ревізійної Комісії ВКП(б)¹²⁶.

Секретар ЦК ВКП(б) М. Єжов знав і про негативне ставлення С. Реденса до тодішнього наркома внутрішніх справ Г. Ягоди. Станіслав Францевич і Генріх Григорович, м’яко кажучи, не любили один одного, та час від часу робили один одному дрібні капості. Так, наприклад у березні 1935 р. Г. Ягода призначив на посаду першого заступника начальника УНКВС Московської області Б.А. Бака (з посади начальника УНКВС Середньо-Волзького краю). Зробив він це всупереч бажанням як С. Реденса, так і самого Б. Бака. Спрацюватися вони не могли, адже за словами дружини Б. Бака Ф.Н.Жаркової “у т. Реденса, старого більшовика, були свої методи роботи, а Бак був сформований по-іншому, йому було важко перебудовуватися. Потім Ягода низько, підло поступив по відношенню до т. Реденса, нав’язавши йому людину, яку він не просив, оскільки у т. Реденс був непоганий молодий працівник, який вже вів фактично роботу заступника кілька років. Ніякі мольби Бака не допомагали”. Питання це розв’язав лише М. Єжов¹²⁷, призначивши комісара державної безпеки 3-го рангу Б.А. Бака начальником УНКВС Північної області.

Граючи на неприязні начальника столичного УНКВС до наркома НКВС СРСР, М. Єжов, ще під час своєї роботи у ЦК ВКП(б) у 1936 р., використовував С. Реденса для фабрикації кримінальних справ в обхід центрального апарату. Начальник секретно-політичного відділу НКВС СРСР, комісар державної безпеки 2-го рангу Г.О. Молчанов не вірив у існування деяких “терористичних організацій”, викритих співробітниками УНКВС Московської області, зате в них вірив Й. Сталін. Він і наказав М. Єжову “прийняти заходи, щоб викрити троцькістський центр, виявити явно невикриту терористичну банду та особисту роль Троцького у цій справі”. Той таємно викликав до себе на дачу заступника наркома внутрішніх справ СРСР, комісара державної безпеки 1-го рангу Я.С. Агранова та дав вказівку втрутитися в цю справу. Останній згодом свідчив, що “розгортання слідства проходило далеко не гладко... Довелося звернутися до дуже важливих матеріалів, які були в Управлінні по

Московській області”. Саме завдяки допитам Ю.О. Дрейцера та Р.В. Пікеля, які Агранов проводив у присутності співробітників московського УНКВС: заступника начальника управління, старшого майора державної безпеки О.П. Радзивилівського; начальника секретно-політичного відділу, капітана державної безпеки Г.М.Якубовича та його заступника, капітана державної безпеки П.Ш.Симановського, і вдалося “розкрутити” справу так званого “антирадянського об’єднаного троцькістсько-зінов’євського центру”¹²⁸. Цей процес дозволив Й. Сталіну розстріляти Г.О.Зінов’єва та Л.Б.Каменєва.

Під час лютнево-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р. С. Реденс виступив з гострою критикою Г. Ягоди, якому закидав відірваність від мас і небажання боротися з троцькістами, зінов’євцями та правими. На підтвердження своїх слів начальник столичного УНКВС навів приклад з протоколом допиту заарештованого “емісара Троцького” Аріна-Лапіна: “Цей протокол надсилаємо т. Ягоді. Він викликає мене, витягує протокол і говорить “Що за огидний протокол ви мені надіслали?”. Я питаю “В чому?” – “Що ви, дурень? Невже Троцький може з такою людиною розмовляти? Що ви думаєте, Троцький, по-вашому артист, чи що?”¹²⁹

Відзначимо, що М. Єжов і надалі використовував співробітників С. Реденса для “прориву” у слідстві. Так, у травні 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР, невдоволений темпами викриття “ворогів народу” у Червоній Армії начальником особливого відділу НКВС СРСР, комісаром державної безпеки 2-го рангу І.Леплевським, викликав до себе О. Радзивилівського та наказав “негайно розпочати допит заарештованого колишнього начальника протиповітряної оборони РСЧА Медведєва та дістати від нього свідчення про військову змову у Червоній Армії з найширшим колом учасників”, застосовуючи при цьому “засоби фізичного впливу та не церемонитися з їх вибором”. Завдання наркома було блискуче виконано.¹³⁰

Отже, стає зрозумілим, у чому саме полягало “зразкове та самовіддане виконання завдань уряду”, за яке 11 липня 1937 р. була нагороджена група працівників УНКВС Московської області. Найвищу нагороду, орден Леніна, отримали: С.Ф. Реденс, О.П.Радзивилівський, начальник контррозвідувального відділу С.І.Лебедев, начальник секретно-політичного відділу Г.М.Якубович. Ще п’ять співробітників столичного УНКВС були нагороджені орденом Червоної Зірки, двоє – орденом Знак пошани¹³¹.

“Обмивав” орден С. Реденс на своїй дачі у Срібному бору, куди запросив наркома М. Єжова, першого заступника наркома внутрішніх

справ СРСР, комкора М.П. Фриновського та своїх підлеглих. Один з них, О.І.Успенський, який згодом розповів, що “Єжов, напившись п’яним, став виголошувати тости за кожного з нас, присутніх на банкеті, всіляко нас вихваляв як здібних його висуванців... Добряче підвипивши Єжов заявив: “Чого вам боятися? Адже вся влада у наших руках. Кого захочемо - стратимо, кого захочемо – помилуємо. Ось ви, начальники управлінь, а сидите та побоюєтесь якого-небудь нікчемного секретаря обкому. Потрібно вміти працювати. Адже ви розумієте, що ми – це все. Потрібно... щоб всі, починаючи від секретаря обкому, під тобою ходили. Ти повинен бути найавторитетнішою людиною в області”¹³².

За словами того ж О. Радзивилівського, влітку 1937 р. УНКВС по Московській області вийшло на перше місце в країні по боротьбі з ворогами народу. Надихав на це московських чекістів не лише М. Хрущов, а й Л. Каганович, який постійно тиснув на С. Реденса, вимагаючи підсилити боротьбу з ворогами народу та троцькістами¹³³.

Вихованцям С. Реденса М. Єжов цілком довіряв і висував їх на керівні посади: “Всюди я чистив чекістів. Не чистив їх лише в Москві, Ленінграді та на Північному Кавказі”¹³⁴. Після так званої “північнокавказької групи”, яку склали вихованці Ю. Євдокимова, “реденсовці” або “москвичі” були другим за чисельністю підрозділом “єжовської гвардії”. Назвемо найбільш відомих представників цього “чекістського клану”: комісар державної безпеки 3-го рангу О.І. Успенський (заступник С. Реденса) – очолював УНКВС Оренбурзької області та НКВС УРСР; О.П. Радзивилівський – був начальником УНКВС Іванівської області, заступником наркома внутрішніх справ УРСР, начальником 3-го відділу транспортного управління НКВС СРСР; майор державної безпеки С.І. Лебедев (заступник С. Реденса) – був начальником УНКВС Тульської області; майор державної безпеки О.О.Наседкін (начальник контррозвідувального відділу) – очолював УНКВС Смоленської області та НКВС Білоруської РСР; майор державної безпеки П.Ш.Симановський (начальник особливого відділу) – був начальником УНКВС по Курській та Орловській областях; капітан державної безпеки М.С. Зайцев (начальник відділку секретно-політичного відділу) – начальник УНКВС Оренбурзької області; капітан державної безпеки В.Я. Зазулін (помічник начальника контррозвідувального відділу) – був начальником УНКВС Смоленської області; капітан державної безпеки Н.В.Карнаух (заступник начальника особливого відділу) – працював наркомом внутрішніх справ Кабардино-Балкарської АРСР; капітан державної безпеки О.О. Медведєв (заступник начальника

економічного відділу) - був наркомом внутрішніх справ Башкирської АРСР; капітан державної безпеки В.І.Михайлов (начальник Тульського міськвідділу) – був наркомом внутрішніх справ Татарської АРСР; капітан державної безпеки І.Г. Сорокін (начальник контррозвідувального відділу) – був начальником УНКВС по Уссурійській області; капітан державної безпеки В.Й.Осмоловський (начальник особливого відділу) – був начальником УНКВС Уссурійської області; капітан державної безпеки В.І.Юревич (оперуповноважений секретно-політичного відділу) – працював начальником УНКВС Кіровської області.

Для прискорення проведення масових операцій в країні створювалися судові трійки. Судова трійка по Московській області була затверджена у складі: “голова – Реденс, члени Маслов, Волков”, та мала засудити за першою категорією (тобто розстріляти) 5000 чоловік, за другою категорією (відправка в табори на 8-10 років) – 30000¹³⁵. За споминами сучасників інколи співробітники УНКВС приїздили зі списками засуджених на смерть москвичів на квартиру до свого начальника в так званий “будинок уряду”. Тут у будинку № 2 на вулиці Серафимовича Станіслав Францевич, за чашкою чаю, затверджував порядок розстрілів, особливо не вникаючи у суть поданих матеріалів¹³⁶.

Робив він це свідомо, оскільки за власним зізнанням знав, що “сам порядок винесення вироків по цим “альбомним” справам був установлений вельми і вельми примітивним, який передчасно припускав можливість творити всілякі неподобства, не боячись бути пійманим”. До того ж він бачив, як це робив у його присутності “залізний сталінський нарком”: “Єшов, як я неодноразово сам бачив, їх не читав, відривав останню сторінку та сміючись питав Цесарського (*начальник обліково-статистичного відділу НКВС СРСР, старший майор державної безпеки. – Авт.*) “Скільки тут поляків?” та підписував не читаючи. Там же стояв підпис А. Вишинського. Як підписував прокурор, перевіряв він що-небудь, я не знаю. Але можу сказати, що змін якихось ніколи не робив... Робота по наказам викриття шпигунських кубел проводилася методами, які інакше як шкідницькими я назвати не можу, і за яку я цілком та повністю несу відповідальність перед судом радянського народу... Минаєв (*начальник контррозвідувального відділу НКВС СРСР, комісар державної безпеки 3-го рангу. – Авт.*), Цесарський прямо говорили: ось такі області дали ось таку кількість, а Ви відстаєте, потрібно натиснути, ось в інших областях всі зізнаються, а Ви ось працювати не вмієте. Бачачи такий

натиск з боку Єжова та апарату, я в свою чергу тис на апарат – більше арештів”¹³⁷.

Про специфіку роботи столичного УНКВС у 1937 р. згодом свідчили багато його співробітників. Так, наприклад І.Г. Сорокін (працював заступником начальника секретно політичного та начальника м контррозвідувального відділу) заявив, що “арешти проводилися за випадковими матеріалами, слідство по справам проводилося вкрай поверхово, я натискав на скоріше закінчення слідства по справах – те, що вимагав щоденно Яковович і Реденс. ... У відповідності до настанов я пропустив для розгляду на трійці НКВС слідчі справи на арештованих, провина яких викликала сумнів і часто ґрунтувалася лише на власному зізнанні арештованих, хоча безглуздість їхньої “злочинної діяльності” була очевидною. ... Серед арештованих по німецьким контрреволюційним елементам були особи, на яких не було компрометуючих даних. ... Вся операція по “харбинцям” зводилася до арештів людей, які працювали та проживали в Харбіні, від яких добивалися зізнання про те, що їх завербували японці. Серед арештованих “харбинців” виявилися ледь не цілі родини. Серед “завербованих” японцями виявилися неграмотні жінки. ... Таким чином були засуджені невинні люди”¹³⁸.

Здавалося б, що у С. Реденса все складалося добре. Начальство цінувало його роботу. Свідченням був хоча б наказ М. Єжова від 25 серпня 1937 р. про нагородження 45 співробітників УНКВС по Московській області знаками почесного працівника ВЧК-ГПУ (серед них був і вищезгаданий Сорокін) – такого числа лауреатів не було у жодного УНКВС або республіканського наркомату! Самого ж Станіслава Францевича було обрано депутатом Верховної Ради СРСР першого скликання від Подольського виборчого округу.

Втім, несподівано 20 січня 1938 р. він був призначений наркомом внутрішніх справ Казахської РСР. Причини свого заслання Станіслав Францевич пояснював своєму заступнику, капітану міліції М.П. Шрейдеру тим, що коли у Москві ряд його підлеглих стали один за другим фальсифікувати ряд справ він спробував протидіяти цьому. Про це негайно стало відомо “нагорі”, і його з відома Й. Сталіна прибрали світ за очі¹³⁹.

М. Шрейдер лишив надзвичайно цікаві спомини про спільну роботу з С. Реденсом в Алма-Аті у яких, зокрема, писав: “Інтуїтивно я відчував, що сам Реденс хоча і виконував накази Сталіна та Єжова, але працює не з повною віддачею. За три з половиною місяці спільної роботи, я був присутнім майже на всіх оперативних нарадах УДБ (управління державної безпеки. – Авт.) і не раз був свідком того, як

Реденс себе вів. Він намагався ухилитися навіть від санкції на арешт тих чи інших керівних робітників, звалюючи ці обов'язки на свого заступника, майора державної безпеки П.В.Володзько. Взагалі у цей період Реденс намагався як можна менше працювати, влаштував для себе різні перевірки та інспекції... Одного разу я на власні вуха чув, як Реденс на оперативній нараді керівної наради наркомату заявив: "До мене дійшли відомості, що дехто з робітників застосовує фізичні методи під час допитів. Попереджаю, що буду віддавати під суд будь якого робітника за такі справи".

На питання одного з присутніх: "А як же бути з директивою центру, з якою ви нас ознайомили?" (*Мова йшла про директиву за підписом Сталіна, яка дозволяла застосування фізичних методів у відношенні "ворогів народу". – Авт.*) Реденс стримано відповів: "Якщо мова піде про явних шпигунів, то і тоді слід бути дуже обережним у частині застосування фізичних засобів".

Ні тоді, ні тепер я так і не знаю, для чого Реденс казав про заборону фізичних методів на допитах. Адже він не міг не знати, що як у Москві, так і тут, в Алма-Аті, його підлеглі застосовували і застосовують до биття підслідних. Але, ймовірно, на всяк випадок він публічно забороняв фізичні методи, а може бути, казав це для власного заспокоєння. Що, зрозуміло, не заважало його робітникам преспокійно продовжувати свої брудні справи"¹⁴⁰.

Існує і інша оцінка діяльності С. Реденса у Казахстані. Сучасні казахські публіцисти пишуть, що "своєю жорстокістю та цинізмом він виділявся навіть на загальному безрадісному фоні сталінських катів" та "лишив у Казахстані кривавий слід"¹⁴¹.

В Алма-Аті С. Реденс відразу став розробляти свого давнішого ворога – першого секретаря компартії Казахстану Л. Мірзояна і вже 2 квітня 1938 р. надіслав М. Єжову листа, який починався так: "Арештовані учасники право-троцькістської організації: Яхнович – колишній нарком харчової промисловості, Рафальський – колишній заступник голови Раднаркому, Верховський – колишній редактор республіканської газети, Баранов – колишній заступник голови Держплану, свідчать, що Мірзоян – секретар ЦК КП(б)К є головним керівником право-троцькістської організації в Казахстані". М. Єжов передав листа Й. Сталіну. Той його уважно перечитав, зробивши позначку на першому аркуші "важливо"¹⁴². 28 травня 1938 р. Л. Мірзояна заарештували.

У мемуарах М. Шрейдер наводить слова С. Реденса про те, що "Москва весь час тисне і тисне. І я відчуваю, що кінчиться тим, що і мене самого незабаром посадять і розстріляють"¹⁴³. Інтуїція не підвела

старого чекіста. 20 листопада 1938 р. він приїхав до Москви і відразу відправився додому, куди вже кілька разів телефонували та просили терміново прибути на Луб'янку. Звичайно життєрадісний, компанійський та веселий, Станіслав Францевич того дня був похмурым та мовчазним. Виходячи з квартири, він раптом повернувся до теці О.Є. Аллілуєвої та тихо мовив: “Бійтеся, бійтеся, бійтеся жити...” Ці слова так глибоко вразили тещу, що вона згадувала про них все життя. Додому С. Реденс вже не повернувся¹⁴⁴.

С. Реденс був заарештований на Луб'янці за ордером № 2307 від 20 листопада 1938 р., підписаному заступником наркома внутрішніх справ Л.П. Берія. Останній, судячи з всього, ініціював арешт колишнього шефа. Про це писав у листі до ЦК КПРС від 19 січня 1959 р. син Сталіна - Василь: “Коли Берія заговорив з т. Сталіним про необхідність арешту Реденса (я випадково був при цій розмові) т. Сталін різко заперечив Берії і здавалося, що питання це більше не підніметься. Але, на мій подив, Берія був підтриманий Маленковим. Маленков сказав, що знає Реденса по роботі в Москві та підтримує думку Берія про арешт... Добре пам'ятаю слова т. Сталіна: “Розберіться ретельно в кадрах з товаришами у ЦК, я не вірю, що Реденс ворог”. Як провів у ЦК цей розбір Маленков я не знаю, але факт, що Реденса заарештували. Після арешту Реденса, по нашіптуванню Берія, вхід у наш дім Ганні Сергіївні був закритий, але на її прохання я просив т. Сталіна, прийняти її. Мені за це посередництво перепало і було сказано: “Я не повірив Берія, що Реденс ворог, але робітники ЦК теж саме говорять. Приймати Ганну Сергіївну я не буду, оскільки помилявся у Реденсі. Більш не проси”¹⁴⁵.

На слідстві С. Реденсу було висунуто обвинувачення в тому, що він з 1926 р. був агентом польської розвідки та займався шпигунською діяльністю на її користь, а у травня 1937 р. був завербований М. Єжовим до антирадянської шпигунсько-шкідницької змовницької організації, яка діяла у системі НКВС¹⁴⁶. За завданням керівництва антирадянської організації С. Реденс проводив ворожу роботу, спрямовану на знищення партійно-радянських кадрів, збереження контрреволюційних кадрів від викриття з метою виклику невдоволення політикою ЦК ВКП(б) та радянського уряду, проводив масові арешти ні в чому неповинних людей, з яких багато було розстріляно. Чотири з половиною місяці С. Реденс відкидав ці звинувачення¹⁴⁷.

Ламали його за допомогою свідчень колишніх підлеглих. Так, 16 лютого 1939 р. старший майор державної безпеки А.А. Арнольдов, який працював з Реденсом ще в Одесі та Сімферополі, а у 1933 –

1936 рр. – очолював особливий відділ УНКВС Московської області, написав у заяві на ім'я наркома внутрішніх справ Л.П. Берії, що “вважає своїм обов'язком зупинитися на своєму колишньому керівнику С.Ф. Реденсі, пасивна діяльність якого сприяла існуючій в Московському Управлінні НКВС змовницькій організації проводити свою підривно діяльність”. А. Арнольдов наводив кілька прикладів, коли Станіслав Францевич ніби то не давав ходу його розробкам “обкладаючи при цьому, як водиться, брутальною лайкою” та називаючи “ідіотом і деградуючою особою”. Закінчувалася ця заява патетично: “Мені важко писати про Реденса, я його любив двадцять років. Він про це знав, і якщо я став на шлях давання правдивих свідчень, я вважаю своїм моральним обов'язком перед смертю написати все, що відомо мені про Реденса, та до домовини не унести цієї правди, яку повинен знати ЦК ВКП(б)”¹⁴⁸.

Про моральність А. Арнольдова слід сказати особливо. Влітку 1937 р. за його доносом був заарештований його кузен – заступник начальника УНКВС по Далекосхідному краю, комісар державної безпеки 3-го рангу С.І. Западний¹⁴⁹. Втім, така нещадність до ворогів народу не врятувала А.Арнольдова – взяли його 19 серпня 1937 р. – через одинадцять днів після арешту брата. Той факт, що його лишали живим протягом такого тривалого часу свідчить про одне з двох: або А. Арнольдов тривалий час не зізнавався, або його тримали “про запас”, як людину, здатну дати компромат проти будь-кого.

Як би там, не було, але 20 лютого 1939 р. С. Реденсу була дана очна ставка з С. Косіором та з А. Арнольдовим. С. Косіор заявив, що з С. Реденсом він вів контрреволюційні розмови з яких зрозумів, що С. Реденс підтримує тісні зв'язки з поляками. А. Арнольдов звинувачував С. Реденса у тому, що він гальмував розгортання справ на змовників. Показання С. Косіора та А. Арнольдова С. Реденс заперечував і винуватим себе не визнавав.

Після відповідної обробки 10 квітня 1939 р. С. Реденс все ж написав власноручні зізнання, у яких написав, що від С. Косіора знав, що з 1931 р. той був польським шпигуном. За завданням першого секретаря ЦК КП(б)У він розвалив в Україні чекістську роботу та за його пропозицією був переведений повпредом ОГПУ у Московську область¹⁵⁰. С. Реденс також показав, що у 1931 р. з переведенням на Україну він встановив контрреволюційний зв'язок з С. Косіором, під керівництвом якого проводив антирадянську діяльність спрямовану на гальмування роботи по боротьбі з ворожими елементами та збереження чужих людей, а також звільнення з-під варті ворогів радянської влади¹⁵¹.

Невдовзі Станіслав Францевич визнав себе винним і у шпигунстві на користь Польщі. У цій справі він був зв'язаний із колишнім начальником особливого відділу ОГПУ СРСР поляком Я.К.Ольським і, між іншим, показав: “У 1931 р. при проведенні слідства по справам “Весна” і “Промпартія” Ольський разом із Євдокимовим (*начальник Секретно-оперативного управління ОГПУ СРСР. – Авт.*), Мессінгом (*заступник голови ОГПУ СРСР. – Авт.*) і Воронцовим (*начальник Головного управління прикордонної охорони та військ ОГПУ СРСР. – Авт.*) стали вимагати від арештованих відмови від своїх свідчень і деяких з них били. Так, Євдокимов бив ватажка терористичної групи “Промпартії” Предтеченського і вимагав у нього відмови від своїх свідчень по терору. Від групи військових змовників вимагав відмови від свідчень стосовно Тухачевського. Теж саме вони робили і по ряду інших справ. Я тоді говорив Ольському, що таке відверте виконання ним завдань польської розвідки погубить всіх нас – польських шпигунів. Так і сталося. ЦК ВКП(б) дізнався про підозрілий характер слідства у справі “Весна” і “Промпартія”, зняло з роботи в ОГПУ Ольського, Мессінга та Воронцова і відрядило їх на господарську роботу, там вони продовжували вести велику шпигунську та шкідницьку роботу”¹⁵².

Далі С. Реденс показав, що до змови колишнього наркома внутрішніх справ СРСР Г.Г. Ягоди він відношення не мав, оскільки був до нього вороже налаштований. По антирадянській роботі мав зв'язок з М. Єжовим, допомагав йому та М. Фриновському зберігати кадри Г. Ягоди в НКВС. Зізнався він також у тому, що проводив масові арешти невинних радянських громадян і зберігав від розгрому “право-троцькістське підпілля”. За його словами серед 36000 заарештованих по Московській області було багато невинних. За час роботи С. Реденса у Казахстані було заарештовано та засуджено без достатніх підстав близько 4000 чоловік¹⁵³.

29 липня 1939 р. помічник начальника слідчої частини НКВС СРСР, капітан державної безпеки Нікітін та старший слідчий слідчої частини Головного економічного управління НКВС СРСР, старший лейтенант державної безпеки А.О. Есаулов провели очну ставку між Єжовим та Реденсом. Наведемо уривок з неї:

“Питання Реденсу: Ви особисто проводили вербування змовників і кого ви завербували?

Відповідь: Ні, я особисто вербування змовників не проводив, оскільки це було мені заборонено Єжовим, який мені сказав, що вербування буде проводитися їм особисто та дуже тонко і непомітно, що він буде від мене брати людей на висування та вербувати їх. Таким

чином, із УНКВС Московської області були висунені Єжовим, окрім мене, на керівну роботу на периферію Радзивилівський, Симановський, Лебедєв, Наседкін, Карнаух, Михайлов і багато інших. Всього до 100 чоловік. З кожним із тих, кого висували, Єжов бесідував особисто. Всі вони стали звеличувати Єжова та клялися у вірності та відданості йому. Я і вважаю, що багато з них були Єжовим завербовані до антирадянської змовницької організації у НКВС.

Питання Реденсу: Чи відомо вам, кого саме з цих осіб завербував у змову Єжов?

Відповідь: Єжов мені не казав кого саме з цих осіб він завербував, але зі слів Єжова мені відомий ряд учасників змови.

Питання Реденсу: Назвіть цих змовників?

Відповідь: Зі слів Єжова я знав, що йому велику допомогу у змові оказує Євдокимов, який організує козацтво на Дону, Кубані та Тереку. Про Євдокимова Єжов казав як про дуже вольову людину, великого організатора і жалкував, що він не працює в органах НКВС, оскільки у ЦК ВКП(б) не погоджуються на це. За словами Єжова, Євдокимов на Північному Кавказі створив такі віддані кадри, які до цих пір відносяться до нього з повагою та в усьому його слухають. Єжов мені казав, що добирає у апарат НКВС особисто відданих йому осіб і, зокрема, з кадрів Євдокимова. Я у своїх показаннях вже казав, що такі люди як Фриновський, Рижов, Бельський, Жуковський, Литвин, Ніколаєв, Курський, Цесарський, Шапіро, Дагін і ряд других робітників центрального апарату НКВС віддані йому особисто. Єжов казав, що він центральний апарат укомплектував і на нього сподівається цілком. Зі слів Єжова я знав, що він сам добирав особистий склад органів НКВС і на периферії, де були ним розставлено багато людей, які довго працювали з Євдокимовим.

Питання Єжову: Підтверджуєте це?

Відповідь: Підтверджую.

Заява Реденса: Дозвольте мені викласти мою практичну антирадянську роботу в НКВС?

Питання Реденсу: Про це ви будите допитані додатково. Продовжуйте показання про те, як ви готували переворот в країні.

Відповідь: Питанню підготовки перевороту у мене з Єжовим був присвячений ряд бесід. Під час їх я узнав, що Єжов дуже стурбований труднощами, що виникли при проведенні підготовки перевороту.

Питання Реденсу: Якими?

Відповідь: Єжов мені казав: “Якщо за периферію я більш менш спокійний, то тут, у центрі, здійснити переворот буде важко. Потрібно

все добре підготувати, аби не провалитися, адже голову втратити легко, щось зробиш недбало і все пропало. У мене є досвід провалу інших. Я врахував їхні помилки і гадаю добре справу довести до кінця. Поспішати не буду, але і тягнути не можна, оскільки дехто наполягає на прискоренні перевороту”.

Питання Реденсу: Хто саме наполягав на прискоренні перевороту?

Відповідь: Єшов мені не сказав, але зрозуміло, що справа йде про його “господарях” – керівниках іноземних розвідок.”¹⁵⁴

Військова колегія Верховного суду СРСР 21 січня 1940 р. розглядала справу по обвинуваченню С.Ф.Реденса у злочинах, передбачених статтями 58-1 “а”, 58 – 8 і 58 – 11 Карного кодексу РРФСР. У судовому засіданні Станіслав Францевич заявив, що винним себе визнає повністю та всі свої свідчення, дані на попередньому слідстві, підтверджує. В останньому слові Реденс заявив: “Можу сказати одне, що Ваш вирок буде тим, що я заслужив. Якщо можливо, то збережіть життя, але у всякому випадку всякий вирок я прийму як належне. Я бажаю процвітання Радянській владі. Прошу лише потурбуватися про моїх двох дітей”¹⁵⁵.

Суд засудив С. Реденса на смерть. Вирок було виконано 12 лютого 1940 р. у Москві. Не пощадив Й.В.Сталін і своєї невістки. У 1948 р. Г.С.Аллілуєва була заарештована “за образу Радянської влади” та отримала 8 років суворого режиму. До самої смерті свого зятя вона просиділа в одиночній камері та була звільнена за особистим наказом Л. Берія.

Визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 16 листопада 1961 р. С. Реденс був реабілітований¹⁵⁶. На перше клопотання родичів, датоване 1956 р. прокуратура відповіла відмовою. Реабілітація ж відбулася після прямого втручання М.С.Хрущова. Військовий прокурор Б.В. Вікторов, який проводив реабілітацію, згодом каявся знайомим: “Взяв гріх на душу – Реденса реабілітував”...

Примітки

¹ Аллілуєв В. Аллілуєвы – Сталин: хроника одной семьи. – М., 2002. – С. 9 – 10.

² Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедія. – К., 1987. – С. 480.

³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941: Справочник. – М. 1999. – С. 358.

⁴ Кулеш А.Р., Пименов Л.В., Валаханович И.А. Руководители органов государственной безопасности Беларуси: Краткий биографический справочник. – Минск, 1997. – С. 18.

- ⁵ Филимонов С.Б. Тайны судебно-следственных дел. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму. – Симферополь, 2000. – С. 27.
- ⁶ Рабочая Москва. – 1937. – 26 ноября.
- ⁷ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917 – 1921 гг. Сборник документов. – М., 1958. – С.241.
- ⁸ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 214, 10.
- ⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД – С. 358.
- ¹⁰ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицкий. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 21-22.
- ¹¹ Известия Одесского губревкома. – 1920 – 9 березня. – С. 2
- ¹² Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду советов. – Харьков, 1921. – С. 6.
- ¹³ Зинько Ф.З. Кое-что из истории Одесской ЧК. – Одесса, 1998. – С. 14.
- ¹⁴ Там само. – С. 21.
- ¹⁵ Там само. – С. 15 – 16.
- ¹⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918 – 1922). – Харків, 1990. – С 247.
- ¹⁷ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1990. – С. 161.
- ¹⁸ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий . – С. 13 – 14.
- ¹⁹ Там само. – С. 16.
- ²⁰ Литературное наследство. В.И.Ленин и А.В.Луначарский. Переписка, доклады, документы. – Т.80. – М.,1971. – С. 459 - 464.
- ²¹ Куварзин А.И. Дорогами нескончаемых битв. – К., 1982. - С. 28.
- ²² Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 80 - 81.
- ²³ Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий . – С. 7.
- ²⁴ Бабель Исаак. Конармия: Новеллы. – Алма-Ата, 1989. – С. 171 – 172.
- ²⁵ Мельгунов М.П. Красный террор в России. – М., 1990. – С. 62.
- ²⁶ Известия (Одесса). – 1927. – 20 июля.
- ²⁷ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р 203. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 120.
- ²⁸ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 8 – 8 зв.
- ²⁹ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 8 – 9 зв.
- ³⁰ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 13 – 14.
- ³¹ ДАХО. - Ф. Р203. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 120.
- ³² ДАХО. - Ф. Р 203. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 106.
- ³³ ДАХО. - Ф. Р 203. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 168.
- ³⁴ ДАХО. - Ф. Р 203. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 153.
- ³⁵ ДАХО. - Ф. Р 203. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 22.
- ³⁶ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 11.
- ³⁷ Часовые социализма // Известия. – 1935. – 27 ноября.
- ³⁸ ГДА СБ України, Вінниця. - Спр. 98. - Т.1. - Арк.40.
- ³⁹ Шмелёв И.С. Душа Родины. – Париж.,1967. – С. 188.
- ⁴⁰ Бикова Т. Масовий терор у період утвердження Радянської влади в Криму (1918 – 1921 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД. – 2001. - № 2. – С. 457.

- ⁴¹ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 82–84.
- ⁴² Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917 – 1922) // Свободная мысль. – 1998. - № 6. – С. 113.
- ⁴³ Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МВД-КГБ. 1917 – 1991. Справочник. – М., 2003. – С. 395, 409, 410, 421, 422, 435.
- ⁴⁴ Филимонов С.Б. Тайны судебно-следственных дел. – С. 15 – 26.
- ⁴⁵ Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – Кн. 2. – М., 1978. - С. 332.
- ⁴⁶ Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – М., 2005. – С. 364, 367, 370.
- ⁴⁷ Рабочая Москва. – 1937. – 26 ноября.
- ⁴⁸ Тишков А. Дзержинский. – М., 1976. – С. 377.
- ⁴⁹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф.17. – Оп. 9. – Спр. 1935. – Арк. 196.
- ⁵⁰ Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МВД-КГБ. 1917 – 1991. – С. 42.
- ⁵¹ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 91 – 95.
- ⁵² Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923 – 1960. Справочник. – М., 1998. – С. 497 – 498.
- ⁵³ Ільєнко І.О. У жорнах репресій. Оповіді про українських письменників. За архівами ДПУ-НКВС. – К., 1995. – С. 182.
- ⁵⁴ Соколов Б.В. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – М., 2001. – С. 169.
- ⁵⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – М. 2003. – 229 – 230.
- ⁵⁶ Щит – надежный, меч – острый. Чекисты Грузии на страже завоеваний Великого Октября. – Тбилиси, 1985. – С. 89 - 91.
- ⁵⁷ Щит – надежный, меч – острый.... – С. 89 - 91.
- ⁵⁸ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты. От Бенкендорфа до Ягоды. – М., 2002. – С. 113.
- ⁵⁹ Соколов Б.В. Наркомы страха.... – С. 180 – 182.
- ⁶⁰ Щит – надежный, меч – острый.... – С. 91.
- ⁶¹ Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки. – С. 403.
- ⁶² Щит – надежный, меч – острый... – С. 89.
- ⁶³ Сувилов П. Письмо Лаврентия Берия – Серго Орджоникидзе // Спецслужбы и человеческие судьбы. – М., 2000 – С. 108.
- ⁶⁴ Там само. – С. 109.
- ⁶⁵ Там само. – С. 110 - 111.
- ⁶⁶ Хрущев Н.С. Воспоминания. – М., 1997. – С. 258.
- ⁶⁷ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи... – С. 170.
- ⁶⁸ Кулеш А.Р., Пименов Л.В., Валаханович И.А. Руководители органов государственной безопасности Беларуси. – С. 18.
- ⁶⁹ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД 1934-1941. – С. 358.
- ⁷⁰ Поссе В. Выстрел в будущее // Нёман. – 1989. - № 7.
- ⁷¹ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД... – С. 275.
- ⁷² Награды правительства УССР работникам ГПУ // Пролетарий. – 1927. – 28 декабря.

- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 205. – Арк. 146.
- ⁷⁴ ДА УВС ХО. – Колекція документів. – Наказ ОДПУ СРСР № 487 від 28.08.1931.
- ⁷⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД.... – С. 276.
- ⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 147.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 76.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 16.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 115.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 17.
- ⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 173.
- ⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 197.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 129.
- ⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 82.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 236. – Арк. 78.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 197.
- ⁸⁷ РДАСП. - Реєстраційний бланк № 1646698.
- ⁸⁸ ГДА СБ України, Харків. – Спр. 957771. – Арк. 18.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 535. – Арк. 109.
- ⁹⁰ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931 – 1934) – С. 198 – 225.
- ⁹¹ Там само. – С. 228 – 232.
- ⁹² ЦДАГО України.. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 206. – Арк. 113.
- ⁹³ ГДА СБ України, Харків. – Спр. 9880. – Арк. 38.
- ⁹⁴ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919 – 1941. – Х., 2003. – С. 252.
- ⁹⁵ ГДА СБ України. – Спр. 4476. – Арк. 99 – 100.
- ⁹⁶ ГДА СБ України. – Спр. 1385. – Арк. 13.
- ⁹⁷ ГДА СБ України, Харків. – Спр. 8239. – Арк. 44.
- ⁹⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер.кол.упоряд. Р.Я.Піріг. – К, 1990. – С. 147.
- ⁹⁹ Голод 1932-1933 років на Україні. – С. 223.
- ¹⁰⁰ Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932 – 1933 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. - № 2. – С. 482.
- ¹⁰¹ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа “Українська революційно-демократична спілка”). Документи та матеріали. Упорядник Т.Ф. Григор’єва. – К., 2004. – С. 307 – 358.
- ¹⁰² ГДА СБ України. – Спр. 1385. – Арк. 13.
- ¹⁰³ ГДА СБ України. – Спр. 4476. – Арк. 99 – 100.
- ¹⁰⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931 – 1932. – М.: РОССПЭН, 2001. - С. 273 – 274.
- ¹⁰⁵ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С. 15.
- ¹⁰⁶ Голод 1932-1933 років на Україні... - С.260-261.
- ¹⁰⁷ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії ... С. 15.

- ¹⁰⁸ Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. – К., 2001. – С. 38.
- ¹⁰⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – М., 2003. – С. 340.
- ¹¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.535. – Арк.109.
- ¹¹¹ ДА УВС ХО. – Ф.48. – Оп.1. – Спр.1. – Т. 3. – Арк.3.
- ¹¹² Голод 1932-1933 років на Україні..... – С. 283.
- ¹¹³ Васильев В. Ціна голодного хліба..... – С. 54 – 55.
- ¹¹⁴ Голод 1932-1933 років на Україні... – С. 300.
- ¹¹⁵ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії... – С. 15.
- ¹¹⁶ Мозохин О., Гладков Т. Менжинский. Интеллигент с Лубянки... – С. 418 – 419.
- ¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 44539 ФП. – Арк. 23.
- ¹¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 281. – Арк. 194.
- ¹¹⁹ Лубянка: органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МВД-КГБ. 1917 – 1991... – С. 58.
- ¹²⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД... – С. 512.
- ¹²¹ Мозохин О. ВЧК-ОГПУ. Карающий меч диктатуры пролетариата. – М., 2004. – С. 340.
- ¹²² Хрущев Н.С. Воспоминания. – М., 1997. – С. 26.
- ¹²³ Аллилуева С.И. Двадцать писем к другу. – М., 1989.
- ¹²⁴ Хрущев Н.С. Воспоминания. – М., 1997. – С. 26 – 27.
- ¹²⁵ Массовые репрессии оправданы быть не могут // Источник. – 1995. - № 1. – С. 126.
- ¹²⁶ Кулеш А.Р., Пименов Л.В., Валаханович И.А. Руководители органов государственной безопасности Беларуси. – С. 19.
- ¹²⁷ Тумшис М. ВЧК. Война кланов. – М., 2004. – С. 391.
- ¹²⁸ Реабилитация: полит. процессы 30-50-х годов. – М., 1991. – С. 178 – 179.
- ¹²⁹ Ильинский М.М. Нарком Ягода. – М., 2002. – С. 142.
- ¹³⁰ Реабилитация: полит. процессы 30-50-х годов. – С. 307.
- ¹³¹ О награждении т.т. Реденса С.Ф., Радзивиловского А.П., Якубовича Г.М., Лебедева С.И. и др. Постановление ЦИК ССР // Правда. – 1937. – 12 июля.
- ¹³² ДА ФСБ РФ. – Спр. 14740. – Т. 1. – Арк. 50.
- ¹³³ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – М., 1995. – С. 54.
- ¹³⁴ Последнее слово Николая Ежова // Московские новости. – 1994. – 30 января – 6 февраля.
- ¹³⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М.: МФД, 2004. – С. 276 – 279.
- ¹³⁶ Бутовский полигон. 1937 – 1938 гг. Книга памяти жертв политических репрессий. – М., 1997. – С. 24.
- ¹³⁷ Наше минуле. – 1993. - № 1. – С. 40 - 41.
- ¹³⁸ Бутовский полигон. 1937-1938. Выпуск 4. – М., 2000 г. – С. 351.
- ¹³⁹ Шрейдер М.П. НКВД изнутри... – С. 113.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 101 – 102.
- ¹⁴¹ Аксельрод Г. Двое из НКВД. К истории сталинского террора в Казахстане // Простор. – 1995. - № 4-5. – С. 108.

- ¹⁴² Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. – М., 2004. – С. 513 – 514.
- ¹⁴³ Шрейдер М.П. НКВД изнутри... – С. 112.
- ¹⁴⁴ Аллилуев В. Аллилуевы – Сталин: хроника одной семьи. – С. 97.
- ¹⁴⁵ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД. 1937 – 1939. – М., 2001. – С. 220 – 221.
- ¹⁴⁶ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД... – С. 218.
- ¹⁴⁷ Наше минуле. – 1993. - № 1. – С. 39.
- ¹⁴⁸ Ксерокопія рукописної заяви А.А.Арнольдова від 16.02.1939 р. надана автору В.В. Парфьоненком (Ставрополь). – Арк. 1 -14.
- ¹⁴⁹ Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. - № 2. – С. 140-141.
- ¹⁵⁰ Наше минуле. – 1993. - № 1. – С. 39.
- ¹⁵¹ Жуковский В.С. Лубянская империя НКВД... – С. 218.
- ¹⁵² Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919 – 1941. – Харків, 2003. – С. 47.
- ¹⁵³ Наше минуле. – 1993. - № 1. – С. 39 – 40.
- ¹⁵⁴ Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919 – 1941. – Харків, 2003. – С. 47 – 49.
- ¹⁵⁵ Наше минуле. – 1993. - № 1. – С. 40.
- ¹⁵⁶ Кулеш А.Р., Пименов Л.В., Валаханович И.А. Руководители органов государственной безопасности Беларуси. – С. 19.

Олександр Рубльов
(Київ)

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ТАБОРАХ ССРСР, 1930-ТІ РОКИ: ЛЮДСЬКІ БІОГРАФІЇ У КОНТЕКСТІ «ПЕРЕКОВКИ»

Rublov O. The Western Ukranian intelligentsia at camps of the USSR in the 1930th: people biographies in “reforge” context.

Using the little known archival documents including the one of the former special service of the USSR and Soviet Ukraine, the author depicted the camp period in the biographies of Western Ukrainian intelligentsia convicted by faked cases, such as “Ukrainian national center”, “Ukrainian war organization”, “Polish war organization” and others.

Розпочате у 1929 р. фальсифікованим «слідством», а невдовзі й судовим процесом у справі «Спілки визволення України» («СВУ»), цілеспрямоване переслідування тоталітарним комуністичним режимом української інтелігенції на початку 1930-х років дістало свій логічний розвиток у низці інших сфабрикованих «справ», серед об'єктів яких опинилися й віртуальні «Український національний центр» («УНЦ», 1931–1932) та «Українська військова організація» («УВО», 1932–1934).

З 1929 р. над усіма вихідцями з «недержавної України» на терені УССР¹ починають нависати лиховісні хмари. Тоталітарній системі, що набирала сили, вкрай потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було б перекласти власні злочини та економічні прорахунки. Наявність численного «контрреволюційного елементу», у свою чергу, виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й широкомасштабні репресивні акції, а також курс на самоізоляцію ССРСР від навколишнього світу і підтримування перманентного стану «фортеці в облозі». Теоретичним «обґрунтуванням» цих заходів була

відома сталінська теорія «загострення класової боротьби» під час будівництва соціалізму.

У підсовєтській Україні зручним матеріалом для таких інсинуацій були вихідці із західноукраїнських земель та їхні родичі за кордоном, листування з якими можна було подати як «зраду інтересів робітничого класу», «шпигунську кореспонденцію». До того ж, чимало галичан у минулому були стрільцями або старшинами австрійського війська, Українських Січових Стрільців (УСС), Української Галицької Армії (УГА), отже, за більшовицькою термінологією, брали участь у «контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях». Використовувався й факт переходу на польський бік двох бригад ЧУГА у квітні 1920 р., дарма що на території УССР залишалися саме ті, хто в часи польського наступу 1920 р. зберіг лояльність щодо совєтської адміністрації. Властиво саме з таких «цеглин» будувало ГПУ на початку 30-х років усі міфічні «контрреволюційні організації», де галичани (у різній пропорції) були неодмінною складовою ^{1А}.

Із зрозумілих причин вітчизняна література про гулагівський період біографій багатьох українських інтелектуалів не така й представницька. Влада у тоталітарному СССР «не заохочувала» до написання мемуарів людей, які пройшли тюрми й табори і, відбувши термін покарання, вийшли на волю. Жорстка цензура ретельно фільтрувала листування поміж в'язнями та їхніми родинами, отже, специфічна гулагівська епістолярна спадщина зовсім не багата. Лише за останні 10–14 років з'явилася можливість публікувати такі матеріали, що зберігалися у родинах репресованих чи виявлені дослідниками в архівах колишнього КГБ – в архівно-кримінальних справах засуджених ².

Серед мемуаристів відвертішими були ті колишні бранці ГУЛАГу, кому свого часу пощастило дістатися на Захід. Так, 1931 р. у львівському видавництві «Червона калина» вийшов друком тритомник белетризованих спогадів утікача з СССР Віталія Юрченка ³. Під цим псевдонімом виступав Юрій (Георгій) Карась-Голинський. Юнаком зустрівши добу Української революції і визвольних змагань 1917–1921 рр., він згодом учителював, врешті за «націоналізм» і «контрреволюцію» дістав три роки таборів і потрапив до ГУЛАГу, звідки втік до Львова ⁴.

1947 р. на Заході з'явилася знакова для вітчизняної історіографії книга Семена Підгайного (1907–1965) «Українська інтелігенція на Соловках» ⁵. Вартісні «Спомини» відомого майстра українського театру, провідного актора трупи «Березоля» Йосипа Гірняка (1895–1989), репресованого у справі «УВО», подають цікаві подробиці

«слідства» («бутафорного театру» – за мемуаристом) й перебування у ГУЛАГу⁶. Знаний дослідник комуністичного тоталітаризму в Україні, колишній в'язень сталінських таборів Григорій Костюк (1902–2002) висвітлив цю сторінку своєї біографії у відомих «Зустрічах і прощаннях»⁷. Майже одночасно зі спогадами Г. Костюка вийшли й мемуари колишнього табірника Олександра Канюки⁸.

Ці книги, особливо спогади С. Підгайного, дали потужний імпульс для публікації вже у незалежній Україні тритомника «Остання адреса» (1997–1999), де вміщено унікальні документи з архівів колишнього КГБ СРСР про побут і долю соловецьких бранців – українців⁹. А зовсім недавно з'явилося друге, доопрацьоване і доповнене, видання цієї книги (у двох томах)¹⁰.

У нашій розвідці на підставі опублікованих та архівних матеріалів зроблено спробу простежити й, по можливості, реконструювати гулагівську біографію певної частини уродженців західноукраїнських теренів, які були репресовані тоталітарним режимом у сфабрикованих справах «СВУ», «УНЦ» та «УВО». Адже для деяких західноукраїнських інтелігентів, засуджених у цих справах, земний шлях не закінчувався з оголошенням вироку (якщо це не була «вища міра соціального захисту»).

Так, для колишнього історика-марксиста, академіка ВУАН *Матвія Івановича Яворського* ув'язнення на Соловках стало тяжким випробуванням. За спогадами очевидців, перші півроку він страждав психічним розладом на ґрунті голоду, прагнув бути на самоті, всіляко підкреслював своє недоброзичливе ставлення до співробітників НКВД. С. Підгайний свідчив: «Я помітив, що Яворський раз у раз діставав з кишені маленькі шматочки хліба і їв. Він якось ненатурально зиркав на свої нари. Мені стало ясно. У Яворського була психоза голоду. Уся соловецька громада лікувала його. Ми приносили, що мали з їжі, і Яворський їв, а що не з'їдав, ховав у приголовку нар.

Минуло щонайменш шість місяців, поки вчений видужав [...].

Здається, ніхто так одверто не виявляв своєї логі і презирства до енкаведистів і всього, що нагадувало совети й Москву, як Яворський. Він ніколи не цікавився, як виглядає, ходив завжди неголений, у ношеному роками «бушлаті» та черевиках фасону «Москва – Менськ». Ніколи і нікого не просив, нічого не домагався, бодай тих вигод, які можливі були хоч би в умовах Соловків. Завжди працював на загальних тяжких фізичних роботах»¹¹.

Виснажливе голодування й пов'язаний з цим хворобливий стан, а також зрозуміле бажання повідомити про себе закордонній громадськості проглядає у його письмовому зверненні (10 квітня 1933 р.)

до московського представника Міжнародного Червоного Хреста з проханням допомогти встановити контакт з його братом Іваном Яворським, інженером у Празі, та повідомити: «Що я [...] знаходжуся у Соловецькому таборі ОГПУ – на о. Соловках, перебуваючи у дуже тяжких матеріальних умовах, – прошу його допомогти мені посилками щомісячно таких продуктів, як: сало, сир, смалець, цукор, вівсяна крупа й бульйон – кістки, – крім того, буду дуже вдячний, якщо зможу потроху діставати шоколад й найдешевші цукерки для чаю, какао, часник і цибулю проти цинги, горох або рис, манну крупу, ковбасу, консервоване масло, лимонну есенцію, ячмінну каву дитячу, тютюн (найдешевший турецький разом з папером для куріння) або цигарки. Прошу повідомити йому, що навігація закривається 1 січня до 1 липня – на півроку, й не буде можливості мені отримувати посилок, тому я прошу поквапитися, аби надіслати їх хоча б три – чотири до 1 січня, забезпечивши мене на півроку таким чином й проти північних захворювань, зокрема цинги [...]. Залишаюся у сподіванні, що не відмовите у моєму проханні [...]. Ще прошу прислати мені крохмального борошна й сушеного винограду й малини на кисіль й взагалі сушених фруктів, як яблук, груш, фіг, необхідних мені проти цинги»¹².

Перебування у концтаборі було для Матвія Івановича насичене важкими роздумами про власне життя, долю України. Очевидно, у цей час відбулося й кардинальне переосмислення в'язнем своєї номенклатурно-советської біографії. Важко сказати, чи спливав у його пам'яті документ, підписаний ним 1 червня 1925 р. й направлений наркомун освіти України О. Я. Шумському: «Укрголовнаука подає до Вашого відома, що справу участі України в міжнародному тюремному конгресі в Лондоні 3.VIII. ц[ього] р[оку] розглянено... Президія Укрголовнауки ухвалила не брати участі в цьому конгресі з причини цілковитої протилежності нашої радянської виправно-трудової системи пенітенціарній буржуазній. Заст[упник] Голови Укрголовнауки *Яворський*»¹³.

На Соловках історик мав доволі часу для порівняння буржуазної та советської виправно-трудових систем. Частково ці роздуми знайшли відбиття у його мужній заяві від 30 червня 1936 р. до Центральної атестаційної комісії ГУЛАГ НКВД СССР: «Цим повідомляю, що я відмовляюся від заліків робочих днів не лише за минулий період, але й взагалі¹⁴. Я вважаю такий (залік) знуцанням над людиною, яку, як і багатьох інших, сталінське «правосуддя» спершу запроторює до в'язниці за те, що вона українець, який не підміняє любові [до] своєї батьківщини на російський патріотизм, підфарбований

«інтернаціоналізмом», – якого згадане правосуддя без суду засуджує за неіснуючу справу на повільне знищення у таборі, в умовах важкої примусової праці на напівголодному пайку, у сітях огидної провокації й моральних гризот, – а після всього того воно, це правосуддя, обіцяє їй скоротити її повільне знищення, моральне й фізичне, – за умови т. зв. «перекування», тобто беззастережного самопідкорення цьому знищенню й підкупного славослів'я його політиці».

У цьому, порівняно невеликому документі, що мабуть-таки вагоміший його доробку «історика-марксиста», Яворський висловлював вкрай негативне ставлення до пануючого режиму: «Я особисто «перековуватися» не стараюся, боготворити «геніального (у тексті – «генерального». – *Авт.*), любимого, рідного вождя усіх народів» не бажаю та й взагалі вважаю для себе ганьбою таким шляхом купувати собі волю, тим більше, коли десятки тисяч української інтелігенції гинуть у в'язницях й таборах...». Закінчив свою заяву Матвій Іванович такими словами: «Я вважаю, що при такому стані справ в Україні для мене більше буде честі померти вже разом з ними у спільному нашому каторжанському житті, аніж прагнути на волю, щоб жити життям хамелеона, плазуючого перед сучасним Нероном та його преторіянцями, хамелеона, який захищається у захваті перед політикою національного гноблення й селянського грабунку у царстві – не соціалізму, що будуться, а – загальної брехні, провокації й сваволі»¹⁵.

Ув'язнений вважав за потрібне ознайомити із своїм листом якомога ширше коло товаришів по недолі, насамперед з земляків-українців. Підтверджує це й С. Підгайний, довільно переповідаючи текст цього документа: «Наближався кінець терміну ув'язнення. Яворський і тут лишився вірним собі. Незадовго перед кінцем терміну пише свого славетного листа Сталінові. Лист у копії (нелегально, звичайно) читала вся українська колонія Соловків [...]. Лист був короткий, але грізний. Це був вбивчий винувальний акт, складений українською нацією, в особі свого вірного сина, супроти Москви. Свій лист Яворський закінчував тим, що зрікався права звільнитись з тюрми доти, «доки Україною будуть правити Сталін з москалями»...»¹⁶.

Отже, наприкінці свого життєвого шляху М. Яворський, подібно до героя оповідання Е. Хемінгуея «Недовге щастя Френсіса Макомбера», випростав плечі і відчув себе вільною людиною. За С. Підгайним, академік «вважав себе за того, що завинив перед своєю нацією», а відтак: «Він щиро покутував свій гріх, підносячи голос за розп'ятий народ в оборону України»¹⁷. Зрозуміло, що після цієї заяви шанси Матвія Івановича вийти на волю, якими б примарними вони не

були до того, дорівнювали нулю.

Відповідними були характеристики Яворського табірним керівництвом. 26 січня 1936 р. начальник 8-го Соловецького відділення Біломорсько-Балтійського комбінату (ББК) НКВД СССР¹⁸ Пономарьов підписав таку атестацію ув'язненого: «ЯВОРСКИЙ Матвей Иванович, 1884 г. рождения, уроженец Галиции [...]. Осужден [...] на срок 6 лет, конец срока 10/III–37 г. В лагерь прибыл 10/III–32 г. Лич[ное] дело № 1870. Категория трудоспособности третья. Работая в лагере переборщиком овощей, к труду относился плохо. Трудовые нормы, хотя и выполнял в среднем на 125%, но не при удовлетворительном качестве [...]. Замечен в хищении картофеля, за что и снят с работы, и с 25/III–35 г. не работает из-за отсутствия работ. В культмассовой работе участия не принимает [...]. Во время нахождения в лагере проявил себя как убежденный националист и непримиримым по отношению к Соввласти. Считает себя идеологом укр. марксизма и профессором социологии. Держит связь исключительно с украинцами, окружая себя враждебно настроенными элементами по отношению к партии и Соввласти (Ильницкий, Бабьяк, Кубрак и др.), с которыми ежевечерно собираются и ведут а/с суждения»¹⁹.

Стисла характеристика Яворського від 1 червня 1936 р. стверджує: «За время пребывания в ББЛАГ з/к ЯВОРСКИЙ проявил себя с отрицательной стороны, неоднократно нарушал лаграспорядок, объявлял голодовки, группирует вокруг себя к-р элемент, является убежденным националистом, к-р настроенным против всех мероприятий партии и правительства»²⁰. Звертає на себе увагу згадка про «неодноразові голодування» історика, що оголошувалися з політичних мотивів – як протест проти несправедливого засудження та нелюдських умов утримання.

У меморандумі на М. Яворського від 22 березня 1937 р., складеному 3-ю частиною 8-го Соловецького відділення ББК, подано його розгорнуту узагальнюючу характеристику: «ЯВОРСКИЙ считает себя идеологом украинского марксизма [...]. В лагере, не стесняясь, критикует идеологию большевизма, выдвигая ряд принципиальных положений, отвергающих основные моменты политзанятий, проводимых с лагерниками [...]. Советскую действительность ЯВОРСКИЙ рассматривает как узурпацию прав украинского народа Москвой и Центральным Комитетом ВКП(б), направляющим колониальную политику в отношении Украины [...]. За время своего пребывания в лагере проявил себя убежденным националистом. Вокруг себя ЯВОРСКИЙ все время группировал контрреволюционно-националистически настроенных украинцев, среди которых

пользовался большим авторитетом»²¹.

Соловецьке ув'язнення було часом фахового «дозрівання» Яворського-історика. Позбавлений усіх чинів, зганьблений й нещадно критикований офіційною советською пропагандою, він силою обставин змушений був вдатися до ревізії свого життєвого шляху й світоглядних позицій, закрити очі на власну трагедію й спробувати натомість осмислити трагедію усього українського народу, що так і не спромігся відстояти власну державність у 1917–1921 рр., потрапивши під чужоземне ярмо, ледь завуальоване інтернаціоналістською риторикою. Прокинулася приспана за ситих номенклатурних часів совість, докори сумління не давали спокою ні вдень, ні вночі. Як результат – вчений, за спогадами С. Підгайного: *«Годинами сидів понуро і не говорив ні з ким ні слова. Раптом зскакував, діставав грубий зошит і писав. Усе написано на острові стосувалося тільки проблем буття української нації. Він розробляв схему історичного процесу України, працював над загальними проблемами соціології та філософії історії»*²².

Яворський-в'язень повільно, але неухильно dorостав до масштабів віртуального Яворського, лідера й ідеолога «яворщини», якого створила й залюбки таврувала комуністична пропаганда. За певних сприятливих умов уявний, пропагандистський Яворський і реальна людина мали співпасти. І якби історик пощастило опинитися в еміграції, немає сумнівів, що лави закордонних українознавців – нещадних критиків советського тоталітаризму (І. Багрянний, Г. Костюк, С. Підгайний) дістали б у його особі солідне підкріплення. Використовуючи висловлювання С. Єфремова щодо творчості М. Хвильового, що той, мовляв, мав дані «виписатися на публіциста», якби не комуністична цензура²³, висловимо припущення, що й М. Яворський – «академік» від партноменклатури – міг «виписатися» на серйозного дослідника вітчизняного минулого.

Нотатки, що їх вів історик на Соловках, вочевидь могли стати легкою здобиччю енкаведистів. Аби не дати можливості скористатися з цих, фатальних для нього, «речових доказів», історик пішов на знищення своїх записів²⁴. Втім, перманентна фіксація табірною адміністрацією висловлювань Яворського дозволяє бодай фрагментарно реконструювати тогочасні погляди опального академіка. Значний інтерес, зокрема, становлять його оцінки ССРСР як одного великого – суцільного «табору», чергового – на більшовицький кшталт – видання «тюрми народів»²⁵. Ця ідея – про Советський Союз як «велику зону» й конкретні місця позбавлення волі політичних противників режиму як «малі зони» – дістала свій повноформатний

розвиток й була виразно артикульована вже за часів «класичного» советського (в тому числі й українського) дисидентства 50–70-х років.

Довкола академіка наприкінці 1935 р. згуртувалася група українців-галичан, яку у таборі доволі слушно охрестили «*Галицьким бюро*». Увечері, після виснажливої праці, в'язні-галичани обговорювали переважно політичні питання, нещадно критикували національну політику ВКП(б) в Україні, висловлюючи жаль, що не вдалося відстояти національну державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Колишні «радянці» чи націонал-комуністи проходили прискорений курс національно-патріотичного виховання. Жваво обговорювався механізм фабрикації енкаведистами «справ» проти української інтелігенції – «СВУ», «УНЦ», «УВО» та ін., тим більше, що «людського матеріалу» із власним гірким досвідом «слідства» й засудження за участь у віртуальних «контрреволюційних організаціях» на Соловках не бракувало.

Із розрізнених фрагментів окремих біографій вимальовувалася доволі виразна суцільна картина тоталітарного терору більшовицької Москви в Україні. Нові партії бранців-українців, що регулярно надходили до мережі ББК НКВД, постачали не лише чергові численні історії про особисті трагедії й кривди, але й свіжу інформацію щодо ситуації в УССР. М. Яворський говорив товаришам по недолі, що в разі нового слідства він докладе усіх зусиль, аби розбити легенду про «УВО», яку створив НКВД²⁶.

Серед соловецьких в'язнів – галичан не бракувало духовних лідерів, довкола яких утворювалися неформальні осередки ідейного спротиву владі, що перетворювалися для багатьох бранців сталінської системи на справжню школу виховання свідомих українців. Одним з таких неформальних лідерів був *Михайло Йосипович Ящун* (1895–1937), колишній старшина австрійського війська та УГА, в УССР – економіст Вукопромади у Харкові, засуджений у справі «УВО» на 10 років таборів²⁷.

Вочевидь, як людина, раніше пов'язана з більшовицькими розвідувальними службами, М. Ящун під час попереднього «слідства» погодився на запропоновані йому «правила гри» й визнав себе винним, помилково вважаючи, що фальшиві свідчення підуть на користь ССРСР й зашкодять «буржуазно-поміщицькій» Польщі. Втім, соловецьке ув'язнення (з 21 листопада 1933 р.) стало для нього справжнім прозрінням. Табірна характеристика від 26 травня 1936 р. – промовисте тому підтвердження: «*В лагере не работает. Настроен к-р, критикует политику партии и правительства Соввласти – высказывает свое яркое враждебное настроение*»²⁸.

Яскрава особистість, він привертав особливу увагу адміністрації табору, яка намагалася знати все про його контакти і розмови. Значний інтерес представляють думки в'язня щодо мотивів власного арешту й засудження, залаштункових механізмів справи «УВО» та й ширше – трагедії галицької еміграції в УССР: «У міжнародному відношенні потрібно було створити тісний союз з Польщею, спрямований проти Німеччини, для чого слід було усунути усі елементи, які були вороже налаштовані щодо Польщі. Такими елементами, з точки зору Соввлadı, виявилися в першу чергу емігранти з Західної України». У даному разі Ящун несамохіть завищував інтелектуальний рівень сталінського керівництва – такими глобальними категоріями воно та його репресивний апарат не оперували у своїй щоденній каральній діяльності.

Більш наближеною до реалій життя й справжніх мотивів дій режиму була така його оцінка: «Партія і радвілада провалилися з колективізацією та хлібозаготівлями. Безпосереднім наслідком цього провалу став голод в Україні, у чому була винна винятково сама партія, але потрібно було відвести удар обурення мас у бік [...]. Слід було найти винуватця, але, оскільки винуватцем була сама ж соввілада, то нашвидкуруч було створено штучну організацію, на яку й малося на увазі спрямувати обурення мас».

В'язень акцентував увагу на непересічній ролі уродженців західноукраїнських земель у суспільно-культурному житті УССР, що спричинило, мовляв, особливо жорстокий удар влади проти них: *«Приїзд в Україну галичан й посідання ними деяких командних висот культурного фронту було не вигідне для великодержавної політики, що її проводила Москва, й тому потрібно було усунути галичан, які є справжніми провідниками розвитку української культури. Москва не зацікавлена у такому розвитку, й гасла, що їх випикує партія щодо розвитку української культури, є ширмою, за якою відбувається русифікація України. Арешт галичан – це є продовження політики царату, знищення й пригноблення нацменшин. Росія завжди славилася кріпосницькою й жорстокою розправою, й цю жорстокість вона застосовує [...] в даному випадку до галичан»*²⁹.

М. Ящун цікавився й міжнародною політикою, отримуючи інформацію про події за кордоном винятково з офіційної советської преси. Очевидно, він пов'язував можливість дострокового звільнення з прихильною для України зміною співвідношення сил на європейській арені та ймовірним крахом сталінського тоталітарного режиму. Доводилося, як і багатьом інтелектуалам того часу, читати «між рядками» повідомлень советських часописів, шукаючи у них зерна

істини та фільтруючи звичну пропагандистську риторіку: *«З величезною увагою Ящун читає усі центральні газети і з цюнайдрібніших повідомлень робить свої висновки. Чим більше знаходить він у закордонних телеграмах й цитатах з буржуазної преси ворожих ССРСР натяків, тим крацій у Ящуна настрої».*

Наприкінці листопада 1934 р. він розмірковував над впливом репресій проти галичан у підсоветській Україні на ставлення української громадськості Східної Галичини до ССРСР і компартії: *«У Західній Україні становище різко змінилося. Раніше вона являла собою дійсно «плацдарм» – советський. Советський Союз користувався великою симпатією у Західній Україні. Після нашого процесу (у справі «УВО». – Авт.) стан різко змінився. Після оголошення нам вироку я якийсь час продовжував сидіти в ОГПУ. Місяця півтора по тому мене викликав уповноважений ГПУ й повідомив мені, що у Львові здійснено замах на представника советського Повпредства, причому він дав мені зрозуміти, що це розглядається як дія у відповідь за результатом нашого процесу. Раніше у Західній Україні комуністична партія користувалася великим авторитетом, але тепер цей стан змінився».*

Ці висловлювання М. Ящуна легко перевірити за реальними фактами, а відтак – з'ясувати автентичність наведених оцінок. Отже, рішення у «справі» М. Ящуна Судова трійка при Колегії ГПУ УССР винесла 23 вересня, а напад на Консульство ССРСР у Львові, здійснений бойовиком ОУН, і вбивство консульського працівника О. Майлова сталися 21 жовтня 1933 р. Цілком ймовірно, що до середини листопада 1933 р. (21 листопада Ящун вже прибув на Соловки) згадана ним розмова зі слідчим ГПУ могла відбутися. Відтак з більшою довірою сприймається й висновок Ящуна: *«Зміна ставлення до Советського Союзу в Західній Україні пояснюється головним чином тим, що советські симпатії, які розвинулися в Західній Україні, були заглушені низкою репресій, до яких вдалася совлада [...] у двох процесах. Перший пов'язаний з іменем Сфремова, а другий – з УВО»*³⁰.

8 жовтня 1934 р. в одній із бесід з товаришами по недолі М. Ящун зауважив з приводу агітпропівського повідомлення у советській пресі щодо наявності у тюрмах Польщі 50 тис. ув'язнених: *«Бідна Польща, – а у нас у ББК ув'язнених ун'ятеро більше, а скільки ж таких ББК?»*³¹. Він же висловлював припущення, що в ССРСР в'язнів, напевно, стільки ж, скільки у всій Польщі населення. Та й взагалі, стверджував колишній харківський економіст (до речі, поділяючи з цього приводу погляди М. Яворського), усе життя Советського Союзу – це табірне життя, точнісінько така ж брехня на

кожному кроці, така ж «туфта» в усьому, така ж підла шпигунська система й такий самий голод: *«СРСР – це справжня єдина неподільна матінка Росія, лишень у сто разів гірше старої царської, оскільки у царській Росії не було такого беззаконня, терору й знищення інших національностей, як в СРСР. Советська влада останніми роками, починаючи з 1927, перетворилася на контрреволюційну владу, у порівнянні з якою навіть контрреволюційні кола в еміграції – культурніші, оскільки більшовики – азіатські дикуни»*³².

Відбував покарання на Соловках й голова Спілки революційних письменників «Західна Україна», відомий пропагандист «досягнень» УССР та СРСР серед західноукраїнської еміграції у Канаді і США *Мирослав Ірчан*. Його постать також привернула увагу С. Підгайного, який дав виразну характеристику літераторові, виходячи з власного життєвого (в тому числі й харківсько-соловецького тюремно-табірного) досвіду: *«1933 року в Харківській пересильній тюрмі поруч зі мною, в набитій людьми камері, сиділо двоє українців, з трохи відмінною від нашої вимовою. Ці два молоді кремезні хлопці були шахтарями і походили з Канади. «Так, дорого б я дав, щоб зустріти того милого товариша Ірчана, що розпинався та розхвалював у Канаді той рай, який він тут з більшовиками створив», – говорив один з них, і обличчя йому кривилося. Виявилося, що завдяки Ірчанові, кілька сот українців з Канади, повіривши його обіцянкам, подалися [...] будувати на Україні соціалізм та зажити на власній землі щасливим і радісним життям»*.

Реалії казарменого соціалізму, критика українськими канадцями антиукраїнського курсу сталінського керівництва, їхнє бажання повернутися до країни «капіталістичного рабства» спричинює репресії проти них – небажаних свідків й носіїв критичної інформації, яких тоталітарний режим прагнув будь-що утримати на теренах «батьківщини трудящих», змусити відмовитися від іноземного громадянства й обернути на слухняних пропагандистів «досягнень СРСР».

Проте й вірна служба владі, щире прагнення поєднати інтернаціональну комуністичну й національну українську ідеї не зустріли адекватної оцінки з боку партійно-державного керівництва. Вже 1934 р. М. Ірчан опинився у мережі ББК НКВД СРСР, а 1936 р., за С. Підгайним, потрапив на Соловки: «Згодом, очевидно, й сам Ірчан побачив, що той рай не такий, як йому видавався спочатку. 1936 року він і сам з'явився на соловецьких горизонтах [...]. Я не нагадав йому ні «Пляцдарму», ні завербованих канадійців. З нього було досить. Смутний і розгублений, вимірював Мирослав Ірчан на прогулянках

соловецький Кремль і в очах йому лежав глибокий сум»³³.

Сумувати Ірчанові було за чим. У жовтні 1934 р. 4-те відділення ББК зафіксувало розповіді драматурга про його сите догулагівське богемне життя, серед яких була й згадка, що лише відсотків за постановку того ж схематично-пропагандистського «Плацдарму» він отримав 32 тис. рублів. Забезпечене життя перервав лише арешт: «Маючи багато грошей, я вів красивий спосіб життя, двері моєї квартири завжди були відкриті для всіх. У мене збиралися знайомі письменники, артисти, художники. Я працював у редакції журналу (у часописі «Західна Україна». – *Авт.*) й допрацювався до того, що увесь склад редакції був арештований. Останнім часом я залишився майже один [...], без співробітників. Напередодні дня арешту я пішов до секретаря ЦК партії, змалював йому становище з журналом й пояснив, що його доведеться закривати за відсутністю співробітників. Тов. ПОСТИШЕВ, з яким я розмовляв [...], дуже щиро запевнив мене, що в усьому мені допоможе, дасть людей й т. і. Коли я вийшов з приміщення, то відчув, що мене хтось бере за руку й потім питає мое прізвище, а коли я назвав себе, то незнайомиць запропонував сісти мені в автомобіль, й мене повезли до ГПУ»³⁴.

Адміністрація табору, її «культурно-виховна частина», здійснили спробу використати мистецький талант М. Ірчана і видатного вітчизняного режисера Леся Курбаса у своїх цілях. Однак, вона виявилася безрезультатною – робота митців не вписувалася у гулагівські вимоги. У спецзведенні 3-ої частини 4-го відділення ББК від 15 серпня 1934 р. йшлося: «По инициативе лагерной администрации л[агерного] п[ункта]»³⁵ № 5 Унижма, где содержатся з/к КУРБАС [...] и ИРЧАН-БАБЮК [...], последние воспитчастью были использованы [...] для оформления клубных выступлений на л/пункте, т. к. з/к КУРБАС и ИРЧАН в прошлом являлись квалифицированными специалистами, и первый из них был народным артистом Республики и режиссером ряда крупных театров, а второй – автором ряда пьес [...]. Между тем, на практической работе в лагерных условиях оба они, как КУРБАС, так и ИРЧАН-БАБЮК, проявили полное отсутствие понимания лагерных интересов и замыслов в постановках, которые могли бы вызвать интерес в лагерной массе или могли бы служить агитационным моментом в осуществлении задач, проводимых руководством ББК»³⁶.

Тим не менше комуністичне минуле й життєвий досвід М. Ірчана, пов'язані з обслуговуванням ідеологічних потреб партійно-державної верхівки, чи, можливо, його бажання покращити умови власного утримання або здобути дострокове звільнення, штовхнули

його і в місцях позбавлення волі на співробітництво з табірною адміністрацією, яка використовувала літератора для висвітлення настроїв ув'язнених, зокрема, М. Ящуна³⁷.

У контексті такої «моралі», за якою навіть репресований комуніст залишається «позаштатним чекістом», треба розглядати і власноручні «свідчення»³⁸ М. Ірчана під назвою «Українська Військова Організація», написані ним 22 травня 1934 р. у табірному підпункті «Південна Губа». Цей текст про «контрреволюційну діяльність» у підсовєтській Україні перекинутих з-за кордону «членів УВО» не відзначався оригінальністю й виконаний у цілому за відомими «лекалами» ГПУ УССР: «Метою УВО в Сов[єтській] Україні було повалення совлади, відрив України від ССРСР й створення буржуазної демократичної республіки. Для здійснення цієї мети – УВО у своїй роботі вдалася до всіх засобів, які шкодили компартії та совладі».

Але далі (ймовірно, маркуючи для прийдешнього об'єктивного слідства свою непричетність як до справжньої, так і вигаданої «УВО») віртуальний «увіст» М. Ірчан робив досить цікаву ремарку: «Оскільки УВО була глибоко законспірованою організацією, я особисто на волі багато про що не знав й більше дізнався під час слідства»³⁹ (виділення наше. – Авт.). У цьому контексті двозначно сприймається й подальша фраза Ірчана: «У всіх своїх злочинах я щиро зізнався на початку слідства, розкрив усе, що мені було відомо про УВО в УССР та за кордоном, причому показав на всіх тих членів УВО, яких я знав й які ще не були арештовані»⁴⁰. Отже, ув'язнений відразу «зізнався» у всьому, навіть тому, що стало йому відомим лише згодом – «під час слідства».

Втім, кінцівка документа виписана майже натхненно, у стилі каяття «смиреного грішника», який усвідомив власні незліченні провини перед більшовицькою владою й готовий їх спокутувати та «перекуватися» на лояльного громадянина ССРСР: «Мій шлях контрреволюціонера був дуже болісний для мене. Весь час я боровся з собою, але ніяк не міг вилізи з цього багна. У моїх творах (15 основних книг, 76 назв, що з них деякі перекладені 14 мовами) немає жодного контрреволюційного, націоналістичного слова й про них зовсім не було розмови під час слідства. З іншого боку, я виконував доручення контрреволюційної організації та був її членом. Ганебний шлях, що на нього я сьогодні оглядаюся з відразою...

Арешт й покарання я сприйняв з полегкістю. На волі я надто багато страждав, очікуючи арешту. Тепер я твердо упевнений в тому, що, якщо лише дозволить моє здоров'я й я закінчу своє покарання, я повернуся з таборів зовсім новою людиною й справою доведу, що на старий шлях контрреволюціонера мене не поверне ніяка сила. На

заслужене моє покарання я дивлюся як на моє нове народження»⁴¹.

Попри вірнопідданські декларації й реальну співпрацю зі слідством, а згодом й табірною адміністрацією, Ірчан не користувався стовідсотковою довірою гулагівських чиновників⁴². Інформація, що накопичувалася у його табірній справі, засвідчувала виразну еволюцію колишнього щирого комуніста та полум'яного советофіла у бік національного самоусвідомлення, хоча погляди Ірчана не виходили за рамки націонал-комуністичних переконань.

Так, агентурна записка СПВ 3-ої частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 14 квітня 1936 р. стверджує, що Ірчан почувается пригніченим, задумується над тим, чи варто взагалі жити далі. Своє ув'язнення й засудження літератор пов'язував зі свідомою політикою, яка мала на меті ліквідацію цілого прошарку вітчизняної комуністичної інтелігенції походженням з Західної України, а її чільним виконавцем та речником називав П. П. Постишева.

В'язень вважав, що такими діями советська влада знищує творчі сили, які були б корисними під час будівництва соціалізму. Надзвичайно гнітюче впливала на нього табірна атмосфера й «моменти масового скупчення кримінального елемента», зокрема у театрі чи під час зібрань. У записці наголошувалося: *«У таборах він вперше зіткнувся з цим елементом й на нього сильно подіяло [...], що Совлада вважає цей елемент більш близьким собі, аніж осіб, яких засуджено за так званими к-р статтями. Заявляє, що виправно-трудова політика у таборах не дає ніякого позитивного результату»*⁴³...

Важкий гріх «советофільства», власного засліплення «радянщиною», внаслідок чого загинула майже уся його родина, спокутував на Соловках й *Антін Володиславович Крушельницький*. С. Підгайний свідчив: «Сумної слави зажила в очах української громади родина відомого на Західній Україні письменника Крушельницького. «Из прекрасного далека» Крушельницький почав був захоплюватись большевизмом. Повірів у щирість большевицького протегування українській культурі. Видавав у Галичині просоветський журнал «Нові шляхи» і, нарешті, вважаючи советську Україну землею обітованою, покинув разом з своїми синами й дочками Західну Україну.

Доля тяжко помстилася над талановитими синами старого Крушельницького. Ще до вбивства Кірова їх разом з батьком заарештовано. Коли ж після смерти Кірова влаштовано було гекатомбу над могилою цього сталінського посіпаки, братів Крушельницьких розстріляно, як «диверсантів і шпівнів», що ними вони, звичайно, ніколи не були. Тяжко зажурений, геть посивілий і змучений батько-

Крушельницький, ледве пересуваючи ноги по темній камері, жив у соловецькому Кремлі. Єдиною втіхою для батька була донька, що так само сиділа тут же в Кремлі й працювала за молодшого лікаря в соловецькому госпіталі»⁴⁴.

Згадка мемуариста про страту братів Крушельницьких потребує уточнення. Крушельницьких «брали» у два прийоми: у ніч на 6 листопада (*Антон Володиславовича, Івана й Тараса*) і в грудні 1934 р. (*Богдана, Остапа й Володимиру*). 13–15 грудня 1934 р. у Києві відбулася виїзна сесія Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. В. Ульріха. 17 грудня на підставі її рішення у першій «кіровській хвилі» було убито 28 представників української інтелігенції, в тому числі двох синів А. В. Крушельницького – Івана і Тараса. Решта ж родини – батько, донька й сини Богдан і Остап були засуджені й відправлені для відбуття покарання до ББК НКВД СРСР, де сім'ю свідомо розділили⁴⁵. Відтак з батьком на Соловках перебувала лише донька Володимира. Цим і пояснюється ненавмисна помилка С. Підгайного.

За спогадами очевидців, Антін Володиславович на роботу не ходив. Його психіка не витримала страшною трагедією: «Виглядом і поведінкою виказував душевнохворого: ходив і говорив, що має страшенно багато роботи, просив паперу, хоч якого – хоч газетного, на ньому можна писати поміж рядками, – аби скінчити повість «Батьківщина». Свідомість уже не могла переносити болю, і в хворому мозку вже не відбувався коlobіг живої думки. Залишались тільки нав'язливі ідеї, рефлексії, рятівні ілюзії»⁴⁶.

У родичів А. В. Крушельницького зберігся один лист від нього 1936 р. зі зворотною адресою: «АК СРСР, Кировская железная дорога, Кемь порт, 8 отделение ББК НКВД». Це приватний документ болю, хоча адресант, ймовірно, особисто й не усвідомлював цього – спрацьовували залишки захисних сил виснаженого організму: «Що написати вам про себе? Живу, як можу. Тримаюся. Бідую з харчами. Від 15.ІІ. харчуюся окремо. Не вмію розділити пайка на 15 днів. У другій половині лютого треба було 6 днів їсти раз в день і по три ложки кукурудзяної крупи на півгорнятка води. Розуміється, це моя вина, що не хазяйнуватий. І варити мені важко. Переписую роман – 30–50 сторінок в день. А тут відривайся на довгий час до кухні, вари, мий посуд, журися, щоб посолити. І як скомбінувати горох із гречаною кашою (найліпша страва! [...])»⁴⁷.

Однією з форм активного спротиву репресованих тоталітарній системі були численні втечі з місць позбавлення волі⁴⁸. Непоодинокі такі випадки, жоден з яких, щоправда, «не закінчився щасливо», згадує

С. Підгайний⁴⁹. Виразне прагнення самовільно залишити пенітенціарні заклади продемонстрували й окремі репресовані галичани. Так, 20 травня 1934 р. близько восьмої ранку з пароплава «Слон», що стояв у пристані острова Революції, скориставшись недбалістю охорони, утік *Олексій Яворський*, якого мали переправити на Соловки із спеціальною вказівкою ГПУ УССР щодо утримання його за умов *«особливо суворої ізоляції»*. Очевидно, що вимога щодо суворої ізоляції О. Яворського пов'язувалася із тим, що був він носієм секретів совєтської розвідки, але аж ніяк не *«польським агентом»*⁵⁰.

Завдяки надзвичайним заходам з мобілізацією тюремників та добровільних помічників з місцевого населення приблизно о 15-й годині того ж дня втікача затримали на острові Революції поблизу тамтешньої радіостанції й під посиленням конвоєм відправили до слідчого ізолятора м. Кемі⁵¹.

Важко навіть сказати напевно, чи мав цей колишній розвідупривіць чітко окреслені план і мету втечі (фантастичним виглядає припущення, що він прагнув захопити приміщення радіостанції й вийти в ефір на закордон з якимось повідомленням, – спробу втечі О. Яворський надріз відмовився коментувати, обмежившись загальниками, що вважає себе повноправним громадянином СССР, а своє засудження – *«абсурдом і нісенітницею»*). Ймовірно, що тікати колишньому науковому співробітнику Національної бібліотеки України було просто нікуди (не до *«буржуазної»* ж Польщі, яку він поборював ледь не все своє свідоме життя!), а його ескапада була демонстративною вихваткою – протестом проти заподіяної йому *«своїми»* образи й несправедливого покарання. Він неодноразово повторював, що при першій можливості повторить спробу втекти, оскільки має досвід втеч із тюрем за кордоном.

Цей переконаний галицький комуніст у соловецьких умовах також швидко дозрівав до стану свідомого українця, ревізуючи свої колишні комуністичні погляди. Довідка на ув'язненого О.К. Яворського (напередодні його страти), підписана начальником Соловецької в'язниці І. А. Апетером у жовтні 1937 р., стверджувала: *«Агент польской дефензивы, занимавшийся организацией и переброской на территорию УССР боевиков-повстанцев и шпионов из Польши. Являлся одним из руководителей Киевской организации «УВО». Ведал всей повстанческой работой по Правобережью Украины [...]». При препровождении в Соловки номерным заключенным (под № 10) в момент его конвоирования в г. Кемі бежал из-под стражи, был задержан.*

Находясь в Соловецкой тюрьме ГУГБ, ведет себя враждебно, систематически наносит оскорбления надзорсоставу. При входе к нему в камеру надзорсостава неоднократно бросался на надзирателей с попытками избиения, демонстративно угрожая, что кончит жизнь самоубийством, если не будет разрешен вопрос об изменении режима. Нарушает правила внутреннего распорядка, подвергался заключению в карцер сроком на 5 суток»⁵²...

Невдалу спробу втекти з місць позбавлення волі зробив і колишній член Спілки революційних письменників «Західна Україна» *Іван Ткачук*. 7 січня 1936 р. він самовільно залишив табір, але невдовзі був повернутий до нього й за рішенням табірному суду отримав додаткових три роки позбавлення волі за спробу втечі (що приєднувалися до тих п'яти років, які – як покарання за приналежність до «УВО» – визначила йому 26 лютого 1934 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР)...

Розташування таборів – відділень ББК у несприятливій для людського життя місцевості, серед лісів та боліт, з нечисленним автохтонним населенням, яке до того ж обов'язково мало повідомляти «органи» про всіх підозрілих осіб, – усе це, якщо й не виключало взагалі спроб в'язнів втекти, то принаймні вкрай ускладнювало такі намагання й майже стовідсотково прирікало їх на невдачу. Як пригадувала донька *Якова Струхманчука*, «в'язням не заборонялося виходити із зони, оскільки втекти звідси було неможливо – довкола озера та непрохідні болота, в яких легко втопитися»⁵³. Втім, і за цих складних умов траплялися щасливчики, яким поталанило не лише подолати усі перешкоди й небезпеки, але й дістатися на Захід.

Гулагівські маршрути поодиноких членів Спілки «Західна Україна» на якийсь час перетнулися у Дмитрівському таборі НКВД СРСР (Дмитлазі) на будівництві каналу Москва-Волга. Тут працювали *Федір Малицький* та *Микола Марфієвич*. Через півстоліття Ф. Малицький згадував: «При управлінні будівництва виходила газета «Перековка», яка відбивала хід будівництва на всіх дільницях, закликала будівників до виконання й перевиконання планів, а також висвітлювала культмасову роботу, зокрема роботу по перевихованню табірників. У редакції газети працювали кваліфіковані журналісти...»⁵⁴.

До складу табірних газетярів потрапили й харківські члени літорганізації – *В. Бобинський* та *В. Гжицький*. Як згадував останній, «ми... в 1934 році опинилися в Дмитрові, в редакції однієї газети «Перековка», в дуже мізерному амбула. Редагували ми неграмотні дописи численних кореспондентів-лагерників, правили коректуру, ось і вся наша робота. В тій редакції я покинув Бобинського в 1934 році.

*Восени цього року я був переведений на Північ»*⁵⁵.

Причини переведення з'ясовує табірний щоденник *Остапа Вишні*, де 11 серпня 1934 р. (В. Гжицький дещо помилився у часі) занотовано: *«Зустріч з Гжицьким. Коли мені сказали, що прибув Гжицький, я ніяк не міг зрозуміти – в чім річ? Знаю, що Гжицький в Дмитлазі, працює в редакції, і напе вам – Чиб'ю. Виявилось, Гжицький в Дмитлазі подав докладну записку про те, щоб видавати там газету українською мовою, обстоював це, агітував і т. д. Ну, й зрозуміло – Ухтпечлаг! А Ухтпечлаг вважається для всіх лагерів за пугало, за лагерь штрафний і т. д. Ах, який наївний Гжицький!»*⁵⁶.

В Ухто-Печорському таборі НКВД СРСР відбували покарання також артист «Березоля» *Й. Гірняк* та науковець *В. І. Романишин*, засуджені у справі «УВО»⁵⁷. А 28 квітня 1935 р. із Москви начальникові обліково-статистичного відділу УГБ НКВД УССР було відправлено повідомлення про постанову Особливого наради при НКВД СРСР від 26 квітня у справі *І. М. Сірка* (три роки виправно-трудоих таборів) із вказівкою відправити засудженого з першим етапом, що відходить, у розпорядження керівництва Управління Ухтпечлагу, м. Чиб'ю, із взяттям його «на особливий облік». Невдовзі колишній молдавський партійний лідер долучився до гурту українців у цьому «штрафняку»...

Ті ж члени Спілки «Західна Україна», які залишилися у Дмитлазі, – *Ф. Малицький* й *М. Марфієвич* – витягли «щасливий квиток» на лотереї життя: восени 1936 р. у зв'язку із завершенням будівництва вони були звільнені і в подальшому їх обминув повторний арешт та ймовірна загибель⁵⁸.

Толерантніший до ув'язнених режим Дмитлагу зафіксував Остап Вишня на підставі розповідей В. Гжицького: «Українців там 40 тисяч, чи що. Є окремі українські загони, трудколони і т. д. Дисципліна там суворіша: щодня перевірка, ходять на роботу бригадами, приходять так само і з роботи. Але матеріальні умови там ліпші. Та й зносини з «світом» значно кращі: пошта, газети і т. д. А найголовніше, що там приваблює, це те, що канал мають закінчити на початку 1936 р., – отже, є надія, що в зв'язку з закінченням робіт будуть великі пільги, як і при закінченні Біл[оморського]-Балт[ійського] каналу... А тут, на Ухті, ніяких пільг, бо ніякого кінця не видно...»⁵⁹.

Ініціатива Гжицького щодо створення україномовної табірної багатотиражки на перших порах наразилася на несприйняття керівництва Дмитлагу – ініціативний в'язень був покараний й переведений з «пониженням» та суттєвим погіршенням умов утримання⁶⁰. Проте його ідея невдовзі була реалізована. Принаймні

наказ № 117 від 9 листопада 1934 р. по Дмитрівському табору щодо створення Відділення табірної преси з переданням йому усієї табірної періодики, поряд з російськомовними газетами «Перековка», «Каналоармейка», «Перековка тридцятипятика» (тобто засуджених за кримінальною – 35-ю статтею), «Долой неграмотность», журналом «На штурм трассы» й книжковою серією «Библиотечка Перековки», а також адресованою в'язням-казахам газетою «Канал-Зарбдары», називає й... україномовний часопис «За нову людину»⁶¹...

Репресовані у справі «УВО» Василь Атаманюк і Михайло Козоріс 9 листопада 1933 р. були відправлені до Карагандинського табору НКВД СРСР (Карлагу) у Казахстані, куди прибули 16 листопада й перебували тут упродовж двох років. Якщо відомостей про цей період життя М. Козоріса немає, то біографію його колеги можна простежити досить докладно. Як і його товариші по «Західній Україні» В. Бобинський і В. Гжицький, що у Дмитлазі працювали якийсь час у редакції газети «Перековка», В. Атаманюк-Яблуненко розпочав свою табірну «кар'єру» з того, що упродовж півроку працював у друкованому органі Управління Карлагу – багатотиражці «Путёвка» (наклад 5.300 прим.). Згодом він рік викладав машинопис і стенографію у навчальному комбінаті табору, давши, як зазначалося у його заяві на ім'я начальника Управління Карлагу від 10 листопада 1935 р., «багатьом особам (вільнонайманим і ув'язненим) корисну кваліфікацію». Потім Атаманюк очолив маслозавод у 4-му Долинському відділенні Карлагу, але на цій посаді довго не затримався.

28 серпня 1935 р. у «Путівці» з'явилася замітка «Пройдисвіт на Долинському маслозаводі» («Проходимец на Долинском маслозаводе»), автор якої повідомляв: «Давно ходит дурная молва о маслозаводе 4 Долинского отделения. Был зав. маслозаводом з-к Олейник К.Е. и не стало его. Принял от него завод з-к Атаманюк, но слухи по-прежнему ходят один другого темнее. Атаманюк никогда не был маслоделом. Но это не помешало ему стать «специалистом» в молочно-масляном деле. Знание он заменил – наглостью, опыт – нахальством – и, опираясь на руку «друзей», бывший поэт, писатель, преподаватель машинописи и стенографии – «переквалифицировался»... в маслодела. Придя на завод невежей в маслоделии, Атаманюк в первую очередь изучил все хитрости для создания собственного благополучия и, пожалуй, лучше своего предшественника».

Завершувався допис стандартним закликком – «розібратися й покарати»: *«Интересно знать: кто и для какой цели подбирает, квалифицирует (специально обучает) таких жуликов на*

*ответственную и «хлебную» работу? Не пора ли избавить маслозавод от великого комбинатора, а участки – от наглого надувательства и в дальнейшем более серьезно относиться к назначению работников?»*⁶².

«Оргвизновки» не забарилися – Василя Івановича усунули з посади. Щоправда, розслідування так і не виявило зловживань з його боку. Невдовзі у «Путівці» з'явилося коротеньке повідомлення: *«На заметку «Проховост на Долинском маслозаводе» [...] начальник 4 Долинского отделения тов. Филиппов сообщил, что на маслозаводе было произведено расследование специально составленной комиссией. Факты, изложенные в заметке, не подтвердились, за исключением того, что Атаманюк не специалист. Атаманюк с работы снят и заменен специалистом Ершовым»*⁶³.

Перебуваючи у таборі, В. Атаманюк неодноразово робив спроби добитися реабілітації і звільнення. 13 серпня 1934 р. він написав заяву на ім'я помічника Прокурора СССР Кисельова, в якій, зокрема, зазначалося: «Я десять років працював у советській укр[аїнській] літературі, видав близько 40 книжок своїх творів оригінальних і перекладів [...]. Книжки мої заборонені у буржуазній Польщі й переслідуються українськими фашистами.

Внаслідок якоїсь трагічної помилки я був зарахований до групи УВО, про яку я до арешту не чув й хоча за мною не було ніколи щонайменшого злочину проти Советської влади [...]. Під час арешту, внаслідок, очевидно, сильних підозр, я був поставлений у надзвичайно важкі умови, моральні й фізичні (про що я можу докладно написати), я був у стані несамовитості й підтвердив висунуте проти мене обвинувачення після 20 діб слідства без сну й відпочинку. Проте через 14 днів я прийшов до тями, відмовився від присилуваних «свідчень» й усі 8 міс[яців] слідства продовжував чесно відстоювати правду й гідність советського письменника».

Завершувалася апеляція проханням про реабілітацію чи принаймні пом'якшення покарання: «Прошу Вас взяти до уваги відверту несправедливість, заподіяну мені присудом, оскільки у мене немає жодного злочину, мою віддану працю для Соввлади до арешту й у таборі, мій хворобливий стан (2 кат[егорія] інвалідн[ості]) й переглянути мою справу, зняти з мене ганебне й незаслужене тавро контрреволюціонера, дозволити мені працювати у советській літературі і, якщо з політичних міркувань неможливо звільнити мене повністю, то замінити мені табір на вільне заслання, де я міг би працювати, як чесний вільний советський громадянин (sic!), поправити своє здоров'я й не розбивати до кінця своєї родини...»⁶⁴. У цьому проханні в'язневі було відмовлено⁶⁵.

Наступного року В. Атаманюк знову звернувся із заявою про перегляд його справи і звільнення з табору. 10 грудня 1935 р. Судова трійка при НКВД УССР розглянула це клопотання й ухвалила залишити в силі рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССР від 1 жовтня 1933 р. Але ще до цього, у листопаді 1935 р., Атаманюка було переведено на Соловки. У грудні того ж року там же опинився й М. Козоріс⁶⁶.

У Карагандинському таборі засуджені галичани також трималися разом, утворюючи неформальне, але чітко окреслене табірне земляцтво. Як певна спільнота з виразними «антисоветськими» настроями «проходять» вони й в оперативних повідомленнях. Так, в одному з них (від 19 травня 1935 р.) йдеться: «13.V. с. г. зав. лагерным музеем з/к ГОЦА (*група ГАЛИЧАН, ст. 58, быв. чл[ены] УВО*), быв. директор Житомирского института, прибыл с хором из Долинки [...], рассказал следующее: *«Я получил письмо от своих студентов, которое цензура, по-видимому, не просмотрела, т. к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем расформировали. Переселяют поляков на Днепропетровщину как ненадежных, а немцев с Украины тоже выселяют. Тех, которые ненадежные, в разные области подальше от границы, а менее надежных – просто в лагеря или в спецпереселенцы. С собой брать ничего не дают, кроме необходимой одежды. От жены тоже получил письмо, в котором она пишет, что устроилась работать в воинских частях в Житомире. Не знаю, как это ей удалось. Жена также описывает, что творится. Пишет, что чуть, то аресты и аресты. Одним словом, кошмар»...*» (виділення наше. – Авт.)⁶⁷.

Процитований лист засвідчує, що *Василь Пилипович Гоца* був гарним керівником, а його вихованці – людьми порядними, для яких арешт їхнього учорашнього професора української літератури був не лише незбагненим, але й не означав автоматичного переведення авторитетної для них людини до категорії табуйованих суспільних паріїв, будь-які контакти з якими раптово припинялися⁶⁸. Вочевидь потребує уточнення датування листа і оперативного повідомлення травнем 1935 р., адже згадка про репресії проти польського і німецького населення УССР та ліквідацію польського Мархлевського району вказує на те, що, очевидно, йдеться про другу половину року⁶⁹.

Вищезгадане переведення засуджених у справі «УВО» уродженців західноукраїнських земель із відносно «комфортних» умов виробничого Карагандинського табору до Соловків суттєво погіршувало їхнє становище й було пов'язане із загальним посиленням

репресивних заходів тоталітарної держави, формальним «поштовхом» до чого стало убивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р.

Збереглося чимало документів про реакцію в'язнів-українців на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів до Соловків. Один з таких документів – меморандум Секретно-політичного відділення 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВД від 1 квітня 1936 р.: *«Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоєм у доволі важких умовах перевезки. Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому... У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть кінець кінцем відомі органам НКВД. Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Ніколенко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»*⁷⁰.

Повним драматизму було табірне життя видатного українського географа *Степана Львовича Рудницького*. Виразну його характеристику під час соловецького ув'язнення подає С. Підгайний: «Літня людина, вимучений ще на так званих «слідствах», Рудницький вже ніяк не надавався до будь-якої праці. З самого початку перебування його на Соловках, лікарі визнали академіка Рудницького за абсолютно неприцездатного. Його записано до інвалідної команди, де він дуже страждав, як і всі інваліди, від поганих харчів та тяжких побутових умов [...]. Та, незважаючи на все, старий учений, оточений українською совецькою молоддю, з запалом розповідав тій молоді про проблеми антропології та демографії українських земель. Тримав себе цілком незалежно і ніколи не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи. Точніше сказати, він просто ігнорував ці установи. Неабияку роль відіграв у консолідації всіх українців на островах. Був центром, навколо якого наддніпрянці й галичани демонстрували свою солідарність і єдність».

Попри численні недуги й поважний вже вік, академік був одним з духовних лідерів української громади на Соловках: «Він завжди нагадував соловецьким українцям, що вони мають любити, розуміти і знати свою батьківщину; бо «без цього, – казав він, – не будете ні дипломатами, ні міністрами, ні урядовцями, ні порядними українцями». Іноді старий учений згадував своє минуле, свої широкі знайомства в європейських колах учених і передусім німецьких, де мав не тільки колег, а й друзів. Охоче розповідав про свої книги, що

вийшли в світ різними іноземними мовами, про зустрічі та ювілеї. Розповідав і... каюся, що повірив більшовикам. В його очах світилась велика любов до батьківщини»⁷¹.

Завдяки табірній документації маємо деякі відомості про розмови серед в'язнів з приводу подій у світі та ССРСР, що у висвітленні офіційної советської преси ставали відомими на Соловках. Так, введення Німеччиною 7 березня 1936 р. військ до Рейнської демілітаризованої зони (на порушення Версальського мирного договору) жваво обговорювалося соловчанами, і С. Л. Рудницький виявився одним із «активних агітаторів щодо сили гітлерівської Німеччини»: *«Академик Рудницкий, сравнивая вооружение Германии и СССР, заявил – пусть Тухачевский хвастает ребятам, дело идет о качестве вооружения. Германский аэрофлот летит в 5 раз выше и в 2 раза быстрее и не шумит, германская пушка стреляет в 5 раз дальше, карманные револьверы-пулеметы, электричество, сталь, химия, машины грузовые в 3 раза идут быстрее; в СССР количество, а в Германии прекрасное качество. В основном все сводится к тому, что в будущей схватке будет разбит СССР и Франция, не говоря о мелких государствах. Увидеть события в Рейне оценили как будущую победу Гитлера в Центральной Европе [...]»*⁷².

Попри сумніви у автентичності наведеного повідомлення й неприховане бажання автора подати Рудницького та його співбесідників як «войовничих укрфашистів» – германофілів, у даному випадку, на нашу думку, загалом правильно передано хід думок науковця. Подібні характеристики ситуації у Західній Європі, висока оцінка німецького військового потенціалу (адекватна реальному станові справ) не суперечили висловлюванням Степана Львовича під час попереднього слідства. Тоді виявилось, що директор Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові оцінював на «незадовільно» й якість військових карт РСЧА, до уточнення яких його залучали. *«З такими картами виграти війну неможливо»*, – вважав він⁷³.

Згадка С. Підгайного, що географ «не звертався ні з якими проханнями до будь-якої установи», не зовсім відповідає дійсності і пояснюється недостатньою поінформованістю мемуариста. Очевидно, малося на увазі табірне начальство та поширені й буденні для соловчан клопотання щодо покращання умов утримання. Натомість, як свідчать документи, у 1935 р. академік порушив клопотання перед ЦВК ССРСР про дострокове звільнення. Але воно було відхилене, оскільки на запит із Москви УГБ НКВД УССР надіслало відповідь, де Рудницький атестувався, як «член ліквідованої націоналістичної, контрреволюційної,

диверсійно-повстанської й шпигунської «Української військової організації» та «соціально небезпечний» елемент. Враховуючи це, УГБ НКВД УССР вважало дострокове звільнення науковця «небажаним»⁷⁴.

Незважаючи на вкрай несприятливі обставини табірної побути, учений не полишав наукової праці. Яскравим свідченням цього є його лист від 10 липня 1936 р. із табірної пункту «Кремль» на Соловках до начальника Головного управління таборів НКВД СРСР М. Д. Бермана. «Перебуваючи ще у слідчому ув'язненні, я, з дозволу ОГПУ, продовжував наукову роботу й написав 342 сторінки книги «Геомонія», – йшлося у листі. – Працюючи у Свирлазі лікарем, я написав [у] 1933–35 рр. книгу п[ід] з[аголовком] «Ендогенна динаміка земної кори» (1200 сторінок рукопису, з малюнками, кресленнями тощо). Ці мої рукописи спіткала дуже сумна доля. Рукопис «Геомонія» був при моїй відправці до таборів взятий на перегляд ОГПУ УССР й, попри усі мої та моїх дітей зусилля, не був повернутий. Рукопис «Ендогенна динаміка» був 21.І-36 р. взятий на перегляд на «Морсплаві» ББК НКВД. З нього не були мені повернуті сторінки 1–403 та 803–1035. Я звертався з заявами до всіх можливих інстанцій, але ані рукописів, ані навіть відповіді не отримав».

«Якби я був молодше й здоровіше, – наголошував Рудницький, – я ніколи не турбував би Вас сумною долею моїх рукописів й узявся би за їхнє відновлення. Але я людина вже літня (народж. 1877 р.), інвалід, хронічно тяжко хворий на серце та нирки. Мої дні пораховані – як лікар знаю це чудово й цілком з цим мирюся. Але ніяк не можу змиритися з перспективою, що останні мої твори повинні пропасти цілком даремно, без жодної користі для науки». Учений просив, аби йому повернули рукописи та дозволили вислати їх до сина, геолога, у Вороніж. За вказівкою керівника ГУЛАГу Рудницькому повернули деякі рукописи⁷⁵.

Частина репресованих у справі «УВО» західноукраїнських інтелігентів опинилася у Верхньоуральському політизоляторі НКВД СРСР (згодом – Верхньоуральська в'язниця особливого призначення). У супроводі спецконвою туди були відправлені для відбуття покарання: *Х. М. Приступа* (29 жовтня 1933 р.), *О. І. Бадан-Яворенко* (14 лютого 1934 р.), *С. Г. Вітик* (19 квітня 1934 р.)⁷⁶.

Ймовірно, найбільшого клопоту серед усіх ув'язнених у справі «УВО» завдавав апаратові ГУГБ НКВД СРСР О. Бадан-Яворенко. Недаремно його колеги по партосередку НКО УССР закидали йому «барство» та «нетовариське» поведження. Ці ж риси характеру він проявив і під час перебування у політизоляторі. У другій половині 1935 р. Олександр Іванович настійливо жадавав повернення особистих речей,

вилучених у його помешканні під час обшуку й арешту 19 лютого 1933 р. Із цією вимогою, а також з проханням з'ясувати долю своєї родини (дружини та малюка-сина) Бадан звертався не лише до начальника Верхньоуральського політизолятора Бірюкова, але й безпосередньо до начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ГУГБ НКВД ССРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Г. А. Молчанова.

5 вересня 1935 р. НКВД УССР одержало від заступника останнього Г. С. Люшкова ⁷⁷ меморандум у справі Бадана, де пропонувалося терміново з'ясувати стан родини ув'язненого, що мешкала у Херсоні, зокрема, викликати його дружину Г. Ф. Софієнко й довідатися, чому вона вже тривалий час не відповідає на листи чоловіка. Одночасно ставилася вимога повернути Бадану особисті речі, вилучені під час арешту. Через Херсонський міськвідділ НКВД, який спеціально викликав дружину Бадана, було одержано інформацію, що після арешту й засудження чоловіка вона переїхала з Харкова до Херсона, де мешкала у матері. Опинившись у матеріальній скруті, якийсь час жила на кошти сестри – популярної актриси Харківського театру Революції, Заслуженої артистки Республіки (з 1929 р.) В.Ф. Варецької (1900–1981). Згодом, як писала вона у заяві, *«прагнути розірвати всякий зв'язок із Баданом, не бути під підозрою у влади й покращити своє матеріальне становище»*, вона припинила листування з колишнім чоловіком, вважаючи себе вільною від подружніх обов'язків, вдруге вийшла заміж й переїхала до м. Цюрупинська ⁷⁸.

Отже, родинні справи Олександра Івановича були далеко не блискучі, тим настійливішим він був у своїх вимогах повернути особисті речі. 5 грудня 1935 р. у меморандумі Молчанова, адресованому його київському підлеглому, начальникові СПВ УГБ НКВД УССР Б. В. Козельському, йшлося: *«До цього часу БАДАН не одержав направлених [у] Верхньоуральськ речей та книжок. Терміново перевірте, чи надіслані вони [у] Верхньоуральськ, коли й результати телеграфте (sic!). Одночасно з'ясуйте місцезнаходження брата БАДАНА – ДМИТРА, повідомте його адресу, БАДАН голодує»* ⁷⁹.

21 грудня 1935 р. у зверненні до начальника політизолятора О. Бадан зазначав: *«3/ХІІ мене повідомили, що речі, вилучені у мене під час обшуку 19/ІІ-1933 р., повертаються. 19/ХІІ-35 р. я одержав лише частину знімків і один альбом, тоді як під час обшуку забрали у мене усі фотографії й навіть фотографію, яку я подарував дружині, вирвали з рамок, декілька альбомів (3–4) знімків, рукопис «Робітничий рух в Англії», стенограму й тези моєї доповіді в Інституті марксизму «Слов'яни у революції 1848 р.» з масою виписок, виписки з творів*

Маркса – Енгельса, Леніна, Сталіна й ін., що їх я підготував для своєї наукової роботи, мою надруковану книгу «Закарпатська Україна» з рецензіями й підготовленими матеріалами для доповнення».

В'язень не лише виявив чудову пам'ять, але й демонстрував небажання дарувати енкаведистам дороги для нього речі: «Зі знімків особливо бракує: 5 моїх знімків (два в укр. сорочках, одна спортивна, 2 з Відня (один великого формату), родинні знімки, що їх зроблено у Харкові (15–20 одиниць), фотографія батька (малий формат) й усіх знімків друзів і товаришів з університетських часів й пізніших, групових знімків, дерев'яної коробки з фотогр[афічним] папером, декількох пачок кліше, альбому з фільмами – негативами [...]. Крім того, забрано в мене усі особисті документи: гімназійні, університетські (4 індекси, докторський диплом), постанова кваліфікаційної комісії НКОсу, метричне свідоцтво та ін. й книги». Бадан зауважував, що це лише перелік речей, про які він спромігся згадати, але у дійсності їх «значно більше». Завершувалася заява досить категорично: «Мені вже двічі під час голодувань обіцяно повернути речі, й, незважаючи на це, мені їх все-таки не повертають. У разі, якщо до 15 лютого 1936 р. мені цих речей не буде повернуто, я знову відновлю голодування»⁸⁰.

Як зауважувалося у листі СПВ НКВД УССР до Г. А. Молчанова від 11 грудня 1935 р., при перевірці конфіскованих у Бадана документів було виявлено справу з матеріалами про виключення його з партії (в тому числі: стенограми чистки в партосередку НКО, зокрема, текст промови М. О. Скрипника на захист Бадана; заяви й апеляції Олександра Івановича про відновлення у партії, а також «заяви і рекомендації, які дав Бадану цілий ряд осіб, згодом засуджених у справі УВО»); теку з копіями листів Бадана до різних осіб, які перебували на Закарпатті та в УССР, зокрема, й тих, яких згодом засудили у «справі УВО»; декілька блокнотів із записами та адресами; особисті документи про роботу в НКО УССР, велика кількість фотографій та ін. Ці матеріали, як і папку листування секретаріату Скрипника з ЦК КП(б)У, декілька знімків Бадана та Ерстенюка зі Скрипником та інші документи, вилучені у Бадана 19 лютого 1933 р., УГБ НКВД УССР не бажало випускати із своїх рук.

Зволікання київських підлеглих із виконанням доручення потягло за собою грізне нагадування з боку Молчанова. У листі на ім'я заступника наркома внутрішніх справ УССР З. Б. Кацнельсона від 21 січня 1936 р. він наголошував: «У грудні 1935 р. при №№ 98257, 98462 мною були дані вказівки СПВ НКВД УССР у зв'язку з заявою відомого Вам БАДАНА-ЯВОРЕНКА щодо повернення йому усіх його

речей, книжок і листування, що їх було вилучено у нього при обшуку й не прилучено до справи як речові докази. Попри це, БАДАНУ були повернуті лише фотознімки, але й ті не усі. Що стосується книжок, про які них пише у своїй заяві БАДАН, листування, рукописів та інших документів, то вони до цього часу йому не повернуті.

Внаслідок неодержання своїх речей Бадан вже двічі оголошував голодування й знімав його у зв'язку із даною нами обіцянкою повернути йому все, що він просить. Зараз Бадан [...] збирається оголосити третє голодування. Вважаю абсолютно неприпустимим невиконання СПВ УГБ НКВД УССР наших вказівок й *незадоволення законних вимог в'язня Бадана*, що спричиняє голодування й *компрометує органи НКВД»* (виділення наше. – Авт.).

Відтак заступнику наркома внутрішніх справ УССР пропонувалося: «Особисто забезпечити негайне виконання наших №№ 98257 та 98462 й повернути БАДАНУ не лише фотознімки, що залишилися в СПВ, але й усі його книги, рукописи, листування й документи [...], надіславши все [до] Верхньо-Уральськ[ої] тюрми о[собливого] п[ризначення] [...]. Про день висилки прошу мене повідомити»⁸¹.

5 лютого 1936 р. З. Кацнельсон доповів: «Зараз, за моїм дорученням, знову перевірені вилучені у БАДАНА матеріали. Частина з них (фотознімки, стенограми доповідей) спрямовуються одночасно до Верхньо-Уральської в'язниці для повернення БАДАНУ-ЯВОРЕНКУ». Втім, найголовнішими вимогами ув'язненого НКВД УССР вважав за потрібне знехтувати: «Решту ж матеріалів повернути БАДАНУ не вважаємо за можливе: 1. Ряд книжок і брошур закордонного, контрреволюційного походження. 2. Безліч знімків фігурантів УВО. 3. Декілька знімків БАДАНА, ЕРСТЕНЮКА зі СКРИПНИКОМ. 4. Тека листування секретаріату СКРИПНИКА з ЦК КП(б)У, стенограми партійної чистки й т. д. й т. п. Гімназійних та університетських документів серед вилучених не було. Альбом з фільмами не вилучався, що звірено з протоколом обшуку. Вимоги БАДАНА-ЯВОРЕНКА перевищують межі дозволеного, оскільки серед згаданих матеріалів багато документів, перебування яких у БАДАНА вважаємо за неможливе»⁸².

Врешті-решт 19 лютого 1936 р. О. Бадан одержав ще невеличку частину свого домашнього архіву. Серед цих документів були машинописні копії його лекцій з національного питання, всесвітньої історії, рукопис «Чистий соціалізм» (на 5 аркушах) та інший дріб'язок. Найцінніші документи залишилися в архіві НКВД УССР, де згодом, ймовірно, були знищені. Того ж року в'язень, з яким було стільки

клопоту, був переведений на Соловки, а апарат ГУЛАГу при черговому підсиленні режиму у советських таборах дістав вказівку не зважати на таку форму протесту в'язнів як голодування⁸³.

Окремі ув'язнені у справі «УВО» західноукраїнські інтелігенти під час відбування покарання за нескоєні злочини відмовлялися від своїх неправдивих свідчень під час слідства, подавали заяви з проханням про перегляд своїх справ. Наприклад, із цього приводу неодноразово звертався до органів влади професор *Михайло Михайлович Лозинський*. 10 серпня 1934 р. він адресував таке клопотання наркомові внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоді, 20 лютого 1936 р. – безпосередньо Й. В. Сталіну, а 24 березня та 8 травня 1937 р. аналогічні звернення спрямував керівнику НКВД СРСР М. І. Єжову⁸⁴.

С.Г. Вітик, який утримувався у Верхньоуральському політизоляторі, упродовж 1937 р. написав декілька заяв (від 15 січня, 13 квітня та 25 липня) на ім'я ЦВК СРСР, Прокурора СРСР, НКВД СРСР та ЦК КП(б)У. У скаргах Семен Гнатович зазначав, що як політемігрант прибув в Україну 1925 р., був прийнятий у члени ВКП(б), постійно боровся проти польського фашизму, Пілсудського, української буржуазії й українського націоналізму, «усіх українських ухилів», а репресований був безпідставно. У цих заявах, а також у скарзі від 19 січня 1937 р. на ім'я керівництва тюрми С. Вітик описав жахливі умови, в яких утримувався. Його, шістдесятидвохрічного старика, у другій половині 1936 р. позбавили харчування для слабких, наглядачі ляляли нецензурними словами, били, безпідставно позбавляли прогулянок, з камери забрали всі речі – аж до рушника для рук.

Серед ув'язнених на Соловках галичан був і згаданий вище М.К. Козоріс. Працював він по-ударному, розраховував, мабуть, на дострокове звільнення за регулярне перевиконання норм. Формально термін ув'язнення мав скінчитися для нього у лютому 1938 р. Рахуючи дні, що залишилися до звільнення, він звернув увагу на розбіжність між датою арешту й терміном початку відбуття покарання за судовим рішенням. Різниця ця становила близько двох тижнів на користь ГУЛАГу.

22 квітня 1937 р. М. Козоріс написав заяву на ім'я Прокурора СРСР, у якій прохав переглянути рішення Судової трійки при Колегії ГПУ УССР від 1 жовтня 1933 р. щодо нього, оскільки згідно з ним початок відбуття покарання визначався 20 лютого 1933 р. *«Насправді ж, як це видно із моєї справи, я заарештований у Києві 5-го лютого 1933 р. – зауважував М. Козоріс. – З огляду на те, що згідно закону початок терміну позначається днем фактичного арешту, прошу Вашого розпорядження щодо виправлення цієї помилки й визначення початку мого терміну днем 5-го лютого 1933 р.»*

На диво, заяві дали хід. 10 липня 1937 р. 8-й відділ ГУГБ НКВД СРСР звернувся до своїх київських колег із відповідним запитом. 22 липня УГБ НКВД УССР підтвердило справедливість вимоги М. Козоріса й надіслало потрібні відомості за двома адресами: до Обліково-розподільчого відділу Управління ББК НКВД та своєму керівництву у Москві⁸⁵.

В іншій країні, де закон поважався, це було б маленькою перемогою для в'язня. Та не так було у сталінській тоталітарній державі, тим більше у рік Великого терору. Жоден советський в'язень, крім хіба що карних злочинців («соціально близьких» комуністичній владі), не міг напевне знати, коли скінчиться його ув'язнення. Адже з неймовірною легкістю Особлива нарада при НКВД СРСР та інші позасудові органи виносили смертні вироки або продовжували термін відбування «міри соціального захисту». До того ж відчуженість влади від народу, ірраціональність сталінської суспільно-політичної системи, незбагненність систематичних коливань «генеральної лінії» живили містичні настрої у громадянстві. Отже, між в'язнями, особливо досвідченими, існувала мовчазна угода – якомога менше говорити, скільки часу залишилося до звільнення і чи відбудеться воно взагалі. Вважалося за краще не дратувати долю⁸⁶. Михайло Козоріс порушив це табу...

Ще одним порушником подібних домовленостей виступив професор М. М. Лозинський. Як вже згадувалося, 24 березня та 8 травня 1937 р. відомий галицький політик і правознавець адресував листи з проханням про перегляд справи до наркома внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова⁸⁷. Цілком ймовірно, що обидві апеляції спрямовувалися до Москви без особливих надій – для них не давав підстав ані особистий досвід адресанта, ані досвід його товаришів по ув'язненню. Доля, що спіткала ці, як і попередні звернення Лозинського, пророчоє накреслена самим автором у листі від 8 травня: *«И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставит без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме»*⁸⁸.

Отже, ці документи М. Лозинського суттєво доповнюють та уточнюють обставини побуту соловецьких в'язнів-українців наприкінці 1930-х років, яскраво змальованих у хрестоматійних мемуарах С. Підгайного «Українська інтелігенція на Соловках» чи відтворених мовою енкаведистських документів, які оприлюднені у виданні «Остання адреса». До речі, у книзі Підгайного прізвище Лозинського не згадується, очевидно, з тієї причини, що мемуарист не мав доступу до одного з «таємних, так званого «Саватієвського», ізолятора», який розташовувався «у скиті й церкві Святого Саватія

на великому Соловецькому острові, поблизу «Секирної» гори»⁸⁹, що у ньому Лозинський перебував з 23 травня 1934 р.

Наприклад, «Правила внутрешнього распорядка в тюрмах Главного Управления Государственной Безопасности НКВД СССР для осужденных» від 15 березня 1937 р. оголосили мешканцям ізолятора (за Лозинським) 19 квітня, решта ж соловчан (за Підгайним) довідалася про них лише 22–25 червня⁹⁰. У заяві Лозинського від 8 травня 1937 р. наводилася всебічна оцінка нових правил в'язничного режиму: *«Теперь условия моего заключения и формально, и фактически переменились. Введением вышеупомянутых Правил Изолятор Савватеево объявлен тюрьмой ГУГБ НКВД СССР, внутренний распорядок которой (тюремны) лишил меня даже того минимума возможностей в бытовом, умственном и нравственном отношении, которым (минимумом) я пользовался до введения Правил и который (минимум) давал мне возможность хотя в некоторой мере предохранять себя от той физической, умственной и нравственной деградации, к которой неизбежно ведет тюремное заключение»* (тут і далі виділення у тексті – М. Лозинського).

Зміни на гірше у побутовому плані так окреслювалися професором: *«До сих пор, при общих прогулках [...], на которых можно было вести разговоры, устраивать совместные чтения, заниматься играми (в шахматы, шашки и т. д.), отдельная камера считалась особым удобством, которого я не мог никак удостоиться. Но как раз накануне введения Правил мой сокамерник серьезно заболел, и я остался один в камере. Теперь, на основании новых правил, это равнозначно с самой строжайшей изоляцией: в камере я один, на прогулке один и не вижу никого, кроме лиц тюремного надзора.*

Но попасть тепер в общую камеру тоже не радость, – ибо заключенные в очень подавленном настроении, нервничают, а в таких условиях нервное напряжение разряжается озлоблением друга на друга и т. п. На основании новых правил у меня были отняты все «лишние» предметы ежедневного обихода: посуда, нож, вилка, зеркало, возможности регулярно бриться, стричь ногти, собственная одежда, собственная постель и т. п. Конечно, с известной точки зрения, все это – «лишнее», но без тех «лишних» вещей человек делается дикарем»⁹¹.

Особливий інтерес викликає характеристика М. Лозинським змін на гірше «в розумовому відношенні» – умов для розумової праці, що їх в'язні Саватієвського ізолятора мали до запровадження зазначених «Правил». Аналізуючи можливості для задоволення власних інтелектуальних потреб за умов порівняно «ліберального»

попереднього режиму й після введення «Правил», правознавець доходив невтішних висновків: «До сих пор я получал из дому газеты и журналы, издаваемые в СССР на иностранных языках, украинские журналы *«Більшовик України»*, *«Під марксо-ленінським прапором»*, *«Радянська література»*, русские журналы (sic!) *«Большевик»*, *«Советское государство»*, *«Мировое хозяйство и мировая политика»*, *«Фронт науки и техники»*, а также русские, украинские и иностранные книги. Это, конечно, было не то, что нужно для полного удовлетворения моих умственных запросов, но все-таки это давало мне возможность, хотя бы в черном, следить за научным развитием и не очень отставать от него. Теперь, с запрещением получать литературу, я всего того лишен. Тюремная же библиотека не может удовлетворить даже запросов человека со средним образованием.

Дальше: до сих пор я мог не только читать, но и *научно работать*, т. е. делать записки, переводы и упражнения по иностранному языку, и весь этот материал держать у себя в камере и пользоваться им. *Теперь я всего этого лишен*. Я имею право иметь только две тетради (фактически получил только одну), которые, когда их заполню, должен отдать. Значит, делать в них записки для пользования в дальнейшей работе нельзя».

За таких обставин, нарікав в'язень, *«про великі праці не може бути й мови»*: «А, между тем, я как раз начал работу над *подробным конспектом по международному праву [...]*, а также начал писать *мемуары*. Относительно мемуаров, в марте текущего года исполнилось 40-летие моей общественной деятельности, *и мне есть о чем писать мемуары*. И если бы даже по соображениям того порядка, что моих вещей нельзя печатать, мои мемуары после моего освобождения или моей смерти в тюрьме остались в архиве НКВД, то в будущем они принесли бы пользу для исторических работ об эпохе, в которой я действовал. *Но по новым правилам я лишен возможности работать и над международным правом и над мемуарами*. От Вас зависит – дать мне эту возможность»⁹².

Це вже згодом відомий російський літератор-дисидент О.І. Солженіцин, багаторічний в'язень і знавець «Архіпелагу ГУЛАГ», в доімперський період власної біографії, сформулював моральний імператив советського «в'язня сумління» – *нічого не просити у тоталітарної влади, не принижувати себе*. Втім, як свідчать наведені нами факти, чимало українських інтелектуалів, які перебували у сталінських таборах упродовж 30-х років, вже висловлювали аналогічні думки. І якщо їм не пощастило виразно артикулювати подібний «кодекс честі» й своєчасно оприлюднити його – не їхня в тому провина.

Очевидно, що М.М. Лозинський не відповідав таким ригористичним моральним вимогам, а, можливо, й не усвідомлював до кінця принизливості й безнадійності своїх апеляцій. Вже літня людина, яка зазнала чимало поневірянь на життєвому шляху, він був зломлений ув'язненням і все ще не розумів, що його арешт і засудження аж ніяк не були випадковістю, а тим більше «помилкою». Вірогідно, саме тому настільки тужливо-сервільними є заключні рядки звернення правознавця до «залізного наркома» М. І. Єжова від 8 травня 1937 р.: «Я просил Вас в вышеупомянутом заявлении от 24 марта и теперь прошу: *освободите меня от дальнейшего заключения!* Четыре годы (sic!) заключения так меня измучили, отняли у меня столько здоровья и жизни, что неужели я еще не искупил всех тех «вольных и невольных грехов», за которые советская власть сочла нужным повергнуть меня в заключение?! Дайте мне возможность прожить последние годы моей жизни на свободе, в кругу семьи, за полезной работой! [...] И еще, прошу Вас, *сделайте мне следующую милость:*

Видите, это заявление будете, конечно, читать не Вы, а *Ваш сотрудник*, через руки которого такие заявления проходят ежедневно, без числа. Ничего удивительного, если *из-за бумаги не будет виден человек*, если мое заявление вызовет приблизительно такое разсуждение: «Да, всякий хотел бы выйти из тюрьмы, но умирают же преждевременно хорошие люди, так не будет никакой беды, если даже умрет в тюрьме какой-то украинский националист – враг народа». И будет на моем заявлении написана резолюция: «Оставить без последствий» (как, наверное, на всех моих предыдущих заявлениях), и я останусь погибать в тюрьме [...]. Я прошу Вас (и прошу Вашего сотрудника, который будет читать это заявление, передать Вам мою просьбу), сделайте мне милость, вызовите меня к себе, посмотрите на живого человека, поговорите с ним, выслушайте его, пошлите его в хорошую клинику для тщательного исследования состояния его здоровья, – *ибо я верю, что тогда Вы увидите [...], что я не заслуживаю того, чтобы кончить жизнь под суровым режимом «Правил внутреннего распорядка в тюрьмах ГУГБ НКВД СССР»,* – и дадите мне возможность провести последние годы жизни на полезной работе для Советской Страны, которую я избрал добровольно Родиной для себя и своих детей»⁹³ (виділення по тексту – М. Лозинського).

Примхлива Доля розпорядилася так, щоб з усіх прохань Лозинського, адресованих Єжову, виконане було лише одне: «*Якби навіть з міркувань того порядку, що моїх речей неможливо друкувати, мої мемуари після мого звільнення або моєї смерті у в'язниці залишилися в архіві НКВС, то в майбутньому вони принесли би*

користь для історичних праць про добу, в якій я діяв». Але реалізувалося це прохання соловецького в'язня у зовсім інший спосіб, адже запланованих спогадів він вже не мав ані часу, ані можливості написати. Натомість в архівно-слідчій справі М. М. Лозинського збереглися власноручно написані ним життєпис, свідчення-покази про побут в УССР з часу приїзду на «Радянщину» у вересні 1927 р. й до закінчення 1931/32 навчального року, а також два згадані звернення до Єжова, які – як маркантні документи тоталітарної доби – у 1997–1998 рр. оприлюднені на шпальтах «Українського історичного журналу»⁹⁴.

Ці документи, а також відома історико-мемуарна книга *«Галичина в рр. 1918–1920»*, видана у Відні 1922 р. М. Грушевським під маркою Українського соціологічного інституту й передрукована у Нью-Йорку 1970 р.⁹⁵, підручник *«Міжнародне право»* (Харків, 1931) та інша наукова й публіцистична спадщина – найкращий пам'ятник небуденній постаті – М. Лозинському, який, як і кожна людина, зробив на своєму шляху чимало помилок, розплатившись за гріх советофільства найдорожчим – життям... Нині Лозинський нарешті повертається до вітчизняних літературознавства, журналістики, правничої науки⁹⁶. А без його вартісної *«Галичини в рр. 1918–1920»* неможливе об'єктивне відтворення історії визвольних змагань західних українців доби ЗУНР – ЗОУНР...

Лише дивом зберіг життя у «м'ясорубці» 1937–1938 рр. Іван Сірко. Гулагівська «одіссея» колишнього керівника Молдавського крайового комітету КП(б)У докладно висвітлена ним у двох зверненнях до першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрущова від 10 грудня 1954 р. та 20 березня 1956 р. з проханням про перегляд його «справи» та реабілітацію. До речі, у першому з них петент нагадував Микиті Сергійовичу давню київську зустріч: *«Можливо, Ви мене не пам'ятаєте, але 1928 року мені довелося здавати Вам справи заворга Київського окружного КП(б)У»*⁹⁷.

26 квітня 1935 р. Особлива нарада при НКВД СРСР засудила І. Сірка до трьох років позбавлення волі. Термін покарання він відбував в Ухтпечлазі. Вважаючи, що завинив вищезгаданою «контрреволюційною вихваткою» – листом на захист репресованих галичан – перед партією більшовиків, став (за самохарактеристикою від 10 грудня 1954 р.) *«спокійно у суворих умовах в'язниць й табору спокійно свою провину перед партією»*. Але і цей дисциплінований «солдат партії» не приховував здивування, а насправді, мабуть, обурення надмірною жорстокістю й неадекватністю призначеного йому покарання: *«Мені здавалося, що досить було п'яти*

років, аби провину спокутувати, та, на моє здивування, репресії тривали двадцять років»⁹⁸.

Відбувши перший термін покарання, у травні 1937 р. І. Сірко вийшов на волю й за допомогою Бюро по працевлаштуванню колишніх в'язнів при НКВД ССРСР влаштувався на роботу до Приозерного ліспромгоспу тресту «Онегліс» Архангельської області. Умови його «вільної» праці відрізнялися від табірної побуту хіба що відсутністю охорони й колючого дроту. Але й це напіварештантське існування перервав 22 березня 1938 р. другий арешт. Начальник Приозерного райвідділу НКВД інкримінував І. Сіркові шпигунство, на що отримав дотепну відповідь (свіжою ще була пам'ять про захоплення Італією Абіссинії): «Так, очевидно, я шпигун абіссінського негуса». Жартівлива репліка була сприйнята не зовсім адекватно, і до «шпигунства» додали ще й «антисоветську агітацію».

Згодом була в'язниця у м. Каргополі Архангельської області, в якій заарештований витримував справжнє катування. Його не били, не допитували, але за допомогою «прикомандированого» до І. Сірка криміналітету, суворого режиму утримання й інших жорстокостей довели до того, що в'язень оголосив голодування та висунув вимогу провести у його «справі» відкрите слідство. Потім була невдала спроба накласти на себе руки, тюремний шпиталь й примусове лікування. Думку про ще одну спробу самогубства після певних коливань Сірко зрештою відкинув: *«Як згадаю партію, доньку свою, тов. Леніна у тому місці, де він говорить про можливість бюрократичних перекручень й припустимість у таких випадках навіть страйків, так думаю – не можна цього робити, та й не хотілося самому на себе накладати руки, хоча на це мене штовхали»⁹⁹.*

Особлива нарада при НКВД ССРСР 3 вересня 1938 р. оголосила І. Сіркові новий вирок – десять років таборів. Працював на лісоповалі у Ніроблазі, у бригадах, укомплектованих кримінальними злочинцями, яких засудили за тяжкі злочини. «Політичного» вони оббирали до нитки, а бригадири тримали його на штрафному пайку. І все ж таки І. Сірко пройшов й ці випробування. У 1947 р. він звільнився, повернувся на батьківщину, а в березні 1948 р. знову став до праці у Ніроблазі, вже як вільнонайманий. У січні 1950 р. його втретє заарештували й за рішенням Особливої наради при МГБ ССРСР заслали на поселення до Красноярського краю, де він працював у Богучанському районі у ліспромгоспі. У вересні 1954 р. звільнився, у березні 1955 р. повернувся додому, працював начальником дорожнього відділу при Більшовцівському райвиконкомі Станіславської області.

Рішенням Судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР від 26 лютого 1957 р. І. Сірко реабілітований. Був автором книжки спогадів «Ті незабутні роки» (Ужгород, 1978)¹⁰⁰. Та гулагівські «незабутні роки» до цих мемуарів не потрапили.

7 січня 1939 р. – по відбуттю терміну покарання – Управлінням Севжелдорлага у Княжпогості (згодом – селище Железнодорожное) Комі АССР був звільнений з місць позбавлення волі *Микола Софроневич Сисак*. Оскільки проживання в Україні йому заборонили, дипломований медик переїхав до Казані, де працював асистентом кафедри нормальної анатомії Казанського медичного інституту, завідуючим патолого-анатомічним відділенням у міських – психіатричній та 1-й інфекційній – лікарнях. Автор майже 60 друкованих наукових праць, він у 1944 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата медичних наук й успішно працював над докторською дисертацією. У 1943 р. М. Сисак звернувся з клопотанням про перегляд його «справи» 1935 р., на що не отримав ніякої відповіді. 14 грудня 1946 р. він вдруге звернувся до МГБ СРСР з проханням про реабілітацію, але Особлива нарада при МГБ СРСР рішенням від 27 вересня 1947 р. відмовила йому у знятті судимості¹⁰¹.

Наявність репресивної плями у біографії й надалі перешкоджала йому захистити докторську дисертацію. 26 грудня 1954 р. він звернувся з листом до першого заступника голови Ради Міністрів УРСР О. Є. Корнійчука. У зверненні переважно йшлося про особисті справи, але автор зробив й важливі узагальнення, тому документ варто процитувати цілком – мовою оригіналу: *«Прошу Вас внести предложение на Совете Министров УССР проверить деятельность органов НКВД на Советской Украине за период 30[-х] годов, когда этими органами иногда выдумывались мифические украинские националистические организации и опустошались ряды советской интеллигенции на Украине.*

Для ілюстрації я приведу приклад з життя. Я, будучи доцентом на кафедрі патологічної анатомії Київського медичного інституту, був в травні 1935 г. арештований органами республіканського НКВД в Києві. Мені пропонується обвинувачення в приналежності до Української військової організації (УВО) і дано очну ставку з моїм знайомим, доцентом Київського політехнічного інституту Константином Танчаковим¹⁰², який заявив на ставці, що я і він належали до такої організації¹⁰³. Нас обох заочно на особистій нараді приговорено до і[справительно]-т[рудових] лагерьов, мене на 3 роки, Танчакова на 5 років. Після приговору ми були поміщені обидва в одну камеру етапної

тюрми. Я спросил Танчаковского, чому он на очній ставці утверждає таку нелепость. Он ответил, что начальник секретного отдела (фамилии, названной им, я уже не помню – кажется, Каминский ¹⁰⁴) сказал ему, что так нужно говорить. Ему обещали за это кафедру химии (не помню, в каком городе). Мне, правда, тоже делали намеки: или кафедра или белые медведи на севере, но я сказал, что лучше выберу белых медведей, чем стану говорить неправду.

Так органы НКВД в Киеве заставляли людей умышленно говорить неправду, создавая мифические организации. Поэтому прошу Вас в Совете Министров поднять этот вопрос, проверить деятельность НКВД, реабилитировать невинных людей и вернуть их к творческой работе на благо Родины» ¹⁰⁵ (виділення наше. – Авт.).

Але, ніхто з керівництва УССР, зокрема, і такий «літературний генерал», як Олександр Корнійчук, тоді не прагнув об'єктивно розслідувати репресивну діяльність органів НКВД та роль в цьому конкретних замовників репресій з числа вищого комуністичного керівництва тоталітарної імперії.

Згаданого вище колишнього гулагівського втікача-невдаха, в минулому члена літорганізації «Західна Україна» І.В. Ткачука випустили на волю, очевидно, напередодні радянсько-німецької війни. Звільнився він інвалідом й наступні роки повільно згасав. Невиліковно хворий, прикутий до ліжка, 10 серпня 1945 р. він звертався до А. Турчинської із Золотоноші (Черкаська обл.): «Стараюся скоро приїхати на пару днів до Києва наладити свої літ[ературні] справи, але мені це нелегко зараз – [у] важкому я стані». 9 жовтня 1945 р. тій же адресатці повідомлялося: «Підготовляю до друку збірку новел і оповідань «Під вогнем і залізом». Всіх старань докладно, щоб швидше її закінчити, але умови дуже несприятливі» ¹⁰⁶. Незабаром літератор переїхав до Львова, де до останніх днів життя працював над романом «Розбиті кордони» ¹⁰⁷.

Попри усі намагання І. Ткачука повернутися в літературу, спроби ці зазнали фіаско: давалися ознаки критичний стан здоров'я й тривала вимушена перерва у літературній творчості. Оцінюючи збірку «Під вогнем і залізом», один з її рецензентів зауважив у 1946 р.: «Іван Ткачук відомий в нашій літературі, і колись видавалися його твори (на початку 30-х років), як письменник із Західної України. Я не маю змоги зараз порівнювати його творчості ранішої з теперішньою, але можу сказати одне, що автор значно відстав від вимог сьогоденної літератури, і на фоні сьогоденного дня його твори здаються буквально початківськими» ¹⁰⁸. Вочевидь рецензія була доволі безжалісною, але відбивала справжній стан справ. Щоправда,

рецензент не заглиблювався у з'ясування подробиць біографії письменника, що спричинили згадане творче відставання. У жовтні 1948 р. І. Ткачук помер¹⁰⁹.

Ув'язнення було серйозним випробуванням для родинних зв'язків репресованих. Далеко не всі витримували цей жорстокий іспит. Досить часто сім'ї руйнувалися. Так сталося з О. Баданом-Яворенком, М. Ірчаном, М. Яворським та іншими гулагівськими бранцями – галичанами. Водночас непоодинокими були приклади протилежної поведінки дружин і дітей репресованих, які залишалися на волі, хоча назагал їм випадала нелегка доля: офіційний осуд влади (невдовзі навіть було винайдено спеціальне визначення – «члени родин зрадників батьківщини»), стрімке зниження соціального статусу й перехід до розряду суспільних паріїв, як правило – втрата роботи, табування з боку учорашніх «добрих» знайомих тощо.

Донька засудженого члена Спілки революційних письменників Якова Струхманчука пригадувала: «З батьком ми реприсувалися, хоч листи приходили рідко й дуже запізнені. Про те, що його «трійка» ГПУ засудила на 10 років неволі, ми довідалися, як батько вже був на Біломорсько-Балтійському каналі (ББК). На той час маму звільнили від праці як жінку контрреволюціонера. В столовці вона якось з'їла підгнилу воблу і так тяжко отруїлася, що її забрали до лікарні. В мене теж почався туберкульоз. Тому мамина сестра Христина взяла мене до себе в Одесу, щоб не дати померти. Чоловік її ловив рибу на вудку, тітка на базарі її продавала, щось купувала і з цього ми й жили»¹¹⁰.

Тим не менше, й за цих скрутних обставин дружина Струхманчука вирішила відвідати чоловіка у таборі в Карелії. Зустріч з батьком назавжди врізалася у пам'ять дочки-підлітка: «Батько дуже змінився з вигляду: мав довгі вуси і іспанську борідку. Одягнутий був у зимове домашнє пальто, з каракулевим ковніром, але шапку і вбрання мав в'язничне. (Пізніше ми довідалися, що «урки» все в нього вкрали). Я була така щаслива, я так вірила, що наша сім'я віднині буде вже назавжди разом. Мені кортіло лише одне знати, в чому винний був мій тато. І я, будучи ще дитиною, задала йому таке запитання. Досі не забуду, як глянув на мене батько, як йому зашнурувало в горлі, що не міг відразу слова мовити, а очі поволі набухли слізьми. Він пригорнув мене до своїх грудей і прошепотів: «Люба моя, я тут караюсь невинно... Запам'ятай назавжди: я несу кару за те, що люблю Україну і свій народ понад власне життя!» [...]. При тій печальній зустрічі батько багато про що говорив зі мною».

Тоді ж Я. Струхманчук дав дружини кілька житейськи мудрих порад: офіційно розлучитися з ним, аби мати можливість спокійно

виховувати доньку. Дочці ж радив не казати нікому у школі, що батько перебуває на засланні, а твердити, що батьки розлучилися. Тоді ж було домовлено листуватися через родичів (йшлося про листи від в'язня), змінити помешкання й перевести доньку до іншої школи. На прощання Я. Струхманчук намалював портрет дружини й дочки, яка згадувала через роки останнє побачення з рідною людиною: «Щасливою була зустріч з батьком, але яким тяжким було прощання... Все ж я свято вірила, що батька невдовзі випустять і ми будемо знову разом. Мама з найвності запитала: чи не варто написати до Сталіна, щоб справу переглянули? Батько заборонив навіть думати про це, казав, що це нічого не дасть, а катівні ДПУ він ще раз просто не переживе. І так ми розсталися НАВІЧНО!»¹¹¹

Влітку 1936 р. свого батька – *І.М. Сіяка* – у Свирському виправно-трудовому таборі відвідала донька, Надія Сіяк. Згодом (10 березня 1958 р.) вона так пригадувала це побачення: «Під час побачення батько говорив мені й давав слово комуніста, що завжди був чесним, ні в чому себе не вважає винним, жодного обвинувального протоколу не підписував, засланий був без ознайомлення з вироком, без суду. Під час слідства [...] до нього неодноразово застосовувалися недозволені засоби впливу, а саме: безсонні ночі з безперервними допитами, спрага, впливи морального порядку [...]. З табору батько неодноразово писав листи до центральних органів, але відповіді не одержував. Під час мого перебування у батька, він написав три листи до центральних органів й просив мене передати їх безпосередньо у Москві, але перед посадкою у поїзд у Лодейному Полі мене запросили до комендатури й вилучили з чемодана»¹¹².

Побачення з родичами – бранцями ГУЛАГу – вимагало від членів родин репресованих не лише виразного бажання здійснити тяжку подорож, долаючи усі перепони тюремного відомства, але й міцних нервів і чималих коштів – місця «виправлення» та «трудового перевиховання» засуджених знаходилися далеко від УССР. Відтак для тих, хто прямував до виправно-трудових таборів у «віддалених місцевостях ССРСР», цілком реальних обрисів набувало ритуально-пропагандистське кліше – Советський Союз, мовляв, обіймає одну шосту суходолу земної кулі. Отже, вимушена «екскурсія» до гулагівської мережі потребувала чималих коштів, з якими у родин репресованих й без того було вкрай сутужно. М. Лозинський, наприклад, оцінював видатки на приїзд до нього у ББК лише одного члена його родини щонайменше у 300 рублів¹¹³.

В'язнично-табірний антураж (зі сторожовими вежами, вахтерами, конвоями, особистими обшуками – як у випадку з Надією

Сіяк) додавав трагічності цим сумним побаченням. У листі до М. Єжова від 24 березня 1937 р. М. Лозинський нарікав на нелюдське ставлення до нього під час відвідин його дружиною: *«Минулого року я мав з дружиною побачення на загальних засадах на Морсплаві. Мене відправляли з Морсплаву назад до Соловків останнього дня побачення разом з черговим етапом в'язнів, під конвоєм з собаками-шукачами, – й моя дружина, яка бачила й брата у царській в'язниці, й мене в австрійській, тепер побачила мене під охороною собак-шукачів. Але ж можна було відправити мене з окремим вахтером (адже важко мене підозрювати у намірі втечі!) й не давати старій, недужій, змученій жінці такого видовища!»*¹¹⁴.

Тривалий час нез'ясованою залишалася доля більшості засуджених у справі «УВО», які назагал відбували покарання на Соловках. Не завжди могли допомогти й ті, кому пощастило уціліти. Так, у книзі С. Підгайного містяться неодноразові згадки про те, що восени 1937 р., до завершення навігації, з островів вивезли два великих «українських» етапи. Мемуарист вважав, що спрямували їх до інших таборів¹¹⁵. Далі сліди в'язнів губилися...

Той з дослідників, хто з 1991 р. у складі групи науковців з Головної редколегії «Реабілітовані історією» (в тому числі й автор цих рядків) почав працювати у Державному архіві Служби безпеки України з архівно-слідчими справами репресованих, в окремих справах міг зустріти витяги з протоколу Особливої трійки Управління НКВД СРСР по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. про повторне засудження деяких в'язнів Соловків до вищої міри покарання й акти щодо виконання вироку з датою – 3 листопада 1937 р. Засвідчував ці акти про «легітимне» вбивство владою безневинних людей підпис заступника начальника Адміністративно-господарського управління (АГУ) УНКВД Ленінградської області капітана держбезпеки Матвєєва. Місце страти в актах не зазначалося¹¹⁶.

Було зрозумілим, що це лише розпорошені фрагменти цілісної картини одного із злочинів сталінського режиму проти України. Невдовзі історики отримали доступ й до протоколів Особливої трійки Ленінградського УНКВД. З'ясувалося, що місцеві чекісти серйозно готувалися до двадцятиріччя більшовицького жовтня 1917 р., зустрічаючи ювілей «розвантаженням» тамтешньої гулагівської мережі від «контрреволюційного» «антисоветського» «непотреб», до якого зараховувалися й «українські націоналісти».

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області (протокол № 83) розглянула серед інших й справу № 103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці

ГУГБ НКВД ССРСР на 134-х осіб – *«українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок»...»*¹¹⁷. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого із 134-х в'язнів не допитували щодо належності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Власне кажучи, *«засудження»* як такого не відбулося, а було *довільне рішення про вбивство* цих (та й багатьох інших) осіб, яке ухвалив *позасудовий орган* – так звана Особлива трійка.

Аби як-так «легітимізувати» рішення про вищу міру покарання для соловецьких бранців, на них нашвидкуруч фабрикувалися «розстрільні» характеристики-довідки за підписами начальника Соловецької в'язниці ГУГБ старшого майора держбезпеки Апетера та його помічника капітана держбезпеки Раєвського¹¹⁸. Так, у довідці на М. Козоріса повідомлялося: *«За время нахождения в Соловецкой тюрьме ГУГБ проявляет себя ярким националистом. Враждебно настроен против русских. Распространяет провокационные слухи. Восхваляет германский фашизм и, в частности, занятие Германией Рейна, оценивая [его] как залог будущей победы Гитлера в Центральной Европе. Находясь на лагерном положении, поддерживал связь с членами «УВО» – «УНКР»¹¹⁹ осужденными Сияк, Хабленко, Корнейчук, Олейник и др. Проповедует поражение СССР. Заявляет, что задачи укр[аинских] нац[ионалистов] в лагере должны сводиться к взаимному осведомлению и подготовке кадров для будущего строительства фашистско-националистического государства на Украине»*¹²⁰.

Документ цей складався на підставі оперативних повідомлень, вартість яких принаймні сумнівна. Втім, пасаж щодо ворожого ставлення М. Козоріса до росіян (*«враждебно настроен против русских»*), вірогідно, недалеко від істини й мав логічне умотивування: літератор не мав підстав для особливих симпатій до народу, імперська влада якого (у самодержавній чи комуно-тоталітарній іпостасях) двічі піддавала його репресіям лише за те, що він – свідомий українець та національний культурний діяч. Але якщо навіть припустити, що висловлювання М. Козоріса у цій атестації відтворено стовідсотково автентично, то й у такому випадку неможливо зрозуміти винесення

смертного вироку людині за *самі лише думки, переконання, висловлювання (хоча й необережні й незгідні з офіційною ідеологією)*.

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював *М.І. Яворський*. У ньому було чимало й інших західноукраїнських інтелігентів, а саме: *В.В. Баб'як*; *О.І. Бадан-Яворенко*; «член одеської групи УВО» *Ф.В. Бардашевський* (1891–1937) – в минулому офіцер австрійського війська, УГА та армії УНР; колишній депутат польського сейму *Я.С. Войтюк*; колишні члени Галревкому *М.Л. Баран* та *І.М. Сіяк* (водночас до страти засудили і його старшого брата *Миколу Сіяка*); *В. П. Гоца* (1885–1937) – в минулому директор Житомирського ІНО (той самий, який заспівував українських пісень під час транспортування в'язнів-галичан з Карлагу до Соловків); академік *С.Л. Рудницький*; професори *П.І. Демчук* та *М.М. Лозинський*; один з організаторів Легіону УСС, командир сотні й куреня у ньому *Василь Федорович Дідушок* (1889–1937) та його брати – *Володимир Федорович* (1897–1937) та *Петро Федорович Дідушок-Гельмер* (1889–1937); члени літературної організації «Західна Україна» *В.І. Атаманюк-Яблуценко*, *М. Ірчан*, *М.А. Качанюк* та *М.К. Козоріс*; колишній член політбюро ЦК КПЗУ *М. Т. Косар-Заячківський*; один з керівників скрипниківського НКО УССР *К.Й. Коник*¹²¹; члени родини Крушельницьких – її глава *Антін Володиславович*, «сини петлюрівського міністра освіти» (мовою енкаведистських документів) – *Богдан* та *Остан Крушельницькі*¹²²; *М. Г. Кузняк* (1895–1937) – в минулому директор Маріупольського інституту профосвіти; видатний вітчизняний театральний новатор *Лесь Курбас*; *В.О. Олійник*, *Т.І. Рена*, *О.Г. Сарван*, *Є.Й. Черняк*, *М.Й. Яцун*...¹²³. Усіх їх убили 3 листопада 1937 р. Одного дня з галичанами загинув і їхній «колега» по сфабрикованій справі «УВО», уродженець Чернігівщини *П.Ю. Дятлів*.

Тривалий час місце убивства першої, найбільшої групи соловецьких в'язнів (список на 1.116 осіб, розстріляно – 1.111), вивезеної з островів восени 1937 р., залишалося невідомим. Навесні 1996 р. з'явилися невиразні відомості, що виконавець вироків – капітан держбезпеки Матвеев – був 1938 р. репресований «за перевищення службових повноважень»¹²⁴. Ознайомлення з його слідчою справою дозволило з'ясувати технологію масових убивств.

16 жовтня 1937 р. заступник начальника АГУ УНКВД Ленінградської області капітан держбезпеки М. Р. Матвеев отримав за підписом начальника Ленінградського УНКВД комісара держбезпеки І рангу Л. М. Заковського письмову вказівку («предписание») такого змісту: «Предлагается осужденных Особой тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82,

83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с. г. – ВСЕГО в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – РАССТРЕЛЯТЬ. Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – ст. майором госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговоры в исполнение согласно данных Вам лично указаний. Исполнение донесите – представив по возвращении акты»¹²⁵.

Приречені на смерть соловецькі в'язні етапувалися морем до Кемі, звідти залізницею – до Медвеж'єгорська – й розміщувалися у слідчому ізоляторі Белбалттабору (розрахований був на одночасне утримання щонайменше 300 в'язнів). З ізолятора їх зв'язаними і майже цілком роздягнутими на автомашинах доставляли на місце езекуції, що розташовувалося у 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі Сандормох, у піщано-гравійному кар'єрі. Чоловіків на місце страти транспортували вантажівками, натомість жінок «галантні» енкаведисти підвозили легковими авто¹²⁶. За п'ять днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р.)¹²⁷ «стахановець розстрільної справи» М. Матвеев особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області Алафера) розстрілював щодня з револьвера 200–250 осіб згідно з чисельністю засуджених відповідним протоколом трійки (по одному протоколу щодня; *основний «український» протокол – № 83 – убивства 3 листопада 1937 р.*)¹²⁸.

Одночасно розстріли українських, зокрема галицьких, інтелігентів провадилися й по інших місцях ГУЛАГу. 2 жовтня 1937 р. Особлива трійка УНКВД СССР по Челябінській області засудила на смерть С.Г. Вітика, який, перебуваючи у Верхньоуральському ізоляторі, «виявляв свої контрреволюційні переконання й непримиренно ворожі настрої щодо керівників партії та уряду», а також «вороже налаштований до НКВД й наглядскладу тюрми, порушував правила в'язничного режиму». 10 жовтня Семена Гнатовича убили. За «палюження стаханівського руху, поширення наклепницьких чуток на адресу керівників партії і советського уряду» тощо 20 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Карельській АРСР був засуджений «за першою категорією» й 2 грудня загинув Я.М. Струхманчук¹²⁹.

Під розстріли 1937–1938 рр. потрапили й ті особи, які були засуджені у справі «УНЦ» і вже звільнилися або ж завершували термін відбуття покарання. Так, 1937 р. із Суздальської в'язниці ГУГБ НКВД СССР у розпорядження УНКВД по Івановській області був направлений *І. М. Лизанівський*, який 9 вересня того ж року був засуджений до смертної кари. Вільнонайманий контролер по

постачанню ББК НКВД ССРСР *В. Г. Дністренко*, який відбув уже термін і працював в Управлінні комбінату на станції Ведмежа Гора, 13 вересня 1937 р. був заарештований, етапований у Харків і 8 листопада засуджений до страти. Така ж доля спіткала і *М.Р. Мельника*, який після звільнення працював у планово-економічній частині одного з відділень ББК. Ув'язнений вдруге, він під час допиту 13 листопада 1937 р. рішуче заперечував свою участь у «націоналістичній організації, що поставила собі за мету здійснення масових терористичних і диверсійних актів під час війни Польщі й Німеччини проти ССРСР». Тим не менше згідно з постановою НКВД ССРСР від 13 січня 1938 р. Михайло Романович був розстріляний.

Безперервно засідала Особлива трійка УНКВД ССРСР по Ленінградській області: табори слід було «розвантажити» й підготувати до прийому нових партій бранців сталінської системи. 20 листопада 1937 р. нею був засуджений і 23 листопада страчений колишній депутат польського сейму *Х.М. Приступа*. Мовляв, виявилися додаткові відомості щодо його «шпигунської діяльності», приховані від слідства 1933 р. 14 лютого 1938 р. цим же позасудовим органом у групі з чотирьох осіб, вже засуджених раніше за «контрреволюційну українсько-націоналістичну, шпигунську, терористичну діяльність», було підписано смертний вирок *С.М. Семку-Козачуку*¹³⁰.

Серед осіб, стосовно яких у цей час проводилося щось подібне до додаткового розслідування, привертає увагу доля *Йосипа Михайловича Зозуляка*. У рапорті капітана держбезпеки *М. Р. Матвеева* від 10 листопада 1937 р. щодо виконання вироків по «українському» протоколу № 83 (266 осіб) керівництво УНКВД по Ленінградській області інформувалося, що позасудове рішення не виконано лише стосовно єдиного в'язня – «*ЗОЗУЛЯК І. М., нап[авлен] в Киев, справа от 28/Х-37 з.*»¹³¹.

Й. Зозуляк народився 18 листопада 1900 р. у м. Комарному на Львівщині. Служив рядовим в австрійському війську та УГА, політруком у 45-й стрілецькій дивізії РСЧА, згодом навчався і працював в УССР. У 1928–1931 рр. був секретарем Закордонного бюро допомоги КПЗУ, у лютому 1930 р. (після звільнення *О.І. Бадана*) призначений на посаду Вченого секретаря НКО, на якій працював до червня 1931 р.¹³² На час арешту – 11 травня 1933 р. – старший науковий співробітник Істпарту при ЦК КП(б)У. У справі «УВО» засуджений Судовою трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. до 10 років позбавлення волі¹³³. Покарання відбував на Соловках.

У зв'язку із тим, що *Й.* Зозуляк, мовляв, 1933 р. «приховав від слідства ряд істотних фактів своєї шпигунської й контрреволюційної

діяльності», він 21 жовтня 1937 р. був доставлений до Київської в'язниці. Підставою для цього стали «зізнання» від 2 та 9 серпня 1937 р. І.Ю. Кулика (на момент арешту директора Партвидаву ЦК КП(б)У), в яких йшлося про «шпигунську діяльність» по лінії апарату Уповноваженого НКЗС СССР в Україні, де свого часу працював Іван Юліанович, й ЗБД КПЗУ на чолі з Й. Зозуляком.

5 листопада Йосип Михайлович у заяві до НКВД УССР подав «додаткові свідчення», де зазначав: *«ЗБД як орган допомоги не відповідає своєму безпосередньому призначенню, визначеному для нього ЦК КП(б)У й Комінтерном, а, навпаки, усіма засобами сприяло посиленню роботи УВО в КПЗУ та неправильній інформації ЦК КП(б)У щодо дійсного стану в Зах. Україні».*

20 листопада 1937 р. спільним рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СССР (протокол № 363) Зозуляк був засуджений «за першою категорією» (упродовж шести тижнів це був вже другий смертний вирок, оскільки він підлягав розстрілу за рішенням Особливої трійки Ленінградського УНКВД від 9 жовтня). 23 листопада 1937 р. у марному сподіванні якщо й не врятувати, то принаймні продовжити собі життя Йосип Михайлович написав заяву на ім'я помічника начальника відділення 3-го відділу УГБ НКВД УССР старшого лейтенанта держбезпеки Волосова, в якій викладав нові (вигадані) факти власної «контрреволюційної діяльності». Тим не менше тієї ж ночі його стратили¹³⁴.

Відмінну від Й. М. Зозуляка позицію під час повторного суду зайняв один з лідерів розламу у КПЗУ *Роман Володимирович Кузьма* (Турянський, 1894–1940). Виключений 18 лютого 1928 р. внаслідок тиску Л. М. Кагановича з партії, він відійшов від політичної діяльності, переїхав до СССР, де займався літературною працею у «Крестьянской газете» (Москва). 8 лютого 1933 р. був заарештований у справі «УВО» й Колегією ОГПУ засуджений до п'яти років позбавлення волі. Покарання відбував у Владимирській в'язниці ГУГБ НКВД СССР.

11 лютого 1939 р. розпочалося нове слідство, цього разу за фактами його *«шпигунської діяльності на території СССР на користь Німеччини й Польщі»*. Спочатку він дав докладні власноручні зізнання, у яких зазначав, що «на шлях зради справі комунізму й контрреволюційної діяльності, спрямованої проти Советського Союзу, колишнє керівництво ЦК КПЗУ ступило з моменту схвалення 1927 р. виступу Шумського – Максимовича – Хвильового проти політики КП(б)У. Цей виступ й наступний за ним розлам у 1928 р. КПЗУ не мали випадкового характеру, а були організовані за прямими

вказівками польського фашизму».

Проте під час закритого судового засідання Військової колегії Верховного Суду ССРСР 16 липня 1940 р. у Москві Роман Володимирович заявив: *«Я не визнаю себе винним у шпигунській діяльності. Я не був агентом німецької розвідки. Свідчення у цій частині я дав, оскільки не витримав фізичних засобів впливу, що були застосовані до мене»*. На репліку головуючого, що свідчення Турянського на попередньому слідстві «дуже логічні», останній парирував: *«Так, логіка у моїх свідченнях є, але факти відсутні»* й додав: *«Якщо свідчення людини, доведеної до ненормального стану, є правильні, то їх нема чого перевіряти. Свої свідчення я писав під загрозою і застосуванням фізичних засобів впливу»*. «Я прошу перевірити факти й співставити усі свідчення, – наголошував він. – Неможливо обвинувачувати мене у таких злочинах, яких я не робив. Я не був агентом польської й німецької розвідок. Поляки знущалися наді мною й мою родиною. Я не міг бути з ними зв'язаний. Я борюся проти поляків».

Незважаючи на стійку позицію обвинуваченого, Військова колегія засудила його до смертної кари¹³⁵.

10 березня 1925 р. у листі до одного із своїх кореспондентів М.С. Грушевський, згадуючи приїзд до УССР групи колишніх військових УГА, зауважив: *«Перед Різдом приїхав сюди полковник Гриць Коссака, що проводив галицькою армією в 1918-у р. против поляків... От я сподіваюсь і хотів це то бачити на свої очі, як він з укр[аїнською] армією піде до Галичини, як буде війна; сим разом може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р. – не буде пхатись до Варшави, а допильнує Галичини»*¹³⁶.

Мрійливе побажання видатного вітчизняного історика було висловлене за умов, що докорінно відрізнялися від тих, які склалися на осінь 1939 р., коли тоталітарний ССРСР дістав можливість «допильнувати Галичини». Що ж до згаданого Г. Й. Коссака, військовій якості якого М. Грушевський вочевидь переоцінював, то він, після тісної співпраці зі «слідством» й відбувши термін покарання у справі «УНЦ», працював викладачем німецької мови на фабриці ім. К. Цеткін у Москві. 22 лютого 1938 р. його заарештували вдруге – за «контрреволюційну націоналістичну діяльність». Відтак було «каяття» у «приховуванні» під час слідства у 1931–1932 рр. інформації щодо власної та «спільників» «контрреволюційної і шпигунської діяльності», чергові численні «свідчення», нові десятки імен «шпигунів» і «націоналістів». Зізнання Коссака ретельно стенографувалися, передруковувалися й «легітимізувалися» власноручними підписами ув'язненого. Одержавши належну «базу

даних» для подальших арештів, енкаведисти вже не потребували «послуг» в'язня. 2 березня 1939 р. Військова колегія Верховного Суду СССР засудила Г. Коссака до вищої міри покарання. 3 березня вирок виконано (реабілітований Г. Коссака 1987 р.). Восени 1937 р. в Омську були страчені його брат Василь разом з дружиною Марією Миколаївною, уродженкою Львова, колишньою студенткою Інституту радянського будівництва і права у Харкові¹³⁷.

Звичайно, список репресованих можна і варто продовжувати, адже доля кожної людини унікальна. Названі й сотні інших інтелігентів – вихідців з України «недержавної», які віддавали свої знання та працю для відродження державної України та прийдешнього возз'єднання всіх українських земель, загинули внаслідок терору тоталітарного комуністичного режиму.

Коли Й. В. Сталін проводив ліквідацію так званої «ленінської гвардії», Л. М. Каганович, за переказами, досить влучно окреслив метод її усунення: «*Ми знімаємо людей шарами*»¹³⁸. Технологія суцільного усунення (репресування, ліквідації) певних політичних еліт чи навіть окремих категорій населення вочевидь була використана тоталітарною владою не лише стосовно «старих більшовиків». Одним з таких численних «знятих шарів», ретельно й жорстоко вилучених сталінськими «садівниками», й була західноукраїнська еміграція (або вихідці зі Східної Галичини, Буковини й Закарпаття) в УССР. Упродовж 30-х років було практично винищено, зокрема колишніх урядовців ЗУНР, старшин УСС та УГА, тобто людей з будь-яким досвідом національної державної роботи чи військової діяльності (прикметно, що серед них опинилися й колишні члени Галревкому, які 1920 р. здійснювали першу невдалу спробу насадження советського режиму в Галичині).

Виявлений автором, а також оприлюднений останніми роками іншими дослідниками матеріал переконливо свідчить, що галичан у тоталітарному СССР упродовж 1930-х років арештовували, а згодом і страчували цілими сім'ями. Гучного розголосу у Західній Україні набула трагедія родини *Крушельницьких* – одразу після страти у першій «кіровській хвилі» Івана і Тараса Крушельницьких. Менш відомим й по сьогодні залишається знищення комуністичним режимом братів *Баданів* (Дмитра, Миколи й Олександра), *Дідушків* (Василя, Володимира та Петра), *Коссаків* (Василя та Григорія, їхнього небожа – Йосипа, дружини Василя – Марії), *Кузняків* (Володимира та Миколи)¹³⁹, *Сіяків* (Івана та Миколи), подружжя *Максимовичів*¹⁴⁰ та ін. Практично незнаному досі залишалася родинна драма *Лозинських*.

В згадуваншому листі М. Лозинського до М. Єжова від 24

березня 1937 р. прохач писав, що його дружина є старшою сестрою діяча більшовицької партії Віктора Таратути (1881–1926), якою вона виховувала й «спрямувала на шлях соціалізму». Відтак, наголошував автор, «повернувшись на старості років на оновлену Батьківщину, давши їй чотирьох дітей, висококваліфікованих спеціалістів, які закінчили закордонні школи (у Німеччині, Австрії й Чехословаччині), знають три основні світові мови (англійську, німецьку й французьку), вона, замість спокійної, затишної старості, зробилася *удовою живого чоловіка*, яка вважає щастям, якщо їй дозволять побачитися з ним декілька годин під вартою».

Арешт і засудження батька лягли зловісною тінню на життя трьох синів і доньки М.М. Лозинського. Професор інформував «залізного» наркома щодо негативного впливу його несправедного засудження на становище дітей: *«Троє з них були після того ув'язненні викинуті з роботи й як затавровані повинні були шукати нової роботи, причому один син, доцент Ін-ту хімії та старший науковий співробітник н[ауково]-д[ослідного] Ін-ту вогнетривких матеріалів, змушений був кинути наукову роботу й піти на завод на периферію, дочка ж, також наукова працівниця (з патологіології), лише через Комісію радянського контролю дістала можливість працювати»*¹⁴¹.

Однак зміна місця праці й виїзд зі столичного тоді Харкова на республіканську периферію не врятували життя синам «ворога народу».

Цікаве спостереження зробив відомий дослідник тоталітарної доби в Україні С. І. Білокінь. Аналізуючи недосконалість советських реєстрацій, він зауважив, що «в офіційних довідках раз у раз траплялися анекдотичні помилки і вияви дрімучого незнання». Ті, хто був знайомий з цією советською специфікою, мали можливість використовувати огріхи системи. Автор наводить унікальний випадок з визначним українським ученим в галузі економіки та економічної географії, колишнім дійсним статським радником Антоном Снявським (1866–1951), який не був репресований, оскільки виробив кілька прийомів, що довели «свою дивовижну ефективність і разом із звичайною обережністю в побуті й розмовах справді його врятували».

Насамперед, він знищив усі свої дореволюційні документи й «підкорегував собі біографію», створивши таким чином власну «легенду». По-друге, намагався якнайчастіше переїздити. Тому «географія життя вченого просто несамовита»: Катеринослав – Кам'янець-Подільський – Київ – Благовіщенськ (Далекий Схід) – Сталінград – Сімферополь – Нальчик – Сімферополь – Ростов-на-Дону – Чернівці – Кіровоград – Краснодар – Сімферополь. Як підсумовує свої спостереження С. І. Білокінь: *«Снявський свідомо вніс плутанину*

з фактами й датами, розплутати яку було б надзвичайно тяжко для найзавзятішого «кадровика». Поки останній надіслав би запити, одержав звідусіль відповіді й відтворив справжню його біографію, Антін Степанович давно опинився поза його юрисдикцією. Така тактика, яку його дочка називає «замітанням слідів», довела, повторюю, свою найвищу ефективність. У протистоянні режимові Антін Синявський справді вийшов переможцем, і «світ його не зловив»...»¹⁴².

Вочевидь брати Лозинські не мали «щастя» й конспіративних талантів А. Синявського – як емігранти й советофіли вони вже апріорі були «засвічені» перед владою, яка відстежувала ледь не кожний їхній крок в УССР¹⁴³. Вони приїхали до підсоветської України з бажанням працювати на благо власного народу і з цим наміром не крилися. Натомість перехід на напівлегальне становище й перманентні мандри за маршрутом Україна – Далекий Схід – знову Україна і т. д. їх аж ніяк не приваблювали.

Отже, восени 1937 р. сталінськими позасудовими органами були репресовані за вигадані злочини та зв'язок із батьком-«контрреволюціонером» старший інженер «Шахтобуду» Рафаїл Михайлович Лозинський (1902 р.н.), старший інженер силікатної групи лабораторно-дослідного цеху металургійного заводу ім. Ілліча у Маріуполі Микола Михайлович Лозинський (1904 р.н.) та економіст «Трубосталі» Василь Михайлович Лозинський (1905 р.н.). Микола Лозинський був затриманий 10 серпня 1937 р. Маріупольським міськвідділом НКВД УССР. Інкримінувалася йому приналежність до «антисовєтської української націоналістичної організації» й «шкідництво» в Інституті вогнетривких матеріалів у Харкові, а в Маріуполі, на комбінаті ім. Ілліча – виробництво «недоброякісної шамотної цегли». 26 жовтня 1937 р. комісія при НКВД СССР винесла йому смертний вирок.

Василь та Рафаїл Лозинські потрапили за ґрати УНКВД Харківської області у липні – серпні 1937 р. за обвинуваченням у приналежності до «контрреволюційної фашистської організації» й проведенні в УССР «фашистської, шпигунської й диверсійної роботи». На підставі наказу НКВД СССР № 00485 від 11 серпня 1937 р. обидва брати були засуджені до вищої міри покарання й невдовзі страчені¹⁴⁴.

* * *

В Англії XVI–XVIII ст.ст. людей «з'їдали» вівці. Громадян тоталітарного СССР «з'їдали» примусова колективізація, голодомори, перманентні криваві репресії. Стосовно ж підсоветської України – збудована з уламків царської Росії новітня сталінська імперська конструкція виявляла себе також свідомим і цілеспрямованим «поїданням» та знищенням представників національної інтелектуальної еліти.

Винищення української інтелігенції (не лише галицької за походженням) в роки сталінського терору спричинило зниження інтелектуального рівня та творчого потенціалу української нації. Термін «розстріляне відродження» лише частково відображає стан справ. Негативно вплинули репресії й на розвиток різноманітних контактів між УССР та західноукраїнськими землями, які практично були зведені нанівець. Таким чином, було істотно уповільнено розвиток української культури і науки.

На побутовому ж рівні внаслідок репресій і систематичних кампаній із залученням засобів масової інформації у переважній більшості населення УССР сформувався стійкий стереотип галичанина як «шпигуна», «контрреволюціонера», «націоналіста» на відміну від наддніпрянця, вихованого, мовляв, у відданості «партії й урядові». Щоправда, в разі потреби влада вміло застосовувала й щодо уродженців Великої України жупел «петлюрівець» як синонім термінів «націоналіст» і «контрреволюціонер». Але то тема для розмови вже іншого разу.

Примітки

¹ Аби відрізнити терміни *рада*, *радянський* (*радянські*), вироблених вітчизняними демократичними традиціями й уживаних за часів Української Центральної Ради (УЦР) та Української Народної Республіки (УНР), для означення більшовицьких структур періоду советсько-російської окупації України та створених під час неї форм української псевдодержавності, використовуються терміни *совсти*, *советський*, а також абрєвіатури *УССР*, *СССР*, що їх традиційно застосовували ще діячі УЦР/УНР, а згодом – українська діаспора й закордонне українознавство.

^{1A} Про це докладніше див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 104–130, 288–298; Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: Справа «Української військової організації» // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. «Реабілітовані історією»; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАГу: західноукраїнська інтелігенція у таборах СССР, 1930-ті роки // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Смолій. – К., 2002. – Вип. 6: Зб. наук. праць на пошану С. В. Кульчицького. – С. 319–341; та ін.

² Див., напр., гулагівське листування та щоденник О. Вишні: «*Ех і життя мотузьяне! Терпи, козаче...*»: Сумний епістолярій сміхотворця / Публ. С. Гальченка // *Вітчизна*. – 1989. – № 11. – С. 134–146; № 12. – С. 131–147; *Вишня Остап*. Чиб'ю. 1934: З табірнього щоденника / Публ. С. Гальченка та М. Євтушенка // *Київ*. – 1989. – № 12. – С. 107–124. Див. також: *Заяви М. М. Лозинського наркомів внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням*

про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121; та ін.

³ Див.: *Юрченко В.* Шляхами на Соловки: Із записок засланця. – Л., 1931. – 231 с.; *Його ж.* Пекло на землі: В Усевлоні ОГПУ та втеча звідтіль. – Л., 1931. – 211 с. («Усевлон» /рос./ – «Управление северо-восточных лагерей особого назначения» ОГПУ СССР); *Його ж.* Зі соловецького пекла на волю: Записки втікача. – Л., 1931. – 287 с.

⁴ Про нього див. докладніше: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 163–165.

⁵ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – [Б. м.], 1947. – 93 с. Передрук в Україні з біогр. додатком «*Галичани на Соловках*» (автор С. Гасай) див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941 рр. / Ред. Р. Матейко і Б. Мельничук. – Тернопіль, 1999. – 124 с.

⁶ Див.: *Гірняк Й.* Спомини / Упорядкув. Б. Бойчука. – Нью-Йорк, 1982. – С. 375–438.

⁷ Див.: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. – Едмонтон, 1987. – *Кн. 1.* – С. 487–660 (*Ч. IV* – «*Окаянні роки*»).

⁸ Див.: *Канюка О.* Від Гужівки до Біломор-каналу: Свідчення концтабірника 1930-их рр. – Нью-Йорк, 1988. – 207 с.

⁹ Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії /* Служба безпеки України; Ін-т укр. археогр. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. А. Зінченко. – К., 1997. – *Т. 1.* – 325 с.; К., 1998. – *Т. 2 /* СБ України; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 286 с.; К., 1999. – *Т. 3 /* СБ України; Центр іст. політології Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: П. Кулаковський, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – 394 с.

¹⁰ Див.: *Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках /* СБ України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – К., 2003. – *Т. 1.* – LXII, 470 с.; К., 2003. – *Т. 2 /* СБ України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал; Відп. ред. Ю. Шаповал. – IV, 624 с.

¹¹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 58–59.

¹² *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії.* – *Т. 2.* – С. 176.

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 954, арк. 400.

¹⁴ 1 серпня 1935 р. з'явився наказ НКВД СССР № 241 «*О зачете рабочих дней заключенным лагерей и мест заключения НКВД*»: «Зачет рабочих дней является одной из основных форм досрочного освобождения заключенных из лагерей, тюрем и колоний НКВД и высшей формой поощрения для заключенных. Зачет рабочих дней применяется только к заключенным, которые: а) выполняют и перевыполняют установленные в лагерях и местах заключения трудовые и производственные нормы при высоком качестве работы; б) соблюдают

все требования трудовой дисциплины и правил внутреннего распорядка [...]. Разъяснить всем заключенным, что за ударную работу и образцовое поведение к ним будут применяться наиболее высокие нормы зачета рабочих дней, а именно: в колониях – за 3 дня работы – 4 дня срока, т. е. при отбытии годовичного календарного срока фактически отбытый срок будет считаться: 1 год и 4 месяца [...]; в лагерях – за 2 дня работы – 3 дня срока, т. е. при отбытии одного года календарного срока фактически отбытый срок будет считаться 1,5 года [...]. Приказ вывесить во всех бараках, общежитиях, клубах и красных уголках лагерей и исправтрудколоний НКВД» (Цит. за: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 2-я // *Свободная мысль – XXI* (Москва). – 1999. – № 9. – С. 120–121). Наказ № 241 спрямовувався на підвищення норми експлуатації безоплатної праці в'язнів тоталітарною державою, яка могла вільно маніпулювати заліком робочих днів за умов довільного визначення табірною адміністрацією виробничих нормативів, а відтак – їхнього виконання й перевиконання.

¹⁵ ГДА СБ України.- Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 59881-ФП, т. 24-1. - Арк. 29. Заява М.І. Яворського опублікована (див., напр.: Абдулін О., Логвин Е. Останнє слово: Життя і смерть акад. Матвія Яворського // *Робітнича газета*. – 1989. – 14 лип.; *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 250; та ін.).

¹⁶ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 60.

¹⁷ Там само.

¹⁸ 17 серпня 1933 р. з'явилася постанова РНК СРСР № 1774-384с «О Беломорско-Балтийском комбинате», якою приписувалося «в целях освоения Беломорско-Балтийского канала им. тов. Сталина и прилегающих к нему районов, образовать Беломорско-Балтийский комбинат («Белбалт-комбинат»). Непосредственное руководство комбинатом возложить на ОГПУ». 23 серпня датований наказ ОГПУ № 140 «О Беломорско-Балтийском комбинате ОГПУ». 4 грудня з'явився наказ ОГПУ № 00381 «О расформировании Соловецких исправительно-трудовых лагерей ОГПУ», який приписував Соловецькі виправно-трудові табори з 1 листопада 1933 р. вважати розформованими з передачею усього їхнього особового складу в'язнів, апарату управління та майна ББК ОГПУ. У свою чергу, начальнику Белбалттабору наказувалося організувати на Соловецьких о-вах спецвідділення (табір), що невдовзі одержало назву 8-го від-ня ББК, й утримувати у ньому «контингенти за особливою інструкцією» (через три роки 8-е від-ня ББК перетворили на Соловецьку в'язницю особливо-го призначення ГУГБ НКВД СРСР, начальником якої став ст. майор держбезпеки І. А. Апетер) (Див.: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры. Ст. 1-я // *Свободная мысль – XXI*. – 1999. – № 8. – С. 121, 125).

¹⁹ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 223.

²⁰ Там само. – С. 232.

²¹ Там само. – С. 240–241.

²² Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 59.

²³ Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 453.

²⁴ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 240.

²⁵ Там само. – С. 234.

²⁶ Цікаві й фрагментарні оцінки Яворським окремих подій у житті СССР. Так, «інформація» від 5 березня 1936 р. передає оцінку істориком владної метушні довкола смерті акад. І. П. Павлова (1849–1936): *«Помер ПАВЛОВ – єдиний учений, що ним мід хвастнули СССР. Влаштують йому урочистий похорон, квартиру віддають спадкоємцям [...], писатимуть й говоритимуть «наши ПАВЛОВ», а який він «наш», коли до самої смерті він не визнавав советської влади й був налаштований до неї вороже»*. 4 травня 1936 р. зафіксоване ставлення Яворського до першотравневих урочистостей: *«Я ніколи не святкував і не визнаю 1-ше Травня як свято. Мені незрозуміла причина веселоців табірників у цьому паскудному місці – навіть у травневі дні. Незбагненно, як люди примудряються забувати про те, що вони перебувають на становищі гіршому, аніж свого часу були кріпосні селяни. Ходять до театру, любуються «грою» акторів, забуваючи про те, що актор голодний, адже отримує голодний пайок у 500 грамів хліба. Кріпосний актор відрізнявся від табірнього тим, що перший завжди був ситий, а табірний тягне напівголодне життя»* (Див.: *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 225, 231; та ін.).

²⁷ М. Ящуну інкримінувалося, що він: *«1. Налезжав до Української Військової Організації; 2. У 1925 р. закордонним керівництвом УВО був спрямований на Советську Україну для проведення підпільної к-р роботи; 3. Був членом бойової терористичної групи у 1933 р. й у квітні місяці мав взяти участь у здійсненні терористичних актів на членів ЦК КП(б)У й уряду; 4. Проводив вербування нових членів організації; 5. Будучи зв'язаним з Розвідупром, використовував цей зв'язок для к-р роботи організації, підставляючи 4-му відділові штабу Укр[аїнського] Військ[ового] Окр[угу] членів УВО; 6. Здійснював на користь поляків шпигунсько-розвідувальну роботу в РСЧА, Тсоавіахімі, на військових курсах, а також повідомляв про кількість тракторних одиниць, розташування ремонтно-тракторних майстерень; 7. Підтримував безпосередній зв'язок з членами закордонних осередків УВО»*.

²⁸ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 170.

²⁹ *Там само*. – С. 194.

³⁰ *Там само*. – С. 202.

³¹ На грудень 1934 р. у Біломорсько-Балтійському комбінаті НКВД СССР нараховувалося **65.800** в'язнів (Див.: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура і кадров. Ст. 2-я // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 9. – С. 115).

³² *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 199–200.

³³ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 91–92. Мемуарист був невисокої думки щодо драматургії Ірчана останніх харківських років: *«1932 р. на сцені Харківського театру «Березіль» йшла п'єса Мирослава Ірчана – «Пляцдарм». Це була низької вартості агітка, але її широко рекламували. Ця, перейнята «вірнопідданчими» тенденціями, п'єса автора «Родини щіткарів» згодом, до речі, стала за підставу Куликовї обвинувачувати Ірчана в тому, що Ірчан був ні ким іншим, як шпіоном та апологетом польського імперіялізму. Обвинувачення дике, але цілком природне»* (*Там само*. – С. 91).

³⁴ *Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії*. – Т. 2. – С. 197.

³⁵ 10 листопада 1933 р. наказом ОГПУ № 00361 оголошувалися *«Типові штапти для виправно-трудоових таборів ОГПУ»*, що набували чинності з 1 листопада

да того ж року. У пояснювальній записці до наказу зауважувалося: «В целях внесения ясности в организационную структуру лагерей и установления единого образа в ее наименованиях, необходимо, чтобы все исправительно-трудовые лагеря строились по нижеследующему принципу: 1. Как правило, низовой административно-производственной лагерной единицей должен быть лагпункт. Под наименованием лагпункта следует понимать стационарное лагерное размещение заключенных, сконцентрированных на небольшой территории, для выполнения определенной производственной задачи, рассчитанной на длительный период времени. Количество заключенных в лагпункте может быть различно, но не менее 250 и не превышать 1.500 – 2.000 чел. В зависимости от расположения и производственных задач лагпункты могут подразделяться на подлагпункты. В тех случаях, когда лагпункты организуются для временных, преимущественно, сезонных работ, они носят название временных лагпунктов (взамен наименования так называемых командировок). Как правило, лагерные пункты должны входить в состав того или иного отделения (лагеря) [...].

2. Из совокупности нескольких лагпунктов, но не менее как из трех, организуется отделение (лагерь), количество заключенных в отделении, ориентировочно, должно быть не менее 3.000 чел. и не превышать 10.000–15.000 чел.» (Див.: Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура и кадры // *Свободная мысль* – XXI. – 1999. – № 8. – С. 124–125).

³⁶ *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 189.

³⁷ Спецзведення 3-ої частини 4-го від-ня ББК НКВД від 14 жовтня 1934 р. починається так: «В одном из разговоров с з/к ИРЧАН-БАБЮК последний рассказал о своих беседах, имевших место за последние дни с з/к ЯЩУН Михаилом Иосифовичем. Причем содержание этих бесед, для большей точности их, з/к ИРЧАНОМ были переданы и собственноручно зафиксированы в форме диалога между ним и з/к ЯЩУНОМ [...]» (Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 195).

³⁸ На користь припущення, що «текст» про «УВО» виконувався на замовлення співробітників НКВД, свідчить постскрипtum до нього – звернення до анонімного замовника: «На Ваше запитання 7.V.1934 р., яка у мене спеціальність, крім літературної, я не сказав, що знаю добре коректорську роботу у друкарні й вільно пишу на друкарській машинці» (*ГДА СБ України, м. Харків*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021515. - Т. 1. - Арк. 342 зв.).

³⁹ *ГДА СБ України, м. Харків*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021515. - Т. 1. - Арк. 340.

⁴⁰ *Там само*, арк. 342 зв.

⁴¹ *Там само*.

⁴² Яскраве тому підтвердження – табірна характеристика Ірчана від 15 серпня 1934 р.: «З/к ИРЧАН-БАБЮК Мирослав Дмитриевич, находясь на общих работах [...], норму выполнял, но к перевыполнению не стремился. К общественным начинаниям лагерной массы, соцсоревнованию и ударничеству относился хладнокровно и свысока, считая себя человеком, выделяющимся из общей лагерной среды. Поскольку лагадминистрации [...] ИРЧАН был известен как писатель и драматург [...], он был допущен к участию в культурной работе, где активность проявил и работал охотно, однако эта работа успеха не имела [...] и з/к ИРЧАН-БАБЮК был снова снят на общие работы, но с использованием по общественной линии как работник КВЧ. Компрометирующих данных в

быту за ним не замечалось, человек, безусловно, способный. В настоящее время работает лесным сторожем, но продолжает работу и по общественной линии на работе при КВЧ [...]. В быту и общении с окружающими жизнерадостен, интересуется чтением, политической литературой. В обращении с лагерниками уживчив и прост. В беседах старается показать, что он безразличен к вопросам политической жизни» (*Остання адреса*. – Т. 2. – С. 190).

⁴³ *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 229.

⁴⁴ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 92. На відміну від батька лікар Володимира Крушельницька закарбувалася у пам'яті мемуариста як уособлення людської гідності й мужності: «*Ніби покутуючи гріхи рідних, донька – Крушельницька – була українською сестрою-жалібницею, прекрасно ставилася до в'язнів і в міру сил та можливості допомагала землякам. Крушельницька, разом з росіянками Брусиловою, Вечорою і Васільєвою, становила зразок політичної зрілості і людської порядності*».

⁴⁵ Див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 176–177.

⁴⁶ *Крушельницька Л. І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 98.

⁴⁷ *Там само*. – С. 98–99.

⁴⁸ Втечі з советських таборів у першій половині 1930-х рр. набули масового масштабу. Так, при середньорічній кількості мешканців ГУЛАГу 1933 р. у 440.008 осіб – того ж року втекло з виправно-трудових таборів НКВД 45.755 в'язнів (10,4 %), з яких енкаведистам вдалося розшукати й повернути до таборів 28.370 осіб, тобто лише 62 % утікачів (підраховано автором за: *Кокурин А., Петров Н.* ГУЛАГ: Структура і кадри. Ст. 2-я // *Свободная мысль – XXI*. – 1999. – № 9. – С. 112, 114).

⁴⁹ Див.: *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 28–29.

⁵⁰ Обвинувальний висновок СПВ ГПУ УССР, яким О. К. Яворському інкримінувалася приналежність до «УВО», стверджував: «*ЯВОРСЬКИЙ у минулому служив у польовій жандармерії австрійської армії, а згодом був офіцером УГА. У 1920 р. вступив до Української Військової Організації. За директивами цієї організації з провокаційною метою вступив до КПЗУ [...]. У 1923 р. ЯВОРСЬКИЙ був перекинутий для підпільної роботи в Україну й тут увійшов до складу всеукраїнського центру УВО. У 1930 р. керівництвом УВО спрямований до Києва для організації повстанства на Правобережжі [...]. Перебуваючи у Києві, ЯВОРСЬКИЙ проникнув до складу співробітників розвідпункту 4-го відділу Українського військового округу, підставляючи 4-му відділу членів УВО й агентів польської розвідки в якості співробітників. Збирав та передавав полякам шпигунські матеріали [...]. Брав участь у підготовці терористичних актів проти керівників партії в Україні. Обвинувачуваний ЯВОРСЬКИЙ визнав свою приналежність до УВО, але згодом відмовився від свідчень». 23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ГПУ УССР засудила кол. наук. співробітника Всеукраїнської бібліотеки при ВУАН до 10 років позбавлення волі. Невдовзі у кримінальній справі О. Яворського з'явилася позначка: «*Направлен спецконвоєм в СЛАГ ОГПУ з. Кемь при № 225091 от 10/XII-33 г.*» (ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 64367, арк. 344–345, 347–347 зв.).*

⁵¹ *Остання адреса*: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 164–165.

⁵² *Там само*. – С. 169.

⁵³ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний // *Художник Яків Струхманчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика / Упорядкув. та ред. О. Мусієнка. – К., 1997. – С. 54.

⁵⁴ Малицький Ф. Перековка: Повість власного життя / Публ. Ю. Малицького // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 93.

⁵⁵ Гжицький В. Спогади про минуле: [Рукопис] // *ЦДАМЛМ України*. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 35-а.

⁵⁶ Вишня Остап. Чиб'ю. 1934: 3 табірною щоденника // *Київ*. – 1989. – № 12. – С. 113.

⁵⁷ Там само. – С. 113, 120.

⁵⁸ ГДА СБ України. Ф 6. – Оп. 1. – Спр. 46046-ФП. – Арк. 174–175; Малицький Ф. Перековка. – С. 103.

⁵⁹ Вишня О. Чиб'ю. 1934: 3 табірною щоденника. – С. 113.

⁶⁰ Його колега по Ухтинсько-Печорському табору занотовував 20 серпня 1934 р.: «З Гжицьким не виходить нічого. Ходить на загальні роботи (місить глину, дере дранку і т. д.). Виробляє 150–200 %. По спеціальності його працювати не пускають. Не пускають його і в сільгосп, куди його, як агронома, хотіли взяти. Єсть якийсь спеціальний наказ щодо його з Москви [...]. Гжицький в розпущі, але нічим йому допомогти ніхто не може... [...]. Боюсь я, щоб не пішов він кудись далі: на Воркуту!» (Див.: Вишня О. Чиб'ю. 1934. – С. 117).

⁶¹ Кокурин А., Петров Н. ГУЛАГ: Структура і кадри. – Ст. 4-я (Дмитлаг) // *Свободная мысль – XXI*. – 1999. – № 12. – С. 100.

⁶² ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 216.

⁶³ Там само, арк. 217.

⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 213–214.

⁶⁵ На зверненні коротенькі резолюції: «Отказать. И. Кисилев»; «Сообщено 21.VIII.-34 г.» (ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57239, т. 1. – Арк. 213).

⁶⁶ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 133.

⁶⁷ *Остання адреса*. – Т. 3. – С. 226.

⁶⁸ Маловивчена на сьогодні тема – засуджені «контрреволюціонери» у менталітеті підсоветського українського суспільства 20–30-х років – з часом буде докладно розроблена. Перші ознаки її дослідження вже наявні. Зрозуміло, що не було це ставлення таким стовідсотково осудливим, як намагалася подати його советська пропаганда тих часів, а мало натомість безліч нюансів і відтінків – аж до приховано-співчутливого. Так, наприклад, один з репресованих «увістів», **Петро Юрійович Дятлів** (1883–1937), український націонал-комуніст, на час арешту професор Харківського ін-ту комунального господарства, вже за ґратами, 1 липня 1933 р., згадував свого знайомого, кол. чільного співробітника НКО УССР В. І. Баланіна, репресованого у справі «УНЦ»: «Останні роки жив і працював в Харкові, діяльний інженер, професор, журналіст, організатор укр. науково-технічних сил і журналів. Наближався до КП. *Тепер на засланні в Алма-Ату, інженерує й професорує. Мій шкільний товариш і досі приятель*» (виділення наше. – Авт). Петро Юрійович («чернігівець галичменської породи», за А. Річицьким) упродовж всього «слідства» рішуче відкидав свою належність до «контрреволюційної організації», тримав себе гідно, ні на кого не давав вигаданих «свідчень». У

його характеристиці давнього знайомого В. Баланина приємно вражає не лише філософськи-врівноважена оцінка непересічних професійних якостей засланця, як також демонстративно-викличне поєднання – «*тепер на засланні*» та «*мій... досі приятель*». Отже, для оскарженого нічого не змінилося від того, що шкільний товариш нині – *політичний засланець*.

⁶⁹ Постанова ЦК КП(б)У «Про Мархлевський і Пулинський райони» ухвалена політбюро ЦК 17 серпня 1935 р. Польський Мархлевський і німецький Пулинський р-ни Київської обл. розформувалися «у зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею». 3 жовтня 1935 р. це рішення «провели у советському порядку» – ідентичну постанову ухвалила Президія ВУЦВК (див.: *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-ті роки. – Тернопіль., 1992. – С. 55–56; «оперативно-чекістський» аспект ліквідації Мархлевського р-ну висвітлений у публ.: *Рубльов О., Репринцев В.* Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 126–130). Отже, житомирські студенти про урядову ліквідацію «советської Мархлевщини» могли довідатися не раніше початку жовтня 1935 р.

⁷⁰ *Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю.* Шлях на Соловки // *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 11–12.

⁷¹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – С. 61–62.

⁷² Див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 72–73.

⁷³ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 121–122.

⁷⁴ Див.: *Рубльов О. С.* Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки).* – К., 1991. – С. 127.

⁷⁵ *Там само.* 24 вересня 1936 р. 3-й відділ ББК НКВД СССР звертався до НКВД УССР: «Бывший директор н[аучно]-исследовательского института и академик ВУАН, осужденный Тройкой ОГПУ в 1933 г. по ст. 54-4-6 УК, – РУДНИЦКИЙ Степан Яковлевич (sic!), ныне содержащийся в БЛАГ НКВД, возбудил ходатайство о розыске и возвращении его научного труда «Геономия» (на 342 стр.). Указанная рукопись, как указывает в заявлении з/к РУДНИЦКИЙ, написанная им в следственном заключении, была сдана на просмотр в б[ывшем] ОГПУ УССР (sic!) при отправке в лагерь. Просьба сообщить о судьбе указанной рукописи для объявления з/к РУДНИЦКОМУ и выслать ее в случае наличия». Наступного дня керівництво обліково-архівного відділу ГУГБ НКВД СССР адресувало своїм підлеглим з ОАВ НКВД УССР категоричну вимогу з цього ж приводу: «Направляется заявление РУДНИЦКОГО Степана Львовича для розыска и высылки нам отобранной рукописи «Геономия», 342 страницы. Исполнение сообщите с возвращением заявления РУДНИЦКОГО. ПРИЛОЖЕНИЕ: по тексту». Лише директивна вказівка московського начальства змусила енкаведистів повернути ув'язненому академіку вищезгаданий рукопис (*ГДА СБ України.* - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 57190-ФП, т. 1. - Арк. 276–278).

⁷⁶ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Оп. 1. Спр. 48084-ФП, т. 1. Арк. 84 зв.; спр. 49647-ФП, арк. 508 зв.; ГДА СБ України, м. Харків. – Ф. 6. – Оп. 1. Спр. 0-22000, т. 2. – Арк. 586 зв.

⁷⁷ Люшков Генріх Самійлович (1900–1945) – уродж. Одеси; на той час (з лип. 1934 р.) – заст. нач. СПВ ГУГБ НКВД ССРСР. З серп. 1936 р. – нач. УНКВД по Азово-Чорноморському краю; з лип. 1937 р. – нач. Особливої бригади ГУГБ НКВД ССРСР у Хабаровську. З 31 лип. 1937 р. – нач. УНКВД ССРСР по Далекосхідному краю. 13 черв. 1938 р., рятуючись від неминучих репресій, перетнув кордон з Маньчжоу-Го та здався японцям. Співпрацював з японською розвідкою. 19 серп. 1945 р. забитий нач. Дайренської японської військової місії (Див.: *Ваксберг А. И.* Царица доказательств: Вышинский и его жертвы. – М., 1992. – С. 67).

⁷⁸ Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 134–135.

⁷⁹ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 135. **Дмитро Іванович Бадан** (1896–1937) – молодший брат О. І. Бадана-Яворенка. Після закінчення гімназії служив в австр. війську, брав участь у Першій світовій війні: поручик, хорунжий, командир ударної сотні на італ. фронті. Служив в УГА, потрапив до польськ. полону, де перебував до 1920 р. Закінчив Високу земельну школу у Відні (1925), після чого приїхав в УССР. Працював у Наркомземі УССР, був аспірантом Харківського с.-г. ін-ту, працював плановиком Краматорського машинобуд. з-ду. У справі «УВО» заарештований у серп. 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР 7 лют. 1934 р. засуджений до десяти років таборів. Загинув 1937 р.

⁸⁰ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 135.

⁸¹ *Там само.* – С. 136.

⁸² ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 49647-ФП, арк. 524.

⁸³ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 136.

⁸⁴ *Рубльов О. С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // *Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 112.

⁸⁵ *Рубльов О. С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // *Укр. археогр. щорічник.* – К., 1993. – Вип. 2. – С. 116–117.

⁸⁶ Див., напр.: *Герлинг-Грудзинский Г.* Иной мир: Советские записки / Пер. с польск. – М., 1991. – С. 40. Архіви зберегли й відповідь-пораду М. І. Яворського наприкінці грудня 1936 р. одному з в'язнів, який апелював до наркома внутрішніх справ ССРСР щодо перегляду своєї «справи» й одержав стандартну відповідь – «Залишити без наслідків»: «Даремно Ви, молодий чоловіче, себе принижуєте й пишете різні заяви, в особливості НКВД. Нічого Ви їм не доведете, хоч сто разів кажіть й називайте себе не лише червоним, але й ультра-червоним. Усе це аніскільки не зворушить. Особисто я не радив би Вам займатися цими глупствами...» (Див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 244).

⁸⁷ Див.: *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи]* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁸⁸ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Там само.* – С. 120.

⁸⁹ *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. – С. 64–65.

⁹⁰ *Там само.* – С. 30.

⁹¹ *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 117.

⁹² *Там само.* – С. 118.

⁹³ *Там само.* – С. 119–120.

⁹⁴ Див.: *Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського: [Документи] / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн.* – 1997. – № 4. – С. 118–135; № 5. – С. 97–118; № 6. – С. 84–102; 1998. – № 1. – С. 112–121.

⁹⁵ Рекомендуючи перевидання праці М. Лозинського українському заокеанському читачеві, І. Кедрин-Рудницький звертав увагу на непересічну цінність книги, написаної справжнім знавцем хитросплетінь тогочасної міжнародної політики: «*Людина з високою освітою, публіцист-політик, колишній член Державного Секретаріату ЗУНР, опісля член її делегації на Мірову конференцію у Парижі, був першорядним знавцем тодішніх історичних подій і одним із нечисленних знавців різних закулісових махінацій [...] З-посеред різних його брошур і розвідок з ділянки української політичної думки та міжнародного права його книжка «Галичина» – найцінніша, як нарис політичної історії ЗУНР – ЗОУНР за роки 1918–1920*». Саме ці якості праці М. Лозинського, як і трагічна доля її автора, спричинили внесення «Галичини...» до більшовицького «індексу заборонених видань»: «*“Галичина” Михайла Лозинського належить до тих книжок, що їх большевики, прийшовши до Західньої України в 1939 р., вилучували з приватних і публічних бібліотек і нищили*» (Кедрин І. Світлі і похмурі роки: «Галичина» М. Лозинського – і чому її передруковано // *Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920.* – Нью-Йорк, 1970. – С. VII, XI). У тій же передмові стисло й досить влучно охарактеризоване советське десятиріччя біографії відомого галицького політика й правознавця: «*Під час так званої радянофільської течії в 20-х роках він повірив був, що «большевики змінилися» та що в Україні настали відносини, в яких можна співпрацювати з режимом і працювати для української культури. Бувши чесним з собою, зробив разом із відомим досить поважним гуртом галицьких інтелектуалів практичний висновок і виїхав у 1927 р. в Україну [...]. Він став був спершу керівником катедри права в Інституті Народного Господарства в Харкові, але вже в 1930 р., під час розгрому українства у зв'язку з процесом Спілки Визволення України, арештували його й заслали на далеку північ, де серед докладно невідомих обставин помер у 1937 р., на 57-му році життя» (Кедрин І. Світлі і похмурі роки... – С. XI). Отже, характеристика досить точна. Зауважимо лише, що «докладно невідомі обставини» (на 1970 р.), за яких був репресований і загинув М. Лозинський, сьогодні вже з'ясовані.*

⁹⁶ Див., напр.: *Погребенник Ф. П. Лозинський Михайло Михайлович // Українська Літературна Енциклопедія: В 5-ти т. / Редкол.: І. О. Дзверін (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Т. 3. – С. 225; Касяненко Ю. Я. Лозинський Михайло Михайлович // Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2001. – Т. 3. – С. 517–518.*

⁹⁷ *ГДА СБ України, м. Харків*, ф. 6, оп. 1, спр. 021512, арк. 68. Це звернення з Богучанського р-ну Красноярського краю (одне з тисяч аналогічних), автор якого лише у вересні 1954 р. отримав паспорт й був звільнений від заслання, не потрапило до тогочасного советського лідера, осівши натомість у секторі

листів загального відділу ЦК КПСС. Втім, й на вимушеній емеритурі «пенсіонер союзного значення» не пригадав випадкову зустріч з І. Сірком, обмежившись у спогадах лаконічною згадкою про обставини свого першого приїзду до Києва: «Однажды Каганович мне позвонил и говорит: «Вы просили меня перевести Вас в какой-либо округ на партийную работу [...]. Я бы Вам предложил Киев [...]. В Киев идет секретарем окружного комитета товарищ Демченко, а Демченко просит, чтобы Вас отпустили с ним заведовать орготделом Киевского окружкома [...]». Я, не раздумывая, дал согласие» (Див.: *Хрущев Н. С.* *Время. Люди. Власть: Воспоминания в 4-х кн.* – М., 1999. – Кн. 1. – С. 36–37). Дрібний епізод приймання справ організаційного відділу Київського окружному КП(б)У 1928 р. цілком стерся у пам'яті (чи не привернув увагу?) Хрущова-мемуариста.

⁹⁸ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 296.

⁹⁹ *ГДА СБ України, м. Харків, - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 021512. - Арк. 80.*

¹⁰⁰ *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 296.

¹⁰¹ Відмову у знятті судимості з М. С. Сисака спричинив відповідний негативний висновок Міністерства держбезпеки Татарської АССР від 18 липня 1947 р., що обґрунтовувався матеріалами справи-формуляра на відомого лікаря. Так, у 1940–1943 рр. він неодноразово висловлював свої «антисовєтські й поразницькі погляди». Зокрема, говорив: «*Селяни неохоче сприйняли колективізацію землі й 1933 р. відповіли на це зменшенням посівної площі, і це спричинило недорід, голод. Почалися репресії, багато було заарештовано й вислано поза межі України, все це залишило слід – незадоволення серед населення України*». Напередодні відкриття Другого фронту М. Сисак доволі об'єктивно характеризував внутрішню ситуацію у Німеччині та її найближчі перспективи: «*Становище у Німеччині непогане. У Гітлера вся Європа, тепер німці триматимуть лише оборону на нашому фронті й зміцнюватимуть південно-західні кордони [...]. Союзникам нелегко доведеться вступати на материк. Італія, питання про яку вирішено, особливого значення не має, а сама Німеччина поки що невразлива, хоча б внаслідок вигідного географічного положення. Потім, у Німеччині немає голоду, вона має усі продукти з окупованих держав*». У справі-формулярі неохайно оцінювалося прагнення Сисака «*підтримувати зв'язок з особами української національності, які мешкали у Казані*». Як ознака нелояльності розцінювалося й надходження у січні 1947 р. від брата з Нью-Йорка листа з проханням дати про себе знати після 30 років розлуки. Враховувалося й занепокоєння Сисака власним «кримінальним» минулим, який вважав його серйозним гальмом у своїй науковій кар'єрі й, зокрема, захисті ним докторської дисертації (Див.: *Рубльов О. С., Черченко Ю. А.* Назв. праця. – С. 247–249).

¹⁰² *Танчаківський Костянтин Олександрович* (1894 – ?) – нар. у містечку Дунаєво Перемишлянського повіту у Сх. Галичині, у родині священика. Закінчив Тернопільську гімназію (1913). Служив в УСС (1914–1918), куди пішов добровольцем. З 1915 р. – знайомий М. Сисака. Згодом вчителював, був співробітником Міністерства фінансів УНР (1920), викладав у Кам'янець-Подільському ун-ті (1921). З 1921 р. жив і навчався у Празі, брав активну участь у прокомуністичних організаціях українського студентства, один з фундаторів «Ділового

об'єднання поступового студентства» (ДОПС). 1928 р. приїхав в УССР, закінчив аспірантуру КПІ, був викладачем і наук. співробітником київських вузів. Заарештований 29 квітня 1935 р. Визнав свою приналежність до «контрреволюційної організації». Засуджений до п'яти років таборів. Покарання відбував у Біломорсько-Балтійському таборі. 29 квітня 1940 р. – після відбуття терміну позбавлення волі – виїхав до м. Макіївки у Донбасі. Подальша доля невідома.

¹⁰³ Ця очна ставка відбулася 9 жовтня 1935 р. На ній Танчаківський підтвердив свою і Сисака приналежність до «контрреволюційної організації», його візаві це категорично заперечував.

¹⁰⁴ Йдеться про *С. М. Долинського-Глазберга* (1896–1938), пом. нач. СПВ Управління держбезпеки НКВД УССР, який «вів» «справу» Танчаківського – Сисака. Начальником СПВ у той час був Б. В. Козельський.

¹⁰⁵ *ГДА СБ України*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 38511-ФП. - Арк. 175–175 зв.

¹⁰⁶ *ЦДАМЛМ України*. - Ф. 322. - Оп. 1. - Спр. 520. - Арк. 1, 3.

¹⁰⁷ Див.: *Письменники Радянської України, 1917–1987*: Біобібліогр. довідник. – К., 1988. – С. 594.

¹⁰⁸ *ЦДАМЛМ України*. - Ф. 212. - Оп. 2. - Спр. 1. - Арк. 66.

¹⁰⁹ На смерть І. Ткачука львівська преса відгукнулася звичайним собі повідомленням (замість належного у таких випадках некролога): «Львівська організація Спілки радянських письменників України та редакція журналу «Радянський Львів» з сумом сповіщають про передчасну смерть літератора Івана Васильовича Ткачука, що сталася після тривалої тяжкої хвороби 19 жовтня ц. р.» (Див.: *Львовская правда*. – 1948. – 21 окт.; *Вільна Україна*. – 1948. – 22 жовт.). Зрозуміло, що про участь небіжчика у «контрреволюційній» Спілці письменників «Західна Україна» не згадувалося. У рішенні Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УССР від 17 квітня 1957 р. зазначалося, що 1934 р. І. В. Ткачук обвинувачувався у тому, що, будучи членом контрреволюційної «Української військової організації» з 1921 р., займався підготовкою кадрів для УВО, а також прийняв на себе безпосереднє завдання по підготовці теракту над Постишевим. Таке обвинувачення, а також свідчення самого Ткачука під час попереднього слідства, на думку Судової колегії, викликали «сумніви в їхній правдивості»: «По справі проходить, що Ткачук знаходився в одній організації з Остапом Вишнею, Досвітнім. При ознайомленні з обвинуваченням останніх видно, що останні також нібито особисто брали на себе завдання, до того ж без участі Ткачука, в проведенні терористичного акту над Постишевим». «Така суттєва непогодженість в діяльності членів одної і тієї ж організації може свідчити про надуманість і несерйозність висунутого обвинувачення як проти Ткачука, так і Досвітнього і Вишні, що підтверджується щодо останніх ухвалою Военного трибуналу Київського військового округу (про їхню реабілітацію. – *Авт.*)», – зазначалося у рішенні Судової колегії. На цій підставі постанову Суд. трійки при Колегії ГПУ УССР від 26 лютого 1934 р. щодо І. В. Ткачука було скасовано, а справу проти нього закрито за відсутністю в його діях складу злочину (*ГДА СБ України*. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 57239-ФП, т. 2. - Арк. 147–149).

¹¹⁰ *Гаккенберг-Струханчук Н. Мій біль непогамовний // Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору*: Публіцистика. – С. 52–54.

¹¹¹ Гаккенберг-Струхманчук Н. Мій біль непогамовний. – С. 57.

¹¹² ГДА СБ України. - Спр. 48085-ФП, т. 1. - Арк. 183.

¹¹³ Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р. / Публ. О. С. Рубльова // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 115.

¹¹⁴ Там само. – С. 121.

¹¹⁵ Див.: Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – С. 31, 62, 78, 87.

¹¹⁶ Один з таких актів про страту – щодо письменника, члена літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюка-Яблуненка – наводили й ми у своїх публікаціях, маючи вже інформацію, що того самого дня – 3 листопада 1937 р. – енкаведисти убили й інших советських політв'язнів – галичани (М. Ірчана, М. К. Козоріса, М. Т. Косара-Заячківського, С. Л. Рудницького та ін.) (Див.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента // Укр. археогр. щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 118; Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 299).

¹¹⁷ Остання адреса. – Т. 1. – С. 164.

¹¹⁸ Під час реабілітації у 1956 р. було реконструйовано нескладну механіку «засудження» в'язнів Соловків 1937 р. до страти: «На лиц, находящихся в заключении в Соловецкой тюрьме или Соловецких ИТЛ, предварительное расследование не производилось, а по агентурным материалам или справке по старому следственному делу выносилось на заседание Особой тройки, которая и выносила свое решение» (Див.: Остання адреса. – Т. 2. – С. 24).

¹¹⁹ «УНКР» (рос.) – «українські націоналісти – контрреволюціонери» (або – як забарвлення окремого «контрреволюційного» напрямку – «українська націоналістична контрреволюція»).

¹²⁰ ЦДАГО України. - Ф. 263. - Оп. 1. - Спр. 49757, т. 2. - Арк. 1.

¹²¹ **Клим Йосипович Коник** (1888–1937) – уродженець м. Посада Сеницька (Сх. Галичина). Закінчив гімназію у Львові (1908), навчався у Львів. ун-ті, закінчив офіцерську школу в Егендорфі (1913), правничий ф-т Віденського ун-ту (1914). Служив хорунжим в австр. війську, в УГА (листопад 1918 – серпень 1919 рр.); з листопада 1919 р. – у 1-й укр. червоній дивізії (з 1920 р. – 44-та стрілецька дивізія РСЧА): командир кулеметної сотні, секретар редакції дивізійної газети. З травня 1921 р. працював у культурно-освітніх органах Волині: зав. вид-вом, зав. політосвітою, зав. профосвітою, зав. соцвихом, зав. губвідділом освіти, ректор Житомирського ІНО (1925–1928). З 18 лютого 1928 р. – ректор Одеського ін-ту народного господарства; з 23 листопада 1928 до 15 листопада 1930 рр. – заст. зав. Упрнауки НКО УССР. Згодом – керівник сектора планування науки Держплану УССР. У справі «УВО» ув'язнений 5 травня 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР 23 вересня 1933 р. засуджений до п'яти років позбавлення волі.

¹²² **Володимир Антонович Крушельницьку** – останнього члена мученицької родини – «доньку петлюрівського міністра» – «засудила» до страти та ж Особлива трійка УНКВД Ленінградської обл. 25 листопада 1937 р. (прот. № 198). За даними Санкт-Петербурзького наук.-інформ. центру «Меморіал», в'язнів цього «соловецького етапу» (509 осіб, протоколи «трійки» №№ 134, 198, 199), вірогідно, стратили у передмісті тогочасного Ленінграда – у «звич-

ному місці для розстрілів», яким було пустище Койранкангас під Токсово (див.: *Остання адреса*. – Т. 3. – С. 44; Т. 2. – С. 275).

¹²³ Див.: *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190. На кожного з 134-х «українських буржуазних націоналістів», так само як і на М. Козоріса, попередньо було складено аналогічну довідку-характеристику з переліком індивідуальних «контрреволюційних злочинів». Так, напр., щодо **Федора Бардашевського** зауважувалося: «В Соловках входит в группу заключенных, осужденных по «УВО» [...]. Заявлял, что его заставили сознаться в несовершенном преступлении и «больше нигде, никогда и ни перед кем он сознаться не будет». Высмеивал тов. Постышева, видя портрет его в украинской рубашке, говоря: «Вот если бы эту рубашку одел украинец, то ему сейчас же приписали бы национализм». Говорил, что население терроризируется властью, что «лучше сидеть в лагере, так как на воле творится черт знает что»...». **Василеві Гоці** інкримінувалося таке: «Находясь в лагере на о. Соловках, держится в группе однодельцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается националистом, надеясь на «возрождение Украины», считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет к-р клеветнические разговоры об органах НКВД, говоря, что ГПУ имеет больше власти, чем ВКП(б)» (Див.: *Остання адреса*. – Т. 2. – С. 36, 50). Передрозстрільні атестації в'язнів-українців, зокрема галичан, зафіксували надзвичайно цінні для нас роздуми репресованих в останній, найтрагічніший період їхньої біографії, і є вартісним джерелом для реконструкції менталітету репресованих. Так, глузливо-зневажлива характеристика Ф. Бардашевським рідженого під українця Павла Постишева зайвий раз свідчить, наскільки однозначно-негативною була оцінка тогочасними українськими інтелектуалами цього сталінського поплічника-партноменклатурника й патологічного українофоба. Нинішній історик України має безліч доказів великодержавної політики червоної Москви в УСССР, а щодо масових арештів 30-х років у республіці – незрівнянно докладнішу інформацію, аніж ізольовані на Соловках бранці тоталітарної системи, які послуговувалися випадковими й фрагментарними повідомленнями новоприбулих товаришів по недолі.

¹²⁴ За інформацією Лариси Іванівни Крушельницької, 1938 р. Михайла Матвеева судили за брутальне поводження зі «злочинцями» й «дали» десять років позбавлення волі (примхлива доля цього злочинця-енкаведиста – ще одна ілюстрація до давнього анекдоту про особу, яку буцімто «вигнали з гестапо за...жорстокість». Втім, цей советський есесівець дожив до глибокої старості й помер лише 1975 р. (Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Л., 2001. – С. 103).

¹²⁵ *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 32.

¹²⁶ Див.: Крушельницька Л. І. Рубали ліс... – С. 104.

¹²⁷ Перерву у розстрілах з 27 жовтня по 1 листопада спричинила спроба втечі в'язнів під час перевезення з ізолятора й відтак потреба енкаведистів змінити процедуру перевезення.

¹²⁸ Йофе В. Соловечий расстрел 1937 г. // *Остання адреса*. – Т. 1. – С. 28–29.

¹²⁹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 138–139; Мусієнко О. Злочин – без кари // *Художник Яків Струханчук – жертва сталінського терору:*

Публіцистика. – С. 42. 2 грудня 1937 р. був складений – аналогічний численним «матвеевським» – акт про вбивство Я. М. Струхманчука: «Я, Начальник 3 часті Водороздільного Отделения ББК НКВД СМІРНОВ, в присутствіи Оперуполномоченного 3 часті Водороздільного Отделения ББК НКВД т. КРЯТОВА, сею числа в 24 часа, согласно выписки из протокола № 21 заседания Тройки НКВД Карельской АССР от 20 ноября 1937 г. и предписания 3-го Отдела ББК НКВД за № 20545 от 27 ноября 1937 г., привел приговор в исполнение – РАССТРЕЛЯЛ заключенного БЛАГА СТРУХМАНЧУК Якова Михайловича, рожд. 1884 г. Бывший поручик австрийской армии, активный руководитель к-р организации «УВО», член Киевского центра «УВО», занимался шпионажем в пользу Польши. Ранее судим по ст. 58-11 УК на 10 лет» (Цит. за: Мусієнко О. Злочин – без кари. – С. 40).

¹³⁰ *Остання адреса.* – Т. 3. – С. 164.

¹³¹ *Там само.* – Т. 1. – С. 32.

¹³² Збереглося лапідарне власноручне звернення М. Скрипника до секретаріату ЦК КП(б)У від 3 лютого 1930 р. (день по тому, як 1 лютого змушений був залишити цю посаду О. І. Бадан): «*Прошу затвердити моїм науковим секретарем т. Зозуляка. Прошу провести опитом. М. Скрипник*» (ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 7. - Спр. 145. - Арк. 103).

¹³³ По справі «УВО» 1933 р. Й. Зозуляку як «активному членові Харківської організації УВО» інкримінувалося, що він, мовляв: «1. [...] Брав участь у нарадах активу організації й тримав зв'язок з представниками Московського центру УВО. 2. Був активним учасником бойової терористичної групи («боївки») у Харкові, що намічала здійснення терористичних актів проти відповідальних керівників Совлади та партії в Україні. 3. Був з 1919 р. агентом польської дефензиви й після переїзду того ж року в Україну продовжував шпигунську роботу, з 1928 р. по 1932 р. був зв'язаний з польським консульством [...], передавав для польського й чеського консульств політінформації щодо настроїв окремих частин Червоної Армії, про стан села, про роботу й становище у КПЗУ. 4. Передавав керівництву організації секретні партійні й державні документи, користуючись своїм службовим становищем. 5. Використовував становище секретаря ЗБД для надання матеріальної допомоги членам УВО, для організації перекидання й розміщення членів УВО, які прибували з-за кордону, для зв'язку з закордонними центрами УВО й для насадження повстанських осередків на місцях [...]» (Див.: *Обвинительное заключение по делу контрреволюционной «Украинской Военной Организации» («УВО»).* – Харьков, 1933. – С. 181–182).

¹³⁴ Остання прижиттєва заява Йосипа Михайловича містила специфічну («на замовлення» слідства) інтерпретацію окремих, відомих йому по роботі у НКО УССР фактів, або фрагментарно повторювала брутальну критику «націонал-ухильницької» діяльності кол. керівника Наркомосу – М. Скрипника, що її багаторазово тиражувала советська преса: «*Увістами й боротьбистами проводилася шкідницька робота по лінії видання повного зібрання творів Леніна українською мовою. До складу редакції [...] були введені українські націоналісти: Пилипенко С., Вікул, Річицький Андрій, Хвиля. Вони [...] ставили головною метою якомога довше затримувати випуск повного зібрання творів Леніна*

українською мовою. В окремих томах, що вийшли, редакторами навмисно робилися при перекладі контрреволюційні спотворення окремих думок, висловлювань, слів та фраз Леніна, які читачем мали сприйматися за ленінські. Безліч галицизмів та полонізмів повинні були зробити повне зібрання творів Леніна [...] незрозумілим українському читачеві». Діставалося від заявника й «шкідникам і контрреволюціонерам» у редапараті скрипниківської «УРЕ»: «Велика шкідницька робота проводилася також по лінії видання «Української Радянської Енциклопедії», куди Любченком, Хвилею, як одними з редакторів «УРЕ», спрямовувалися на роботу Березинський, Річицький, Рубач, Федчишин й ціла низка інших, які під виглядом великої підготовчої роботи, що здійснювалася там, затримували випуск «УРЕ». За майже чотирирічне існування «УРЕ» не вийшов жоден том. А матеріали, зібрані для випуску «УРЕ», як передавав мені Бадан, який був посланий туди на роботу Скрипником, спрямовувалися до Львівського наукового товариства Шевченка для використання в енциклопедичному словнику, що видавався у Львові. Ці матеріали з відома увістів та боротьбистів, які працювали там, направлялися дипломатичною поштою Федчишиним [...]» (ГДА СБ України, м. Харків. - Ф. 6. - Оп. 1. - Спр. 016491, т. 2. - Арк. 153; про репресивний контекст справи «УРЕ» докладніше див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251).

¹³⁵ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 140–141.

¹³⁶ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка: Від 18 берез. 1924 до 12 лют. 1927 / Публ. М. Антоновича // *Укр. історик*. – 1977. – № 3/4 (55/56). – С. 108–109.

¹³⁷ Див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Назв. праця. – С. 185–186.

¹³⁸ Див.: *Восленский М. С.* Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – С. 95.

¹³⁹ Обидва брати **Кузняки** обвинувачувалися за справою «УВО» 1933 р. Старший, **Микола Григорович**, кол. сан. старшина УГА, згодом емігрант, член КП Австрії, викл. Київського польпедтехнікуму (1928), на час арешту – директор та професор Маріупольського ін-ту профосвіти, спершу визнав свою «належність» до «УВО», але невдовзі відмовився від цих свідчень, назвавши їх вигадками, які не відповідають дійсності. Молодший Кузняк – **Володимир Григорович** (1907–1933/34?) – на час арешту учительовав у с. Солобківцях на Вінничині (нині – Ярмолинецький р-н Хмельницької обл.). Обвинувачувався в тому, що: **1.** 1928 р. був завербований у члени УВО у Польщі. **2.** Працював у Польщі по лінії Розвідпу, був перевербований польською розвідкою й з відповідними завданнями перекинутий на сов[єтський] бік. **3.** На території УССР через свого брата Кузняка Миколу – члена УВО, зв'язався з активними членами УВО. **4.** Працюючи вчителем у с. Солобківцях, проводив активне вербування до лав організації сільської інтелігенції. **5.** Для маскування своєї к-р діяльності вступив до ЛКСМ й згодом був прийнятий у канд. КП(б)У». В.Г. Кузняк визнав свою «належність» до «УВО» й 23 вересня 1933 р. Суд. трійкою при Колегії ГПУ УССР засуджений до п'яти років позбавлення волі. 5 жовтня 1933 р. подав заяву Прокуророві ГПУ, в якій висловлював здивування тяжким присудом і пояснював, що «свідчення» підписував у галюцинаційному

стані, оскільки понад десять днів йому не давали спати, й не тямить, що саме писав і підписував. Засуджений просив прокурора дати йому можливість «*про все розповісти*», але так і не дочекався перегляду своєї «справи», оскільки невдовзі помер у Харківському бупрі.

¹⁴⁰ Постановою Колегії ОГПУ від 5 вересня 1933 р. **К. А. Максимович** (Саврич; 1892–1934) – один із «керівників» «Московського центру УВО» – був засуджений до 10 років виправно-трудова таборів. «Трудове виховання» у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД СРСР завершилося тим, що 17 липня 1934 р. в'язень наклав на себе руки (Див.: *Глазунов Г. Чесне ім'я Карла Максимовича // Політика і час.* – 1991. – № 5. – С. 81). **Клементина Ланіна-Максимович** (1901–1937) 10 жовтня 1933 р. також була засуджена до 10 років таборів. 25 листопада 1937 р. Особливою трійкою УНКВД по Ленінградській обл. (прот. № 199) засуджена до страти й у складі 509 соловецьких бранців, етапованих до Ленінграда, розстріляна на пустищі Койранкангас під Токсово – разом з Володимирою Крушельницькою (див.: *Остання адреса.* – Т. 2. – С. 275; Т. 3. – С. 92).

¹⁴¹ *Заяви М. М. Лозинського наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову з клопотанням про звільнення, 24 берез. – 8 трав. 1937 р.* / Публ. О. С. Рубльова // *Укр. іст. журн.* – 1998. – № 1. – С. 113–114.

¹⁴² *Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження.* – К., 1999. – С. 202–203.

¹⁴³ Так, напр., у розпалі арештів у справі «УВО» «книга спостережень» СПВ УГБ НКВД УССР – «*Список виявлених (не заарештованих) членів «Української Військової Організації» станом на 25 лип. 1933 р.*» – подавала таку інформацію про **Миколу Лозинського**: «*Сын профессора ЛОЗИНСКОГО Михаила. Будучи в Чехии, принадлежал к фашистской организации молодежи. По материалам УНЦ, проходит как член организации, проводивший работу среди молодежи в Харькове и Киеве. Связан в Харькове с к-р подпольем.*»

¹⁴⁴ Аналіз наказу № 00485 див.: *Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–145; текст наказу див.: *Там само.* – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–18.

Едуард Петровський
(Одеса)

ПРОФЕСОР ОДЕСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ОЛЕКСАНДР СУХОВ (1881 – 1944 РР.): НОВІ ДАНІ ПРО ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ

Petrovskyi E. The professor of Odessa University Oleksander Sukhov (1881–1944): new data about the last years of life.

The present article, based on the new found documents, reconstructed the last period of biography of professor Oleksandr Sukhov (1881–1944), the author of works in the feilds of economic and physical geography, statistics, oriental studies, biology and botany, history of revolutionary movement. The conditions of his arrests in 1923 and 1938 as well as the course of investigation, sentence and death in the Siberia (by that time he had already served sentence”) were found out.

Тридцять років ХХ ст. були часом великих випробувань для українського народу: розкуркулення, голодомор, масові політичні репресії тощо. Терор, влаштований державою, торкнувся всіх, без винятку, верств населення. Не оминув він і інтелігенцію. Не можна не погодитись з думкою Г.В. Касьянова, що «в атмосфері загальної параної обвинувачень і взаємозвинувачень, пошуків «шкідників», «шпигунів», «диверсантів» і т.п., створеної Сталінін та його бюрократичною армудою, інтелігенція стала об'єктом так званого «класового підходу» і понесла найтяжчі втрати»¹.

У вирі тотального терору опинилася і одеська інтелігенція, яка в 1920-1930-х рр. зазнала політичних переслідувань. Професори, доценти, наукові співробітники, учителі, студенти і навіть учні потрапляли до лав учасників різноманітних міфічних «контрреволюційних», «антирадянських», «шпигунських», «терористичних», «націоналістичних» та інших організацій. Представники інтелігенції мусили розплачуватись за злочини, які не лише не здійснювали, а й часто не могли собі навіть уявити. Найбільш видатні з них, відомі своєю громадською і

науковою роботою не лише в Одесі, а й далеко за її межами, були «покликані» органами ДПУ-НКВС очолити неіснуючі «злочинні» організації.

Однією з таких організацій стала «Контрреволюційна меншовицька організація у м. Одесі», яку ніби-то очолював завідуючий кафедрою фізичної географії в Одеському державному університеті та викладач Одеського педагогічного інституту професор Олександр Опанасович Сухов (1881–1944). Професор О.О. Сухов був широко відомий одеській громадськості як автор наукових праць з економічної та фізичної географії, статистики, атеїзму, історії революційного руху, сходознавства, біології, ботаніки і дарвінізму. Він написав також низку віршів, одну поему та підготував до друку дві фундаментальні книги з лінгвістики. Олександр Опанасович знав близько 20 іноземних мов, чудово грав у шахи (проводив сеанси одночасної гри на 30 дошках), займався колекціонуванням, багато подорожував. Арешт на 56-му році життя докорінно змінив його долю, ставши причиною відсутності даних про нього у словниках та енциклопедіях, виданих у післявоєнний час. Протягом останнього десятиліття біографії професора Сухова присвячено кілька розвідок². Однак в них розглянуте його життєпис до 1938 р. і лише кількома словами розкрита подальша доля. Тому в статті досліджується невідомі сторінки біографії вченого.

В архіві УСБУ в Одеській області зберігається справа, яка дає можливість докладно висвітлити останні роки життя О.О. Сухова від арешту до смерті. У ній на 660 аркушах зберігаються матеріали слідства, винесення вироку та процесу реабілітації професора О.О. Сухова. Надзвичайно важливими є також досі неопубліковані спогади Сергія Олександровича Сухова. Прагнучи зберегти пам'ять про свого батька – людину незвичайної вдачі, видатного вченого, поліглота, лектора, доброзичливу і чуйну людину, він написав у 1975–1976 рр. присвячений йому біографічний нарис³. Проливають світло на стан професора та підготовку його арешту і газетні матеріали 1930-х років, опубліковані в «Чорноморській Комуні» та «Молодій Гвардії».

В 1937–1938 рр. органами УНКВС по Одеській області проводились масові арешти учасників різноманітних «контрреволюційних організацій». Серед організацій, в яких чекісти «задіяли» представників вузівської інтелігенції, були «меншовицька», «підпільна українська націоналістична», «есерівська», «право-троцькістська», «сіоністська» та інші. Цим арештам, як правило, передували погромні статті у пресі, виключення з членів комуністичної партії, доноси колег, студентів, сусідів, друзів чи просто знайомих. Від можливості звинувачення не був застрахований ніхто. Не оминув цієї участі і Олександр Опанасович Сухов.

О.О. Сухов брав активну участь у революційному русі з 1903 р., перебуваючи на меншовицьких позиціях. Вчений входив до керівної верхівки «Центрального Комітету» Одеської організації. Будучи публічним політиком, їздив по містах України і Росії, проводив агітацію на зборах і мітингах, зокрема, у 1917 р. виступав з критикою «Квітневих тез» В.І. Леніна. Але, починаючи з 1920 р., Олександр Опанасович відійшов від політичної діяльності і, вибувши остаточно з лав партії у середині 1922 р., залишався безпартійним до кінця свого життя.

Після встановлення радянської влади, більшовики розпочали боротьбу проти політичних опонентів, представників інших лівих партій – меншовиків та есерів. Не могли вони не згадати і про О.О. Сухова. 12 квітня 1923 р. його, разом із іншими 120 громадянами, заарештували у справі «меншовиків»⁴. У архівно-слідчій справі знаходяться два протоколи допиту від 15 та 25 квітня 1923 р. (перший Сухов написав власноруч), в яких він підтверджує свій вихід з партії, обіцяє в майбутньому ніколи з нею не співпрацювати і підписується під даною обіцянкою. Саме в цей час Олександр Опанасович проводив велику наукову роботу в Одеському відділенні Державного видавництва України, де займав посаду відповідального редактора. Дана організація направила 14 квітня 1923 р. в ДПУ прохання про дозвіл передавати арештованому О.О. Сухову на перегляд і коректуру відбитки видань книг, оскільки відсутність його редактури затримувало видання цих книг та завдавало видавництву великих збитків. 26 квітня того ж року Олександра Опанасовича було звільнено під підписку про невізід⁵. Через деякий час після звільнення він опублікував у місцевій пресі заяву про свій розрив з меншовизмом. Відтоді, за його власним висловом, «працював весь час чесно як позапартійний більшовик»⁶.

Після звільнення О.О. Сухов продовжував працювати на посаді професора в Одеському інституті народної освіти, потім в Одеському інституті народного господарства. Коли останній реорганізували, він разом з сім'єю переїхав до Новосибірська, де працював в такому ж навчальному закладі. Після відновлення в Одесі в 1934 р. університету, його ректор І.П. Шмідт запропонував професору О.О. Сухову очолити кафедру фізичної географії, пообіцявши надати простору 2–3-х кімнатну квартиру з кухнею. Проте обіцянку не було виконано – сім'я мешкала в складних умовах на вул. Щепкіна (№ 12, кв. 23). Згодом житлові умови стали приводом для конфлікту з керівництвом університету⁷.

Наприкінці 1934 р. О.О. Сухову знову пригадали його меншовицьке минуле. В газеті «Молода Гвардія» 26 листопада 1934 р. з'явилась стаття під назвою «Вище більшовицьку пильність», в якій критикувалась робота деяких викладачів університету як така, що не

відповідає принципам комуністичного викладання предметів у вищій школі та відповідному вихованню молоді. Значна увага була приділена і контрреволюційності та дворушництву професора О.О. Сухова. «Після довгорічної відлуки, після багатьох покаянь, визнань помилок на сцену знов з'являється один з давніх знайомих одеського пролетаріату, колишній член меншовицького ЦК – професор Сухов. ...Не встигнувши навіть ознайомитись зі всіма студентами Сухов видав себе»⁸. Далі йшли звинувачення в пропагуванні меншовизму, заперечуванні революційної боротьби пролетаріату під керівництвом компартії проти імперіалізму, виправданні загарбницької політики японської вояччини, нехтуванні у лекціях революційним значенням СРСР, його боротьби за мир на Далекому Сході, переможної боротьби радянського Китаю. Згодом подібна стаття з'явилась і в університетській багатотиражці.

Очевидно, що саме стаття та житловий конфлікт з ректором І.П. Шмідтом спричинили звільнення О.О. Сухова з роботи. Через два місяці конфлікт вдалося владнати і Олександр Опанасович знову почав викладати. Проводячи величезну наукову роботу, він не займався політикою, проте органи НКВС зберігали компрометуючі матеріали про його політичне минуле і коли настала слушна нагода скористалися цим.

У 1937 р. тотальна атмосфера підозрілості охопила і Одеський університет⁹. На нього обрушився шквал арештів викладачів, постійні доноси в органи НКВС, недовір'я, шельмування по партійній та викладацькій лінії. В газетах «Чорноморська комуна» та «Молода Гвардія» з'явився ряд статей про «ворожу» діяльність в Одеському держуніверситеті та пов'язаних з ним установ¹⁰. Олександра Опанасовича було занесено до неблагонадійних громадян – осіб з темним минулим, якими буцімто був «засмічений» професорсько-викладацький склад, звинувачено у консерватизмі та «виживанні» молодих спеціалістів з наукової роботи¹¹.

Хмари навколо професора О.О. Сухова все більше згущувались. В газеті «Молода Гвардія» 30 грудня 1937 р. було надруковано статтю під назвою «Сухову не місце в радянському виші», в якій проголошувалось, що підготовка висококваліфікованих учителів-географів є завданням географічних факультетів педінституту та університету, до якого в обох вузах підходять легковажно і байдуже. Зокрема, в статті вказувалося: «Завідуючим кафедри географії в обох цих навчальних закладах працює Сухов. Запеклий ворог – меншовик. Людина, що не заслуговує і краплини довір'я, щоб йому доручити радянську кафедру. ...Цей знахабнілий ворог, не маючи меж в своїй люті до радянської влади, пише зловісні книги і вірші сповнені отрутою ненависті до радянської влади і до керівників більшовицької партії і уряду»¹². Олекса-

ндра Опанасовича звинуватили у виступах проти радянської влади та основоположників марксизму-ленінізму, у наклепах на героїчний баскський народ (починаючи з 1936 р. він читав численні лекції про події в Іспанії, про боротьбу іспанського народу, його звичаї, де вказував, що серед басків було поширене заняття контрабандою). Йому дорікали також, що він не наголошував студентам на досягненнях радянських дослідників в Арктиці, і, водночас, розповідав контрреволюційні анекдоти. В кінці статті містився своєрідний наказ: «Дирекція університету та педінституту мусить негайно вигнати Сухова. Ворогові радянської влади виховувати пролетарських студентів доручати не можна». Відверто замовницький характер підтвердив той факт, що одразу по її оприлюдненні професора одразу звільнили з університету.

Знаючи, що може з ним статися в недалекому майбутньому, Олександр Опанасович вирішив з'ясувати, в чому його звинувачують. Увечері 2 січня він, «прихопивши з собою чемоданчик з речами, пішов в обласне управління НКВС. Там він заявив, що якщо його вважають винним, то хай негайно заарештують і проведуть слідство. Якщо ж він ні в чому не винен, то нехай його реабілітують перед університетом»¹³. Це був надзвичайно мужній, але наївний для тих часів вчинок. В управлінні НКВС, за словами О.О. Сухова, його прийняли за ненормального, сказали, що проти нього ніяких матеріалів немає і запропонували піти з приміщення на вулиці Маразліївській, 40а¹⁴. Однак, ніяких покращень в житті Олександра Опанасовича не відбулося. 12 січня 1938 р. редакція «Молодої Гвардії» опублікувала нову статтю під назвою «Покровителі» з підписом в якій звинуватила дирекцію укрпедінституту у тому, що вона не зняла з роботи О.О. Сухова і, навіть, не повідомила редакцію про вжиті заходи. Директор педінституту Луненок та декан Стамеров звинувачувались у відмові боротися з ворогами¹⁵. Після цього звільнення О.О. Сухова з роботи сталося дуже швидко.

Не бажаючи миритись з становищем, професор О.О. Сухов поїхав до Москви, де через відділ шкіл ЦК ВКП(б) та Комітет у справах вищої школи був поновлений на роботі у ВНЗах¹⁶. Проте це його не врятувало від арешту. Згодом син Олександра Опанасовича засвідчив: «У ніч з 17 на 18 березня 1938 р. в квартиру подзвонили. Прийшли четверо з ордером на обшук та арешт. Олександр Опанасович зовні зберігав повний спокій. Він був абсолютно впевнений, що все те, що відбувається є повним непорозумінням і в найближчі дні він повернеться додому. Поки проводили обшук, Фаня Григорівна [його дружина. – Авт.] зібрала необхідні речі, зігріла чай, зажарила яечню і Олександр Опанасович ситно поїв. Його впевненість в перемозі справедли-

вості була непорушною. Це було в його характері. Олександра Опанасовича забрали і з тієї пори ми його більше не бачили...»¹⁷.

Саме активна участь О.О. Сухова у революційних подіях стала головною причиною того, що органи НКВС обрали його головою міфичної меншовицької організації 1930-х років. Постанова про початок слідства була ухвалена 16 березня 1938 р. Перший протокол допиту датований 22 березня 1938 р. У ньому на 64 аркушах Олександр Опанасович Сухов визнав себе винним в тому, що він є «керівником контрреволюційної меншовицької організації, яка активно діє в Одесі з 1934 р». Організація мала на меті: «знищення радянської влади та встановлення буржуазно-демократичного ладу на території України, проведення підривної роботи, шкідництва, диверсій, терористичних актів, розпалювання невдоволення серед населення, влаштування аварій»¹⁸. У наступних протоколах допитів від 20 і 21 квітня, 9 травня, 17 вересня та протоколах очних ставок з іншими «членами меншовицької організації» О.О. Сухов підтвердив причетність до даної організації, а згодом визнав і те, що проводив шпигунську роботу на користь турецької та японської розвідок, яким «передавав важливі дані про розвиток Радянського Союзу через представників консульств цих держав»¹⁹.

О.О. Сухова звинуватили також у тому, що він був одним з тих, хто у 1918 р. зірвав суд над редакцією газети «Южный рабочий». Це видання критикувало на шпальтах політику більшовиків, які, закріпившись при владі намагались закрити газету і організувати показовий процес над її редакцією. Проте дана спроба не мала успіху, оскільки громадськість Одеси підтримала звинувачених, а вони самі виявилися розумнішими та спритнішими за обвинувачів. Процес перетворився на висміювання і критику більшовицької політики. Як член «Центрального Комітету Одеської організації» меншовиків виступав і О.О. Сухов²⁰. Врешті-решт сторони дійшли компромісу і революційний трибунал виніс рішення не закривати газету та надалі налагоджувати співробітництво між політичними партіями. Отож матеріали цього судового процесу свідчать, що він зірваним не був і дане звинувачення слідчих теж фікція. Разом з тим, можна твердити, що місцеві більшовики пам'ятали колишню поразку і тепер намагались розрахуватися за неї.

Як свідчать архівні матеріали, підбір учасників «контрреволюційної меншовицької організації» органи НКВС розпочали ще задовго до арешту О.О. Сухова. Наприкінці 1937 р. і на початку 1938 р. було заарештовано і об'єднано за двома груповими справами 19 осіб, які в минулому належали до меншовицької партії²¹. Багато з них у 1920-х рр. вже були в ув'язненні чи на засланні, дехто притягався до відповідаль-

ності кілька разів. Допити проводились у лютому та березні 1938 р., коли слідчі активно «формували» організацію, її склад, цілі та завдання. Знайти керівника не викликало труднощів, оскільки кандидатура професора О.О. Сухова, підходила якнайкраще. Більшість заарештованих назвали його своїм керівником. Кілька осіб знали колись Олександра Опанасовича особисто, хтось чув про нього, а декому довелося дізнатися про свого керівника, вже перебуваючи в камері. Слідство у справі О.О. Сухова лише почалося, а доля решти «учасників» організації була вже вирішеною. «Трійка» Одеської області 31 березня 1938 р. постановила розстріляти О.І. Флейшмахера, М.Й. Заславського, С.К. Астахова, А.І. Заславського, Г.Л. Соколовського, Б.С. Трахтенберга, Д.С. Роткопа, С.М. Роткопа, Р.С. Вакс та В.О. Фельдмана. У п'ятьох з них слідчі так і не змогли «вибити» зізнання у скоєних злочинах. За відповідною постановою «трійки» від 20 квітня 1938 р. були засуджені до розстрілу ще дев'ять «учасників» меншовицької організації – Х.І. Сендерихін, М.С. Хусид, Л.Г. Гофман, З.Д. Хаскін, С.А. Рісс, К.Г. Грінблат, А.І. Гольдман, М.А. Камергородський та Г.Ф. Фетисов.

Не викликає сумніву, що протоколи допитів та написана О.О. Суховим заява на ім'я Народного комісара внутрішніх справ СРСР від 15 серпня 1938 р. не відбивають того, що відбувалося насправді. Яскраво це доводить касаційна скарга О.О. Сухова від 16 квітня 1939 р., яка зберігається у його архівно-слідчій справі. Він описав про реальний хід слідства та власну поведінку. Не погоджуючись із звинуваченнями слідчих «...я почав різко заперечувати. Тоді почався тиск на мене. Мені плювали в лице, кричали через рупор у вуха, посадили в теплому одязі перед розпеченим калорифером, від чого я будучи серцево хворим [Олександр Опанасович був хворим на міокардит. – *Авт.*] втрачав свідомість. Спати звичайно не давали, як і ходити в туалет. Особливо не били, тому що я заявив, що від побоїв відразу можу померти (так я говорив зі слів лікарів на волі). Далі йшли погрози відносно арешту моєї дружини за моє уявне не каяття... Я виявився слабким морально і фізично і після всього 60 годин безсоння і знущань у вигляді плювок та матірної ругані, здався і написав маревне показання, яке значиться під датою 22 березня 1938 р.»²². Слідчі НКВС дали завдання Олександровичу якомога сильніше скомпрометувати себе та інших колишніх меншовиків, пишучи про них, як про підпільників у самий останній час, дали ряд імен меншовиків (за даними 1917-1920 рр.) і змусили назвати їх членами підпільної організації у 1934-1938 рр., підкинули також імена людей, які ніколи не були меншовиками. При цьому слідчі постійно погрожували розстрілом у разі невиконання їх вимог. Повернувшись до камери О.О.Сухова побачив,

що багатьох ув'язнених також били довго і жорстоко, перш ніж змусити їх дати неправдиві свідчення. Він зробив для себе висновок, що «...потрібен рідкісний героїзм і велика фізична витривалість щоб відмовитись від того, що я вже написав»²³. Після «зізнання» до О.О. Сухова почали ставитися поблажливо, дозволили два рази зустрітись з дружиною, орієнтуючи його при цьому на 3-5 років таборів.

27 липня 1938 р. було видано постанову, за якою професора Сухова у зв'язку із закінченням справи направляли у розпорядження 3 відділу УДБ НКВС УРСР²⁴. Проте у Києві справу зразу ж було передано на дослідження. Київський слідчий почав вимагати від О.О. Сухова визнати шпигунською всю організацію українських сходознавців, а себе шпигуном турецької та японської розвідок. Цей же слідчий від імені Олександра Опанасовича написав заяву-зізнання наркомун внутрішніх справ М.І. Єзову.

У обвинувальному висновку від 13 грудня 1938 р. справу О.О. Сухова об'єднали із справами К.Ф. Штепи (викладача Київського університету), К.М. Грушевської (дочки М.С. Грушевського), С.Г. Майліса (викладача Київського педінституту) і підкреслили, що усі визнали себе винними. Олександр Опанасович отримав звинувачення у зраді батьківщини (ст. 54-1, ч. 1, п. «а» Кримінального кодексу УРСР), збройному повстанні або вторгненні на радянську територію (54-2), терористичному акті (54-8), організаційній діяльності, спрямованій на вчинення контрреволюційних злочинів (54-11). Закрите судове засідання Військового трибуналу відбулося 15-16 квітня 1939 р., на якому він виконав обіцянку дану слідству і підтвердив «меншовизм і шпигунство»²⁵. Суд виніс вирок О.О. Сухову про ВМП (розстріл) з конфіскацією всього особистого майна. І далі слідувало доповнення: «Вирок може бути оскарженим в касаційному порядку у Військову колегію Верховного суду СРСР, через військовий трибунал КОВО у 5-ти денний термін з моменту вручення засудженим копії даного вироку»²⁶. Олександр Опанасович вже 16 квітня 1939 р. написав касаційну скаргу, яка стала причиною відміни його вироку і повернула справу на дослідження зі стадії попереднього слідства.

На кожному з наступних допитів О.О. Сухов відкидав всі звинувачення слідчих, доводячи за допомогою фактів свою чесність перед державою, відданість роботі вченого і викладача. На аргумент слідчого про несистематичне читання лекцій і відхилення від теми Олександр Опанасович вказав на наявність у навчальному обігу конспекту студента Бейзера. Цей конспект у 1937 р. був відредагований і розмножений на друкарській машинці у вигляді підручника для студентів педагогічного інституту і повною мірою відбивав погляди і зміст курсу²⁷.

Хтозна яким був би хід слідства і його результат, якби не одна характерна риса характеру Олександра Опанасовича. Навіть залишаючись у надзвичайно важких умовах існування, важкому психологічно-му стані, він продовжував ділитися з людьми своїми знаннями.

Перебуваючи у камері Лук'янівської в'язниці разом з іншими в'язнями, він розповідав різні епізоди з історії, історичні легенди та байки, анекдоти. Це і лягло в основу написаної одним з ув'язнених скарги на О.О. Сухова із звинуваченнями на «у контрреволюційних антирадянських висловлюваннях і проведенні прямих паралелей з партійним керівництвом країни». Даремно прагнучи «вислужитись», автор скарги ускладнив і без того важке становище професора О.О. Сухова. У справі допитали також ряд свідків (студентів, аспірантів, колег по роботі), деякі з яких дали негативну оцінку діяльності Олександра Опанасовича. В новому обинувальному висновку О.О. Сухов звинувачується так само як і в попередньому (відсутня лише стаття про збройне повстання або вторгнення на радянську територію) у тому, що він, як керівник підпільної меншовицької організації, проводив вербування нових кадрів, був агентом двох іноземних держав, здійснював шкідництво на науковому фронті²⁸. Проте винним себе цього разу він не визнав. Особлива нарада при народному комісаріаті внутрішніх справ СРСР прийняла постанову від 17 листопада 1939 р. про направлення О.О. Сухова у виправно-трудова табори терміном на 5 років, рахуючи з дати арешту²⁹.

В подальшому Олександр Опанасович перебував у різних таборах Сибіру, останній з яких був у м. Маріїнську Новосибірської області. Відбувши весь термін покарання, він так і не був звільнений вчасно, оскільки йшла війна. У 1944 р. його таки звільнили, але залишили працювати як вільнонайманого в навчально-дослідному комбінаті Сиблагу НКВС в м. Маріїнську ботаніком по збору лікарських трав. Знаходячись на засланні, О.О. Сухов продовжував писати вірші, які пересилав у листах до рідних. Там же він написав і «Посібник по збору лікарських трав», який був виданий Сиблагом для пришвидшення роботи по збиранню лікарських рослин. В умовах воєнного часу, коли бракувало найнеобхідніших медикаментів, це допомогло врятувати життя великій кількості людей.

Дружина професора О.О. Сухова, Фаня Григорівна, не втрачала надії і, починаючи з дня арешту чоловіка, писала прохання, скарги, добивалась зустрічі зі слідчими, які вели справу, допомагала Олександру Опанасовичу передачами³⁰. Після початку війни сім'я Сухових була змушена евакуюватися до Самарканду, проте і звідти організувалися такі посилки. У 1942 р. Фаня Григорівна померла від голоду.

У серпні 1944 р. здоров'я Олександра Опанасовича було підірване настільки, що він опинився в Маріїнському центральному шпиталі, де помер 25 листопада 1944 р. від запалення легенів³¹.

Лише у 1958-1959 рр. відбувся перегляд справи професора О.О.Сухова проведений за заявою його сина Сергія Олександровича. Знову було допитано тих, хто знав О.О. Сухова по роботі в університеті, слухав його лекції чи був його аспірантом. Кожен з них характеризував Олександра Опанасовича як видатного вченого, висококваліфікованого спеціаліста, прекрасного лектора, чудову людину. Свідки вказували, що під час ведення слідства слідчі перекрутили їх свідчення, а дехто підтвердив тиск з боку слідства. 26 червня 1959 р. постановою Військового трибуналу Одеського військового округу О.О. Сухова було посмертно реабілітовано за відсутністю складу злочину³². 1 липня 1959 р про це повідомили синові.

Більшовицька партія насамперед тримала в полі зору своїх колишніх опонентів. Така постає як О.О. Сухов була під постійним прицілом ідеологічної і каральної системи СРСР. Протягом 1920-х і на початку 1930-х рр. його намагались притягти до відповідальності за минулу політичну діяльність. Олександр Опанасович пройшов тернистий шлях поневірянь у лабетах судово-слідчого апарату, характерний для тисяч представників радянської інтелігенції. Йому судилося витримати 20 місяців слідства, вижити в таборах ГУТАБу, проте повернутися в Одесу не довелося. Життя та діяльність цієї незвичайної людини заслуговують нових ґрунтовних досліджень.

Примітки

¹³ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. – С. 101.

¹⁴ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 14225-п. – Арк. 429.

¹⁵ «Покровителі» з педіну // Молода Гвардія. – 1938. – 12 січня. – С. 3.

¹⁶ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 14225-п. – Арк. 470.

¹⁷ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. – С. 102.

¹⁸ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 14225-п. – Арк. 106-107.

¹⁹ Там само. – Арк. 270.

²⁰ Процесс «Южного рабочего» в Революционном Трибунале: Стенографический отчет. – Одесса, 1918. – С. 60-64.

²¹ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 16337-п.; Спр. 5445-п.

²² Там само. – Спр. 14225-п. – Арк. 440-441.

²³ Там само. – Арк. 442.

²⁴ Там само. – Арк. 9а.

²⁵ Там само. – Арк. 444.

²⁶ Там само. – Арк. 436.

²⁷ Там само. – Арк. 477.

²⁸ Там само. – Арк. 552-557.

²⁹ Там само. – Арк. 559.

³⁰ Сухов С.А. А.А. Сухов. Биографический очерк. – С. 18.

³¹ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 14225-п. – Арк. 562.

³² Там само. – Арк. 650-651.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сергій Богунов
(Київ)

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ¹

Bohunov S. The usage of Soviet prisoners of war labour in the industry and agriculture.

The present article is the complete version of paper for international conference “War capture and the return home of soviet and German prisoner of war. 1945–1955” (Federal Republic of Germany, April, 2005). Based on the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine, the article investigated the usage of Soviet prisoners of war labour in the industry and agriculture.

У роки Другої світової війни Україна зазнала неймовірних руйнувань у галузі промисловості та сільського господарства. Незворотними були втрати її жителів – як військових, учасників бойових дій, так і цивільного населення, яке залишилося на окупованій території. Масштаби людських втрат на українській землі не піддаються обчисленню. Місцями масової загибелі військовослужбовців, окрім поля бою, стали стаціонарні й транзитні табори для полонених, створені гітлерівцями.

Заборонена для висвітлення в радянську добу проблема полону останні півтора десятиліття є об'єктом пильної уваги науковців на теренах колишнього Радянського Союзу. Проте на сьогодні, хоч як це не парадоксально, докладніше досліджено феномен військового полону та інтернування іноземців – поляків, німців, угорців, румунів, а не своїх співвітчизників, колишніх радянських громадян. Предметом вивчення стали переважно режимні установи військового полону й різноманітні аспекти перебування в СРСР, у тому числі в Україні, військовополонених із країн фашистського блоку. До опублікованих в СРСР протягом 1950 – 1980-х років фундаментальних праць з аналізом перемог Радянського Союзу на всіх етапах війни, додалися науково-

документальні видання, в яких досліджуються місця зосередження, умови утримання та використання таких військовополонених, процес їх репатріації тощо². Виняток становить монографія ученого з Ізраїлю А. Шнеєра, перша частина якої розкриває військово-організаційні, соціально-політичні і суб'єктивно-психологічні чинники нацистського полону³. Автор свідомо не розглядав таких тем, як використання праці радянських військовополонених у німецькій економіці, їх участь у русі опору, репатріації. За браком документів у книзі відсутні докладні відомості про функціонування таборів на території України. Звертаючи увагу на заборону в колишньому Радянському Союзі досліджувати проблеми військового полону, А.Шнеєр сформулював питання, які не дістали відповіді ані в радянській історичній науці, ані після розпаду СРСР. Їх перелік можна продовжити і в цьому ряду неминуче постає тема використання німцями праці військовополонених на загарбаних радянських територіях.

Наукові публікації відомого українського історика Другої світової війни М.В.Коваля⁴ стимулювали науковий пошук щодо проблеми військового полону. Зокрема, дослідженню експлуатації трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною присвятив свої праці О. Потильчак⁵. Проте фактично й досі в українській та зарубіжній історіографії немає комплексного дослідження програних Червоною Армією битв, обставин і наслідків наступного полону червоноармійців. У результаті залишаються невідомими останні дні життя багатьох радянських військовополонених – солдатів, офіцерів і генералів, яких у багатьох випадках радянське командування безпідставно вважало зрадниками.

Віроломно нападши на Радянський Союз, фашистська Німеччина та її сателіти у стислі терміни окупували українські землі, розпочали активно насаджувати новий порядок і підпорядковувати промислові та сільськогосподарські ресурси потребам вермахту. Україна перетворилася на зону, де фашисти мали намір винищити більшу частину населення, інших використати як новітніх рабів.

Швидке просування німецьких військ територією України призвело до відчутних поразок і людських втрат Червоної Армії. За даними військово-історичної служби Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації, кількість радянських військовослужбовців, взятих у полон фашистами, становила загалом 4 млн. 559 тис. осіб (нацисти називали іншу цифру – 5 млн. 238 тис.)⁶, причому на 1941-1942 рр. припадає приблизно 85% полонених. Український історик О. Потильчак підрахував, що на території України знаходилося 157 таборів військовополонених, 22 концентраційні табори (з них 12 для військовополонених), 11 спільних таборів для військових і мирного насе-

лення, 2 табори-лазарети, 1 збірний табір, 1 спецтабір і 70 таборів для цивільних осіб.

Втрати Червоною Армією живої сили і техніки погіршували її боєздатність й водночас відкривали можливості для посилення гітлерівської Німеччини за рахунок підневільної праці, промислового і технічного потенціалу загарбаних територій. Проте основна матеріальна база втілення далекосяжних планів агресора була у Західній Європі, тому доставши внаслідок кровопролитних боїв зруйновані або демонтовані підприємства на захоплених радянських територіях, гітлерівці не надто дбали про їх відбудову. Вони приводили до ладу переважно невеликі ремонтні майстерні, портові споруди, аеродроми, шляхи сполучення.

Практично разом із звільненням території України радянські органи державної безпеки уважно вивчали, хто і яким чином співробітничав із фашистськими загарбниками. Частина документів періоду війни та повоєнних років, що може пролити світло на використання праці радянських військовополонених на промислових об'єктах та у сільському господарстві, зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та архівах тимчасового зберігання регіональних органів СБ України. Їх фронтальне обстеження дає, на жаль, фрагментарну картину цього різновиду злочинної діяльності німецьких фашистів в Україні в роки Другої світової війни. Йдеться, зокрема, про документи, що готувалися для розгляду Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка була створена за рішенням уряду СРСР. Документи увібрали занотовані опитування очевидців, свідків, допити осіб, проти яких порушувалися кримінальні справи.

Слід підкреслити, що в зазначених документах питанням використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві приділялася другорядна увага, оскільки основною метою було наведення фактичних даних про злочини окупантів.

Експлуатацією промисловості та сільського господарства УРСР в період окупації займалися німецькі промислові фірми. Є окремі свідчення того, що нова влада намагалася налагодити виробництво із завезенням устаткування з Німеччини та використанням напрацьованих на той час технологій. Зокрема, нафтові промисли в районі Дрогобича і Борислава були обладнані завезеним із Німеччини устаткуванням⁷. За повідомленням німецької влади по радіостанції Братислави від 7 червня 1942 р., з Німеччини в Україну завозилися запасні частини, пальне і трактори⁸.

Поведінка нацистів на всій окупованій ними території УРСР була однаковою, якщо не сказати шаблонною. А саме, окупація, експлуатація промислових об'єктів і сільського господарства з використанням праці мирних мешканців, в'язнів та військовополонених, вивіз продукції, устаткування, знищення промисловості та сільського господарства перед відступом. Спеціальні команди здійснювали підготовку об'єктів до підризу перед залишенням території.

На початку війни гітлерівська Німеччина, розраховуючи на блискавичну перемогу, не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених, тому частину з них відпускали на волю. За різними оцінками, від 600 до 900 тис. червоноармійців, які потрапили до німецького полону на початку війни, були відпущені по домівках⁹. Офіцерський склад з числа полонених або не залучався до робіт, або використовувався переважно на території таборів. Практикувалося створення так званих робітничих батальйонів, у які в'язні нерідко переходили, щоб уникнути табірної життя. Тих, хто давав згоду вступити в робітничий батальйон, виділяли із загального числа військовополонених і переводили до окремих казарм. Тут режим був менш суворим. Батальйони під керівництвом німців виконували ремонтно-будівельні роботи – ремонтували залізниці, казарми, склади, зводили нові споруди¹⁰.

Із середини 1942 р. зростає інтерес гітлерівського військового командування до розробки корисних копалин на окупованих територіях і використання з цією метою дешевої робочої сили військовополонених. Експлуатація природних ресурсів, промислового і сільськогосподарського потенціалів України відбувалася в усіх її регіонах.

Наприклад, на гірничих підприємствах Дніпропетровщини станом на 15 жовтня 1942 р. (за німецькою статистикою) працювало 3,3 тис. в'язнів. У м. Павлограді табір військовополонених розташовувався в приміщеннях колишнього заводу № 55. Просто неба вони утримувались також поблизу сіл Знам'янка Ново-Московського району, Каробинівки й Дмитрівки Петропавлівського району. Їх використовували на ремонті залізниці Ново-Московськ – Павлоград, а також упорядкуванні шосейних доріг.

У Донецькій (Сталінській) області табори для військовополонених діяли в Петровському районі, в с. Кам'янка Добропільського району і в с. Селідівка Старобешівського району. Як чорноробочих їх виводили на спорудження оборонних ліній, видобування каменю у кар'єрі (в районі Новотроїцька), спорудження шосейних доріг.

Відступаючи, частини Червоної Армії демонтували в Донецькій і Ворошиловградській областях устаткування більшості вугільних шахт і вивезли його вглиб країни. Гірничі виробки було підірвано й

виведено з ладу, тому гітлерівці виявилися не в змозі відновити великі механізовані шахти і обмежились експлуатацією окремих шурфів. На початку 1942 р. в Сталінській області було відновлено 16 дрібних копалень, але через відсутність транспорту вугілля не вивозилося. До літа для пуску було підготовлено кілька капітальних шахт.

Гітлер 1 липня 1942 р. підписав директиву щодо відновлення видобутку вугілля у Донецькому басейні, в якій командуванню групи армій «Південь» було доручено забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами та робочою силою. Для роботи в шахтах було виділено 30 тис. військовополонених, а в серпні та вересні 1942 р. ще по 15 тис. Щоб посилити використання праці військовополонених у вугільній та видобувній промисловостях до шахт Донбасу планувалося направити загалом 300 тис. військовополонених і тим, хто мав гірничі професії, доручати роботу за фахом¹¹.

З даними НКВС УРСР, до лютого 1943 р. німцями було відновлено деякі вугільні шахти, з яких вугілля вивозилось у Німеччину. На цих шахтах працювали частина колишніх шахтарів і велика кількість військовополонених. У серпні 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР С.Савченко доповідав радянським військовим і партійним керівникам про те, що видобуток вугілля в Донбасі на шахтах, що експлуатуються окупантами, не перевищує 10-15% їх довоєнної потужності¹².

На території Житомирської області в роки Великої Вітчизняної війни фашистськими окупантами було створено 4 табори для радянських військовополонених.

Найбільший з них – табір “Шталаг-358”¹³ існував із серпня 1941-го по жовтень 1943 року. У ньому фашисти утримували майже 100 тис. радянських військовополонених. В’язнів використовували на найбільш виснажливих роботах – ремонті шосейних і залізничних доріг, на лісопильному заводі, вантажниками на залізничній станції, будівництві. Полонені жили впроголодь, одержуючи 200-300 грамів хліба на добу, в таборі була висока смертність, а взимку 1942 р. спалахнуло людожерство.

Загалом за час німецької окупації в Житомирській області загинуло 78 тис. 595 полонених.

На території Запорізької області у 1941-1943 рр. німецькі фашисти мали для радянських військовополонених 5 таборів.

Найбільший табір знаходився на території заводу № 29 поблизу залізничної станції “Запоріжжя-11”. У ньому в окремі періоди нараховувалося 25 тис. радянських військовополонених.

Полонених використовували на будівництві шосейних доріг, ремонті греблі через р. Дніпро, на лісозаводі 8-го селища м. Запоріжжя,

земельних роботах на Мокрянському аеродромі. Харчування в таборі зводилося до 100 грамів хліба на день та баланди з лушпиння картоплі.

Бараки не обігрівалися. Зимою від голоду, холоду, висипного тифу помирало 60-70 осіб щоденно. Полонених піддавали жорстоким тортурам. Окрім того, після медичного огляду нерідко проводився відбір військовополонених, яких ешелонами відправляли до Німеччини. До весни 1942 р. у таборі залишилось близько 8 тис. осіб.

Табір військовополонених на 14-му селищі нараховував 500-600 осіб. Працювали вони 14 годин на добу, виконуючи допоміжні роботи у гаражі.

Табір військовополонених на 6-му селищі був одним із найменш чисельних – 250 осіб. Розташовувався він у приміщенні музею Дніпровського будівництва. Полонених використовували на вантажно-розвантажувальних роботах у порту ім. Леніна.

Кілька десятків тисяч радянських військовополонених утримувалися в Києві (Дарниця та територія заводу “Більшовик”), а також у Київській області (залізнична станція Фастів та Ірпінь). У таборах несли варту німці. Вони супроводжували військовополонених до місця виконання робіт, де охорону посилювали поліцейські з місцевих жителів. В історичній частині міста на Подолі військовополонені працювали в слюсарній майстерні, в Дарниці – на вагоноремонтному заводі¹⁴, в Ірпіні – на торфдорозробках¹⁵. На ремонті залізничних шляхів, як свідчили після війни очевидці, радянські військовополонені працювали окремо і цивільне населення з ними не контактувало. На будівництві й ремонті станційних споруд військовополонені працювали разом із вільнонайманими¹⁶. Частина полонених, особливо в перші дні після взяття німцями Києва, використовувалась для обслуговування водолазів, які працювали на Дніпрі, для прибирання дворів, вулиць, догляду коней. З часом фашистський режим ставав все більш жорстокішим. Кожна нова звістка про невдачі німецьких військ на фронті призводила до посилення знущань над радянськими військовополоненими і їх відправки на роботи, пов’язані із зміцненням тилу.

Два табори – “великий” і “малий” – окупанти створили у м. Києві на території заводу “Більшовик”. “Малий” табір розташовувався в одному із заводських корпусів і нараховував близько сотні військовополонених, “великий” – набагато більше¹⁷. Їх використовували на важких фізичних роботах – ручному розвантаженні, сортуванні й перенесенні пошкоджених рейс, металевих шпал, а після їх ремонту й зварювання – навантаженні на залізничні платформи. Робочий день тривав 9-10 годин, що при поганому харчуванні призводило до частих захворювань і високої смертності. Ніякої медичної допомоги не надавалось. Ті,

кому вдалося вижити, розповідали, що на день полонені одержували 500 грамів хліба, спеченого наполовину із лузгою проса. На сніданок був чай без цукру, на обід суп з кропиви або листя буряка, на вечерю також трав'яний суп без жирів. Одягу не видавали зовсім, працювали у тій же формі, в які були взяті в полон. Замість взуття пристосовували дерев'яні колодки. Спілкування військовополонених з робітниками заводу категорично заборонялось, про це постійно дбала посилена охорона.

У Володимир-Волинському таборі Волинської області спочатку утримувалися командири Червоної Армії від молодшого лейтенанта до генерала. Пізніше сюди направляли й сержантів. Працювали ув'язнені в табірних майстернях: чоботарських, шевських, слюсарних. Робочий день тривав 8-11, на окремих ділянках - 14-18 годин на добу. На охорону табору гітлерівське командування виділило посилену варту – німецький батальйон.

Про те, як утримувалися військовополонені, свідчать архівні матеріали Управління СБ України в Кіровоградській області. На її території в період німецької окупації 1941-1944 рр. існувало 15 таборів радянських військовополонених. Поширеним явищем було розташування таборів на території МТС. Один із них був створений на території машинно-тракторної станції в селі Павлиш. Через нього, за приблизними підрахунками, пройшло 140 тис. радянських громадян, десятки тисяч з яких залишилися на території табору навіки.

Сам табір становив велику чотирикутну ділянку поля, обнесена в кілька рядів колючим дротом, з кулеметними вежами по кутках. Одночасно в таборі вміщувалося до 7 тис. осіб. Проте траплялися дні, коли з розташованого неподалік Кременчука Полтавської області приганяли по 11-17 тисяч полонених, що створювало надзвичайну скупченість людей, яких майже не годували й не давали пити.

Наприкінці листопада 1941 р. в цьому таборі трапилася трагічна подія, що коштувала життя сотням людей. Цілий день ішов проливний осінній дощ і голодні, вимучені люди, які знаходились за колючим дротом, вимокли до кісток. Щоб знайти хоч якийсь порятунок від холоду, вони руками розгрібали багнюку, намагаючись добратися до сухого шару землі аби якось зігрітися. Коли вночі вдарив мороз у таборі піднялися жахливі крики і німці відкрили стрілянину. Полонені у відчаї прорвали огорожу. Їх не зупинив навіть кулеметний вогонь фашистів і близько 2 тис. втікачів вирвалися із табору. У дворі МТС та на найближчих городах і на дорогах до сіл Омельник, Онуфрієво й міста Олександрії було знайдено 400 трупів радянських військовополонених. Після цієї події режим у таборі став ще жорстокішим, військово-

полонених розстрілювали за незначні вчинки. Великі братські могили на території МТС поглинули майже 3,5 тис. трупів.

На Луганщині військовополонених зганяли у два табори. У Сватовському таборі станом на вересень 1942 р. утримувалося 150 військовополонених, яких залучали до ремонту доріг. У Старобельський табір 22 липня 1942 р. до табору було направлено 500 військовополонених, які ходили під конвоєм збирати горіле зерно. Потім 80 осіб було взято на службу в поліцію, а 300 – в РОА.

На території Львівської області існувало 4 табори для військовополонених. На початку 1941 р. на території колишньої фортеці “Цитадель” був створений табір “Шталаг-328”. Режим у ньому був спрямований на знищення військовополонених. Їхній харчовий раціон абсолютно не відповідав умовам виснажливої праці, оскільки складався зранці з 2-х склянок чорної кави, виготовленої з тирси; обід – з порції супу з овочевих відходів; вечерея – та ж кави і 250 грамів хліба з домішками тирси. Частина військовополонених, у край виснаження, змушена була шукати харчові відходи на звалищах або займатися канібалізмом, за що їх розстрілювали за наказом командування табору.

У Миколаївській області окупантами було створено 7 таборів. Найвідомішим був табір “Шталаг – 364”, у якому одночасно утримувалося 30 тис. осіб. Серед військовополонених фашисти проводили відбір фахівців для роботи у сільському господарстві. У червні-липні 1942 р. в колишніх радгоспах Миколаївської області працювало близько 20 тис. військовополонених¹⁸.

Розташовувались табори для військовополонених і на Полтавщині. Сюди доставляли радянських солдат і офіцерів, які потрапили в оточення в перші місяці війни, коли лінія радянсько-німецького фронту швидко віддалялася у східні регіони СРСР.

Табір “Дулаг-151”¹⁹ розташовувався у Полтаві і вмщував 5-12 тис. військовополонених одночасно. Їх праця використовувалася на підприємствах міста. Щоденно від хвороб і тортур гинуло приблизно 150 бранців.

Масово гинули військовополонені у Кременчуці, де фашисти мали два табори – “Шталаг-346-А” і “Шталаг-346-Б”. Місце для них було обрано не випадково – вулиця Леніна. Обидва вони перетворились на “фабрики смерті”, де впродовж двох років було знищено за різними даними від 70 до 80 тис. радянських військовополонених. Фізичне усунення потенційних ворогів було не єдиною метою окупантів. Як і в інших таборах, міцніших полонених використовували на будівництві мостів, а також на підприємствах.

У Харківській області в період окупації існувало 10 таборів для радянських військовополонених. Здебільшого вони були тимчасовими і в кожному з них знаходилось від 250 до 700 військовополонених. Їх використовували на сільгоспроботах, будівництві німецьких оборонних рубежів, ремонті доріг.

Найбільший на Харківщині табір військовополонених окупантами було створено восени 1941 р. у в'язниці на Холодній горі м. Харкова. З перервами (лютий-травень 1942 р.) табір проіснував до кінця липня 1943 р. У ньому знаходилось від 50 до 70 тис. військовополонених, яких використовували на будівництві німецьких оборонних рубежів та ремонті доріг.

У період війни на території Чернігівської області було 4 відомих найбільш жорстокими умовами табори для радянських військовополонених. За розрізненими даними військовополонені активно використовувались окупантами на будівництві об'єктів військового призначення.

У таборі на території Чернігівської міської лікарні (1941 р. – вересень 1943 р.) одночасно утримувалося 600 військовослужбовців. Використовувались вони переважно на будівельних роботах. 2 тис. з них загинули.

Табір у м. Ніжин виник вже у травні 1942 р. і проіснував близько року, після чого був евакуйований на територію Білорусі. Праця військовополонених використовувалась на будівельних роботах – ремонт доріг, перевантаження будівельних матеріалів тощо.

У Конотопському таборі військовополонені червоноармійці і командири навіть у зимовий період утримувались на вулиці. Всіх полонених, у тому числі хворих, примушували тяжко працювати, незважаючи на голодний пайок. Військовополонених партіями відправляли на роботу в різні райони міста. Щодня півтисячі в'язнів возили на будівництво мосту через річку Сейм. Одночасно із будівництвом мосту їх використовували для перенесення вантажу за річку підвісним мостом. Табір поділявся на три категорії: перша – для утримання радянських військовополонених, щойно взятих у полон; друга – фільтраційний табір, в який полонені поступали із табору першої категорії; третя – “Шталаг”, стаціонарний табір, в який направлялися військовополонені, які пройшли відповідну фільтрацію і їх можна було використовувати на роботах.

У таборі в Острі військовополонених змушували працювати на вирубці лісу та його вивезенні.

Фашистськими загарбниками створювались табори для радянських військовополонених також і в інших регіонах України. У полон потрапляли, як відомо, за різних обставин і різними за чисельністю

групами – від одиниць бійців і командирів до десятків тисяч. У районі Гайсина Вінницької області існував пересильний табір для військовополонених, де їх розподіляли по інших таборах. До відправки вони працювали у кам'яному кар'єрі та ремонті шосейних доріг. Для виконання сільськогосподарських робіт тут було створено кілька бригад²⁰. Відомі факти, коли звідси військовополонених відправляли етапом у табори поблизу м. Гайворона Миколаївської області, м. Умань Черкаської області, на копальні чи на промислові підприємства безпосередньо до Німеччини. У м. Суми в період німецької окупації з жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. знаходилось кілька таборів для військовополонених, але основним був “Дулаг-170”, який розміщувався на території Червонозоряного рафінадного заводу.

Намагаючись закріпитися у Криму та посилити військове постачання півострова, гітлерівці примушували радянських військовополонених розширювати залізничні колії на станції Джанкой.

У роки війни будівельними роботами на території України опікувалася німецька військово-будівельна організація Тодта²¹. Вона мала розгалужену структуру, основу якої становили будівельні управління і групи. Їхня чисельність залежала від обсягу і складнощів виконуваних робіт. За свідченнями німецького військовополоненого генерал-інженера Р. Кретцера, який протягом усієї війни перебував на керівних посадах у “Тодті”, головне будівельне управління при 11-й німецькій армії нараховувало понад 3200 осіб²². Усі керівні шаблі займали німецькі офіцери та інженери, дипломовані фахівці. Діяльність організації “Тодт” на території України очолював професор Бругманн. Її головною функцією було відновлення й будівництво залізниць, мостів, аеродромів, доріг і споруд військово-оборонного призначення в тилу діючих армійських угруповань²³.

Німецьке командування доручало виконання військових замовлень на ремонт техніки, будівництво й обслуговування транспортних споруд і шляхів сполучення лише своїм робітникам, майстрам і технікам. Військовополонені радянські спеціалісти використовувались під пильним наглядом німецької охорони, причому їм намагалися відвести ті ділянки роботи, які вимагали невисокого рівня кваліфікації, містили менше військових таємниць. Причиною такого ставлення було насамперед небезпідставне побоювання у саботажі, здійсненні диверсій, витоку оперативної та стратегічної інформації. Це було однією з причин фізичного винищення військовополонених і використання їх як допоміжної робочої сили; крім того, багатьох з них безкарно експлуатували на військових об'єктах у самій Німеччині та на території окупованих нею інших країн Європи.

Спроби використати працю військовополонених у сільському господарстві України не мали належного ефекту через нестабільність ситуації на фронтах та об'єктивну неможливість добитися негайного результату. Не дивно, що окупанти вважали вигіднішим вивозити з України в Німеччину чорнозем, аніж обробляти родючі лани на місці, що потребувало значного часу, відповідної техніки і знарядь. У спеціальному повідомленні І Управління НКВС УРСР Військової ради Південного фронту про хід весняної сівби на окупованій території України навесні 1942 р. зазначалося, що фашистські загарбники вжили низку заходів, сподіваючись виростити й зібрати врожай нового року на окупованій території України. Однак брак сільськогосподарського реманенту, тракторів, посівних фондів, живого тягла, невдоволення населення «новими порядками» призвели до того, що весняну сівбу було зірвано²⁴. Щоб хоч якось виправити ситуацію, в «державних господарствах» (колишніх радгоспах) німецька влада до обробітку землі залучала військовополонених червоноармійців, які працювали під наглядом місцевої поліції²⁵. Так вчинили окупанти в селах Харківської області, зокрема, у радгоспі «Калинівка» Кегичівського району, де землю обробляли військовополонені²⁶.

Становище в сільському господарстві на загарбаних територіях не поліпшилося і навесні 1943 р. Керівники оперативної групи НКВС УРСР по Запорізькій області 2 травня того ж року повідомляли, що для виконання сільськогосподарських робіт окупаційна влада розподілила по селах велику кількість полонених червоноармійців, які працюють по 16-18 годин на добу²⁷.

Використання праці радянських військовополонених у сільському господарстві, що залишалось в окупованій частині України, тривало ще і в 1944 р. Пересування лінії фронту змінювало територію, а також форми господарювання. У спеціальному повідомленні ІV Управління НКДБ СРСР від 23 травня 1944 р. НКДБ УРСР, яке стосувалося території Галичини, зазначалося, що уздовж одноколіїної залізниці Сокаль-Кам'янка-Стромилів-Львів під охороною німців разом із місцевим населенням працюють військовополонені²⁸.

Загалом у селах масове застосування праці військовополонених було проблематичним. У польових умовах їх важче було охороняти, до того ж селяни – переважно жінки, старі і діти – самі ледве животіли і в них німецькі солдати й офіцери при потребі задарма відбирали останні їстівні припаси.

Військовополонених змушували працювати, як правило, в найтяжчих і найнебезпечніших місцях. Місцеве цивільне населення теж виганяли на примусові роботи, причому за ухилення карали направ-

ленням у табори для військовополонених та іншим репресіям аж до розстрілу. Бути зарахованим до гурту військових в'язнів табору означало вірну смерть. За післявоєнними спогадами постраждалих осіб із цивільного населення, вони бачили, як військовополонені від голоду і холоду доходили до повного виснаження і їх убивали прямо під час конвоювання на роботи. Безжально карався найменший непослух при проведенні робіт, коли німці одразу вішали й розстрілювали сотні людей з числа місцевих жителів і військовополонених.

Після провалу “бліцкригу” у керівництві III Рейху на різних рівнях з'являлося розуміння того, що тотальне винищення військовополонених через розстріли, голод і холод призводить до наростаючого опору окупаційній владі. Водночас гітлерівці не бажали нести найменших витрат на утримання радянських в'язнів, які нацистською ідеологією задалегідь були віднесені до приреченої нижчої раси. 28 лютого 1942 р. рейхсляйтер Розенберг підписав документ, у якому засуджував комендантів таборів, які забороняли місцевому населенню передавати їжу військовополоненим. Навпаки, на його думку, цим необхідно користуватися. Хоча погляди на стан утримання військовополонених у окремих фашистських бонз з часом і мінялися, проте насправді практика діяльності їх підлеглих залишалася незмінною і радянських військовополонених продовжували нещадно катувати і знищувати²⁹.

Поразка під Сталінградом змусила нацистське командування переглянути ставлення до військовополонених, які перебували на окупованій радянській території. 26 квітня 1943 р. з Українського штабу партизанського руху повідомляли народному комісару внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку про нову тактику використання німцями населення території окупованої України. Через великі втрати на Східному фронті фашисти приступили до мобілізації людських резервів з метою забезпечення свого тилу і вивільнення частини військ для ведення бойових дій. Так, директива командування 79 німецької дивізії від 9 лютого 1943 р. прямо вказувала на використання військовополонених для робіт у другому ешелоні³⁰. Крім того, кожен піхотний полк повинен сформувати по одній саперній роті з військовополонених. Рятуючись від смерті в полоні та в надії перейти на бік Червоної Армії або партизанів, добровольці погоджувались на висунуті умови. Непридатних до військової служби гнали на сільськогосподарські роботи й для обслуговування потреб окупаційних військ. Силами військовополонених загарбники укріплювали берегову лінію Дніпра, а в 1944 р., коли завершувалося визволення українських земель, фашистським окупантам вдалося навіть відновити лінію захисних споруд на заході України – окопи, дзоти, протитанкові рови. З Галичини в Німеччину

поспішно вивозилось устаткування фабрик і заводів, вугілля, нафта, а також сільськогосподарські машини, зерно й худоба.

Затяжні кровопролитні бої радянських і німецьких військ, коли міста і села переходили із рук в руки, коли все було навколо розорене й винищене, залишали у фашистів остронь спроби налагодження постійного виробництва на окупованих територіях України. Натомість червоноармійці і місцеве населення після вигнання гітлерівців одразу бралися за відбудову фабрик, заводів, шахт, рудників, обробіток землі, бо вони не були зайдами, чужоземцями, а по праву відчували себе визволителями, господарями.

Водночас факт полону чи навіть проживання на тимчасово окупованій території став на багато років тавром для мільйонів радянських людей, до яких партійно-державне керівництво СРСР ставилось упереджено, підозрюючи їх у зрадництві. Для колишніх полонених – цивільних і військових – фільтраційні табори і численні перевірки назавжди увійшли в життя. Але це вже тема окремої розмови, стрижнем якої може бути спорідненість тоталітарних режимів і міра їх відповідальності за злочини проти людства.

Важливі документи, які б дали можливість розкрити проблему військового полону, нині розпорошені між низкою архівосховищ України, Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини та інших країн. Отже, для її розв'язання, що мало б і наукове, і практичне значення, міжвідомчих зусиль в рамках однієї держави недостатньо. Цілком очевидно є необхідність розробки міжнародного проекту “Військовий полон і інтернування в роки Другої світової війни” і винесення уроків з трагедії війни спільними зусиллями представників усієї світової спільноти.

Примітки

¹ Доповідь на міжнародній конференції “Військовий полон і повернення на батьківщину радянських і німецьких військовополонених. 1945-1955 рр.” (ФРН, квітень 2005 р.)

² Галицький В. Вражеские военнопленные в СССР (1941-1945 гг.) // Военно-исторический журнал. – 1990. - № 9; Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995; Карпов В. Пленники Сталина. – Киев-Львов, 1997; Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – М., 2000; Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. - К., 2001; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002.

³ Шнеер А. Плен. – Иерусалим, 2003.

⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. - К., 1994; його ж: Україна: 1939 - 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995.

- ⁵ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. Дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954).- К., 2004.
- ⁶ Шнеер А. Вказ. праця. – С. 95.
- ⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф.5. – Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 13.
- ⁸ Там само. – Ф. 11. – Спр. 83525. – Арк. 68.
- ⁹ Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 жовтня.
- ¹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. 49522. – Арк. 14-14 зв.
- ¹¹ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України...
- ¹² ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 83503. – Арк. 268, 269.
- ¹³ Stammanschaftslager (Stalag) – стаціонарний табір для рядових і сержантів сухопутних військ.
- ¹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 9243. – Арк. Ф. 5. – Спр. 55939. – Арк. 17 зв.
- ¹⁵ Там само. - Ф. 6. – Спр. 73659 фп. – Арк. 9 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 9243. – Арк. 24, 24 зв., 25.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 25698. – Арк. 197-197 зв.
- ¹⁸ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України...
- ¹⁹ Durchgangslager (Dulag) – пересильний табір.
- ²⁰ ГДА СБ України. - Ф. 6. – Спр. 72276 фп. – Т. 1. – Арк. 31; т. 2. – Арк. 105.
- ²¹ Organisation Todt – організація, яка дістала назву за іменем свого керівника Фріца Тодта.
- ²² ГДА СБ України. – Ф. 5. - Спр. 28763. – Арк. 26-27.
- ²³ Там само. – Арк. 37.
- ²⁴ Там само. – Ф. 11. – Спр. 83525. – Арк. 62-63.
- ²⁵ Там само. – Арк. 68.
- ²⁶ Там само. – Арк. 69.
- ²⁷ Там само. - Арк. 81.
- ²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 5. - Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 9-10.
- ²⁹ Преступные цели – преступные средства. - М.: Политиздат, 1968. - С. 173-174.
- ³⁰ ГДА СБ України. – Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 158-160, 164-165

Іван Дерейко
(Київ)

УКРАЇНСЬКІ ДОПОМІЖНІ ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ НІМЕЧЧИНИ У КИЄВІ В 1941 – 1943 рр.: СТРУКТУРА, ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Dereiko I. Ukrainian units of German Armed Forces in Kyiv in 1941-1943: structure, quantity, activities.

The article describes the history of appearing and functioning of Ukrainian units of German Police, SD and Wehrmacht in Kyiv under occupation. These units made a largest part of armed forces around the city. They were carrying main weight in performing guard and police functions in the region, supporting occupation regime, which couldn't do it by itself because of lack of personnel. Structure, armaments, subordination and activities of Ukrainian units, those completing and supplying principles, motivation of regular volunteers are also studied. Units' operating outside of Kyiv in the last period of war and those soldiers' postwar fate is overviewed.

19 вересня 1941 р. німецькі війська вступили в Київ. На цей час структура окупаційної адміністрації країни – Райхскомісаріату “Україна” – вже була офіційно затверджена декретом Гітлера від 20 серпня 1941 р. В декреті визначались майбутні кордони і адміністративний поділ РКУ, були обумовлені сфери діяльності присутніх тут інституцій Райху. А 28-29 серпня тилові установи вермахту передали під владу адміністрації Еріха Коха перші українські землі. Своєю штаб-квартирою, і одночасно столицею РКУ, Кох обрав місто Рівне. Такий вибір був продиктований тим, що штаб потрібно було розмістити негайно, при чому так, щоб він знаходився на важливій транспортній артерії – старому Брест-Литовському шосе, яке сполучає два великі транспортні вузли країни – Київ і Львів. Окупаційна адміністрація повинна була перебувати в порівняно невеликому і спокійному містечку. Враховуючи

серію вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні-листопаді 1941 р., остання думка виявилася доволі слушною. Тому саме у Рівному розмістилися основні владні інституції Райхскомісаріату – штаб самого Коха, німецький суд, Центральний Емісійний банк України, штаб головного інтендантства і господарче управління групи армій “Південь”, штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні тощо.

Києву офіційно було відведено лише роль центру одного з шести Генеральних Округів (Generalbezirke), на які поділявся РКУ. Але реально його значення, як великого міста із розвинутою інфраструктурою і центрального транспортного вузла України, було набагато більшим. Для вермахту “Київ представляв собою важливий стратегічний центр, в якому здійснювалось перегрупування частин, що прибули з Польщі та Румунії, і підготовка їх до наступу в напрямку Кавказу і Каспійського моря”¹ (особливо у 1942–1943 рр., коли зона найбільшої бойової активності вермахту змістилась на південь). В столиці УРСР розташували і центр відправки до Німеччини мобілізованого на роботи місцевого населення. Зручне розташування міста дозволяло використовувати його, як базу для маневру силами у протипартизанській боротьбі як в межах України, так і на території сусідньої Білорусі. Саме тому Київ став одним із центрів формування допоміжних частин із місцевого українського населення і військовополонених.

На початку радянсько-німецької війни нацисти не передбачали жодної можливості створення українських збройних формувань². Про це сам Гітлер на нараді вищого політичного керівництва Райху 16 липня 1941 р.: “Навіть якщо спочатку може здатися легким залучення будь-яких чужих, підкорених народів до військової допомоги – все це невірно!.. Тільки німцю дозволено носити зброю, а не слов’янину, не чеху, не козаку і не українцю!”³. Проте практика доводила своє – мобілізаційні резерви Німеччини і її союзників не йшли ні в яке порівняння з країнами Антигітлерівської коаліції, а необхідність залучення місцевого населення принаймні до поліційних формувань в окупованих зонах, не викликало сумніву навіть у найфанатичніших нацистів із функціонерів НСДАП, які власне і займали керівні посади в окупаційній адміністрації. Весь апарат РКУ в момент свого найбільшого розвитку на січень 1943 р. складав всього 25 тисяч осіб – при 17 мільйонах місцевого населення, що перебувало в зоні управління цивільної адміністрації⁴.

Ситуація була вкрай нестабільною, а, внаслідок відверто злочинних цілей і методів діяльності, ще й погіршувалась з кожним днем. В результаті, вже на листопад-грудень 1941 р. перед каральними інституціями РКУ постала проблема заповнення нестачі резервів представ-

никами місцевого населення – навіть проти волі фюрера і попри допомогу у здійсненні окупаційної політики з боку вермахту – наданням підрозділів фельджандармерії, кількох охоронних дивізій (№№ 444, 213, 454, потім ще 403) і полків (№№ 4, 46, 57)⁵ та військ союзників (угорців і словаків). Разом з тим, загострювалася проблема відносин з українськими формуваннями, які виникали без участі німців – створеними обома відгалуженнями ОУН органами “народної міліції” чи поліції, які, на перший погляд, ворожими до окупантів не були, але після подій 30 червня 1941 р. у Львові, не могли вважатися і лояльними.

Безпосередньо в Києві перші поліційні установи були створені представниками ОУН-М, які приїхали сюди вже 21 вересня 1941 р. з Житомира в групі 18 “козаків” Богдана Коника. Через два дні їм на допомогу прибула ще “Козацька сотня” поручника Івана Кедюлига, яка розмістилась на Подолі, по вулиці Покровській, 4. А 29 вересня без будь-якої участі окупантів почав свою роботу штаб, т. зв. Команда Української поліції м. Києва під керівництвом поручника Андрія Орлика⁶. Саме в цей час до міста прибуває і т. зв. Буковинський Курінь, організований провідником ОУН-М Буковини Петром Войновським (“Василь”), і займає будівлю НКВС на Короленка, 15⁷. Таким чином, чисельність, по суті, невідконтрольних нацистам українських воєнізованих формувань в столиці сягнула півтори тисячі осіб. Командування вермахту жодних перешкод у цьому не робило, скоріше навпаки, військові були задоволені з того, що їх позбавляють необхідності облаштовувати все своїми силами. Але з точки зору окупаційної адміністрації такий стан речей був неприйнятним.

29 жовтня 1941 р., з прибуттям до міста команди німецької охоронної поліції (Schutzpolizei, далі – за німецьким скороченням – шупо) і СД, будь-які спроби націоналістів до самоврядування припинились. 6 листопада 1941 р. нарешті надійшов наказ Райхсфюрера СС і Шефа німецької поліції Г. Гімmlера (далі – РФ СС), який визначав цілі і методи формування місцевої міліції в “Східних областях”. Українські формування отримали назву “Schutzmannschaft” (скор. – шума), тобто “охоронні підрозділи”, і були підпорядкована німецькій поліції порядку (Ordnungspolizei, скор. – орпо) і шупо. У відповідності з цим наказом Команду Української поліції перейменовано у Штаб Української охоронної поліції (УОП), змінено його командування (комендантом УОП стає курінний Григорій Захвалінський). Українці продовжили розвивати організацію поліції – місто було розбите на дванадцять районів, в яких влаштовано станиці УОП, сформовано Водну поліцію, організовано відновлювальні роботи. Було створено пожежну охорону (Feuerschutzmannschaft) для боротьби з поширенням пожежі на підірва-

ному радянськими диверсантами Хрещатику⁸. Проте побутові умови, в яких жили працівники УОП, були дуже скрутними. Централізованого постачання продуктами не було, тож доводилось розсилати команди для збору харчів по навколишніх селах. Поліцаї не отримували жодної платні – їм просто записували трудовні.

Основною проблемою німецької поліції в цей час стало розміщення величезної кількості військовополонених з Київського котла (передбачена нацистами кількість складала 350 тисяч осіб, тоді як реально потрапили в полон до 665 тис. вояків РСЧА). В самому місті було організовано чотири табори військовополонених: Дарницький, Сирецький, на вул. Керосинній (нині Шолуденка) і на Інститутській. Облаштуванням і, початково, охороною таборів займалися німці, а конвоювати червоноармійців в табори і на роботи в місті часто доводилось і працівникам УОП. Як і значна частина буковинців, не зайнятих в поліції, червоноармійці займалися розчисткою завалів на Хрещатику і в сусідніх районах, але перебували у жахливих побутових умовах, що включало як погане харчування, так і жорстокість охорони. Щоб дати полоненим-українцям якийсь вихід із становища, УОП 5 листопада 1941 р. провела набір добровольців у створюваний в цей час Окремий охоронний батальйон при УОП в таборі на Керосинній⁹. Для допомоги тим, хто лишився в таборах, в кінці жовтня організовано діяльність Українського Червоного Хреста і “Взаємодопомоги”, проведено акцію “Брати – братам” із збору пожертв на їх користь. Але вже 10 грудня 1941 р. діяльність цих організацій була заборонена окупантами¹⁰.

Тим часом, у грудні 1941 р. німецька шупо повністю перейняла контроль над УОП, яка остаточно втратила самостійний характер, і відтоді перебувала під безпосереднім керівництвом введених до її складу німецьких офіцерів¹¹. Для остаточного встановлення окупаційного режиму в Києві, в листопаді-грудні поліція безпеки (Sicherheitspolizei, зіпо) і СД, розташованих на Короленка, 33 (нині Володимирська), провели серію арештів представників ОУН і українських установ, в тому числі на початку лютого заарештовано і розстріляно в Бабиному Яру велику групу поліцаїв. Після “перехідної доби”, в Києві наставав “новий порядок”.

Наприкінці листопада 1941 р., в підпорядкування німецької охоронної поліції перейшов і перший із створених в Києві батальйонів шуцманшафту. До 20 грудня 1941 р. завершили формування частини, що складалась з трьох сотень (рот) по три чоти (взводи), загальною чисельністю близько 250 осіб. Основну масу особового складу становили члени розформованого нацистами Буковинського куреня, та 40 колишніх військовополонених з табору на Керосинній. За відсутністю єдиної

уніформи приналежність до нової військової частини позначалась тільки пов'язкою на лівому рукаві із написом “шущман”. На озброєнні у шущманів перебували радянські гвинтівки Мосіна, боєкомплект до яких видавався тільки на час перебування в караулі. Командиром батальйону був німецький офіцер, сотнями командували буковинці. В січні 1942 р. поліціям видали посвідчення і встановили заробітну платню (30 райхсмарок, тобто 300 окупаційних карбованців), почали видавати продовольчий пайок за нормою вермахту. Шущмани отримали певні пільги: безкоштовний проїзд трамваєм, можливість винаймати квартиру за півціни (решту сплачувала міська управа), право безперешкодного пересування містом. Більшість вояків, перш за, все не кияни, жили в казармі на розі вулиць Інститутської і Німецької (Р. Люксембург, нині – Липська)¹².

Основним завданням батальйону була охорона від диверсій важливих об'єктів: заводів, фабрик, млинів тощо, а також музею Шевченка. Кілька разів спільно з німецькими частинами, шущмани брали участь в облавах на євреїв і осіб без документів, після чого перших відправляли до єврейського відділення табору на Керосинній, а решту – здебільшого в управління праці (Arbeitsamt Kiev) на примусові роботи. Підозрілі люди і комуністи передавались в СД. Як свідчать архівні джерела, масових арештів єврейського населення батальйон не проводив, шущмани здебільшого затримували тих, хто переховувався від німців, і не попав під їх “акції”. Не брали вони участі і в масових розстрілах в Бабиному Яру, здійснених Айнзатцкомандами СД, проте, за свідченням одного з колишніх шущманів батальйону, кілька разів конвоювали туди колони євреїв з Керосинної¹³.

Крім того, окремим сотням батальйону довелося тричі виїжджати в Броварський і Бориспільський райони, де, за повідомленнями сільських старост, з'являлись партизани. Проте до значних боїв, чи навіть сутичок, тоді ще справа не доходила – партизанський рух в Україні на початку 1942 р. був ще занадто слабким¹⁴.

Наприкінці зими – навесні 1942 р. в Україні розпочалося створення окремих батальйонів шума, придатних вже не тільки для охоронних цілей, а й для активної контрпартизанської діяльності. Вже 28 лютого 1942 р. командування шупо запропонувало шущманам київського батальйону при УОП підписати контракт на 2 роки служби в регулярній німецькій частині, пообіцявши утримання на рівні солдата німецького війська. З всього особового складу на таку пропозицію не погодились тільки 10 осіб, яких в той же день відправили до Дарницького концтабору¹⁵. Решта ж, згідно розпорядження командувача шупо Київської генеральної округи генерал-лейтенанта Шеєра, стали осно-

вою для формування двох батальйонів шуцманшафту – 114-го і 115-го, а пізніше – і 118-го. В районних центрах (гебітах) округи сформували 113, 116, 117, 119, 120 батальйони. Загальна чисельність воєнізованих частин поліції в Київській генеральній окрузі складала більше 6 тис. осіб. З них близько 1 тис. були німці, ще 200 – прибалтійські фольксдойче, решта – близько 5 тис. – українці¹⁶.

114-ий батальйон формувався в Києві з поліцаїв місцевої поліції, добровольців-військовополонених і мобілізованої на роботи молоді навесні 1942 р. Військовополонених набирали в київських таборах, а також в “українському” відділенні концтабору в м. Вустрау. Технологія відбору була простою. Серед наявних українців, чи тих, хто себе так назвав в надії вирватись з табору, відбирали фізично здорових, яким оголошували, що вони служитимуть у військовій частині, після чого питали, хто незгоден і хоче залишитись в таборі. Вибір був здебільшого однозначний. Мобілізовану молодь при медогляді в реєстраційному центрі на Великій Підвальній, поділяли на дві категорії (1-шу і 2-гу, відповідно – придатних і непридатних до військової служби). Тим, хто потрапив до першої категорії, “ненав’язливо” пропонували йти на службу в “німецьку армію”, і служити в Україні, або ж їхати на роботу в Німеччину. Тут також, зазвичай, обирали перше. В дану категорію часто потрапляли і відпущені з таборів військовополонені, зареєстровані на батьківщині як такі, що мали військову підготовку. Групи поліцаїв індивідуальної служби сюди направляли за якісь провини, для виправлення у важких умовах військової муштри (порівняно з роботою в рідному селі і проживанням в себе вдома). Казарми шуцманів 114-го батальйону знаходилися в будинку школи № 33 по вулиці Саксаганського, 36, а його німецький штаб займав будинок по вул. Короленка, 79. 115-ий батальйон, сформований на базі вищезгаданого батальйону при УОП, складався переважно з буковинців, разом з невеликою кількістю колишніх військовополонених. Його казарми знаходилися по вул. Левашовській, 7а.

Обидва батальйони отримали переважно литовські, а пізніше – німецькі однострої (останні – старі мундири шупо зеленого кольору – видані всім воякам батальйонів шума на початку 1943 р.). Знаків розрізнення шуцмани не носили, лише спочатку певний час практикувалось носіння білих пов’язок на лівому рукаві із особистим порядковим номером. Носіння національних відзнак практикувалось рідко, і безпосередньо залежало від ліберальності німецького командира. Звання надавались аналогічні німецьким в шупо (шуцман, вахмайстер, обервахмайстер, і так далі - до майстера, від лейтенанта – як у Вермахті, тільки з доданням приналежності, напр., “лейтенант охоронної поліції”). Па-

ралельно також називалась посада в батальйоні, часто в двох варіантах – німецькому (шупо) і українському (капрал – ройовий, фельдфебель – бунчужний, цугфюрер – чотовий, компаніфюрер – сотник, батальйонзфюрер – курінний). Від останнього залежала заробітна платня, встановлена наказом РФ СС від 29 травня 1942 р., що становила від 24 райхсмарок для шуцмана до 99 марок для курінного. Платня видавалась тричі на місяць (кожні 10 днів), в рахунок утримання входила також уніформа (один комплект на рік), і щоденні продуктові пайки. Одружені, на додачу до цього, отримували ще й гроші на утримання сім'ї в розмірі від 125% зарплатні для рядового (тобто, в сумі з зарплатнею – 54 райхсмарки), до 45% для курінного (в сумі 144 райхсмарки), а також продуктові картки. Існувала також схема пенсійного забезпечення шуцманів, що зазнали каліцтва на службі, і сімей загиблих¹⁷. Найцікавіше те, що дана система зазвичай чітко працювала, тому при визначенні мотивів служби українців в поліції дуже важливо враховувати матеріальні стимули.

Керівні кадри шуцбатальйону складали від 12 до 30 німців з шупо, жандармерії чи вермахту, які займали всі офіцерські посади до командира рою включно. Поряд з ними існували українські командири, які виконували роль заступників німецьких офіцерів, і мали вкрай обмежену владу над частиною. Це відображалось і в зарплатні – наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону отримував 30 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький – 200 марок, і планував операції¹⁸.

Шуцмани займалися в основному охороною важливих об'єктів, кількість яких зростала з введенням в дію нових підприємств і установ, вільні від караулу виконували господарчу роботу чи займались військовою підготовкою і муштрою. Іноді траплялись виїзди безпосередньо в зону дій партизанських загонів, здебільшого в супроводі німецьких підрозділів армії чи поліції, рідше – самотужки. Останнє часом не віщувало нічого доброго. Так, шуцмани 119-го батальйону, дислокованого в Кременчуці, при виїзді “на партизани” замість розшуку останніх, влаштували гулянку на все село, в яке прибули, після чого на наступний день були звідти вивезені німцями і більше в таких акціях не застосовувались. 115-ий і 118-ий батальйони, навпаки, в боях на Київщині довели високу надійність, після чого один за одним були направлені в зону найбільшої активності партизанів в Білорусь.

Остання подія відбулась за таких обставин. У квітні – червні 1942 р. німецькою владою було проведено додаткову “добровільну” мобілізацію молоді Київщини в батальйони шума. На основі отриманого контингенту поповнили до уставної чисельності 115-ий батальйон,

при чому з нього було виділено одну сотню як кадрову базу для створення 118-го батальйону. Після цього, 27 серпня 1942 р. 115-ий відправили в Мінськ, а його роль в Києві почала виконувати нова частина. Але напруженість ситуації в Білорусі змусила на початку 1943 р. відправити туди і 118-ий шуцбатальйон, залишивши Київ на вояків 114-го і міську поліцію.

Одночасно здійснювали набір поповнення до своїх рядів й інші силові установи Райху, присутні в місті. Особливу активність розгорнули тилові управління вермахту, які організували кілька шкіл для підготовки т. зв. гіва-манів (скор. від *Hilfswachmannschaft*, “допоміжна охорона”). Ці школи містились в старих казармах на Брест-Литовському шосе (тоді – Ровноверштрассе, зараз – проспект Перемоги), на Подолі, Святошині, Печерську, в Борисполі. Навчання тривало, зазвичай, лише кілька тижнів (максимум – місяць), після чого добровольців одягали в німецьку уніформу, озброювали німецькою зброєю, і в складі “українських компаній” (рот) надавали німецьким охоронним частинам (1–2 роти на батальйон), або комендатурам¹⁹. З агітаційною метою вербування в підрозділи гіва відбувались під гаслами створення “козацьких сотень” і “української добровольчої армії”, тому населення їх (“козаків”) чітко відрізняло від шуцманів (або “жандармів”) з батальйонів шума, і від звичайних поліцаїв. Серед двох останніх, до речі, теж не було великої єдності – “батальйонники” вважали себе солдатами, на відміну від “чорної поліції”, яку зневажливо називали “воронами” або “чорногузами” (через чорну уніформу в *Schuma-Einzeldienst*).

Підрозділи гіва, разом з частинами, до яких були придані, здебільшого охороняли табори військовополонених, мости, склади і т. ін. Відомі також випадки творення батальйонів гіва, які були не постійними частинами, а перехідним етапом перед їх переформуванням у більш боєздатні частини. В травні 1942 р. з випуску Печерської школи гіва сформували два українські охоронні батальйони № 17 і 18. Батальйони формувалися поспіхом, були слабо підготовані, бо добровольці встигли провчитись в школі лише тиждень. Більшість вояків становили юнаки, що не служили в армії (наймолодшим виповнилось 14 років), мобілізовані місцевими комендатурами по селах Київської області. В кінці травня обидві частини, які нараховували менш ніж по двісті чоловік кожна, були переведені в розпорядження керівника СС і поліції міста Сталіно. Там їх було перетворено на 157-ий і 158-ий батальйони шуцманшафту, і дислоковано в самому Сталіно (157-ий), і в Макіївці (158-ий)²⁰.

Аналогічні охоронні і робочі команди входили і в німецьку залізничну охорону (*Bahnshutz*). Зазвичай, такі формування були двох типів – у вигляді підрозділу цивільної поліції, і військова частина. В рам-

ках теми дослідження, нас цікавлять власне останні, тому звернемо увагу, наприклад, на 502-ий батальйон залізничної охорони, що ніс службу в Києві, Борисполі і Фастові. Батальйон початково був німецьким, але його роти поповнювалися групами добровольців – гіва-манів. Наприклад, у 6-ій роті поряд з 30 німцями служили 40 добровольців. Як і вищеописані вояки, волонтери перебували на утриманні на рівні своїх німецьких колег, і носили німецьку уніформу, тільки зі знаками розпізнавання Східних військ (Osttruppen): погони з червоною окантовкою і специфічний знак на грудях, замість вермахтівського орла, – свастика на фоні двох поздовжніх стрічок²¹.

Створювали місцеві формування і органи СД РКУ. На першому етапі окупації забезпечити “порядок” на окупованій території повинна була превентивна діяльність Айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні команди), які, за домовленістю з армією, повинні були очистити терен від “небезпечних елементів” та придушити партизанський рух в зародку. Дані групи формувались в травні 1941 р. з офіцерів різних управлінь СС. За встановленою Гімлером пропорцією, на 1000 членів айнзатцгрупи включалося 30-35 офіцерів СД, 40-50 працівників кріпо, 130 працівників орпо, 100 гестапівців і 350 солдатів підрозділу “Мертва голова” або військ СС. Решту складали 150 шоферів і механіків, кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10-15 працівниць борделю, а також до 80 осіб місцевої допоміжної поліції²². Айнзатцгрупи поділялись на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди.

На території України діяли дві з чотирьох груп – С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 осіб. Антипартизанської функції вони не виконали, натомість майже повністю зосередившись на винищенні мирного населення, передусім єврейського. Їх політичне значення виявилось прямо протилежним до задуманого – замість пацифікації регіону вони викликали у населення побоювання за власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації.

Брали участь у діях Айнзатцгруп і підрозділи допоміжної поліції. Тільки набирались вони переважно не з місцевих жителів, а з військовополонених, і не мали жодного стосунку до української поліції РКУ. Так, наприклад, в розстрілах мирного населення в Бабиному Яру були задіяні три військовополонені, що входили до складу зондеркоманди 4а: Єгор Устінов, Никифор Юшков, Венедикт Баранов. Після ротації штату Айнзатцгруп в кінці 1941 р. всі вони були звільнені зі служби і залишилися в Києві. Вони працювали, відповідно, столяром, маляром, і тільки останній пішов в шума (в команду пожежної охорони)²³. У випадку використання місцевих частин для масових розстрілів, їм

відводилась роль зовнішньої охорони території. Знищення людей про- водили безпосередньо есесівці.

В 1942 р. служби поліції безпеки і СД РКУ постали перед про- блемою необхідності створення власних допоміжних формувань. Спо- чатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони конц- таборів і тюрем керівництво СД просило надати необхідні сили в орпо. Але навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини шума (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським батальйоном СД став створений у березні 1942 р. в Києві 23-ий шуцбатальйон поліції безпеки. Батальйон суттєво відрізнявся від інших частин шума приналежністю до СД. Набирався він також з мобі- лізованих на роботи юнаків 1-ої категорії, але передусім із німецьких, переважно жителів Полтавської області. Тому, попри формування в Києві, він був відомий як Полтавський батальйон. Чисельність частини була вищою за її подібні і становила 700 осіб. Батальйон був сформо- ваний у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 осіб). В кожній роті виділили “ударне відділення”, а також “зондерцуг” (спеціальний взвод) із фольксдойчів батальйонного підпорядкування.

Командування частини було унітарним (без дублювання німець- ких офіцерів українцями), і формувалось з офіцерів СС. Підпорядкову- валась вона безпосередньо керівництву зіпо і СД на Короленка, 33. Зарплатня вояків була аналогічна іншим шума – 24 марки для рядово- го, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Одност- рої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок УОП – вочевидь, щоб не виділялись з маси цивільної поліції. На озбро- енні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і стан- кові кулемети, легка артилерія і міномети.

Розміщувався батальйон по вулиці Мельникова, 48, тут же зна- ходилася і школа СД. Як свідчать радянські джерела, “в школі викла- дались загальновійськові предмети, вивчались всі види зброї і спеціа- льні предмети з розвідки, як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної Армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напря- мку”²⁴. (Наперед зазначимо, що диверсійна підготовка шуцманам бата- льйону в подальшому так і не знадобилась). Крім військової підготов- ки, батальйон займався охороною концтаборів на Сирці і на Мишолов- ці, конвоюванням в’язнів, караульною службою, в тому числі і на Ко- роленка, 33, проводив облави спільно з німецькою поліцією. Іноді ви- конував зовсім несподівані завдання – наприклад, охорона барж з хлі- бом, що пливли по Десні. З весни 1943 р. роти 23-го батальйону беруть активну участь у боротьбі з партизанським рухом на Київщині. У вере-

сні 1943 р. шуцмани евакуювали на Захід “свої” концтабори, а в жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі²⁵

В генеральній окрузі Київ на початок 1943 р. діяли сім шуцбатальйонів: 113-ий (Полтавщина), 114-ий (на формуванні в Києві), 116-ий (Біла Церква), 117-ий (Шпола), 119-ий (Кременчук), 120-ий і 121-ий (Полтавщина). В столиці базується тільки один 114-ий штрафний батальйон, до складу якого переводили за дрібні правопорушення поліцаїв індивідуальної служби. На 30 квітня 1943 р. він нараховував всього 235 осіб, озброєних гвинтівками і шістьма ручними кулеметами. Особовий склад займався караульною діяльністю та виїжджав на антипартизанські акції у навколишні райони.

В квітні-червні 1943 р. до міста командування стягнуло залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів. Особовий склад передали до 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього, таким чином, з близько трьохсот осіб на початку року до кінця червня сягнула майже шестисот вояків²⁶. До Білої Церкви передислокували й 121-ий батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-ий, і в Кривий Ріг 117-ий батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецька влада здійснила спробу створення ще однієї частини шуми – т. зв. оперативного батальйону “Київ” (Einsatzbataillon Kiew), на основі переведеного 110-го шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин шуми. Проте підрозділ не досяг статутної чисельності. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували у 116-му, 117-му і 119-му батальйонах, при переведенні до нової частини, втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах вермахту на Західному фронті.

В жовтні 1943 р., напередодні вступу до міста радянських військ, з Києва в тил виводиться останній в районі міста український 114-ий батальйон шуцманшафту. До нього долучили більше сотні працівників міської поліції, довівши чисельність частини до 400 вояків.

Подальша доля українських формувань Київської округи у збройних силах райху були доволі різними, але всі вони вписуються в рамки принципу “горе переможеним”. Як уже зазначалося, підрозділи гіва просто розбігались при підході ЧА, зокрема, солдати 17-го і 18-го батальйонів дезертирували ще при відступі зі Сталіно. 114-ий шуцбатальйон був оточений і розбитий радянськими військами неподалік Кам’янка-Подільського 24 березня 1944 р.²⁷. 116-ий батальйон у грудні 1943 р. був виведений в тил і розформований, особовий склад переданий у пожежні команди міст Дрезден і Бреслау. Подібна доля спіткала

залишки 119-го шуцбатальйону²⁸. 117-ий батальйон в червні 1944 р. передали до 3-ої танкової дивізії СС, в складі якої він брав участь в боях з ЧА в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в робочі і пожежні команди Берліна й інших міст Німеччини²⁹.

Дещо по іншому завершили шлях 115-ий і 118-ий батальйони, які впродовж тривалого часу брали участь у боях з радянськими партизанами в Білорусі. В липні 1944 р. на їх основі сформували 2-ий батальйон 76-го полку 30-ої дивізії військ СС. Нацисти вирішили використати дивізію, сформовану з білоруських і українських частин, проти французьких партизанів і військ союзників. Однак 27 серпня 1944 р., по прибутті до Франції, шуцмани 115-го і 118-го батальйонів в повному складі переходять на бік повстанців Французької Внутрішньої Армії, а з підходом фронту – стають 2-им Українським батальйоном ім. Т.Г. Шевченка військ Вільної Франції (тут уже знаходився 1-ий Український батальйон ім. І. Богуна – колишній 102-ий шуцбатальйон)³⁰. Німецьке командування, боячись повстання всіх українських частин у Франції, роззбрало і направило в концтабір Дахау солдатів 23-го батальйону військ СС (колишній батальйон СД з Києва), який в той час перебував в м. Діжон. Проте Третій Райх був вже не в тій ситуації, щоб розкидатись підготовленими вояками. Тому батальйону видали німецьку зброю і в жовтні 1944 р. відправили на Східний фронт. Бойовий шлях цієї частини закінчився в складі 3-ої танкової дивізії СС “Мертва Голова” в Австрії, де вона вела бої з Червоною Армією до 8 травня 1945 р.³¹

Більшість шуцманів після війни потрапили, зрештою, до рук СМЕРШу і НКВС. Після недовгих допитів колишні поліцаї отримали терміни покарання від 10 до 25 років, декого розстріляли. Ті добровольці, які дезертирували ще в 1943 р., при мобілізації, здебільшого, потрапляли до штурмових батальйонів і полків (“штрафбатів”). Цікаво, що значна їх частина, як досвідченіші вояки, зуміла вижити, і навіть отримати бойові ордени за хоробрість в боях. Проте після війни їх чекала така ж доля, що і тих, хто служив в німецькій армії до кінця. Виняток з даної схеми становлять кількасот добровольців українських батальйонів армії де Голля, які, щоб уникнути репатріації, вступили до французького Іноземного легіону³².

Таким чином, у Києві в різний час діяло дев’ять українських шуцбатальйонів, батальйон СД і допоміжні підрозділи вермахту загальною чисельністю до 5 тисяч осіб. Офіційно – це добровольці, хоч реально процес формування таких частин представляв собою мобілізацію. Однак, це не враховувалось радянськими каральними органами при вирі-

шенні долі людей після війни. Попри те, що українці склали значну частку працівників окупаційної адміністрації, проте німецьке керівництво – як цивільне, так і військово – вживало всіх можливих заходів для позбавлення місцевих формувань будь-якого національного характеру і перетворення їх на маріонетку. Така система, що не давала добровольцям жодної мотивації до боротьби, крім матеріальної, спричиняла ненадійність і неефективність численних українських підрозділів, особливо задіяних на Західному фронті. Існування місцевих допоміжних частин було вимушеним кроком як для окупантів, що потребували живої сили для підтримання тилового забезпечення, так і для рекрутів, що хотіли вижити за екстремальних умов. Вихід із замкнутого кола полягав у необхідності прийняття кардинальних політичних рішень у справі співпраці з народами СРСР для досягнення спільних цілей, але він був неприпустимий для ідеологів нацистського Райху.

Примітки

- ¹ Сайер, Ги. Последний солдат Третьего Рейха. – М., 2002. – С. 51.
- ² Виняток становили розвідувальні і диверсійні формування, створені під патронатом німецької розвідки (ВВН, ДУН, ПУМА).
- ³ Цит. за виданням: Нюрнбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми т. – Т. 3. – М., 1989. – С. 567.
- ⁴ Dean M. Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-44. – N.Y.: St. Martin's Press, 2000, – S. 106-107.
- ⁵ Там само. – С. 29; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. – В 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1985. – С. 122.
- ⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 29.
- ⁷ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918-1941-1944. – Чернівці, 1995. – С. 84.
- ⁸ Малаков Д.В. Київ. 1941 – 1943. Фотоальбом. – К., 2000. – С. 121.
- ⁹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 8 зв., 36.
- ¹⁰ Малаков Д.В. Київ. 1941 – 1943. Фотоальбом. – С. 100.
- ¹¹ ГДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 397. – Арк. 25-26.
- ¹² Там само. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 9-11, 23, 34, 36 зв.
- ¹³ Там само. – Арк. 19-21, 27-30.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 21, 40.
- ¹⁵ Там само. – Арк. 12 зв., 44.
- ¹⁶ Король В.Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 роках. – К., 2002 – С. 69. Не враховано СД, пожежну охорону і Schuma-Einzeldienst – “Шуцманшафт індивідуальної служби”, як тепер називали цивільну місцеву поліцію, що не перебувала на казарменому становищі.
- ¹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 7. – № по оп. 4. – Спр. 44. – Т. 1. – Арк. 78-91.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 68. – Спр. 10. – Т. 2. – Арк. 99.

- ¹⁹ Там само. – Ф. 5. – Спр. 58418. – Арк. 18, 44, 90-91.
- ²⁰ Там само. – Спр. 51268. – Арк. 12-15, 33, 41.
- ²¹ Там само. – Спр. 64442. – Арк. 9-11 зв., 22-34.
- ²² Энциклопедия Третьего Рейха. – М., 1996. – С. 20.
- ²³ ГДА СБ України. – Ф. 2. – Оп. 108. – № по оп. 8. // Переписка бывшего 2 Управления МГБ УССР по объекту «Террор» за 1944 г. – Арк. 161.
- ²⁴ Там само. – Ф. 5. – Спр. 1737. – Арк. 171.
- ²⁵ Там само. – Спр. 19288. – Арк. 11-50.
- ²⁶ Там само. – Спр. 66728. – Арк. 227 (пакет з документами). З 120-го до 116-го батальйону було переведено тільки близько 100 солдатів і офіцерів, решта 140 осіб направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. – Арк. 107 зв., 119).
- ²⁷ Там само. – Спр. 39578. – Т. 2. – Арк. 280-288.
- ²⁸ Там само. – Спр. 25523. – Арк. 43.
- ²⁹ Там само. – Спр. 51131. – Арк. 26-27, 47.
- ³⁰ Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність... – С. 158.
- ³¹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 19288. – Арк. 53, 71-72, 77.
- ³² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність... – С. 174-176.

Тетяна Євстаф'єва
(Київ)

ТРАГЕДІЯ БАБИНОГО ЯРУ У 1941 – 1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)

Yevstafeva T. The tragedy of Babyn Yar 1941–1943 by the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine.

The article, based on the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine, is the attempt to restore the tragic events that took place in Babyn Yar during September 1941 – November 1943. Documents that had been inaccessible for the researchers until now (especially archival criminal file), gave the possibility to shed the light on important details, such as: course of events, cause of deeds, and attitude of Kyiv citizens toward the tragedy of Babyn Yar. The author analysed the documents of this tragedy without the separation of Jewish tragedy. Paying the last respect to all dead, we should remember, that the death of Jewish population was the part of the total tragedy, which all multinational people of Ukraine went through.

Бабин Яр.....Тут розстрілювали, тут спалювали трупи і тут про-
сівали попіл.

Після Другої світової війни назва київського яру стала символом людської трагедії. Так історично склалося, що Бабин Яр і в Україні й у світі втілює значно більше, ніж географічна назва та одна з трагічних адрес масових розстрілів часів Другої світової війни. У літопису глобальної єврейської Катастрофи (Шоа), саме з цією київською місцевістю пов'язують початок Голокосту в Європі, хоча насправді хвиля розстрілів котилася до Києва від самого кордону.

Київ став першим великим містом, цілком «вільним від євреїв». Саме в Бабиному Ярі, розстріляли майже все єврейське населення міста. За переписом населення, який провела Київська міська управа, на

1 квітня 1942 р. у місті проживало 352 139 осіб, з них українців – 281 611, росіян – 50 263, поляків – 7 874, циганів – 40, євреїв – 20¹.

У період окупації міста німецькими військами з 19 вересня 1941 р. по 6 листопада 1943 р. стратили майже 200 тисяч осіб. Бабин Яр був місцем масових страт і поховань, він став величезною братською могилою, де тільки згідно з офіційними радянськими даними загинуло більше ста тисяч осіб – військовополонених, євреїв, циган, комуністів, підпільників, моряків Дніпровського загону Пінської військової флотилії, партизанів, націоналістів, заручників тощо.

Через шістдесят з лишком років досить важко встановити картину життя киян у дні фашистської окупації. Досліджувати, проблему трагедії Бабиного Яру надзвичайно складно. Досі не всі документи доступні дослідникам, а багато з них зникло безслідно, особливо це стосується Києва. Вже відомі факти і цифри дають не зовсім чітке уявлення про те, що пережив народ у страшній війні.

Офіційні документи і спогади свідків містять суперечливу інформацію. Тому висвітлення цієї проблеми в науковій літературі є неповним. Адже впродовж багатьох років, за невеликим винятком², проблема трагедії Бабиного Яру взагалі не порушувалася. Водночас, участі київської громади у роки Великої Вітчизняної війни присвячено десятки книг, статей, брошюр. Тільки з другої половини 1980-х – початку 1990-х років з'являються публікації, де обережно та поверхово висвітлюються окремі аспекти проблеми. І до нині в Україні ми маємо тільки невеликі за обсягом та змістом розвідки, статті та публікації. Серед них можна відзначити праці Ф.Левітаса і М.Шимановського³ В.Ю.Короля, В.І.Кучера, Г.П.Мигрина⁴, М.Коваля⁵, В.Тваринського⁶, в яких автори намагаються відтворити історичну правду про Бабин Яр. У збірнику документів та матеріалів «Бабин Яр: человек, власть, история»⁷ відображено історичну топографію та хронологію подій, що відбувалися на території Бабиного Яру в 1941 – 1943 рр. В узагальнюючій праці А.Круглова «Энциклопедия Холокоста»⁸ вміщено статистичні дані про кількість загиблих.

Із документальних збірань, які певною мірою торкаються теми, слід відзначити матеріали Державної Надзвичайної комісії, семитомне видання матеріалів Нюрнберзького процесу, збірку документів і матеріалів про знищення євреїв України, збірку документів «СС в действии», «Преступные цели – преступные средства», «Історія застерігас», «Київський процес», «Київ у дні нацистської навали»⁹.

Заслуговують на увагу книги ізраїльських істориків І. Арада¹⁰ та Ш. Спектора¹¹, збірка матеріалів німецького історика Е.Р.Віна¹² «Пам'яті Шоа Бабиного Яру», а також спорадичні, фрагментарні згад-

ки у працях та збірниках з проблематики Голокосту, перекладені з інших мов.

За сприяння Е.Р. Віна вийшли окремим виданням спогади Д.Будника і Я. Капера¹³, які врятувалися з Бабиного Яру. На думку автора, не можна залишити поза увагою й твори художньої літератури. Це, перш за все, роман – документ А. Кузнецова «Бабий Яр»¹⁴, який написаний на основі власних спогадів автора та свідченням очевидців. У 1994 р. письменником Ю. Петрашевичем у журналі «Київ»¹⁵ були надруковані спогади людей, які врятувалися з Бабиного Яру - Д. Проничевої, Г. Баташової та інших. Більшість з використаних спогадів записані зі слів свідків подій самими авторами і майже не редагувалися.

Водночас, у книзі кінорежисера і письменника О. Шлаєна «Бабий Яр»¹⁶, ряді видань Єврейської ради України, Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» під редакцією І. Левітаса¹⁷ читачу пропонується власна версія бачення трагедії Бабиного Яру і має місце досить вільна інтерпретація фактів, не завжди прив'язана до наявних джерел, нерідко допускаються неточності, хоча автори і претендують на наукове висвітлення проблеми. І понині, незважаючи на значну кількість публікацій на цю тему, ми не знаємо всієї правди про цю трагедію.

Запропонована стаття – спроба реконструювати події, які відбувалися у Бабиному Яру з вересня 1941 р. по листопад 1943 р. на основі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Недоступні, з відомих причин, для дослідників документи (зокрема архівно-слідчі справи) дають можливість дізнатися про важливі нюанси перебігу, мотиви вчинків, ставлення людей до трагедії у Бабиному Яру. Необхідно зважати, що особи, причетні до масових розстрілів, намагалися приховати власну роль у подіях. У свідків розстрілів, які дивом врятувалися, в'язнів Сирецького концтабору не було мотивів спотворювати чи приховувати відомості. До того ж, свідчення давалися в межах проведення слідчих дій і свідків попередили про відповідальність за неправдиві свідчення. Але тут треба взяти до уваги неминучий фактор суб'єктивності: кожна людина бачила все по-своєму, робила висновки, співвідносячи це зі власним баченням подій.

Автор зробив спробу проаналізувати матеріали трагедії Бабиного Яру, не виокремлюючи при цьому трагедію єврейського населення. Віддаючи шану загиблим, слід пам'ятати, що загибель єврейського населення була частиною загальної трагедії, яку пережив увесь багатонаціональний народ України.

19 вересня 1941 р. у Київ увійшли війська 6-й німецької армії під командуванням генерал-фельдмаршала фон Рейхенау. Протягом 73

днів вони намагалися захопити місто. Уже з перших днів в місті нацисти почали розстрілювати військовополонених, у першу чергу, політпрацівників, комуністів та євреїв.

Іван Янович, який проживав у період окупації Києва по вул. Бабин Яр, 15 листопада 1943 р. розповідав: «Немцы вступили в город 19 сентября 1941 г., а 20 сентября 1941 г. они уже проводили группами, в основном советских военнопленных, на расстрел в Бабий Яр, расположенный от моего дома 800 – 1000 метрах. Лично я не смотрел как их расстреливали потому, что стояла охрана и близко не пускали, было только слышно крики людей и автоматные выстрелы. Таким образом с 20 сентября 1941 г. ежедневно немцы водили на расстрел сотни людей»¹⁸.

Про розстріл військовополонених у Бабиному Ярі у вересні 1941 р. свідчила Марія Луценко, яка прожила всю окупацію по вул. Мельникова, 9б: «Могу пояснить, что мне известно следующее, примерно в сентябре месяце 1941 г. я лично видела, когда немецкий карательный отряд вел группу пленных красноармейцев которые были раздеты, за русское кладбище (Лукьяновка). Сколько я не вела наблюдение, то уведенные туда больше не возвращались»¹⁹. Таким чином, відразу після окупації міста в Бабиному Ярі розстрілювали військовополонених, ймовірно політруків і комуністів. Відповідно до директиви Верховного Головнокомандування збройних сил Німеччини від 12 травня 1941 р. «Относительно обращения с ответственными политическими работниками и тому подобными лицами», вони підлягали знищенню: «Политические руководители в войсках не считаются пленными и должны уничтожаться самое позднее в транзитных лагерях. В тыл не эвакуируются»²⁰. Тоді ж у місті почали виловлювати і розстрілювати євреїв. Як свідчив художник Микола Прахов, який мешкав по вул. Горвиця²¹: «Я видел 23 или 25 сентября на Басейной улице с правой стороны, если идти от Крытого рынка на Бессарабку, за магазином зеркал лежали на тротуаре застреленные немцами два еврея и еврейка бедно одеты»²².

Після нападу на СРСР нацисти розпочали знищення євреїв України, Білорусії, Литви, Латвії, Естонії. Якщо в окупованих країнах Європи на початку Другої світової війни фашисти влаштовували єврейські квартали – гетто для поступового винищення їх жителів, то на радянській території євреїв знищували, в основному, шляхом масових розстрілів.

У липні 1941 р., передбачаючи швидку перемогу над СРСР, у нацистів з'явився сумнозвісний евфемізм «остаточне вирішення єврейського питання», тобто поголовне винищення єврейського народу.

Рейхсмаршал Г. Герінг, голова ради міністрів з оборони імперії, 31 липня 1941 р. направив шефу Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріху директиву про розроблення заходів щодо “остаточно-го вирішення єврейського питання в Європі”.²³ Вперше радикальний метод “вирішення єврейського питання” був випробуваний у Києві. Масові знищення євреїв у перші тижні війни мали місце у Львові, Бердичеві, Кам’янець-Подільському, Житомирі та ін²⁴.

Для німецьких окупантів “проблема київських євреїв” відразу стала актуальною. Київ – одне з найбільших (після Москви і Ленінграда) міст Радянського Союзу за чисельністю населення. Четверту частину його населення складали євреї. За переписом 1939 р. у Києві проживало 846,7 тисяч жителів, у тому числі українців – 53,2%, євреїв – 25,5%, росіян – 16,5%²⁵.

Акція по знищенню єврейського населення була організована блискавично і фундаментально. 26 вересня 1941 р. відбулася нарада, на якій розглядалися заходи щодо ліквідації єврейського населення міста. Було визначене місце розстрілу – Бабин Яр, один з найбільших на території Києва ярів, довжиною понад 2,5 км, глибиною від 10 до 50 метрів, де можна було б розмістити тисячі трупів. До Бабиного Яру існували зручні підходи, поряд залізнична станція Лук’янівка – товарна, що давало можливість створити враження у приречених, що їх чекає переїзд на нове місце проживання. Був розроблений маршрут, визначено місце збору осіб єврейської національності, надруковано у друкарні 6-ї німецької армії і розклеєно по всьому місті більш як 2 тисяч листівок російською, українською і німецькою мовами з наказом про збір всього єврейського населення 29 вересня 1941 р. на розі вулиць Мельникова і Дехтярівської. Для проведення операції були виділені виконавці розстрілів, забезпечені необхідною зброєю, боєприпасами. Нацисти забезпечили надійне оточення великого району, що прилягав до Бабиного Яру. Були здійснені необхідні заходи для забезпечення транспортом і достатньою кількістю людей, які б збирали, сортували і вивезли з місця збору принесені жертвами цінності, гроші, речі, продукти. Підібрано місця їхнього збереження і забезпечена охорона.

Окупаційна влада свідомо дії поширювала дезінформацію про переселення євреїв. Офіційним приводом такої акції стали вибухи і пожежі в центрі міста, від яких постраждало 940 будинків, у тому числі і весь Хрещатик. В «Оперативному повідомленні по СРСР» № 97 від 28 вересня 1941 р., адресованому начальнику служби безпеки Рейху зазначалося: «Имеются пожары в центре города. Разрушены очень ценные здания... Взрывы продолжают. Возникают пожары... Доказано, что ведущая роль в этом принадлежит евреям. Здесь проживает

приблизительно 150 000 евреев... предприняты меры для установления численности еврейского населения в целом. Подготовлен план ликвидации по крайней мере 50 000 евреев»²⁶.

Не було б вибухів і пожеж, привід для винищування київських євреїв знайшовся б інший, їхня доля вирішувалась самою програмою нацистського «ендльозунга» (остаточного вирішення єврейського питання).

Для збереження таємності, айнзацкоманда і зондеркоманда отримували накази про операції по винищуванню «ворогів Рейху» усно. Для проведення операції було виділена айнзацкоманда 4-а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля²⁷, посилена 45-м (під командуванням майора поліції Бессера), 303-м (під командуванням майора поліції Ганнібала) поліцейськими батальйонами і загonom української допоміжної поліції. Майор поліції Ганнібал відмовився виконувати наказ. Його батальйон використовувався тільки для внутрішньої і зовнішньої охорони місця розстрілу та посиленого патрулювання міста. Відмовився брати участь у розстрілах також командир роти військ СС оберштурмфюрер СС Графхорст, яка придана оперативній групі «Ц». Його роту використали для охоронної служби в місті. Згодом у жовтні 1941 р. роту передали у склад дивізії СС «Вікінг»²⁸.

Вранці 29 вересня 1941 р. тисячі євреїв почали збиратися у вказаному наказом місці. До настання темряви німці встигли розстріляти тільки дві третини (біля 22-х тисяч осіб) з тих, хто прийшов. Інших приречених загнали на ніч у порожні гаражі на вул. Лагерній²⁹, а наступного дня, 30 вересня розстріляли. Потім німецькі сапери підірвали схили яру, щоб засипати тіла і змусили військовополонених вирівняти дно яру. З показань свідка М. Соколова, учасника засипання трупів у Бабиному Ярі: «В октябрі місяці 1941 г. с группой военнопленных 300 человек, под конвоем немецкой полиции я был доставлен на Сырец – Бабий Яр, для погребения трупов расстрелянных советских граждан. К моменту нашего прибытия, трупы расстрелянных в Бабьем Яру уже сверху были засыпаны землей, нас только заставили подровнять яму наравне с поверхностью грунта земли»³⁰.

Речі розстріляних зібрали та відвезли на склад, що знаходився на вул. Некрасівській, 4 у приміщення школи № 38³¹. «Не помню точно какого числа, – свідчив колишній поліцай української поліції О. Стасюк,³² – но это было примерно в начале октября 1941 года, в тот период, когда немцы расстреливали еврейское население в Бабьем Яру г. Киева, на второй день или возможно на первый, сейчас точно не помню, мы находились в школе на Подоле. Рано утром нас разбудили, вывели на улицу, построили и из нашей группы полицейских отобрали

по 20 человек на автомашину, посадили в две машины и повезли по направлению к Бабьему Яру. Когда привезли ближе к Бабьему Яру, – на одной из улиц, точно ее название сейчас не помню, нас высадили из машин и приказали нам там (находиться) до особого распоряжения. Мы постояли несколько минут, приехал немец с какими-то солдатами немецкими, где был и переводчик, и повел нас на то место, где отбирали у еврейского населения носильные вещи. Когда мы пришли на место, то увидели, что там большая площадь, где лежала масса вещей в беспорядке. Нас всех, полицейских, заставили все эти вещи носить в одно место и порядком складывать. Мы эту работу выполняли. Когда собрали вещи, то пришли грузовые автомашины. Нам приказали эти вещи грузить на автомашины, а когда нагруженные машины уходили с еврейскими вещами куда-то в город (точно не знаю), мы охраняли эти вещи, которые оставались еще не перевезенными»³³.

Керівництво айнзацкоманди доповіло у Берлін, що 29 і 30 вересня 1941 р. розстріляли 33 771 мирних жителів Києва, переважно євреїв. Зі звіту № 6 про діяльність айнзацгруп поліції безпеки на території СРСР за період з 1 по 30 жовтня 1941 р.: «Озлобление украинского населения против евреев чрезвычайно велико, так как их считают виновными в организации взрывов в Киеве. В них также видят доносчиков и агентов НКВД, которые вызвали террор в отношении украинского народа. В качестве ответных мер за поджоги в Киеве были арестованы все евреи и 29 и 30 сентября казнено в общей сложности 33 771 человек. Золото, ценные вещи и одежда конфискованы и переданы в распоряжение национал-социалистической организации для обеспечения «фольксдойче», а также частично коммунистическому³⁴ городскому самоуправлению для передачи нуждающемуся населению»³⁵.

Тоді ж, починаючи з 28 вересня 1941 р., розстріляли і біля трьох тисяч військовополонених і цивільних осіб єврейської національності. Вони, свідчив колишній в'язень Л. Островський, знаходилися у спеціальному відділенні табору для військовополонених на вул. Керосинній³⁶: «В лагере, по ул. Керосинной, я пробыл около 8 дней, сначала находился вместе с военнопленными разных национальностей – украинцы, русские и другие – всего около 8000 человек, а через два дня переведен в отделение этого же лагеря, в котором находилось около 3000 военнопленных и гражданских лиц – только еврейского населения...

С 28 сентября 1941 г. и до момента ухода из лагеря, всех находившихся в нем евреев в возрасте до 16 лет и свыше 35 лет ежедневно грузили на автомашины и вывозили из лагеря. Вскоре эти же машины возвращались обратно в лагерь без людей, а только с одеждой, которую складывали в отдельные помещения. Поэтому находившимся в

лагере стало известно, что всех вывозимых на автомашинах везут не на работу, как это сначала пытались объяснить немцы, а на расстрел. Позднее эти предположения подтвердились вновь поступавшими в лагерь лицами, которые заявляли, что всех евреев вывозили из лагеря в «Бабий яр» и там расстреливали»³⁷. Свідок М. Луценко теж вказує: «Хочу отметить, что еще до массовых расстрелов гражданского еврейского населения, 27 сентября 1941 г. гитлеровцы возили в Бабий Яр мужчин на грузовых открытых автомашинах и там их расстреливали. В тот день я находилась на территории еврейского кладбища и видела, как примерно десять автомашин делали по несколько ходок с людьми, но близко не подходила. Тех мужчин тогда возили в Бабий Яр со стороны улицы Семьи Хохловых по улице Дорогожицкой, но откуда именно их возили мне неизвестно»³⁸.

Табір на вул. Керосинній діяв до весни 1942 р. Тут знаходилися військовополонені, сюди збирали виловлених не тільки в Києві, але й інших місцях євреїв. З показань колишнього поліцейського С. Орлова: «При мне охранный батальон участия в массовых арестах не принимал. Только нам приходилось конвоировать арестованных евреев в общий лагерь военнопленных, который размещался на Керосинной улице. В этом лагере специально было отделение для евреев. Из этого лагеря немцы евреев выгоняли в Бабий Яр и расстреливали. Примерно 10 февраля 1942 года, из города Нежин в комендатуру города Киев привезли 10 евреев, то нас 10 человек полицейских и немцы отконвоировали в лагерь на Керосинной»³⁹.

У довідці від 19 січня 1943 р., складеній заступником Народного комісара державної безпеки СРСР А. Кобуловим для голови Надзвичайної Державної Комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників М. Шверника, вказувалося: «Особую жестокость оккупанты проявили в отношении евреев, уничтожив за время оккупации Киева все еврейское население города»⁴⁰.

Вбивство безневинних людей тільки за те, що вони належать до тієї чи іншої нації, стало одним зі найстрашніших і кривавих злочинів нацизму і своєрідним символом страждань мирного населення. Неправдоподібним є стислий термін підготовки і проведення небувалої за масштабами страти величезної кількості жителів, в основному жінок, старих і дітей. Це стало можливим тільки завдяки тому, що вся акція від початку до кінця була не тільки задумана, але і спланована, розрахована до деталей завчасно. Виникає питання: «Чому вони підкорилися наказу, чому пішли?» Але що їм залишалось робити – адже в наказі чітко говорилося: «Хто не підпорядкується цьому розпорядження буде

розстріляний»⁴¹. До того ж свою роль зіграла і дезінформація – багато хто вважав, що їх будуть переселяти.

Деяких змушували йти в Бабин Яр сусіди. За свідченням Т. Киселівської, що мешкала по вул. Червоноармійській, 142, їх сусід Д. Орехов, згодом співробітник залізничної поліції: «29 сентября 1941 г. совместно с дворником Боровиком собрали всех евреев живших в доме, в квартире Резника, и закрыли их там, а утром их выпустили и они ушли в Бабий Яр – это Винницкий, Луцкий, Резник, Кадик и другие, всего 12 человек»⁴². «Дружинин был крайне настроен против евреев, – показувала В. Кармен, яка мешкала по вул. Пушкінській, 31, – и принимал участие по выявлению еврейского населения во время массовых расстрелов евреев в 1941 г. Ко мне, как к жене еврея, Дружинин неоднократно заходил, подозревая меня, что я скрываю евреев»⁴³. За доносом Дружиніна, як свідчила М. Іванченко, що мешкала у тому ж будинку, у кв. 27, «была арестована еврейка с первой квартиры по фамилии Фельдман, которую немцы расстреляли, а вещи разграбили»⁴⁴. Ще один свідок, Е. Любарська, що теж мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 5, розповідала: «... в 1941 г., когда немцы забирали евреев и расстреливали, Дружинин П.Д. вместе с Макаринским Владимиром и еще одним неизвестным мне человеком пришел ко мне на квартиру и забрал Горбачинского Эмунаила, еврея по национальности, проживавшего в моей квартире, которого отправили немецким властям, причем на мою просьбу не брать Горбачинского, как ни в чем не виновного человека и по своей старости не в состоянии принести какой-либо вред немцам, за что я давала ручательство, Дружинин П.Д. не послушал, заявив при этом, что они его Горбачинского забирают как взрывателя, т.е. человека который мог бы взрывать дома на Крещатике. С этого времени о судьбе Горбачинского ничего не известно»⁴⁵.

За доносом мешканця Києва І. Олексієнко у його квартирі були заарештовані євреї – жителі Богуслава, що прийшли з ним з полону, Бричков Борис Володимирович і його родич Межибовський Шулема Юхимович. Їх наступного дня розстріляли⁴⁶.

Після масових розстрілів у Києві ще залишалися тисячі євреїв, що не з'явилися на збірний пункт. Багато хто з них перебували у змішаних шлюбів і їх рятували неєврейські родичі. Хтось намагався сховатися за допомогою сусідів, знайомих, діставали документи на інше ім'я: «Находясь в городе Киеве, а также на территории Германии я жила под фамилией Омель Лариса, – свідчила Р. Гаммер. – Свое настоящее происхождение и свою фамилию Гаммер Раисы Лазаревны скрывала»⁴⁷. Родиною священника А. Глаголева було врятовано багато євреїв, яким виписували фіктивні документи про хрещення і перехову-

вали їх у церковному подвір'ї. Багато знаходилося людей, що допомагали євреям. Вони ризикували власним життям і безпекою родин, але це люди великої особистої сміливості і моральної мужності. Причому подвигом і героїзмом вони це не вважали, просто допомагали сусідам, знайомим, близьким, іноді зовсім незнайомим особам. Таких фактів дуже багато. Лікар М. Євтухова працювала у клініці на бульварі Шевченка, де з початком Великої Вітчизняної війни був організований госпіталь. Коли до міста увійшли німці, вони з медсестрою два дні переписували реєстраційний журнал, називаючи поранених хворими і ставлячи їм діагнози не зв'язані з пораненнями. Виписаних поранених розподіляли по родинях, для остаточного одужання. У її родині довгий час ховали її колегу, лікаря-єврейку Куперман: весь персонал лікарні по декілька місяців тримав її у себе в квартирі, рятуючи від розстрілу. Переходячи з родини в родину, вона дочекалася звільнення міста і ще довгий час працювала в клініці.

Із свідчень Е. Іскольської, до війни працювала головним лікарем туберкульозного диспансеру в Дарниці: «Я член ВКП(б), по національності єврейка. Во время немецкой оккупации я проживала на нелегальном положении. Будучи в Дарнице меня увидела мать Шумило, которая раньше вместе со мной работала и пригласила меня зайти к себе в дом. И Шумило Наташа и ее мать меня очень тепло встретили. Когда я собралась идти домой, Шумила сказала мне, что она достанет мне пропуск на проезд в Киев, через некоторое время Шумило принесла мне пропуск, благодаря которому я дошла до Киева»⁴⁸. Весь період окупації ховалися в місті і дивом врятувались з Бабиного Яру Д. Проничева⁴⁹, Є. Книш з донькою⁵⁰, Я. Екель⁵¹.

До 17 січня 1943 р. родини Савицьких і Ткаченко переховували військовополоненого, єврея І. Бродського⁵², поки його не видала знайома Шиманська. З показань І. Бродського 29 листопада 1943 р.: «Немцями я был задержан по предательству гражданки Шиманской, которая меня опознала и предала в руки фашистским палачам на улице Глубочице 17 января 1943 г. Откуда я был направлен в Подольскую полицию, где подвергся избиению, после чего меня этапировали в гестапо по ул. Короленко, 33.

В гестапо меня допрашивал муж Шиманской, которая меня предала. В гестапо я был подвергнут избиению, со стороны следователя Шиманского, после чего отправили в Сырецкий концлагерь, куда я прибыл в первых числах февраля 1943 г, где пробыл по 29 сентября 1943 г.»⁵³. За приховування І. Бродського П. Савицька з чоловіком В. Савицьким і Н. Ткаченко були заарештовані. Зі свідчень Н. Ткаченко: «В январе 1943 г. я была арестована гестапо. Меня обвинили в укрыва-

тельстве євреєв. Больше месяца я содержалась под стражей в гестапо в г. Киеве, по ул. Короленко, а затем меня перевели в Сырецкий концлагерь, где я находилась до осени 1943 г.»⁵⁴.

Дехто з єврейських дітей перебували під вигаданими прізвищами в дитячих будинках. Так, у дитячому будинку № 1 по вул. Керосинній серед сотні малюків весь період окупації знаходилися Ліда і Вова Пронічеви⁵⁵ – діти акторки Київського лялькового театру – Д. Пронічевої, однієї з небагатьох, хто врятувався з Бабиного Яру. В екстремальних умовах війни в переважній більшості українське населення Києва зі співчуттям ставилося до долі євреїв.

Здійснивши свою криваву справу, німецька влада з перших днів продемонструвала методи управління окупованою територією. Привид Бабиного Яру вставав за плечима кожного киянина, незалежно від національності.

У “звільненому від євреїв” Києві життя краще не стало. За словами професора Київського Лісогосподарського інституту І. Житова: «За справою с євреями, примерно месяца через два-три последовала такая же расправа с цыганами. То есть два народа были «освобождены» ото всего, в том числе и от жизни. Среди населения г. Киева, достаточно уяснившего себе соседство освободителей, после этих событий сложилась поговорка: «немцам гут, евреям капут, цыганам тоже, украинцам позже»⁵⁶.

У місті був встановлений надзвичайний стан, строго регламентувалося життя людей. Не дозволялося без спеціальних перепусток виходити за межі міста, заборонено надавати притулок людям, які не живуть у даній місцевості, слухати радіо, тримати голубів. Щоб залякати населення, розклеювали в місті різні накази, об’яви, за невиконання яких загрожували розстрілом. Комендант міста К. Ебергард⁵⁷ наказав опублікувати ряд оголошень про розстріл заручників “за акти саботажу”: 22 жовтня 1941 р. розстріляли 100 заручників, 2 листопада 1941 р. – 300 заручників, 29 листопада 1941 р. – 400 заручників. В оголошеннях вказувалося, що «кожен житель Києва є відповідальним за кожен акт саботажу» і попереджались, що за кожен новий випадок чи підпалу, чи то саботажу буде розстріляно значно більшу кількість жителів міста. Більшість заручників, які згадувалися у наказах Ебергарда, були розстріляні в Бабиному Яру.

Друкувалися оголошення, що обіцяли винагороду за виявлення “саботажників”. У газеті «Українське слово» від 4 грудня 1941 р. було опубліковано таке оголошення: «За повідомлення, що спричинять за собою арешт комуністів, партизанів і інших саботажників, відтепер буде виплачуватися премія до 1000 карбованців. За бажанням, премія в

цілому чи частково, може бути замінена товарами, необхідними для життєвих потреб»⁵⁸.

Згідно наказу окупаційної влади чоловіки у віці від 15 до 60 років (працездатне населення) зобов'язане було зареєструватися на біржі праці. На початку жовтня 1941 р. з'явився наказ про обов'язкову реєстрацію усіх членів ВКП(б), працівників НКВД, комсомольців. Двірники і керуючі будинками, згідно наказу коменданта української поліції Орлика⁵⁹, зобов'язувалися повідомляти протягом 24-х годин про євреїв, працівників НКВД і членів ВКП(б), які мешкали у їх будинках.

На початку жовтня 1941 р. нацисти організували масову облаву на євреїв, яким пощастило уникнути розстрілу в Бабиному Ярі, комуністів, працівників радянських органів. Більшість з них розстріляли у Бабиному Яру. Про розстріли на початку жовтня свідчила Я. Чернякова⁶⁰: «Примерно 3 или 4 октября 1941 г., но в какой из этих дней уже точно не помню, я шла от Лукьяновского кладбища по улице Дорогожицкой в сторону нынешней улицы Д. Коротченко⁶¹. На пересечении этих улиц был вырыт противотанковый ров, а перед ним была небольшая ровная площадка. Пройдя метров 40–50 за ров я услышала шум моторов приближающегося автомобильного транспорта и остановилась. Возле меня остановилось еще несколько незнакомых мне женщин и стариков. С указанного расстояния было хорошо видно как со стороны пересечения улиц Мельника⁶² и Семьи Хохловых (бывшая ул. Кагатная) по улице Дорогожицкой к площадке у рва двигались открытые грузовые автомашины, груженные людьми. Первой к площадке подъехала пятитонная автомашина, в кузове которой вплотную набито человек 80 мирных граждан. Все они стояли плотно прижатые друг к другу. На небольшом интервале к площадке двигалось еще 5 или 6 открытых грузовых машин, в которых сидело примерно по 40–50 человек. В основном везли мужчин пожилого, среднего возрастов и совсем юношей. Лишь на первой автомашине была одна женщина. Кто-то из стоявших рядом со мной женщин или стариков говорили, что это гитлеровцы вылавливают по городу скрывающихся евреев, советских активистов и военнопленных. Когда первая автомашина подошла к площадке, то гитлеровцы стали сгонять на землю по 4–5 человек, раздевать их до нижнего белья и нанеся несколько ударов палками подгоняли к окраине рва, где этих граждан расстреливали стоявшие в шеренге автоматчики»⁶³.

Це могли бути й ув'язнені з табору на Керосинній, про які розповідав Л. Островський. Це могли бути комуністи і працівники радянських органів. Справа в тому, що наприкінці вересня – на початку жовтня до Києва повернулося багато працівників міських, обласних і рес-

публіканських партійних, комсомольських і радянських організацій, що не змогли вийти з оточення під час відходу частин Червоної Армії. «Примерно в октябрі 1941 г. я зустріла шофера секретаря горкома партії Шамрила Т.М., – свідчила Є. Логінова,⁶⁴ – фамилии шофера не помню. Я, спросила у него давно ли он в Киеве и что слышно в отношении наших. Он мне сказал, что сейчас в комендатуре регистрируется как военнопленный Николай Сизоненко, который до войны был секретарем обкома комсомола. ...19 октября 1941 г. Неля Скляр встретила на базаре только, что вернувшегося из лагеря военнопленных⁶⁵ с Керосинной улицы зам. председателя Киевского облисполкома Бердник Петра Тимофеевича»⁶⁶.

Саме в цей період проходять масові арешти комуністів, працівників радянських органів, тих хто зареєструвався і тих, кого виказали. Зі свідчень на Київському процесі⁶⁷ Д. Руденко: «29 сентября 1941 р. я была арестована немецкой полицией, как член ВКП(б) и доставлена в гестапо, которое находилось по ул. Мельникова № 9»⁶⁸.

«Находясь на службе в украинской полиции г. Киева, – показывав на допиті М. Фокін, – занимался предательской деятельностью, по заданию украинского националиста начальника следственного отдела Гордон, в октябре месяце 1941 г. написал письменный донос и передал лично самому Гордону на членов ВКП(б): Попова Михаила Васильевича, Боброва – имя и отчество не помню и Клейберга Владимира Вильгельмовича. В заявлении я писал, что Попов, Бобров и Клейберг являются членами ВКП(б), остались в Киеве, не эвакуировались и просил проверить с какой целью они остались в Киеве, имея в виду, что они были оставлены советскими органами со специальным заданием»⁶⁹.

За свідченням А. Макаринської, що мешкала по вул. Пушкінській і працювала дворником, у жовтні 1941 р. заарештували всіх комуністів їх будинку: «Мне известно, что все коммунисты – Пономаренко Семен, Краевский Иван, Бесперова, советская активистка Миронова Ю.И., проживавшие в доме № 31 по Пушкинской улице были действительно арестованы органами гестапо и после ареста никто из них не вернулся»⁷⁰.

Розстріляли і пацієнтів психоневрологічної лікарні ім. Павлова. 14 жовтня 1941 р. – 308 пацієнтів-євреїв, 7 січня, 27 березня і 17 жовтня 1942 р. – всіх інших. Їхні тіла теж поховані у Бабиному яру. Зі свідчень головного лікаря М. Танцюры: «Когда немцы вступили в Киев, в психбольнице находилось 1500 психбольных. Наркомздрав, в связи с сложившейся обстановкой не смог эвакуировать такого большого количества больных, не успел эвакуироваться и персонал, и я, как главный врач этой больницы, со всем персоналом остался в Киеве... В сре-

дних числах октябрю 1941 г. в больницу прибыли гестаповцы с приказом эвакуировать всех психбольных евреев в Винницу, где якобы должно было открыться отделение больницы для евреев... Немцы заходили в отделение, выталкивали психически больных, предварительно раздев с них верхнюю одежду, толкали их на крыльцо. С крыльца они падали, их поднимали и выталкивали в шеренгу. Больные не знали куда идут. Это ведь были психически больные, они не понимали в чем дело, некоторые смеялись, другие стали танцевать, некоторые подходили к цепи и получали за это по спине палками. Если они шли медленно, солдаты били их по спине и они падали, их поднимали, они снова шли. Больные проходили через строй в лес, где были вырыты ямы, в них стреляли и они падали в эти ямы.

Таким образом, немцами было уничтожено 308 человек психически больных евреев... но на этом не кончилось»⁷¹. Решту хворих вбили за допомогою т.зв. «душогубки»⁷². «Машина подъехала к отделению, в нее вталкивали психически больных, машина закрывалась, включался какой-то мотор и больные погибали»⁷³. «За весь период оккупации немецкими войсками г. Киева ими было расстреляно и умерщвлено более 800 человек душевнобольных»⁷⁴.

Перші звістки про масові страти розповсюджувалися вже у листопаді 1941 р. Польськими підпільниками зі Львова 13 листопада 1941 р. було відправлено радіограму на адресу польського уряду у Лондоні про масові вбивства євреїв у Києві. Називалася і кількість вбитих євреїв – 35 тисяч.

26 листопада 1941 р. у газеті «Красная звезда» надрукували нарис спецкора на Південно-Західному фронті майора П. Степаненко про події у Києві і розстріли у Бабиному Яру.

6 січня 1942 р. у ноті Народного комісара іноземних справ В. Молотова, адресованій урядам, з якими СРСР мав дипломатичні відносини, зазначалося: «Страшная резня погромы были учинены немецкими захватчиками в украинской столице Киеве. За несколько дней немецкие бандиты убили и расстреляли 52 тысячи мужчин, женщин, стариков и детей, безжалостно расправляясь со всеми украинцами, русскими, евреями, чем-либо проявившими свою преданность советской власти»⁷⁵.

Про розстріли у Бабиному Ярі знали не лише організатори та виконавці. «Когда я в 1941 г. прибыл в Киев, – свідчив на допиті 25 грудня 1945 р. генерал-лейтенант П. Шеєр, – всюду говорили, что вскоре после занятия Украины были расстреляны большие массы украинцев и евреев во всех больших населенных пунктах, между прочим, в Ровно, Киеве и Житомире. Эти расстрелы были произведены

СД по приказу Гимmlера и расстрелянные погребены в общих могилах. Число не называлось, но должны были быть массовые расстрелы. Официально об этом нельзя было узнать»⁷⁶.

Зі свідчень унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга, заступника начальника поліції безпеки і СД м. Києва: «Об этом расстреле мне рассказал Губер⁷⁷ в одном из казино г. Киева в ноябре 1942 г., т.е. месяц спустя после моего приезда в Киев для работы в карательных органах гестапо⁷⁸. Губер был первым из команды СС оберфюрера Эрлингера⁷⁹, прибывшего в Киев. Он мне объяснил, что по приказу рейхсфюрера Гимmlера сейчас же после занятия Киева, все евреи должны быть расстреляны. Все евреи были назначены в Бабий Яр для работы, а позже в ущельях и ямах этой части города были все похоронены. Число расстрелянных евреев доходило до 35-40 000 человек»⁸⁰.

Про масові розстріли на окупованих територіях знали і у Німеччині. Як свідчив на допиті 16 червня 1945 р. фельдфебель В. Геллерфорт: «Под командованием главного штурмфюрера СС капитана доктора Ондерка нас направили в Киев⁸¹. В Киев мы приехали и поступили в распоряжение начальника полиции безопасности и службы безопасности на Украине доктора Томаса⁸².

Доктор Ондерка получил подробную установку о методах работы в России, о которых он нам затем устно рассказал. Дело заключалось в том, чтобы как можно беспощаднее истреблять партизан и коммунистов. Мертвый противник нам больше вредить не будет. Хотя я еще раньше, в Дюссельдорфе, от товарищей, которые возвратились из России домой в отпуск, слышал о массовых расстрелах в России, но правильную картину я получил только в Киеве. Один старший шарфюрер СС по фамилии Гольцхойзер или Гольцдерфер рассказывал мне о расстрелах и убийстве 55–60 тысяч евреев и коммунистов Киевской области, при которых он сам присутствовал. Часть из них была расстреляна, а часть – погибла в душегубках. Он был шофером на такой душегубке и на родине этот старший шарфюрер служил в гестапо в г. Мюнхен»⁸³.

Удень на вулицях перевіряли документи. Ті, в кого їх не було, і просто підозрілі заарештовувалися. Деяких після встановлення особи відпускали, деяким пропонували співробітництво і, одержавши їх згоду, випускали на волю, відправляли в табір або на працю в Німеччину, багатьох розстрілювали. «После допроса, – показувала на допиті Є. Логинова, – офіцером гестапо мне было предложено в г. Киеве выявлять советских партизан, членов комсомола и партии, а также оставшихся в г. Киеве советско-партийных активистов и сотрудников НКВД»⁸⁴.

З свідчень О. Коваленка, що до війни працював вахтером при НКДБ УРСР: «Освободившись из плена, возвратился на прежнее место жительства в г. Киев. В середине ноября 1941 г. был арестован полицией безопасности СД как бывший работник органов НКВД и коммунист, был завербован следователем СД Новиковым, после чего из-под стражи освобожден. В середине декабря 1941 г. добровольно поступил на службу в украинскую охранную полицию Печерского района г. Киева»⁸⁵.

З протоколу допиту В. Гольдфельда: «... В первых числах января 1942 г., будучи в Киеве меня задержало «гестапо». Задержание произошло на почве подозрения, что я происхожу из евреев»⁸⁶. Из свідчень А. Цветкова: «27 марта 1943 г. я был арестован немецкими карательными органами по подозрению в связях с партизанами»⁸⁷.

«В конце января 1942 г., – свідчив колишній поліцай С. Орлов, – была организована облава в гор. Киеве на еврейском базаре. Облаву эту мы проводили с целью поимки на базаре евреев, задержание подозрительных лиц, а также лиц, не имеющих документов. Для организации облавы было выделено нас 50 человек полицейских и 100 немцев. Вооружившись винтовками, в воскресенье, с половины дня, когда на базаре собралось большое количество населения, мы, полицейские, базар оцепили, а немцы начали проверку документов. В результате проведенной облавы нами было задержано около 250 человек, из них часть была евреев. По окончании операции были задержаны русские, украинцы, которых отправили в гор. Дарницу на принудительные работы по строительству железнодорожного моста, евреи же были доставлены в немецкую комендатуру. В конвоировании этой группы евреев в комендатуру принимал участие лично я. Евреев мы сдали лично коменданту. Какая судьба этих людей, мне неизвестно»⁸⁸.

Як розповідав С. Орлов, він брав участь і в облаті по усьому місту⁸⁹: «Для этой цели был привлечен весь личный состав нашего батальона, а также немецкие военнослужащие. Перед нами была поставлена задача, проверять отдельно каждую квартиру, проверять документы у всех жителей, те лица, которые не будут иметь документов, подлежат задержанию и отправке в немецкую комендатуру. Для проведения операции каждому из нас дали по несколько домов, лично мне было выделено три дома по ул. Курневской. С оружием в руках, вместе с двумя немцами, я направился в указанные дома. В результате проверки документов у жителей, мной и немецкими солдатами было задержано четыре человека, из них 2 еврея. Задержанных мы доставили в немецкую комендатуру. Судьба этих людей мне не известна»⁹⁰. Тут С. Орлов лукавить, йому було добре відомо, що робили з заарештованими євре-

ями та особами без документів: «Примерно два раза, – свідчив він раніше, – наш батальон водил под конвоем группы евреев в Бабий Яр, где их расстреливали немцы»⁹¹.

Генерал-майор П. Шеер, що прибув до Києва у середині жовтня 1941 р., після призначення на посаду командуючого охоронною поліцією і жандармерією міста, почав боротьбу з найменшими проявами непокори. Він свідчив на допиті: «Прюцман⁹² дал мне задание сформировать германскую полицию, жандармерию и добровольные батальоны из украинцев в г. Киеве, Белая Церковь, Умани, Василькове. Он также дал мне задание повести решительную борьбу с партизанским движением, советскими патриотами, выступавшими в той или иной форме против немецкой армии и немецкой администрации на Украине»⁹³.

У місті нацисти розгорнули агентурні мережі. За свідченнями М. Пилипенка, що працював у поліції референтом – керівником групи слідчих у справах вбивств і збройних пограбувань: «В обязанности официального агента полиции или гестапо входило: производство арестов; производство облав и засад, в полиции против уголовников, а в гестапо против политических, преступников, партизан, коммунистов, евреев. Сбор агентурных сведений. Каждый официальный агент имел на связи секретных агентов, от которых они получали агентурные сведения»⁹⁴. За свідченням М. Карпінського, що працював у поліції начальником групи карного розшуку, їхня основна робота була розвідувальна, але їх часто використовували для проведення облав і інших масових операцій, що призвело до розсекречування агентів і складнощів у роботі⁹⁵.

Агентура виявляла людей, не просто незадоволених режимом окупації, але і здатних до активної протидії. Зі свідчень обвинувачуваного І. Ліліковича: «В январе 1942 г. следователем отдела «СД» Корбут я был завербован в качестве тайного агента под кличкой «Хорунжий». Находясь на связи у следователя «СД» Корбут я имел задание выявлять коммунистов, евреев и партизан»⁹⁶.

«Доверенные лица, – показував генерал-лейтенант П. Шеер, – в основном нами подбирались из числа участников добровольческих украинских батальонов и главным образом из офицерского состава этих батальонов. Кроме этого мы имели доверенных лиц среди домоуправов, дворников и другого контингента. Эти люди использовались в целях выявления появления подозрительных, с нашей точки зрения, лиц на территории домоуправления, двора и т.д.»⁹⁷.

Зі свідчень С. Коросташева, який працював в період окупації двірником по вул. Короленко, 39: «Первое задание от офицера гестапо я получил в феврале месяце 1942 г., где я должен был:

1) Выявлять коммунистов и комсомольцев среди жильцов дома № 39 по ул. Короленко и среди других жителей улицы, где только есть возможность установить таковых.

2) Выявлять, кто из жильцов дома, а также и других жителей г. Киева, до оккупации г. Киева работал в органах НКВД.

3) Следить за тем как часто и кто из посторонних лиц приходит в дом № 39, с какой целью, у кого останавливается на квартиру, среди таковых лиц выявлять партизан и лиц связанных с партизанами.

4) Выявлять кто из жильцов дома, а также других граждан настроен против немецкого оккупационного строя и проводит агитацию в пользу советской власти».⁹⁸

Існувала група, яка займалася розшуком і арештом євреїв. З показань на допиті Ф. Круля: «Состоя на службе в полиции безопасности СД г. Киева, размещавшейся по ул. Короленко, 33, я арестовывал советских граждан еврейской национальности. Это осуществлялось следующим образом. Я работал в полиции безопасности СД под непосредственным руководством немца по фамилии Кейне, который имел звание унтершарфюрер и занимал должность начальника тюрьмы и одновременно руководил выявлением граждан еврейской национальности, проживающих в г. Киеве. Примерно в июне или июле Кейне был переведен в город Белую Церковь, а вместо него стал работать обершарфюрер Гайнс Фриц. Под руководством Гайнса я работал в полиции безопасности СД до октября 1943 года, т.е. до момента изгнания немцев. В нашей группе, руководимой сначала Кейне, а потом Гейнсом⁹⁹, были сосредоточены все данные по розыску и выявлению советских граждан еврейской национальности.

Как только к нам поступали данные о том, что где-либо в г. Киеве проживает гражданин еврейской национальности, в зависимости от важности дела я ехал по этому адресу или один или же вместе Гейнсом и производили там тщательный обыск, забирали с собой арестованного и доставляли в полицию безопасности СД г. Киева... Проводил расследование по делам арестованных советских граждан устанавливал, главным образом, их еврейскую национальность. Я лично арестовывал и вместе с Гейнцем провел следствие более чем на 100 человек советских граждан еврейской национальности. О дальнейшей судьбе их мне неизвестно, но вероятнее всего эти советские граждане были расстреляны немцами... Для установления еврейской национальности ко всем задержанным мужчинам приглашался тюремный врач»¹⁰⁰.

Але, незважаючи на переслідування і найсуворіші заходи, що застосовувались до євреїв, у місті їх проживало багато. На необхіднос-

ті посилення каральних заходів щодо місцевого населення, і у тому числі євреїв, наголошувалося влітку 1942 р. на нараді керівного складу німецьких каральних органів в Україні. «В юніе 1942 г. в ставке Гимmlера, расположенной в лесу близ г. Житомир, состоялось совещание руководителей немецких карательных органов на Украине, – показував на допиті генерал-лейтенант П. Шеер, – совещание проводил лично Гимmlер, он сделал полуторачасовой доклад, в котором дал установку на массовое уничтожение советских граждан. Прений каких-либо по его докладу не допускалось, никто из присутствовавших не выступал. Доклад носил строго секретный характер, т.к. в просьбе присутствовавших расослать для руководства стенограммы доклада, было отказано...

Гимmlер дал нам указание, что для достижения этой цели необходимо: как можно больше арестовывать и уничтожать мирных советских граждан под видом борьбы с антигерманским движением. Безусловно уничтожать всех, кто в малейшей степени подозревается в борьбе против немцев или сопротивляется нашим мероприятиям. Давая такую установку, Гимmlер на совещании предупредил всех руководителей немецких карательных органов о беспрекословном выполнении его указаний и приказов. В частности он говорил, что в свое время им был дан приказ об уничтожении всего еврейского населения на оккупированной советской территории, однако, по мнению Гимmlера – этот его приказ выполнен не был. В связи с этим он приказал немедленно по прибытии на места приступить к осуществлению этого приказа. Всех евреев уничтожить немедленно, так как он не может дальше терпеть такого положения, чтобы евреи находились там же, где находятся немцы»¹⁰¹.

Після наради у Гімmlера, влітку 1942 р. П. Шеер скликав нараду керівного складу охоронною поліції і жандармерії Києва й області, на якій зажадав посилення каральних заходів щодо місцевого населення. «На этом же совещании начальникам опорных пунктов жандармерии и командирам подразделений охранной полиции, мною были даны прямые указания об уничтожении евреев. Я обязал их через своих полицейских и жандармов, а также доверенных лиц выявлять евреев, немедленно арестовывать их и передавать в СД. Этими моими указаниями и руководствовались полиция и жандармерия в своей практической работе. Знаю, что во всех случаях выявления евреев, они арестовывались. Однако назвать количество арестованных евреев не могу, т.к. специальной отчетности по этому вопросу я не требовал. Не требовал я отчетов потому, что был уверен в выполнении этого моего приказа, т.к. против евреев немцами была проведена большая пропаганда»¹⁰².

Згідно суворих наказів німецької військової влади і самі мешканці повинні були виявляти євреїв, які залишилися у місті, і доносити про них у СД. «Когда немцы оккупировали Киев и учинили зверскую расправу над еврейским населением, – показувала А. Гаврилук, що мешкала по вул. Пушкінській – я к себе на квартиру на жительство пустила одного гражданина по национальности еврея, фамилии его как я уже говорила выше, не помню, который скрывался от преследования немецких властей. Вскорости после этого ко мне на квартиру пришли два неизвестных молодых человека в гражданской одежде. Фамилии их я не знаю, но они являлись жильцами нашего дома, которые моего квартиранта, как еврея забрали и посадили в пустую квартиру нашего дома, где продержали под охраной до следующего дня, а утром меня и моего квартиранта-еврея забрали и свели в полицию, откуда меня, ни о чем не спрашивая, отпустили домой, а моего квартиранта-еврея задержали в полиции, раздели и раздетого повели на расстрел. Это я сама видела, так как некоторое время оставалась возле здания полиции»¹⁰³.

Про цей же випадок розповідає і двірник цього будинку А. Макарянська: «Дружинин разыскивал скрывающихся евреев и предавал их гестапо. Имел место случай в 1941 году, когда Дружинин на улице встретил еврея, задержал его и чтобы убедиться, что это был действительно еврей, раздевал его до гола. После этого посадил его в пустую комнату в доме № 31 по ул. Пушкинской, где он ночевал, причем, чтобы не ушел задержанный еврей, Дружинин сам лично и еще житель дома 31 Кабанец (где находится сейчас не знаю) охраняли ночь, а на следующий день сами куда-то этого еврея отвели, видимо в гестапо; при оккупантах был крайне против еврейского населения настроен, будучи связан с гестапо, предавал ему советских граждан еврейской национальности»¹⁰⁴.

Одні допомагали ховатися, інші виказували. На питання слідчого, хто ж змушував його, П. Дружинина, виказувати громадян єврейської національності, він відповів: «В это время выявляют советских граждан еврейской национальности и сдавать их немцам мне никто не поручал и делал я это совместно с вышеуказанными лицами по своей инициативе с целью, чтобы в нашем дворе не было граждан еврейской национальности»¹⁰⁵.

«От отдельных лиц и различных доносчиков заявлений на выявленных евреев поступало в СД немало, – показував на допиті Ф. Круль. – Иногда доносчики указывали в заявлениях свои фамилии и адреса, в некоторых случаях под доносами стояли лишь отдельные буквы, а то и просто донос представлял из себя анонимку. Все доносы по евреям собирались у гестаповца Гейнца»¹⁰⁶.

З показань С. Чечнєвої: «В июне 1942 г. на меня было подано заявление, что я еврейка, соседкой по кличке «Летчик», которая выехала с немцами. Узнав о том, что я дома, пришли на квартиру Румянцев¹⁰⁷ и два агента для моего ареста, но так как я из дома скрывалась, они ушли безрезультатно. На вечер пришел Румянцев и заявил моей свекрови, если дадите 30 тысяч рублей, то я буду освобождена и меня не арестуют. Моя свекровь дала ему 1000 рублей и просила, чтобы прийти тогда, когда будет дома сын Михаил. После этого Румянцев пришел утром и стал требовать деньги, а свекровь дала еще 2000 и сказала, что больше нет, и он ушел.

Впоследствии, я узнала, что приходил на квартиру знакомый Махонько, который посоветовал денег 2 тысячи дать и записать номера с тем расчетом, чтобы сообщить об этом и арестовать его за взяточничество, так и было сделано. Румянцев с деньгами был арестован и находился в гестапо. Махонько же со своей семьей был также гестапо за эту комбинацию арестован и расстрелян. Меня, мужа также гестапо арестовало, но по истечении 2,5 месяцев освободили потому, что не было доказательств, что я еврейка»¹⁰⁸.

Були випадки, коли євреїв виявляли, але на заарештовували. Про один з таких випадків свідчив Ф. Круль: «В одном из доносов указывалось, что в доме по Пушкинской улице проживает еврейка, была названа ее фамилия. Дом на углу Пушкинской и Ленина. В одной из квартир на 2-м или 3-м этаже мы действительно застали женщину в возрасте около 40 лет, еврейку, которая в разговоре с нами не скрывала своей национальности. Но тут же нам заявила, что она связана с СД и работает на это немецкое учреждение. В подтверждение своей связи с СД женщина-еврейка предъявила какую-то бумажку, полученную ею от немцев. Прочитав этот документ, Гейнц не стал забирать еврейку»¹⁰⁹.

Декого вилувлювали поліцаї. Зі свідчень Н. Голови: «Я сама была свидетелем такого факта. С месяц после вступления немцев в г. Киев, в 1941 году, Полубинский, работавший в то время уже полицейским, по Фабричной улице, напротив дома № 14, вел с двумя полицейскими двоих подростков евреев. Из них одному подростку было лет 14, а второму лет 18. Тогда меньший подросток лет 14, обращаясь к Полубинскому как к полицейскому, просил их отпустить и при этом говорил: «Дяденька, не надо нас расстреливать, мы не евреи, отпустите нас, дайте нам самую тяжелую работу и мы будем работать». Несмотря на просьбу этих молодых ребят, Полубинский продолжал подталкивать их, бить и заставлял идти дальше»¹¹⁰.

Цікаво, що, незважаючи на суворе розпорядження не залучати євреїв до співробітництва, відомо декілька випадків, коли вони працю-

вали на німецькі каральні органи. З показань заступника начальника поліції безпеки і СД унтерштурмфюрера СС В. Ебелінга: «В Киевской опере Губер имел одного агента, женщину-еврейку, имя которой мне неизвестно. Когда в 1943 г., опера была разрушена от бомбы, то Губер узнавал, осталась она жива или погибла»¹¹¹.

За допомогою агентів, провокаторів німецька влада вистежувала і заарештовувала комуністів, партизан, учасників підпільної боротьби. «На основании показаний Кучеренко и планов вооруженного восстания на Украине, – показував В. Ебелінг, – которые были изъяты во время обыска на конспиративной квартире, руководители гестапо Томас и Эрлингер провели ряд карательных экспедиций по различным городам Украины, арестовав при этом 800 человек причастных к деятельности партизанского движения. Наиболее активные участники вооруженного выступления – около 50 человек, были по приказу Эрлингера расстреляны, часть была оставлена для содержания в тюрьме и значительная часть отправлена в Германию в концентрационные лагеря»¹¹².

«В марте месяце 1943 г., – свідчив В. Єгоров, який працював в оперативному відділі поліції безпеки м. Києва по вул. Короленко, 15, за завданням органів НКВС, – в политический отдел полиции безопасности поступило от гражданина Дышлоук заявление на Крицкого. В заявлении Дышлоук указывал, что Крицкий член партии и имеет брата, который при советской власти работал военным прокурором»¹¹³.

За свідченням М. Батуревич, що працювала дворником по вул. Златоустовской у будинку № 52 і мешкала там само у квартирі 12, «3 августа 1942 г. во двор приехали немцы в немецкой форме и арестовали всю семью Мазур (проживали в 19 квартире), отца – Мазур Франца, мать – Мазур Антонину, Мазур Бориса и Василия, судьба которых не известна. Всех арестованных при аресте немцы повязали и сильно избивали, а Бориса босого повели. Как ходили слухи во дворе, семью Мазуровых гестапо арестовало за партизанство, за связь с партизанами Бориса. Мне, кроме того, известно, что Мазур Борис и Василий были комсомольцами»¹¹⁴.

Усі два роки окупації м. Києва німецькими військами до Бабиному Яру регулярно прибували криті машини з Короленка, 33, з поліції безпеки та служби СД і вбивали вже не розбираючи національностей. Спершу нацисти жертви розстрілювали. Потім, починаючи з 1942 р., знищували тут же в “газзагенах-душогубках”. Тут розстріляні матроси Дніпровського загону Пінської військової флотилії. За спогадами очевидців, у сильний мороз їх, напівроздягнених, вели вулицями міста на місце страти. «Помню так же случай, – свідчила М. Луценко, – расстрела гестаповцами 40 человек моряков в противотанковом рву

за русским кладбищем. Зимой 1942 г. при сильном морозе они шли в тельняшках и трусах, босые, под усиленной охраной. Все они были расстреляны»¹¹⁵. Про розстріл моряків розповідала і Н. Ткаченко: «Мне, например, дважды приходилось наблюдать, как расстреливали матросов, которых одну группу подвезли к Бабьему Яру и там их расстреливали, а вторую группу расстреляли в противотанковом рву. Расстрелянные матросы сопротивлялись, но немцы их избивали и всячески над ними издевались»¹¹⁶.

Про розстріли моряків розповідали і жителі міста після звільнення Києва від німецьких загарбників. Доктор медичних наук, професор Н. Зюков повідомляв, що «по свидетельству очевидцев, когда зимой 1941 г. в мороз вели на расстрел матросов Днепровской флотилии, босиком, в одних тельняшках, и когда люди бросали им хлеб и папиросы, они отказывались от всего и говорили: отдайте это своим освободителям»¹¹⁷.

У Бабиному Ярі гітлерівці знищували не тільки киян. За свідченнями очевидців і німецькими документами тут загинули жителі Київської та Полтавської областей, що були заарештовані у 1941–1943 рр. як комуністи, комсомольці, партизани, підпільники, і утримувалися у київській в'язниці. Значна частина з них була розстріляна чи вбита за допомогою «душоубки», а їх тіла поховано у Бабиному Ярі. «Лично мне участвовать в массовых казнях арестованных советских граждан не приходилось, – свідчив на допиті О. Фоєнко-Хвоя, рядовий 23-го поліцейського батальйону, – но известно, что в Бабьем Яру было расстреляно большое количество советских граждан, привозимых из тюрьмы с улицы Короленко, приговоренных к смертной казни. Возили на рассвете из тюрьмы в Бабий Яр в закрытой автомашине, обычно ее называли «черный ворон». В Бабьем Яру расстреливали и трупы сжигали»¹¹⁸.

«Летом 1942 г. меня полицейские нашего села, фамилии их не помню, – свідчив мешканець с. Петрушки, Київво-Святошинського району, Київської області, І. Шимич, – заставили запрячь лошадь и везти их к дому Игната. Когда мы подъехали к его дому, то полицейские зашли в дом и через некоторое время вывели из него Игната и его жену с малолетним ребенком. Они сели на повозку и я повез их к сельской управе, где на подводу сели Ткаченко Наталия и Мороз Евдокия, которые в довоенное время являлись членами партии. Всех этих людей я отвез в Белгородскую полицию, а сам возвратился в свое село. Как я понял из разговоров полицейских, Угляренко, его жену, Ткаченко и Мороз арестовали за то, что они являлись активистами села в довоенное время. Что происходило с этими людьми в полиции, я не знаю, но

через некоторое время мне стало известно, что Угляренко Игнат попал в концлагерь «Сырец», его жену из-за ребенка отпустили домой, Ткаченко Наталью отправили на каторжные работы в Германию, а Мороз Евдокия бесследно исчезла, как говорили у нас в селе, она не вернулась из застенков Киевского гестапо, ведь до войны являлась секретарем сельсовета»¹¹⁹.

Для розстрілів залучали і добровольців із допоміжних загонів при німецькій армії. Основний склад цих загонів становили молодики, які йшли у ці формування, щоб уникнути відправки до Німеччини, і військовополонені. Їх не відправляли на фронт, а використовували для охорони військових об'єктів, на різних роботах, і в каральних акціях проти населення. Залучали їх і до розстрілів у Бабиному Ярі: «Примерно на восьмой–девятый день обучения, – показував на допиті В. Безуглий, – меня и еще четырех добровольцев лейтенант, который обучал нас военному делу, вызвал к немецкому офицеру (фамилия офицера мне неизвестна, он носил погоны такого же зеленого цвета, как и его френч, с белой окантовкой). Офицер, примерно в 2 часа дня всех нас пять добровольцев привел на окраину города Киева, к обрыву, который назывался Бабий Яр. Когда мы пришли в Бабий Яр, из землянки к нам навстречу вышло два немца, которые достали из ящика стоявшего у землянки десятизарядные полуавтоматические винтовки и дали их каждому из нас.

Затем нам приказали разместиться в окопах (глубиной около 1 метра) и сказали, чтобы мы ждали дальнейших указаний. Примерно через десять минут из-под горы вывели под конвоем, как я точно помню, пятнадцать евреев, которых остановили у обрыва в 20–25 метрах от нас. У всех евреев руки были связаны сзади, шли они молча, наклонив головы. Когда их подвели к обрыву, два немецких солдата, конвоировавшие их с автоматами, отошли к немецкой землянке. Немец, который выдавал нам винтовки, подошел к нам и приказал стрелять в евреев, но мы растерялись и от волнений не могли стрелять. После этого немец подошел и доложил нашему офицеру; последний начал на нас кричать и приказал расстрелять приведенных пятнадцать советских граждан. Мы все пятеро открыли стрельбу и расстреляли всех пятнадцать человек. Сколько человек застрелил лично я, сказать затрудняюсь, т.к. я прицелился прямо в группу и стрелял, водя ствол винтовки из стороны в сторону до тех пор, пока все пятнадцать человек не упали. Одновременно со мною стреляли другие четверо добровольцев. Когда мы начали стрелять, граждане, которых мы расстреливали, кричали: «спасите», а затем стонали и кричали, но что именно из-за стрельбы не было слышно. После расстрела указанных граждан, одни из

немцев у нас взял винтовки и мы вместе со своим офицером вернулись в военный городок. Когда мы возвращались к себе в казарму, то видели, как военнопленные, которые работали в Бабьем Яру, трупы расстрелянных обливали известкой и засыпали землей»¹²⁰.

У Бабиному Ярі розстрілювали до самого звільнення м. Києва. За свідченням І. Яновича, що мешкав по вул. Бабин Яр: «Недели за полторы перед отступлением возвращаясь с работы, я видал, как на площадке, где когда-то было стрельбище, расположенной в Бабьем Яру, стояла немецкая машина, и с площадки строчил автомат, т.е. немцы кого-то расстреливали; при вступлении Красной Армии меня спросил командир, фамилию его я не знаю, показать места расстрела; мы с ним пошли и нашли много трупов, немного присыпанных землей, которые лежат и сейчас»¹²¹.

Зі свідчень 15 листопада 1943 року А. Наконечної¹²²: «В октябре месяце немцами было предложено эвакуироваться из г. Киева, место явки центральный вокзал г. Киев. Моя дочка Дора не хотела идти на вокзал и решила идти хорониться от немцев на еврейском кладбище. На еврейском кладбище немцы их поймали в количестве 3 человек взрослых, где была в том числе и моя дочь, и двух детей возраст от 7 до 13 лет. На третий день после их расстрела к нам пришла Луценко Мария Сергеевна и сказала, что моя дочка лежит в Бабьем Яру убитая. Я тогда пошла в Бабий Яр, где узнала свою дочку и привезла ее до дому и похоронили ее на русском кладбище»¹²³.

У серпні 1943 р. коли радянські війська були вже неподалік від Києва, окупанти приступили до знищення слідів розстрілів у Бабиному Ярі. Ці роботи проводила спеціальна зондеркоманда 1005А під загальним керівництвом того ж штандартенфюрера СС П. Блобеля. Проводити роботи з відкопування і спалювання трупів примусили в'язнів Сирецького концтабору. Вони працювали у кайданах на ногах, поводитися з ними вкрай жорстоко. Жили в'язні в землянках, безпосередньо у Бабиному Ярі. 28 вересня 1943 р. в'язні склали останню піч для спалювання тіл. Вони розуміли, що споруджують її для себе і уночі в'язні однієї землянки здійснили відчайдушну спробу втечі. З 326 ув'язнених у живих залишилося тільки 18. Це були перші свідки Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників на території м. Києва.

В перші роки після звільнення Києва Бабин Яр зовні майже не мінявся. Місцеві жителі знаходили тут обгорілі кістки, речі, золу. З початку 1950-х років територію Бабиного Яру стали замивати ґрунтом, рельєф місцевості поступово мінявся. Нині Бабиного Яру фактично не існує, його зрівняли з землею, проклали дороги і трасу метрополітену,

побудували житлові квартали, розбили парк. Тільки єдина територія – верхів'я урочища Бабин Яр у межах вулиць Дорогожицької, Мельникова, О. Теліги і Оранжерейної – залишилося майже не забудованим: місце трагедії Бабиного Яру, місце історичної пам'яті.

Примітки

¹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО).- Ф. Р–2360. - Оп. 12. - Спр. 14. - Арк. 6.

² В більшості узагальнюючих видань з проблематики Другої світової та Великої Вітчизняної війн є згадки про події у Бабиному Яру. Див.: Дубина К. Злодеяння немцев в Києве. – М., 1945; його ж. 778 трагічних днів Києва. – К., 1945; його ж. В годы тяжелых испытаний. – К., 1962.

³ Левитас Ф. Шимановский М. Бабий Яр: Страницы трагедии. – К., 1991.

⁴ Король В.Ю., Кучер В.І., Мигрин Г.П. Без строку давності. Трагедія Бабиного Яру. – К., 1991.

⁵ Коваль М. Бабин Яр (вересень 1941- вересень 1943) // Український історичний журнал. – 1991. - № 12 С. 53 – 62.

⁶ Тваринський В. Відлуння Бабиного Яру, або в чому звинувачувались працівники Павлівської психіатричної лікарні // З архівів ВУЧК – ГПУ - НКВД - КГБ. – 1994. - № 1. - С. 64 – 69.

⁷ Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы в 5 кн. - Кн. 1. – К., 2004.

⁸ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста. - К., 2000.

⁹ Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии «О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве». – К.: Укргосиздат, 1944; Сборник Сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. - М., 1946.; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов в 7 т. / Ред. Р.А.Руденко. - М., 1958.; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах. / Сост. А. Круглов. – К., 2002.; СС в действии: Документы о преступлениях СС. – М., Прогресс, 1968; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 - 1944 гг.). Изд. 3-е. - М.,1985.; Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько – фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. /Кер. Кол. Упоряд. В.М. Немятий. – К., 1986.; Київський процес: Документи та матеріали / Упор. Л.М. Абраменко. – К., 1995.; Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. – Київ – Львів., 2003.

¹⁰ Арад Ицхак. Холокауст. Катастрофа Европейского еврейства (1933 – 1945). Сборник статей. – Яд Ва – Шем. Иерусалим, 1990.; Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации 1941 – 1944 гг. Сборник документов и материалов. / Ред. И. Арад. – Иерусалим, 1992.

- ¹¹ Бабий Яр. К пятидесятилетию трагедии 29, 30 сентября 1941 г. / Сост. Ш. Спектор, М. Кипнис. – Библиотека Алия, Иерусалим, 1991.
- ¹² Die Schoah von Babij Jar: das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken / hrsg. von Erhard Roy Wiehn. – 1. Aufl. – Konstanz : Hartung – Gorre, 1991.
- ¹³ Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве, 1941 – 1943. - Konstanz, 1993.
- ¹⁴ Кузнецов А. Бабий Яр: Роман – документ // Юность. – 1966. - № 8, 9; Його ж. Бабий яр. Роман – документ. – М., 1967; Його ж. Бабий Яр: Роман – документ. – К., 1991.
- ¹⁵ Петрашевич Ю. Тіні Бабиного Яру: Нові факти і свідчення очевидців // Київ. – 1994. - № 1 – 6.
- ¹⁶ Шлаен А. Бабий Яр. – К., 1995.
- ¹⁷ Книга памяти. Бабий Яр. / Сост. И.М.Левитас. – К., 1999; Память Бабьего Яра. Воспоминания, Документы. /Авт.- сост. И. Левитас. – К., 2001. Левитас И. Неразгаданные тайны Бабьего Яра // Еврейские вести. – 1993. - № 17/18.
- ¹⁸ ГДА СБ України. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 2. Тут і далі при цитуванні документів зберігається мова оригіналу. Янович Іван Степанович, 1888 р. народж., українець, робітник, мешкав по вул. Бабин Яр, 19
- ¹⁹ ГДА СБ України. - Ф. 65. - Спр.937. - Т. 1. - Арк. 3. Луценко Марія Сергіївна, 1911 р. народж., українка, освіта 4 кл., працювала робітницею на Лук'янівському кладовищі.
- ²⁰ СС в действии: Документы о преступлениях СС / Ред. М.Ю. Рогинский. – М., 1969. – С. 511.
- ²¹ Нині вул. Велика Житомирська.
- ²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ України). - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 4.
- ²³ СС в действии: Документы о преступлениях СС / Ред. М.Ю. Рогинский. – М., 1969. – С. 203.
- ²⁴ На українських землях під час окупації (1941-1944 рр.) було знищено біля 1 млн. 400 тисяч євреїв. На сьогодні відомо 248 місць масового вбивства євреїв в Україні.
- ²⁵ Державний архів у м. Києві (далі – ДА у м. Києві). – Ф. Р-11. Оп. 4. - Спр. 24. - Арк. 1.
- ²⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 76–77.
- ²⁷ Блобель Пауль, 1894 р. народж., за фахом архітектор, штандартенфюрер СС, командир айнзацкоманди 4-а. У 1951 р. за вироком міжнародного трибуналу у м. Нюрнберзі П. Блобеля, як воєнного злочинця, стратили у в'язниці Ландсберг.
- ²⁸ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины / Ред. И.М. Левитас. – К., 2000. – С. 83.
- ²⁹ Нині вул. Дорогожицька.
- ³⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 17. - Арк. 10.
- ³¹ Нині школа № 106.

- ³² Стасюк Олег Іванович, 1911 р. народж., українець, безпартійний, за фахом слюсар, в березні 1941 р. був призваний до Червоної Армії, під Києвом потрапив у полон, знаходився у таборі військовополонених у м. Житомир і в вересні 1941 р. пішов працювати у поліцію.
- ³³ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 26304. - Арк. 15 - 16.
- ³⁴ Так в документі, певно, має місце помилка: правильно "комунальним".
- ³⁵ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 293.
- ³⁶ Нині вул. Шолуденко.
- ³⁷ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 32–33.
- ³⁸ Там само. - Арк. 170.
- ³⁹ Там само. - Ф. 5. - Спр. 66434. - Арк. 27. Орлов Сергій Павлович, 1906 р. народж., уродженець м. Києва, українець, освіта 4 класи, колишній канд. у члени ВКП(б), за фахом маляр. На початку війни був призваний до Червоної Армії. Потрапив у полон під Борисполем. З 20 листопада 1941 р. по 28 лютого 1942 р. служив у поліції, потім добровільно разом з дружиною виїхав на роботу до Німеччини.
- ⁴⁰ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 276.
- ⁴¹ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 1. - Спр. 243. - Арк. 142.
- ⁴² ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 51313. - Т. 1. - Арк. 660.
- ⁴³ Там само. - Спр. 59316. - Арк. 29 зв. Дружинін Петро Денисович, 1919 р. народж., уродженець Чернігівської обл., росіянин, мешкав по вул. Пушкінській, 31, кв. 13. Працював агентом поліції.
- ⁴⁴ Там само. - Арк. 46.
- ⁴⁵ Там само. - Арк. 47зв.–48.
- ⁴⁶ Там само. - Спр. 39451. - Арк. 16. Олексієнко Іван Михайлович, 1908 р. народж., українець, уродженець Богуславського р-ну, мешкав у м. Києві, працював у поліції.
- ⁴⁷ Там само. - Ф. 6. - Спр. 69869 ФП. - Т. 2. - Арк. 141зв.
- ⁴⁸ ГДА СБ України. Ф. 5. - Спр. 70125 ФП. - Арк. 156–156зв. Шумило Наталя Іванівна, працювала у Дарниці перекладачкою бюро перепусток, після того перекладачкою на біржі праці.
- ⁴⁹ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 75 – 79. Пронічева Діна МIRONIVNA, 1911 р. народж., єврейка, артистка київського театру ляльок, врятувалась з Бабиного Яру. Виступала як свідок на Київському процесі 1946 р., на процесі у м. Дармштадті у 1967 р.
- ⁵⁰ Там само. - Арк. 61–63. Книш Олена Юхимівна, 1914 р. народж., єврейка, втікла з маленькою донькою з Бабиного Яру, увесь період окупації перебувала у знайомих у м. Києві та Київській обл.
- ⁵¹ Там само. - Арк. 231–234. Екель Яків Петрович, 1923 р. народж., єврей, 29 вересня 1941 р. разом з батьком втік з Бабиного Яру, у січні 1942 р. перейшов лінію фронту і був призваний до Червоної Армії.
- ⁵² Бродський Ісаак Мойсейович, 1915 р. народж., єврей, з початком війни був призваний до Червоної Армії, під м. Києвом потрапив у полон, втік, прийшов до Києву і переховувався. У січні 1943 р. був заарештований як єврей і направлений до Сирецького концтабору. У серпні–вересні 1943 р. брав участь у спа-

ленні трупів у Бабиному Ярі, 29 вересня 1943 р. втік з Бабиного Яру. У 1944 р. загинув на фронті.

⁵³ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 46839. - Арк. 114.

⁵⁴ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 173.

⁵⁵ Пронічеви Ліда, 3,5 років, і Володимир, 1,5 років, потрапили до дитячого будинку після смерті бабусі Пронічевої Катерини Антонівни. Володимир Пронічев був записаний як Віталій Неізнавний і лише 1946 року Д.М. Пронічева знайшла його.

⁵⁶ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 14.

⁵⁷ Ебергард (Еберхард) Курт, 1874 р. народж., генерал-майор, у 1941–1942 рр. військовий комендант м. Києва, у 1947 р. скінчив життя самогубством.

⁵⁸ Центральна Державна науково-довідкова бібліотека № 2704 сг.

⁵⁹ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 69390 ФП. - Арк. 350. Орлик – Конкель Анастолій Костянтинович, 1900 р. народж., білоемігрант, в 1941 - 1942 рр. обіймав посаду коменданта української поліції м. Києва. З травня 1942 р. працював у германським військово-політичним розвідоргані ОКВ, а у вересні 1943 р. виїхав до Варшави, де служив в українському оперативно-розвідувального відділі «Зондерштаб».

⁶⁰ Чернякова Ярина Петрівна, 1914 р. народж., українка, працювала квіткаркою у господарстві Лук'янівського кладовища. Мешкала по вул. Лагерній (нині Дорогожицька), 7.

⁶¹ Нині вул. О. Теліги.

⁶² Так у тексті. Насправді того часу, як і зараз, вулиця носила назву «Вул. Мельникова».

⁶³ ГДА СБ України. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 243.

⁶⁴ Логінова Єлизавета Василівна, 1923 р. народж., росіянка, освіта 8 класів, комсомолка, була зв'язковою секретаря підпільного обкому і міському ЛКСМУ О. Кучеренко, стала зрадницею. Перебувала у Сирецькому концтаборі з 21 жовтня 1942 р. по 22 вересня 1943 р., була старшою жіночого відділення концтабору, виділялась особливою жорстокістю. За сукупністю злочинів Військовим Трибуналом 1943 року засуджена до 25 років позбавлення волі у таборі суворого режиму.

⁶⁵ Деякі категорії військовополонених звільнялися німецькою адміністрацією з таборів. У циркулярі верховного головнокомандувача вермахту від 10 жовтня 1941 р. регламентувався порядок звільнення з таборів полонених фольксдойче, українців, білорусів, литовців, латишів, естонців. В цьому документі говориться, що ця акція має дві мети: використання їх на роботах в окупованих областях та вивільнення площ для нових надходжень. Не підлягали звільненню кадрові військовослужбовці, комісарі, політруки, євреї.

⁶⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39051. - Арк. 146 зв., 153. Н. Сизоненко та П.Т. Бердник 25 жовтня залишили м. Київ і їм вдалося перейти лінію фронту.

⁶⁷ Київський процес – відкритий судовий процес на 15 воєнними злочинцями, який проходив у м. Києві у Будинку офіцерів Радянської Армії з 17 по 18 січня 1946 р.

⁶⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 17. - Арк. 11.

⁶⁹ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 69390 ФП. - Арк. 52–52зв. Фокін Микола Федорович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта неповна вища – 3 курси Київського машинобудівного інституту. З 1936 р. по вересень 1941 р. працював майстром теплової лабораторії на Київській ТЕЦ. Ухилився від служби у Червоній Армії. Працював в українській поліції, потім у Політехнічному інституті, на електростанції у м. Житомері, втік з німцями спочатку до м. Кракова, згодом до Німеччини. У 1945 р. повернувся до м. Києва. За вироком Військового Трибуналу військ МВС Київської обл. у м. Києві 17 квітня 1946 р. був засуджений терміном на 20 років, з поразкою у правах на 5 років. Звільнений у 1955 р.

⁷⁰ Там само. - Ф. 5. - Спр. 59316. - Арк. 41.

⁷¹ Там само. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 20. - Арк. 90–91.

⁷² Душогубка – неофіційна назва спеціально пристосованого автомобіля-фургона для знищення людей у герметично зачиненому кузові шляхом отруєння чадним газом, який утворюється в результаті роботи двигуна внутрішнього згорання. Офіційна назва – «вантажівка Z» (від слова «зондер»-спеціальний) або «газваген».

⁷³ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 20. - Арк. 92.

⁷⁴ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 16. - Арк. 52.

⁷⁵ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями. Сб. матер. в 7 т. / Ред. Р.А.Руденко. - М., 1958. - Т. 3. - С. 515.

⁷⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 60. Шеєр Пауль, 1899 р. народж. Закінчив гімназію і військове училище. Служив у поліції з 1921 р. Член НСДАП з 1933 р. З середини жовтня 1941 р. по березень 1943 р. обіймав посаду начальника охоронної поліції і жандармерії м. Києва і області. З 1943 р. – генерал-лейтенант. За вироком Військового Трибуналу Київського Військового Округу від 28 січня 1946 р. засуджений до повіщення. Вирок виконано у лютому 1946 р.

⁷⁷ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно: Губерт. Губерт Якуб, унтерштурмфюрер СС, заступник начальника поліції безпеки і служби безпеки м. Києва, опікувався виявленням і ліквідацією комуністичного підпілля, партизан.

⁷⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39651. - Арк. 182–183. Ебелінг Вальтер, 1904 р. народж., член НСДАП з 1933 р., унтерштурмфюрер СС, працював комісаром кримінальної поліції м. Берліну. З 1941 по серпень 1942 р. – комісар поліції у м. Лейпцизі, у серпні–вересні 1942 р. – заступник начальника охорони штаб-квартири Гітлера і Геринга у місті Калінівка Вінницької обл. З кінця вересня по жовтень 1942 р. був начальником охорони ставки Гітлера у с. Стадниця. З жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. працював в м. Києві заступником начальника поліції безпеки міста. Заарештований 12 листопада 1945 р. оперсектором Радянської Військової адміністрації м. Берліну, перебуваючи під слідством, помер. В деяких опублікованих документах прізвище читається як Евелінг, це, певно, помилка, адже в протоколах допиту прізвище пишеться як Ебелінг.

⁷⁹ Ерлінгер Ерїх оберштурмбанфюрер СС начальник поліції безпеки і служби безпеки м. Києва.

- ⁸⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 53528. – Т. 3. – Арк. 300.
- ⁸¹ Зазначені події перебували на початку червня 1942 р.
- ⁸² Томас Макс, обергрупенфюрер СС і генерал-лейтенант поліції, головнокомандуючий поліції безпеки і служби безпеки в Україні.
- ⁸³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 6. – Арк. 5.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. 5. – Спр. 39051. – Арк. 180. Допит проводився 29 вересня 1941 р.
- ⁸⁵ Там само. – Ф. 5. – Спр. 37243. – Арк. 1. Коваленко Олександр Іванович, 1911 р. народж., українець, освіта 5 кл., член ВКП(б), до війни працював вахтером при НКДБ УРСР, у вересні 1941 р. у с. Борщі, Бориспільського р-ну, Київської обл. потрапив в оточення і здався у полон німцям, потім служив у поліції.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 5. – Спр. 68032 ФП. – Арк. 48. Гольдфельд Владислав Олексійович, 1921 р. народж., росіянин, освіта 8 кл. і ФЗУ, у Червоній Армії служив з 6 травня по 10 жовтня 1941 р., потрапив у полон, повернувся до м. Києва 16 грудня 1941 р. і до літа 1942 р. працював на заводі «Ленкузня». Влітку 1942 р. увійшов у зв'язок з німецькими розвідорганами. У січні 1943 р. його перекинули в тилу Червоної Армії, де був затриманий. Страчений за вироком Військового Трибуналу.
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 5. – Спр. 68392 ФП. – Арк. 44. Цветков Олександр Дмитрович, 1925 р. народж., росіянин, член ВЛКСМ, освіта середня, з осені 1941 р. до 27 березня 1943 р. працював охоронцем у бактеріологічному інституті, у березні 1943 р. був поміщений у Сирецький концтабір, а у жовтні 1943 р. був відправлений до Німеччини, дорогою утік.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 41.
- ⁸⁹ Облава, про яку розповідає С. Орлов, відбувалася в кінці січня 1942 р.
- ⁹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 42.
- ⁹¹ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 66434. – Арк. 21.
- ⁹² Прюцман Ганс Адольф, обергрупенфюрер СС і генерал поліції, – головнокомандуючий силами СС, охоронної поліції, жандармерії і СД в Україні. Наприкінці війни був призначений керівником створеної за ініціативою Гімmlера і Гебельса підпільної терористичної організації «Вервольф» («Перевертень»).
- ⁹³ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 1. – Арк. 5.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 58819. – Арк. 56.
- ⁹⁵ Там само. – Арк. 59зв.
- ⁹⁶ Там само. – Спр. 39255. – Арк. 25. Лілікович Іван Іванович, 1903 р. народж., українець, безпартійний, освіта 6 кл., до війни працював старшим інспектором відділу НКВС Південно-Західної залізниці.
- ⁹⁷ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 55663. – Т. 1. – Арк. 14.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 6. – Спр. 6890 ФП. – Арк. 17 зв. Коросташев Степан Якович, 1912 р. народж., українець, безпартійний, освіта 5 кл., за фахом – слюсар. На початку війни був призваний до лав Червоної Армії, потрапив у полон, був звільнений як українець і повернувся до Києва, з грудня 1941 р. до листопада 1943 р. працював двірником на вул. Короленка, 39.
- ⁹⁹ Тут і далі в документі помилка у написанні прізвища, правильно Гайнс.
- ¹⁰⁰ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 39664. – Арк. 23–25, 60, 87. Круль Федір (Фрідріх) Вільгельмович, 1916 р. народж., німець, громадянин СРСР, освіта 5 кл. У серпні 1941 р. був призваний до лав Червоної Армії, у вересні 1941 р.

потрапив у полон у м. Гребінка, Полтавської обл. У таборі військовополонених оголосив про свою німецьку національність і був звільнений. По звільненні прибув до м. Києва. З березня 1942 р. по вересень 1943 р. служив у поліції безпеки і СД у м. Києві, з січня по червень 1944 р. – у поліції безпеки і СД у м. Рівне, а з липня 1944 р. по квітень 1945 р. – рядовим військ СС, брав участь у боях проти Червоної Армії. 2 травня 1945 р. взятий у полон у м. Берліні, як рядовий діючої армії військ СС. Військовим трибуналом Київського військового округу 24 листопада 1950 р., на підставі ст. 54, 1-6 КК УРСР засуджений до розстрілу.

¹⁰¹ Там само. - Ф.5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 17–18, 20–21.

¹⁰² ГДА СБ України. - Ф.5. - Спр. 55663. - Т. 1. - Арк. 61–62.

¹⁰³ Там само. - Ф.5. - Спр. 59316. - Арк. 49–49зв. Гаврилук Аксенія Григорівна, 1881 р. народж., українка, неписьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 4, робітниця. Про свого квартиранта пам'ятала тільки те, що до війни він працював касиром у поліклініці по вул. Пушкінській, 22.

¹⁰⁴ Там само. - Арк. 39. Макаринська Агафія Йосипівна, 1897 р. народж., білоруска, малописьменна, мешкала по вул. Пушкінській, 31, кв. 19, працювала двірником.

¹⁰⁵ Там само. - Арк. 62.

¹⁰⁶ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 39664. - Арк. 86–87.

¹⁰⁷ Румянцев Микола Олександрович, 1921 р. народж., росіянин, освіта 8 кл. 1942 року добровільно зголосився на службу до поліції, наприкінці 1942 р. був заарештований за хабар. Був агентом у Сирецькому концтаборі. За сукупністю злочинів Військовим трибуналом Київського Військового округу засуджений до 10 років позбавлення волі.

¹⁰⁸ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 26569. - Арк. 102–102 зв. Чечнева Софія Давидівна, 1908 р. народж, єврейка, освіта 3 кл., мешкала по вул. Оболонській, 17, кв. 1.

¹⁰⁹ Там само. - Спр. 39664. - Арк. 89.

¹¹⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 56328. - Арк. 32 об. Полубинський Валентин Георгійович, 1911 р. народж., росіянин, освіта 3 кл., до війни працював слюсарем. З жовтня 1941 р. по листопад 1943 р. працював у поліції.

¹¹¹ Там само. - Т. 3. - Арк. 300.

¹¹² Там само. - Спр. 39651. - Арк. 190. Відправка у концентраційні табори в Німеччину означала, що ці люди підлягали знищенню, згідно наказу «Морок і туман». Під цією умовною назвою була видана 7 грудня 1941 року директива, згідно з якою всі особи, які виступали проти фашистських загарбників, якщо вони не підлягали страті на місці, вивозилися таємно у Німеччину і там зникали безвісті.

¹¹³ Там само. - Спр. 60017. - Арк. 128 зв. Політичний відділ було організовано у березні 1943 р. Займався арештами членів ВКП(б), очолював відділ В.Р. Целованський, колишній білогвардієць.

¹¹⁴ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 58819. - Арк. 79.

¹¹⁵ Там само. - Ф. 7. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 162–163.

¹¹⁶ Там само. - Оп. 8. - Спр. 1. - Т. 1. - Арк. 173.

¹¹⁷ ЦДАВОВУ України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 243-а. - Арк. 90–91.

¹¹⁸ ГДА СБ України. - Ф.5. - Спр. 66276. - Арк. 27.

¹¹⁹ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 68392 ФП. - Арк. 215.

¹²⁰ ГДА СБ України. - Ф. 5. - Спр. 64009. - Т. 1. - Арк. 136зв.–137. Безуглий Володимир Семенович, 1926 р. народж., українець, освіта 5 класів. З метою уникнути відправки до Німеччини у липні 1943 р. добровільно зголосився до німецької армії. Розстріл, про який розповідає В.С. Безуглий відбувався, мабуть, у серпні–вересні 1943 р.

¹²¹ Там само. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 2зв..

¹²² Наконечна Ганна Михайлівна, 1896 р. народж., українка, вдова, працює сторожем, мешкає по вул. Мельникова, 96 кв.1.

¹²³ Там само. - Ф. 65. - Спр. 937. - Т. 1. - Арк. 8 зв. Наконечну Д.С., Луценко А.С. (сестра М.С.Луценко) та її двох дітей було вбито 3–4 листопада 1943 г.

Олексій Гончаренко
(Переяслав-Хмельницький)

РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ГОЛОКОСТ: МОДЕЛІ СИТУАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Goncharenko O. The article regards the types of behavior attitude of the Ukrainian intelligentsy to the Holocaust, which was realized by nazi on the Kiev region.

Політика Голокосту є однією з складних проблем світової та національної історії, в якій знайшли відображення попередні результати багатовікового міжетнічного діалогу, багато в чому детермінованого аспектами політичного характеру. Разом з тим, проблема вивчення цієї події не може бути зведена до констатації факту, згідно якого нацистські злочинці, не приховуючи політичних поглядів, законним шляхом захопили державну владу в провідній країні Європи та, використовуючи могутній бюрократичний потенціал, виконали передбачені ідеологією людиноненависницькі плани. Неупереджений погляд на проблему показує, що без підтримки або принаймні нейтральної позиції частини місцевого населення, в тому числі й інтелігенції, нацистам не вдалось би досягти вражаючих масштабів в реалізації планів знищення єврейського населення, яке перебувало на окупованій території УРСР.

Сформульована проблема має зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями, дозволяючи здійснити виділення та відповідне проведення аналізу тих причин, внаслідок яких частина українського суспільства, в тому числі і національна інтелігенція, співробітничала з нацистським окупаційним режимом, виконуючи його плани, а інша – навпаки, – вступила з ним в безкомпромісну боротьбу. На наш погляд, вивчення цього аспекту загальної проблеми дозволяє простежити взаємозв'язок між політикою більшовицького та сталінського політичних режимів і Голокостом, а також здатна виступити критерієм

ідеології попереднього політичного режиму та державної влади в СРСР загалом. Виділення моделей ситуативної поведінки населення окупованих територій може відповісти на важливу і до цього часу не вивчену проблему Другої світової війни, як участь українського населення в колаборації з нацистським окупаційним режимом.

Необхідно зазначити, що з початку 90-х рр. ХХ ст. історія Голокосту стала предметом досліджень української історичної науки¹. Проте, дослідження історії Голокосту, як складової частини нацистського окупаційного режиму на території Київщини не проведено. Винятком є лише окремі, зокрема, ідеологічні аспекти зазначеної проблеми². Зауважимо, що напрацювання історичної науки радянського періоду мають переважно односторонній погляд на проблему окупаційного режиму. Окрім того, використання терміну “мирні радянські громадяни”, відсутність поділу жертв режиму за національною та партійною приналежністю не сприяли об’єктивному висвітленню названої теми. Як правило, в поле зору дослідників потрапляли лише героїчні зразки участі мирного населення в боротьбі з окупаційним режимом на території області. При цьому, основним джерелом “героїзації” виступав період кінця 1942 – початку 1943 рр., коли рух опору досяг свого апогею, а місцеve населення чітко визначило антинацистську позицію. В той же час, радянською історіографією визнавались деякі прорахунки та труднощі в організації руху опору зі сторони підпільного обкому партії³. Визнавалось також, що: “...не всі загони витримали випробування початкового періоду війни”⁴. При цьому, з причин ідеологічного характеру не були висвітлені трагічні сторінки окупаційного режиму та реакція мирного населення на окупаційний режим. Зазначена проблема перебувала в рамках ідеологічної схеми, за якою: “Лопнули, як мильна булька, розрахунки... на розбрат між народами СРСР, на піддрив єдності партії і народу”⁵.

Проблеми історії окупаційного режиму та колаборації, як її складової частини, стали предметом досліджень лише в 90-х рр. ХХ ст. Так, сформульована загальна проблема знайшла відображення в роботі М.В. Ковалю, який, розглядаючи проблему колаборації, виділив безпосередній вплив на це явище попередньої політики сталінського керівництва, в результаті якої тисячі радянських громадян були, по суті, відштовхнуті владою⁶. В. Гриневич вважав, що перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР засвідчили очевидну кризу лояльності щодо сталінського режиму в Україні. Неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому, значна його частина демонструвала або відверто вороже, або ж індиферентне ставлення до радянської влади, на рахунок якої були колективізація і трагедія голодо-

мору, перманентні репресії, національні утиски тощо⁷. О. Тарапон виділив ще одну важливу обставину, необхідну для аналізу реакції українського населення, зокрема інтелігенції, на ті процеси, що відбувались на території окупованої України. По мірі становлення і зміцнення тоталітарної системи в СРСР, поширення партійної монополії на духовну та інтелектуальну діяльність інтелігенції відбувалося насильне викорінення справжньої творчості, інакомислення, самого поняття “творча інтелігенція”, яке символізувало непокору, високе почуття громадського обов’язку, опозицію, критику існуючої системи. Тоталітарній системі був потрібен слухняний загін спеціалістів, обмежених строго професійними знаннями, здатних задовольняти культурні потреби соціалістичного будівництва⁸. Останнє положення вдало пояснює процеси, які відбувались в середовищі української національної інтелігенції в роки окупації України.

Разом з тим, невирішеною частиною загальної проблеми є виділення типів поведінки національної інтелігенції та відношення її до знищення нацистами єврейського населення. Завданням даного дослідження є виділення та відповідний аналіз типів поведінки національної інтелігенції, а також доведення того факту, що нацистам не вдалось зруйнувати усталені види соціальної поведінки переважної частини українського населення.

Розглядаючи зазначену проблему зауважимо, що політика Голокосту на території Київщини проходила в кілька етапів. Окупацію Київської області можна умовно поділити на два етапи. Частина населених пунктів регіону була окупована в ході боїв за Київ. Це були міста та райони, які знаходились в Правобережній Україні. У липні 1941 р. були захоплені такі населені пункти як: Біла Церква, Богуслав, Буки, В. Половецьке, Володарка, Гребінки, Кагановичі (зараз – м. Поліське), Макарів, Миронівка, Обухів, Рокитно, Сквиря, Ставище, Тараща, Тетіїв, Узин, Фастів. У серпні 1941 р. були захоплені Васильків, Іванків, Кагарлик, Н. Шепеличі, Розважів, Чорнобиль. Після залишення радянськими військами Києва, у вересні 1941 р. були окуповані райони лівобережної Київщини.

На території Київської області (у адміністративних кордонах 1941 р.) станом на 1939 р. проживало 73173 євреї, в тому числі в Умані – 13233, Білій Церкві – 9284, Черкасах – 7637 осіб. Із великих єврейських поселень слід відзначити Сквиру (2243 особи), Богуслав (2230), Фастів (2149), Чорнобиль (1783), Васильків (1736), Таращу (1140), Кагановичі (999) та Переяслав (937). Перші акції знищення єврейського населення Київщини документально зафіксовані у м. Макарів наприкінці липня 1941 р.⁹. Акція була здійснена загоном зондеркоманди 4а.

Перед прибуттям до Фастова зондеркоманди 4а, розстріли євреїв проводилися підрозділами вермахту та Ваффен-СС. Зокрема, частину євреїв Таращі розстріляли підрозділи дивізії СС “Вікінг”. Найбільш масові вбивства єврейського населення окупанти провели 19-20 та 22 серпня 1941 р. в Білій Церкві. В місті розстріляли кілька тисяч осіб. Разом з дорослими вперше розстріляли дітей. Проте, дітей в Білій Церкві розстрілював не особовий склад айнцацкоманди 4а, а українська допоміжна поліція. У вересні 1941 р. по єврейському населенню регіону нацисти нанесли найбільш сильний удар. Поряд з айнцацкомандою 4а в акціях знищення взяла участь оперативна команда 5, яка дислокувалася у м. Сквирі.

Після того, як айнцацкоманда 4а знищила євреїв Києва, її особовий склад направили на Лівобережну Київщину. 4 жовтня 1941 р. було розстріляно 537 євреїв Переяслава. Протягом жовтня – листопада 1941 р. каральними підрозділами була знищена переважна більшість євреїв Київщини. Поряд з акціями, спрямованими проти єврейського цивільного населення, на території області мали місце розстріли євреїв-військовополонених, зокрема в концтаборах в Борисполі та Дарниці.

У акціях знищення єврейського населення брали участь і підрозділи військ СС. Так, 8-им полком 1-ої мотопіхотної бригади СС 13 вересня 1941 р. було розстріляно у м. Хабне (м. Кагановичі, нині – м. Поліське) 391 єврея. Наступного дня цим же підрозділом в районі зазначеного містечка було виявлено і розстріляно 26 євреїв¹⁰. Наступні акції знищення єврейського населення області, яке вціліло в період липня – листопада 1941 р., були проведені весною 1942 р. Це були здебільшого євреї-спеціалісти, представники змішаних шлюбів та так звані “вихрести”. В ході проведених акцій вся Київська область була “звільненою” від євреїв. Ці акції проводились каральними структурами, які перебували в системі адміністративних органів цивільної адміністрації рейхскомісаріату “Україна”, адже айнцацкоманди перебували на фронті. Таким чином, безпосередню участь в ліквідації єврейського населення регіону взяла українська допоміжна поліція. Зауважимо, що порівняно малочисельний склад айнцацкоманд не зміг би самостійно, без сторонньої допомоги, в короткий строк здійснити ліквідацію політичних та расових противників. В деяких випадках українська поліція здійснювала знищення євреїв при згоді, але без допомоги окупаційної влади. В багатьох випадках саме так були знищені євреї, які проживали в селах області. Таким чином, був здійснений розстріл євреїв с. Кожанка Фастівського району. Кількість розстріляних становила 27 осіб. Розстріл провели поліцейські з Фастівської районної та Кожанської по-

ліції. У с. Медвин поблизу Богуслава всіх євреїв також розстріляла українська поліція¹¹.

Знищення євреїв мала чітку політичну та ідеологічну мету. Важко погодитись з твердженнями, що знищення євреїв було “метою самою по собі”. Зазначимо, що нацистська пропаганда, яка діяла на окупованій території України, виступала у формі боротьби з “їудео – більшовизмом”, тобто, ідеології, не поширеної на жодну європейську країну¹². При цьому, в центрі нацистської пропаганди перебували євреї, як єдина політична опора сталінського режиму. Таким чином, будь-який антисталінський або антирадянський елемент пропаганди неодмінно спрямовувався проти євреїв. Саме ця категорія радянських громадян виявилась колективним суб’єктом, завдяки переслідуванню та тотальному знищенню якого, нацисти прагнули створити масову опору серед українського населення¹³. Ідеологія расистського антисемітизму використовувалась і після знищення єврейського населення, а отже, цілком очевидно, що для нацистського керівництва це була ідея стратегічна за своєю загальнополітичною спрямованістю. Разом з тим, колаборація українців з нацистами не могла вплинути на політику Голокосту. Нацисти прагнули використати антисемітський потенціал частини українського суспільства, але не збирались просити в нього дозволу на проведення акцій масового знищення. Сьогодні деякі автори намагаються зобразити українців колективними антисемітами, закликаючи “розкаятись” у вчинених злочинах проти євреїв¹⁴. З цього приводу зазначимо, що лише незначна частина мирного населення України взяла безпосередню участь в політиці Голокосту. При цьому, необхідно враховувати соціальне походження та становище суб’єктів суспільно-політичного процесу.

Причини політичного порядку за якими й відбувалася участь місцевого населення в політиці Голокосту, були більш характерні для інтелігенції, яка завжди виступала консолідуючою суспільною силою, здатною сформувати соціально значимі моделі поведінки. Для представників робітничого та селянського середовища, характерні причини переважно побутового рівня. В той же час існували проміжні моделі поведінки, характерні для всіх категорій місцевого населення. Відомі нам факти участі українців, а саме представників робітничого та селянського середовища, в переслідуванні євреїв в роки окупації не дозволяють назвати жодних причин ідеологічного або політичного характеру. Відповідні випадки, узагальнені по м. Києву та Київській області, показують, що безпосередні причинами, за якими мирне населення неєврейської національності (а не тільки українців), видавало євреїв нацистським каральним органам, полягали переважно в побутовій пло-

щині. Видача євреїв нацистам була спричинена зведенням особистих рахунків, а дещо пізніше – бажанням отримати обіцяні за ці дії відповідні кошти, єврейську власність тощо¹⁵. Таким чином, нацисти прагнули вивільнити деструктивну енергію мас, спрямувати її в потрібному напрямку. Зауважимо також, що запроваджена нацистами колективна відповідальність, терор проти осіб, які осмілювались не виконувати накази окупаційної влади, загалом, не сприяли добровільній допомозі єврейському населенню. В той же час випадки участі українців в порятунку євреїв не були поодинокими.

Разом з тим, політика Голокосту проходила при допомозі частини українського суспільства, провідне місце в якому займала національна інтелігенція. Приступивши до аналізу причин участі частини національної інтелігенції в колаборації і як наслідок цього, – в політиці Голокосту, необхідно чітко визначити її складові частини. На наш погляд, доцільно назвати дві основні групи національної інтелігенції, формування яких відбувалось в дореволюційні часи та період 1920–1930х рр. Між ними існувала досить відчутна різниця, яка полягала в тому, що молода радянська генерація української інтелігенції була вихована в дусі комуністичної ідеології, з її приматом класової боротьби та високим ступенем конформізму і загалом пристосуванства. Дореволюційна інтелігенція все ж залишилась носієм національних та гуманістичних цінностей. Як зауважує О. Тарапон, будучи носієм визвольно-демократичних ідей, гуманістичних перетворень у суспільстві, українська інтелігенція, в більшості своїй, жовтневий переворот або активно не сприйняла, або пасивно відкидала¹⁶. На території Київщини діяла українська інтелігенція, яка походила з західних регіонів країни, приєднаних в 1939 р. Зауважимо, що ступінь конфлікту із сталінським режимом у цих соціальних груп мав різний рівень, а тому і участь у роботі окупаційних органів влади мала неоднакову можливість. Названі три групи національної інтелігенції, які діяли на території Київщини, мали також і різні суспільно-політичні ідеали, що неминуче мало проявитись в їх відношенні до проблеми Голокосту.

Розглядаючи зазначені аспекти проблеми, зауважимо, що окупаційна влада ініціювала співробітництво тієї частини національної інтелігенції, яка постраждала від злочинів більшовицького та сталінського режимів. Найбільш прийнятною платформою, на основі якої могла відбутись ця співпраця, був антисемітизм. Для підтвердження цього положення скористаємось матеріалами міських управ, створених на території Генерального округу Київ. Так як документи міських управ, розташованих на території сучасної Київської області, з цього приводу не збереглись, скористаємось відповідними матеріалами Київської місь-

кої управи. Територіальна близькість, довоєнна уніфікація регіону, а також входження до одного адміністративного окупаційного утворення, дають нам право скористатись саме таким методом дослідження. Аналіз відповідних матеріалів дозволяє назвати два різко полярних типи поведінки та реакції на тотальне знищення єврейського населення. Змістовна частина цих документів, стиль написання дозволяє припустити, що вони належать, без сумніву, освіченим особам. В деяких випадках це були особисті знайомі голови міської управи пана О. Оглоблина. Всі наведені матеріали відносяться до початку жовтня 1941 р. Автор одного звернення пропонує свої послуги у плані співпраці з німецькою окупаційною владою, але в той же час називає досить важливу обставину, яка дещо прояснює ситуативну поведінку дореволюційної інтелігенції: “Хотілось би розмовою з Вами в'яснити наступні питання. В першу чергу, про боротьбу з мінами, хоч очевидно вона вже закінчується. А саме про повну нерациональність тих способів, які застосовуються німецьким командуванням з застосуванням репресій до тих євреїв, які в цьому невинні. Про це необхідно переговорити особисто, адже дуже довго викладати на папері”. Таким чином, антирадянські погляди та готовність до співпраці з окупантами цього представника української інтелігенції не мають нічого спільного з антисемітизмом. Він ще вважав, що тотальні акції проти євреїв викликані пожежами в Києві.

Були й інші точки зору на події, що відбулися. Так, начальнику поліції м. Києва порадили провести заходи, спрямовані на виявлення осіб, які переховувались від переслідувань окупаційної влади. Для ідентифікації мешканців будинків пропонувалось використати двірників, які володіли відповідною інформацією, також провести перевірку знань мови того народу, паспортом якого ці особи володіють, в крайньому випадку, застосовувати медичний огляд чоловіків. Пропонувалось у селах, де переховувалися втікачі з Києва, покласти подібні функції на сільських старост та надати їм строк для виконання цих заходів у 7 днів¹⁷. Автор іншого прохання мав цілком виражені матеріальні інтереси, бажаючи отримати майно свого колишнього сусіда-єврея: “Я, Тарнавський М.В., останній з роду Тарнавських, які були близько знайомі з Т.Г. Шевченком, в тяжкі часи його життя матеріально підтримували Т.Г. Шевченка, про що мається відповідні підтвердження в листах самого Т.Г. Шевченка... Житлові умови, в яких я знаходився при Радянській владі, не дозволяли мені займатися роботою моїх близьких родичів. Я займав одну кімнату в 3 саж., аж зараз житлові умови могли б бути покращенні, бо поруч з моєю кімнатою звільнилось дві кімнати, які раніш посідали жида. Не дивлячись на словесне розпорядження ге-

стапо надати мені дві кімнати, що поруч з моєю, кербуд заборонив мені скористатися цією площею. Отже, прошу Вашого втручання в цю справу з тим, щоб видати мені ордер на цю площу”¹⁸. Зауважимо, що крім житлової площі, згідно складеного акту, речі сусіда за прізвиськом Яноввер, були передані Тарнавському¹⁸. Таким чином, ситуативна поведінка інтелігенції мала виразну образу на радянську владу, але не в усіх випадках вона зводилась до примітивного антисемітизму. В той же час, частина осіб, прикриваючись антисемітськими гаслами прагнула отримати майно та іншу власність своїх колишніх сусідів.

Подібний погляд на проблему не буде повним, адже у співробітництві з нацистською окупаційною владою взяла участь та частина національної інтелігенції, яка при попередньому політичному режимі перебувала в привілейованому становищі, користувалася довірою влади, успішно займалася втіленням завдань соціалістичного будівництва, проводячи антинародну політику. На наш погляд, причини цієї моделі поведінки полягають у внутрішній суті сталінського режиму, який своїми діями створив категорію інтелігенції, здатної працювати на потреби будь-якої влади. В переломні моменти зміни політичної ситуації вона приймала сторону вірогідного переможця, займала вигідне суспільне положення. У розстрілах єврейського населення на території Київщини брали участь і особи, які до війни були членами ВКП(б)¹⁹. Таким чином, не стільки сталінські репресії, скільки внутрішньополітична суть режиму ставала причиною колаборації. Політичні репресії сталінського режиму, звичайно, впливали на поведінку національної інтелігенції, але вони були всього лиш складовою частиною внутрішньої політики правлячої партії, а відтак не можуть розглядатись як безпосередня причина переходу частини інтелігенції на сторону окупантів.

Зауважимо також, що з окупацією території УРСР реакція населення на прихід нової влади була досить неоднозначною. В цілому внутрішньополітичну ситуацію в окупованих областях необхідно кваліфікувати як кризу цінностей комуністичної ідеології, від якої відмовилась навіть частина її носіїв, проявляючи відкриту ворожість до радянської влади, або видимий нейтралітет до нацистської політики. Нацистська адміністрація, особливо в перші місяці окупації прагнула показати, що її ворогами є виключно комуністи та євреї, як опора сталінського режиму. На обґрунтування цієї ідеї працювала могутня нацистська пропагандистська система. Активну участь у її функціонуванні брали окремі представники української інтелігенції. В той же час, реакція більшості українського населення на зародження партизанського руху виявилась досить неоднозначною. В одному зі звітів зауважено, що “...з кінця 1941 і приблизно до другої половини 1942 р. більшість

населення, від малого до великого, в Переяславському районі називали партизан бандитами”, “...для підпільної роботи вимагалась велика дисципліна, так як народ був на стороні німців”²⁰. Подібне ставлення до партизан частково спричинялось тим, що за їх дії окупаційна влада розправлялася з мирним населенням²¹. Аналіз зазначених архівних матеріалів чітко фіксує час, коли українське населення почало співчувати радянській владі. В багатьох випадках виділяється кінець 1942 – початок 1943 рр. “...після двох років фашистського розбою, все населення, ...чекає скорішого повернення Червоної Армії...”²². Автор іншого документу визнає, що: “...незадоволених німцями людей зараз значно більше, ніж це було в перший період приходу німецьких окупантів”²³. Позиція переважної більшості українського населення в цей період була однозначною. Воно виступило за повернення радянської влади. Радянський уряд та ВКП(б) проводили в цей час контрпропагандистські заходи, які створювали ілюзію зміни суті режиму. Проте, до цього часу нацистам при активній допомозі колаборантів вдалось виконати заплановані заходи з повного знищення єврейського населення регіону.

Розглядаючи проблему участі частини національної інтелігенції у багатоаспектній політиці Голокосту, необхідно відмітити, що соціально-економічні та національні проблеми характерні для довоєнного періоду радянського суспільства, складний комплекс міжетнічних відносин повною мірою проявився в період окупації. Перебування у складі української інтелігенції представників інших національностей створювало ситуацію перманентного латентного конфлікту, завдяки якому побутовий антисемітизм залишався явищем характерним для радянського суспільства. Під час окупації території УРСР до антирадянських та антикомуністичних ідей, характерних для осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, завжди додавалась антисемітська риторика, що в цілому формально відповідало нацистській пропаганді боротьби з “іудео-більшовизмом”. Для підтвердження цієї тези використаємо відповідні висловлювання одного з колишніх аутсайдерів радянського суспільства, які на перший погляд не мають відношення до даної проблеми. Зауважимо, що у своїй професійній діяльності цей колишній радянський громадянин займався проблемами торфорозробок, а, отже, не мав відношення до політики. Отримавши досить непогану за радянськими стандартами освіту та займаючи до війни високу посаду, він не менш успішно підвищував своє кар’єрне зростання в відповідному відділі міської управи. Разом з тим, в статті “Торф замість бензину”, опублікованій в одній з місцевих газет, він, окрім антирадянської риторики, зауважує, що результатами праці талановитих працівників користувалась єврейсько-більшовицька верхівка, а також вказує конкретні при-

звица працівників, які начебто привласнили наукові розробки в області створення торф'яних газогенераторів, зокрема “жид Кантаров”²⁴. Відповідаючи на запитання причин написання такої статті він відповів, що: “...Я це робив з метою зарекомендувати себе перед німцями і отримати високе службове положення”²⁵.

Для ефективного управління захопленої території, забезпечення повсякденного життя населення окупаційній адміністрації потрібні були кваліфіковані спеціалісти. Так, наприклад, для пропагандистської роботи серед населення окупованих територій, в тому числі і Київщини, спеціальними відомствами III Рейху набирались відповідні спеціалісти, які готувались в таборі розташованому поблизу м. Вустрау (Німеччина). При цьому критерієм вибору виступала вища або принаймні середня освіта. Серед кола осіб, обраних для виконання цих планів, більшість мала вищу освіту²⁶. Після відповідної підготовки, основою якою було прослуховування лекцій, в яких “...проповідувалась нацистська теорія панування арійської раси над іншими народами”²⁷, вони були направлені в Україну. Група пропагандистів була направлена в Київ, в розпорядження Відділу пропаганди штадткомісаріату, “...для проведення практичної агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення окупованої території”²⁸. Зрозуміло, що ці особи не брали участі в акціях знищення населення, але вони своїми діями створювали умови для зростання антирадянських та відповідно взаємопов'язаних з ними антисемітських ідей. Слід відзначити, що у переважній більшості випадків будь-яка форма співпраці з нацистами призводила до участі в злочинах окупантів. Так, наприклад, виконуючий обов'язки помічника інспектора праці, змушений був під тиском одного з районних керівників взяти участь в ідеологічному обґрунтуванні Голокосту. Він визнав, що: “...я добровільно взявся виконати це завдання, вважаючи це як обов'язок службовця німецьких окупантів, адже я в цей час працював інспектором праці”²⁹. На наш погляд, підхід, за яким лише учасники правоохоронних органів, брали участь у масових акціях знищення мирного населення є по своїй суті невірним. Роль працівника зазначених органів оцінити досить легко. Так, у даних, зібраних радянськими партизанами на начальника поліції м. Кагарлик, Київської області Сич – Висоцького, колишнього вчителя, зауважувалось, що він: “...дуже активно допомагає німецькому командуванню в боротьбі з партизанами. Під його керівництвом місцева поліція розстріляла кілька партизан і єврейське населення”³⁰. Проте, не слід забувати, що на керівників цивільних органів влади покладалися службові обов'язки, які унеможливлювали збереження нейтральної позиції. Окрім того, нацистське керівництво передбачало заходи, за якими так

звані українські установи не могли діяти так, щоб це суперечило б німецьким інтересам³¹. Наприклад, в міських управах знаходились всі списки населення³², а відтак цивільна влада контролювала життя тієї частини єврейського населення, яке уникнуло причин розстрілів в перші місяці реалізації політики Голокосту на території Київщини.

Таким чином, співробітництво з нацистами неминуче призвело до проблеми особистого вибору певної моделі поведінки. Так, в перші місяці окупаційного режиму частина українських спеціалістів, очевидно пересвідчившись в тому, до якої межі можна дійти, сліпо виконуючи накази, почала звільнятися з роботи. Користуючись різними приводами, частина працівників окупаційних органів влади намагалась звільнитись з роботи³³. В інших випадках існувала лише випадкова можливість уникнути цього вибору. Це могла бути специфіка роботи, власне бачення майбутнього, віра в повернення радянської влади та вимушені обставини при вступі на службу в окупаційні органи влади³⁴. За невиконання службових повноважень проти працівника окупаційного апарату влади без особливих труднощів, але за відповідними юридичними процедурами застосовувались репресії. Так, наприклад, слідчий української поліції, відкривши справу проти єврея-вихреста, з яким до війни працював в одній установі, але не міг не прореагувати на заяви, які поступили від зацікавлених осіб, так пояснював в особистій розмові з його дружиною свої дії: “До мене кілька разів приходив ...з заявою чому до цього часу Гутман Микола Миколайович ходить на волі, його давно потрібно заарештувати. На підставі їх заяви я заарештував Вашого чоловіка”. Очевидно, намагаючись виправдати свої дії, він зауважує, що “...нічого не міг зробити, хоч і не хотів, так, як ходили і кілька разів заявили на нього, ...якби я це приховав, мене самого б за це посадили”³⁵.

Разом з тим, частина української національної інтелігенції, сформована переважно в 20–30-х рр. ХХ ст., без особливих проблем співпрацювала з окупантами. При цьому певна її частина виконувала ті ж обов’язки що й до війни. Пояснити цю обставину причинами психологічного характеру, тобто елементарного бажання вижити в умовах окупації, неможливо. Так член ВКП(б), випускник літературного факультету Київського університету, секретар редакції газети “Червоний Жовтень” м. Сквиря Київської області, досить успішний радянський функціонер, який написав кілька кон’юнктурних творів, виконував аналогічні функції і в роки окупації. Редактор газет “Хабнівські вісті” м. Хабне, а потім “Дзвін волі” м. Біла Церква, у розмовах з працівниками останньої редакції зазначав: “...так писати труднощі непотрібні, для цього потрібно мати ненависть до жидів”. При цьому він врятував життя двом євреям, які переховувались в редакції газети. Очевидно,

остання обставина пояснюється бажанням виправдатись перед радянською владою. Так, свідок, що проходить по кримінальній справі, на відповідне запитання, задане на судовому засіданні, відповів: “Я чула, як ..., заявив, коли Червона Армія стояла біля воріт міста, що добре, що збереглися два євреї”³⁶. Відомі й інші майже аналогічні випадки. Так, редактор газети “Рідна нива” м. Яготин, деякий час до війни працював на цій же посаді, а потім перейшов на педагогічну роботу. З окупацією міста зайняв посаду шкільного інспектора, за сумісництвом виконуючи обов’язки редактора газети. Проте в його передвоєнній діяльності виділяється досить характерна обставина, здатна показати ступінь співпраці з владою та участь в антинародній політиці сталінського режиму. Під час слідства він розповідав: “...Разом з тим, я був чесним громадянином і доповідав про всі неполадки органам НКВД”³⁷. Редактором газети “Васильківські вісті” працював колишній кандидат в члени Союзу письменників, довоєнні статті якого друкувались в газеті “Комуніст України” та “За більшовицькі темпи”³⁸. Таким чином, окупація ворожими військами території Батьківщини для цих осіб, по суті, нічого не міняла. Виховані сталінським режимом на принципах класової боротьби, проводивши антинародну політику, вони прислужували будь-якому режиму.

Розглядаючи сформульовані аспекти проблеми, необхідно зазначити наявність різних за своїм регіональним походженням груп національної інтелігенції, яка активно діяла на окупованій території та відсутність її повної уніфікації. На наш погляд, неможливо ототожнювати інтелігенцію, яка походила з західних районів країни, приєднаних в 1939 р., з інтелігенцією Наддніпрянської України. В цьому середовищі продовжували зберігатись як політичні так і національні ідеали. В роки окупації саме ця категорія національної інтелігенції виступила “генератором” державницької ідеї, прагнучи поширити її на все українське суспільство. Рухаючись за наступаючими німецькими військами члени організації, потрапивши на територію Київщини, “стали проводити роботу по створенню місцевих органів влади і підбором людей для цих органів”³⁹. Проте, політична програма, сформульована опозиційною радянській владі ОУН обох напрямків, з’явилась з наявним антисемітським комплексом, який був відкинутий лише в 1943 р., коли євреї України були знищені. Початок війни був розцінений як можливість створення “Самостійної України”⁴⁰. Але вже через 1,5–2 місяці після тимчасового співробітництва, нацисти, не зацікавлені в реалізації відповідних не лише стратегічних, а й тактичних планів, розпочали переслідування українських націоналістів. Організація після цього перейшла до підпільної боротьби⁴¹. Зауважимо, що на території Київщини

діяли як ОУН(м) так і ОУН(б). При цьому в деяких районах області фракційна орієнтація могла змінюватись. Так, в м. Обухів у серпні 1942 р. вирішувалось питання про зміну орієнтації з ОУН(б) на ОУН(м)⁴². Проте, ступінь впливу організації в регіоні не потрібно переоцінювати. Частина інтелігенції, ступивши в організацію, так і не зрозуміла сутності її політичної програми. Так, учасник ОУН, що походив з місцевого середовища, на питання: "...якої влади Ви бажали на Україні", – відповідає: "Демократичної, не диктатури, без жидів і більшовиків... За своїми політичними поглядами я український націоналіст, але не повністю, так як був не згоден з лозунгом українських націоналістів "Україна для українців", так як в цьому лозунзі вбачається диктатура і насилля, а я проти диктатури і всякого насильства"⁴³. В деяких районах області керівники ОУН намагались поставити під свій контроль українські органи влади. Так, в м. Біла Церква керівник ОУН в серпні 1941 р. з'явився в міську управу і вимагав від бургомістра і всіх завідуючих відділами звітуватись перед ним про проведену роботу⁴⁴. Для єврейського населення Київщини певний період співпраці між українськими націоналістами і нацистами мав трагічні наслідки. Саме в період практично відкритої діяльності ОУН нацистські каральні органи з допомогою українських органів влади знищили переважну більшість єврейського населення. Після цього нацисти розпочали переслідування українських націоналістів, які повторили долю своїх ідейних противників.

Разом з тим, українська інтелігенція виражала своє відношення до Голокосту, взявши участь у порятунку єврейського населення. Так, в м. Тараша вихователька дитячого будинку М.С. Грабовська врятувала єврейську дитину Розу Факторович. В с. Кислівка Тарашанського району у сім'ї вчителя Борисенка Микити "переховувався 5 днів боєць нацмен – єврей. Потім його переодягли, провели і допомогли пробраться до своїх"⁴⁵. Загалом, українське населення брало участь у порятунку євреїв. Так, у вересні 1943 р. в партизанський загін ім. Щорса, який діяв на території Ржищівського, Бориспільського та Переяславського районів, вступили два євреї – Б.М. Естрин та Є.Я. Нун⁴⁶. До часу вступу в партизанський загін вони повинні були переховуватись, а отже, невідомим місцевим жителем були врятовані від знищення. 13 листопада 1942 р. в с. Лобачев Володарського району гестапо заарештувало 5 євреїв, які переховувались у невідомого жителя цього населеного пункту⁴⁷. Відомі також випадки, коли в порятунку євреїв брали участь партизанські загони. Так, зокрема, партизанським загonom ім. В.І. Леніна (Броварський район Київської області) було врятовано від розстрілу групу євреїв. У звіті про бойову діяльність зазначеного партизансь-

кого загону з цього приводу сказано: "...30 вересня 1941 р. група партизан під командуванням тов. Оранського Г.Л. за повідомленням голови колгоспу "Переможець" с. Требухів тов. Бабича Є.Я. звільнила з-під арешту по дорозі Дудальково – Велика Стариця в лісовому масиві 30 жінок, 18 чоловіків і 29 дітей єврейського народу, які пішли з загonom. При цьому було вбито 6 німецьких солдат і 2 поліцейських"⁴⁸.

Незважаючи на допомогу в порятунку єврейського населення, керівництво радянського підпільного та партизанського руху не мало орієнтації на допомогу жертвам Голокосту⁴⁹. Відповідні кроки здійснювались виключно на місцевому рівні і проводились з ініціативи керівників підпільних організацій в одиничних випадках⁵⁰. Загалом, політичне керівництво СРСР не висловило жодної заяви, яка б виступила проти ідей "їудео-більшовизму". Очевидно відповідь на це питання полягає в державному антисемітизмі, характерному для сталінського режиму, який почав проявлятися в роки війни⁵¹.

Реалізація завдань, поставлених даним дослідженням, дозволяє сформулювати наступні висновки.

Нацистське керівництво, приступивши до реалізації політики Голокосту на території України, проводили її самостійно, не потребуючи схвалення проведених заходів місцевим населенням, в тому числі і національною інтелігенцією. Проте нацисти прагнули використати інтелектуальний потенціал національної інтелігенції у створенні окупаційної адміністрації. При цьому, будь-яка форма співпраці інтелігенції з режимом призводила до проблеми особистого вибору. Зберегти нейтралітет у протистоянні двох тоталітарних режимів було неможливо.

Розглядаючи зазначену проблему, необхідно враховувати існування кількох груп національної інтелігенції, які мали різні погляди на проблему. При цьому дії частини національної інтелігенції, яка взяла участь в реалізації відповідних планів нацистів, пояснюються не стільки передвоєнною репресивною політикою сталінського керівництва, скільки внутрішньою сутністю комуністичної ідеології, завдяки якій вона була сформована як соціальна група. Та частина інтелігенції, яка взяла участь в політиці Голокосту, проводила заходи, спрямовані й проти українського народу. Сформована більшовицьким режимом частина національної інтелігенції брала участь у здійсненні антинародної політики ще до війни. Атрофована здатність до проявів нонконформізму, у багатьох випадках призводила до неминучої колаборації. В той же час, дії представників національної інтелігенції, яка прибула в регіон з західних областей УРСР, мали дещо інше політичне забарвлення. Але антисемітська складова партійної програми ОУН та масова участь її членів в роботі місцевих органів влади і поліції в перші місяці окупа-

ційного режиму стали основою співробітництва з нацистами. Перехід організації до підпільних форм боротьби, переслідування її членів окупаційною владою, по суті, нічого не змінювало, адже в цей період на території регіону політика Голокосту вже ступала в завершальну стадію.

Представники радянського підпільного та партизанського рухів брали участь в порятунку приречених на знищення громадян єврейської національності. Проте ці випадки проводились виключно з ініціативи місцевого керівництва. Установки вищого державного керівництва СРСР та ВКП(б) з цього приводу були відсутні.

Таким чином, аналіз дій представників української національної інтелігенції та її відношення до політики Голокосту, проведених в даному дослідженні, дозволяє виділити наступні форми ситуативної поведінки. Частина інтелігенції активно співпрацювала з нацистським окупаційним режимом, взявши безпосередню участь у політиці Голокосту. Переважно це були представники інтелігенції, сформованої сталінським тоталітарним режимом, а також члени та прихильники ОУН, які діяли в регіоні. Інша частина національної інтелігенції взяла участь в індивідуальних актах порятунку єврейського населення. Виділяється також проміжний тип моделі поведінки, за яким частина інтелігенції, маючи антирадянську позицію, не ототожнювала радянську владу з “єврейським засиллям”, а, відтак, намагалась зберегти нейтралітет. Проте, українська інтелігенція, перебуваючи на окупованій нацистами території УРСР, не мала умов для збереження нейтралітету і повинна була обирати модель поведінки, яка відповідала особистій позиції і політичним чи моральним переконанням. Та частина національної інтелігенції, яка прийняла позицію колаборації, неминуче брала участь в усіх заходах нацистського окупаційного режиму, спрямованого як проти єврейського, так і українського народів.

На наш погляд, перспективою наступних наукових пошуків з зазначеної проблеми повинен стати аналіз дій тієї частини української національної інтелігенції, яка взяла безпосередню участь в акціях знищення єврейського населення Київщини.

Примітки

¹ Подольський А.Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і Опір українського єврейства. Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – Київ, 1999. – С. 26-37.

² Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про антисемітську основу ідеологічної обробки населення // Наукові записки з української

- історії: Збірник наукових статей. – Переяслав – Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 173–178.
- ³ Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Київська область. – К., 1971. – С. 51.
- ⁴ Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій / О.О. Андріяка, В.М. Булат, В.Я. Бурбан та ін. – К., 1986. – С. 290.
- ⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр. У 3 т. – Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 – 1943 рр.). – К., 1968. – С. 6.
- ⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 126.
- ⁷ Політична історія України. XX ст.: У 6 т. /Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002–2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – Керівник тому В.І. Кучер. – К., 2003. – С. 145.
- ⁸ Тарапон О.А. Творча інтелігенція: методологічні аспекти проблеми //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 237, 238.
- ⁹ Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины /Ред: И.М. Левитас, – К., 2000. – С. 86-88.
- ¹⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 303, 304.
- ¹¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 937. – Т. 2. – Арк. 86, 87, 100, 101.
- ¹² Подольський А. Голокост євреїв в Україні //XX століття. Історія, економіка, політика, ідеологія. Книга 3. Україна у другій світовій війні. Матеріали для навчальних закладів. – Редактор-упорядник Трубайчук А. – К., 1997. – С. 360.
- ¹³ Гончаренко О. Нацисти і “арійське” населення окупованих територій України: до питання про основу формування колаборації //Голокост і сучасність. – № 5. – 2003. – С. 14-17.
- ¹⁴ Ляховицкий Ю. Катастрофа: как ее хотят видеть на Украине //1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины». Доклады и сообщения. – Запорожье, 1997. – С. 40, 46.
- ¹⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 68860-ФП. – Арк. 1, 11-15, 16-18, 22, 25, 26; там само. – Спр. 70985-ФП. – Арк. 26, 28, 29, 52; там само. – 72345-ФП. – Арк. 27; там само. – Спр. 68567- ФП. – Арк. 1, 12-14, 27, 31; там само. – Спр. 68455-ФП. – Арк. 30, 33, 82, 83, 86; там само. – Спр. 68431-ФП. – Арк. 1, 2, 40, 41, 52. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 60.
- ¹⁶ Тарапон О.А. Творча інтелігенція України періоду українізації: громадянська позиція та опір тоталітаризму //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С.138.
- ¹⁷ ДАКО. – Ф.Р. 2412. – Оп. 2. – Спр. 246. – Арк. 19, 20.
- ¹⁸ Там само. – Ф.Р. 2359. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 110, 111.
- ¹⁹ ГДА СБ України. – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 284.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 333. – Арк. 161.
- ²¹ Там само. – Спр. 118. – Арк. 202.
- ²² Там само. – Спр. 6. – Арк. 29.

- ²³ Там само. – Спр. 96. – Арк. 30.
- ²⁴ Нове Українське Слово. – 13 січня. – 1942 р.
- ²⁵ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 72524-ФП. – Арк. 16.
- ²⁶ Там само. – Спр. 73255-ФП. – Арк. 14-15.
- ²⁷ Там само. – Спр. 74543-ФП. – Арк. 36.
- ²⁸ Там само. – Спр. 72204-ФП. – Арк. 1.
- ²⁹ Там само. – Спр. 72736-ФП. – Арк. 17, 18.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 22. – Спр. 217. – Арк. 127.
- ³¹ Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 141. – Арк. 12.
- ³² Там само. – Оп. 2. – Спр. 271. – Арк. 2.
- ³³ Там само. – Оп. 3. – Спр. 249. – Арк. 21; ДАКО. – Ф.Р. 2225. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 130.
- ³⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 73086-ФП. – Арк. 11, 12, 46, 47, 50.
- ³⁵ Там само. – Спр. 72345-ФП. – Арк. 27.
- ³⁶ Там само. – Спр. 72222-ФП. – Арк. 1-14, 40, 61.
- ³⁷ Там само. – Спр. 69988-ФП. – Арк. 13.
- ³⁸ Там само. – Спр. 68672-ФП. – Арк. 25, 26.
- ³⁹ Там само. – Спр. 68035-ФП. – Арк. 19, 20.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 2.
- ⁴¹ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 71889-ФП. – Арк. 19.
- ⁴² Там само. – Спр. 72251-ФП. – Арк. 314.
- ⁴³ Там само. – Спр. 71876-ФП. – Арк. 158, 159.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 73523-ФП. – Арк. 147.
- ⁴⁵ ДАКО. – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 45. – Арк. 8, 23-24.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 14.
- ⁴⁷ ДАКО. – Ф.Р. 4758. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 41.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 272. – Арк. 15, 16.
- ⁴⁹ Грицак Я. Нарис з історії України. Формування модерної української нації 19 – 20 ст. К., 1996. – С. 241.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 121. – Арк. 10.
- ⁵¹ Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений /Под ред. проф. А.Г. Асмолова. – М., 2002. – С. 272.

В. Удовик
(Київ)

КИЇВСЬКА КІНОСТУДІЯ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ

Udovyk V. Kyiv film studio during the Nazi occupation of Ukraine.

The article is dedicated to the reconstruction of the work of Kyiv film studio "Ukrainfilm" during Nazi occupation. The publication is based on archival criminal file of citizens, who was accused in collaboration with German occupation authority. Afterward, they were rehabilitated according to the law of Rehabilitation of victims of political repression. Their evidence allowed us to make almost complete reconstruction of the work of Kyiv film studio during 1941–1943.

Кіномистецтво – як вид мистецтва особливо набув популярності в 20-30 роки ХХ ст. Популярність, активне зростання чисельності аудиторії зумовило застосовування кіно як ефективного засобу ідеологічного впливу на широкі верстви населення. Як в СРСР, так і гітлерівській Німеччині знімалися у великій кількості пропагандистські кінострічки. Кіно стало рупором пропаганди пануючої ідеології.

З початком Другої світової війни виробники кіно включились на пропаганду могутності своєї країни та ідеологічну війну з супротивником. Під час евакуації з України матеріально-технічна база кіностудій повинна була бути повністю евакуйована на Схід. Та через швидкість просування німецької армії та розгубленість керівників установ та організацій, евакуація не була проведена в повному обсязі.

Окупувавши Україну, німецька окупаційна адміністрація почала використовувати її технічні, матеріальні та людські ресурси для ведення боротьби з Радянським Союзом. Зокрема, працівники кіностудій, яким не вдалося евакуюватися, виконували замовлення міністерства пропаганди Німеччини. Роль, яку вони відіграли в ідеологічній боротьбі нацистів з більшовиками, й досі не висвітлено в вітчизняній історіографії. Певною мірою, це пояснюється відсутністю знімального

матеріалу, який знаходиться у архівосховищах ФРН чи Російської Федерації, або частково загинув.

Джерельною базою статті стали архівно-слідчі справи радянських громадян, що звинувачувались в співробітництві з німецькою окупаційною владою. Згідно “Закону про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” вони були реабілітовані. По їх свідченнях спробуємо відновити діяльність української кіноіндустрії в період німецької окупації.

Метою даної статті є дослідження діяльності Київської кіностудії “Українфільм” у період німецької окупації України.

На території рейхскомісаріату “Україна” в 1941-1944 рр. працювала лише київська кіностудія, яка підпорядковувалась Київській міській управі. На чолі кіностудії стояв І. Нікітін, який одночасно працював завідуючим кіносекції відділу культури та освіти міської управи¹. Дирекція студії займалася пошуком колишніх працівників та відновленням матеріально-технічної бази. До війни київська кінофабрика нараховувала більше тисячі працівників, а в період окупації на студії працювало всього декілька десятків осіб. Серед них кінооператори М. Топчій, Ю. Вовченко (працювали ще з початку 1930-х рр.), Ю. Тамарський, технічні працівники В. Коноплянський, О. Шолохман, В. Новиков та ін.² Частина приміщень кіностудії були зайняті німецькими військами. Так, в лабораторному корпусі розташувався військовий шпиталь, а в знімальному павільйоні обладнали майстерню по ремонту військових автомашин.

Згодом на базі київської кіностудії, з ініціативи німецької окупаційної влади, утворилося організація “Українфільм”. Українські робітники залишилися працювати на попередніх посадах, за виключенням арештованих колишніх працівників НКВС та членів КП(б)У. Спрямував та контролював роботу кіностудії німецький керівник Т. Андре, якого пізніше арештувало гестапо “за м’яку політику в галузі пропаганди”. Його наступник А. Шведе працював більш активніше по виробництву пропагандистських фільмів³.

Крім київської кіностудії, на окупованих українських землях діяла ще німецька пересувна кіногрупа “Вохеншау”, яка знімала сюжети для німецьких кіножурналів. Німецькі фахівці інколи залучала до роботи українських кінооператорів.

В окупаційний період знімались лише документальні стрічки, кінохроніки та щонедільні кіножурнали. Зрозуміло, що в період військових дій, при відсутності необхідних матеріальних та людських ресурсів не могло бути й мови про художню стрічку.

Відзняті київською кіностудію фільми за їхнім спрямуванням можна умовно розділити на дві групи. До першої групи входять стрічки суто пропагандистського характеру. Це фільми, які містили агітаційний матеріал і використовувалися в ідеологічній боротьбі з Радянським Союзом. Один з перших фільмів, над яким почала працювати київська знімальна група, стала стрічка “Київ”⁴. Кадри цієї кінострічки демонструють руйнування історичного центру української столиці – вул. Хрещатика та прилеглих територій. Згідно останніх досліджень, руйнування вул. Хрещатик здійснено підпільною групою НКВС СРСР під керівництвом І. Кудрі⁵. В фільмі також показані й інші історичні, релігійні та культурні пам’ятки, зруйновані більшовиками. Фільм не був озвучений, хоча й був підготовлений текст. Знімали фільм декілька тижнів, а обробляли – декілька місяців.

Київськими операторами знімалися богослужіння в Володимирському та Андріївському соборах під час святкування Великодня в травні 1943 р. Згодом з документальних кадрів пізніше змонтували фільм “Знову Паска на Україні”⁶. Частина фільму присвячена проповіді єпископа Пантелеймона, представника автономістської течії православія. В проповіді єпископ дякував німецькій армії та її фюреру за надану можливість українському населенню вільно виражати релігійні почуття. Пантелеймон закликав українців смиренно і чесно працювати на користь перемоги над більшовизмом. Фільм був готовий в кінці травня 1943 р. і для рецензії був надісланий в Берлін. Пізніше його уривки потрапили в кіножурнали, які прокручували в київських кінотеатрах.

До групи пропагандистських фільмів можна віднести і стрічку на сільськогосподарську тематику “Робочий день українського селянина”. Цей кіноролик був відзнятий кінооператором Ю. П. Вовченком та режисером К. В. Лундишевим в с. Дзенгілівці Уманського району Київської області⁷. Фільм пропагує позитивні зміни в роботі та житті українських селян з приходом “визвольної” німецької армії та встановленні “нового аграрного порядку”. Також в районах Київської області відбувалась зйомка цим же оператором агітаційного матеріалу “Добровільний виїзд української молоді на роботи до Німеччини”⁸. Цей фільм використовувався окупантами для пропагування в інших місцевостях переваги роботи в Німеччині та заохочення української молоді до виїзду в Рейх.

В 1943 р. в м. Вінниці окупаційною владою були знайдені масові поховання. Для звинувачення радянської влади в розправі з місцевим населенням, німці зафільмували процес ексгумації та поховання останків. Фільм “Похорони жертв більшовицького терору в м. Вінни-

ця” знімали разом кінооператори “Українфільму” та німецької кіногрупи “Вохеншау”⁹, але монтувався фільм в Берліні. Ця стрічка стала частиною масової агітаційної кампанії нацистів, проведеної в пресі та радіомовленні по всьому світі, показу масового терору більшовицького режиму.

До другої групи фільмів, знятих київської кіностудією, входили документальні стрічки, які були зроблені на замовлення певних німецьких організацій. За наказом керівництва кіностудії був створений фільм “Утворення Українфільму”¹⁰. Він присвячений київській кіностудії, наслідкам її евакуації або “грабунку”, як це представила німецька окупаційна влада. Велика частина фільму демонструє відбудову і організацію нового фільмового товариства за активного сприяння німецької влади. Головні ролі, під які і робився фільм, грали німецький керівник студії Т. Андре та технічний керівник В. Біллінс.

На приватне замовлення були зняті кінооператором М. П. Топчієм науково-технічні фільми “Тютюн” та “Штрало”¹¹. Перша стрічка відображає весь технологічний процес виробництва тютюну, від посадки в полі до переробки на фабриці, а друга – роботу однойменної німецької транспортної колони, яка прибула в Україну для допомоги місцевим транспортним організаціям.

Окремо слід згадати кіноматеріал для фільму “Літо на Україні” або “Цвітуча Україна”. Його не повністю не змонтували і не озвучили, тому збереглись лише робочі назви. Науково-популярний етнографічний фільм мав демонструвати природу України, народне мистецтво та архітектуру українського села. Як свідчив на допиті оператор М. П. Топчій, фільм можна було однаково використовувати для потреб “радянської чи німецької влади”, підставляючи текст німецькою, російською або українською мовами¹².

Говорячи про кіномистецтво окупованої України, необхідно згадати й художній фільм “Вовки”. Фільм знімався в Німеччині наприкінці 1943 р. Режисером стрічки був син московського кінорежисера Протазанова, що служив у військах СС, а режисером-постановником – німець Йорк. В фільмі знімалися українські актори з відділу “Вінета” міністерства пропаганди Рейху¹³. В епізодичних ролях знялась і частина акторів театру-студії “Гроно”, що виїхав у вересні 1943 р. з Києва. У стрічці розповідалося про підпільну боротьбу радянських партизанів, наводячи наклеп на методи їх війни. Напевно, він не був допрацьований, так як згадка про нього пізніше жовтня 1943 р. відсутня.

Таким чином, міністерство пропаганди Німеччини активно використовувало в ідеологічній боротьбі проти більшовизму кіно, як засіб агітації та пропаганди широких верств населення. Не маючи доста-

тніх власних людських ресурсів та матеріальної бази, німецька влада прилучала до кіновиробництва й місцеві українські сили. Однак, через брак часу, матеріально-технічної бази та відсутності розгалуженої демонстраційної мережі, кіно як вид пропаганди, на окупованих українських землях не набуло поширення.

В кінопрокаті на окупованій території України, в основному, використовувалися німецькі художні комедійні та драматичні стрічки. Так, в грудні 1942 р. в київських кінотеатрах йшли німецькі фільми “Не буду зізнаватись”, “Пропала без сліду”, “Афера Махина”, “Підводні човни на захід”, “Пошлюбна ніч у трьох”, “Такі-то вже чоловіки”¹⁴. Вони були поганой якості, “ледь зрозумілі за змістом і звуком і мусять поступитися радянському кінофільму”¹⁵, як визнавав начальник поліції безпеки та СД Києва в червні 1942 р. Відвідували українські кінотеатри, переважно німецькі солдати, так як офіцери віддавали перевагу театру опери та балету, а місцеве населення – драмтеатру.

В період окупації була відновлена робота кінотеатрів, які залишились не поруйнованими та не були зайняті окупаційною владою. Лише в м. Києві працювало 8 міських кінотеатрів: “Глорія” (вул. Костянтинівська, 26), “Оріон” (вул. Мала Володимирська, 79), “ім. Шевченка” (вул. Саксаганського, 102), “Люкс” (вул. Львівська, 95), “Ехо” (вул. Велика Васильківська, 61), “Ліра” (вул. Велика Житомирська, 40), “Метрополь” (вул. Московська, 31), “Титанія” (вул. Васильківська, 22). Також працював суто німецький кінотеатр “Дойче Ліхтшпальгауз” (вул. Рози Люксембург)¹⁶.

Таким чином, кіномистецтво в окупованій німцями Україні не мало національних рис. Українська кіностудія була повністю поставлена на службу нацистській системі агітації та пропаганди.

Деякі працівники київської кіностудії вимушені виживати в умовах окупації приймали участь у кіновиробництві, працювали над документальними зйомками. Але вони не визначали ідеологічне спрямування документальних стрічок. Водночас завдяки їм залишилися на півці невідомі аспекти української історії, які чекають свого дослідника.

Примітки

¹ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). - Ф.6. - Спр. 70823. - Арк.25.

² Фількевич М. О. Сторінки нашої історії. – К., 2003. – С. 77, 96.

³ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 74850. - Арк. 53.

⁴ Там само. - Арк. 29.

⁵ Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю. Короля. – К., 2001. – С. 339–343.

⁶ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 74054. - Арк. 98–99.

⁷ Там само. - Арк.36.

⁸ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 74054. - Арк.38.

⁹ Там само. - Арк.75.

¹⁰ Там само. - Спр. 74850. - Арк.29.

¹¹ Там само.

¹² Там само. - Спр. 74850. - Арк. 31.

¹³ Там само. - Спр. 73690. - Арк. 170.

¹⁴ Нове українське слово. – 16 грудня. – 1942. – С. 4.

¹⁵ Коваль М.В. Доля української культури за “нового порядку” // Український історичний журнал. – 1993. – № 11–12. – С. 32.

¹⁶ ГДА СБ України. - Ф. 6. - Спр. 68093. - Арк. 24.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Людмила Бабенко
(Полтава)

УЧАСТЬ ОРГАНІВ ВЧК-ГПУ У ВИЛУЧЕННІ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР.

Babenko L. The participation of All-Russian Extraordinary Committee - Central Political Administration in the expropriation of church valuable at the beginning of 1920th.

The article is dedicated to the explanation of the role of security services in the organization, preparation and realization of campaign of the expropriation of church valuable in Ukraine at the beginning of 1920th. The author showed how the security services took place in the persecution of Russian Orthodox Church and patriarchy Tykhon.

Сім десятиліть існування радянської влади перетворилися на перманентний процес боротьби з релігією та церквою. Історики, виконуючи ідеологічні настанови комуністичної партії, ретельно обґрунтували необхідність формування атеїстичного світогляду громадян країни, яка будувала "нове суспільство". Марксистські тези "критика релігії є передумовою будь-якої іншої критики" та релігія є "опіумом для народу" визнані В.Леніним "наріжним каменем усього марксистського світогляду в питанні про релігію" стали ідеологічною основою радянської історіографії.

Історичні реалії двох останніх десятиліть сприяли суттєвому переосмисленню державно-церковних взаємин у ХХ ст.¹ Процес вилучення коштового майна православної церкви на початку 1920-х рр. минулого століття також став окремим предметом дослідження ряду істориків. Зокрема, В.Верига розглядав проблему в контексті голоду 1921-1923 рр. і, спираючись переважно на матеріали радянської періодики, характеризував методи реквізиції культового майна та їх руйнівні наслідки. В.Пашенко відзначив, що кампанія вилучення церковних цінностей не виправдала себе ні економічно, ні морально-психологічно і вилася у політичну авантюру. О. Нестуля досліджував проблему під кутом зору зусиль наукових установ України у збе-

режені високохудожніх виробів культового призначення від варварського знищення².

Проблеми вироблення методів жорсткого тиску на православну церкву і духовенство з боку органів державної влади займають важливе місце і в працях російських істориків³.

Однак, порушена проблема потребувала з'ясування такого аспекту як механізм ліквідації економічної основи православної церкви.

Вивчення опублікованих джерел і архівних документів свідчить, що комуністична партія використовувала органи державної безпеки у боротьбі з релігійними структурами. Вагомий крок до осмислення феномену НК-ДПУ-НКВС у радянській політичній системі зробили українські дослідники Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов, І.Білас, В.Ченцов тощо⁴. Автори зазначають, що з початку створення чекістські органи грали домінуючу роль у процесі інформаційного забезпечення партійних і державних структур та безпосередньо впливали на формування державної політики у різних сферах суспільного життя. Партійно-чекістський альянс був настільки взаємообумовленим, що, за словами одного з колишніх співробітників спецслужб П. Судоплатова: "Без відповідного висновку ОДПУ-НКВС-МДБ про "фактичний стан справ"... керівництво, як правило, не приймало ніяких рішень з кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики"⁵.

Дана стаття є спробою з'ясувати роль органів державної безпеки в організації, підготовці і проведенні кампанії по вилученню церковних цінностей в Україні, форми їх участі у розгорнутій політиці цькування православної церкви і патріарха Тихона під час її реалізації.

Ще до початку 1922 р., на який припадає початок більшовицької кампанії, православна церква зазнала величезних втрат. Законодавча підоснова процесу вилучення культових речей з храмів ґрунтувалася на Декреті РНК від 23 січня 1918 р. "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" та аналогічному документі, ухваленому Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 23 січня 1919 р. Саме вони проголошували принцип позбавлення релігійних організацій права власності. Інструкція ліквідаційної комісії наркомату юстиції РНК Радянської Росії від 24 серпня 1918 р. про порядок застосування декрету передбачала ряд жорстких конфіскаційних заходів, серед них вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів, яке передавалося на баланс місцевих рад.

У ході громадянської війни розпочалася реалізація запланованих заходів, що межували з брутальним пограбуванням. Так, уже в січні 1918 р. відбулося збройне захоплення Олександрівської і Почаївської Лавр. У монастирській економії Святогірської Успенської

пустині під Слов'янськом волосний земельний комітет відібрав земельний наділ, хліб, худобу, реманент на суму 44 923 крб., а ченців вигнав з обителі. Великокамишанський волосний виконком реквізував худобу і 1440 пудів пшениці на суму 107 185 крб. у скита Неопалимої Купини поблизу хутора Гаражівки на Донеччині⁶.

Червоногвардійці та більшовицькі активісти глушилися над святинями, піддавали знущанням і тортурам священнослужителів і ченців, не зупиняючись перед численними стратами за “законами червоного терору”. Загальна кількість жертв серед духовенства і мирян з жовтня 1917 р. до кінця 1921 р., за приблизними підрахунками російських істориків, становила понад 10 тисяч осіб⁷.

Підриваючи економічну спроможність Церкви, більшовики намагалися ліквідувати якомога більше релігійних осередків (церков і монастирів). Отже, кампанія вилучення церковних цінностей стала черговим етапом ліквідації церковних установ.

Вищі ієрархи православної церкви з моменту прийняття декрету про відокремлення церкви від держави неодноразово висловлювали протест проти відвертої богоборчої політики більшовиків. Патріарх Тихон у "Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Руської церкви" від 19 січня 1918 р. та в наступних зверненнях закликав припинити гоніння на церкву, насилля над віруючими. Проте держава розглядала церкву як ідеологічного конкурента та осередком “контрреволюції”. У записці до Ради народних комісарів РРСФР голова ВЧК Ф. Держинський у 1919 р. зазначав: “Духовенство, особливо патріарх Тихон, не тільки не були лояльними до радянської влади, але й ворожими, вступали у зв'язок з ворогами Росії, сприяючи планам англо-американських імперіалістів”⁸.

Жорстку лінію ВЧК сформулював в грудні 1920 р. Ф. Держинський: “Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВЧК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК для єдиної мети - розтління попів. Зв'язок (будь-який) з попами інших органів кине на партію тінь - це небезпечна річ”⁹. Він пильно контролював діяльність секретного відділу ВЧК – ОГПУ в галузі антирелігійної боротьби, про що свідчать його власноручні записи, помітки та листування з підрозділами керованого ним відомства та органами влади¹⁰.

Для концентрації у руках ВЧК-ОГПУ процесу “розвалу церкви” існував ряд передумов. По-перше, умови громадянської війни практи-

чно не дозволяли розгорнути широку атеїстичну пропаганду. Остання у перші роки радянської влади велася не координувалася і мала яскраво виражений вульгарний руйнівний характер. Не вистачало кадрів, які б володіли спеціальними або, бодай, елементарними знаннями. По-друге, упередженою і занадто прямолінійною, а звідси й нереалістичною стосовно православної церкви була позиція восьмого (релігійного) відділу наркомату юстиції. Його керівник П.Красіков у 1919 р. вважав, що через 5 років релігія буде “знищена і витравлена з народної душі”. На думку ж Ф.Дзержинського, політика мала бути більш гнучкою, враховуючи, що “кавалерійська атака” 1918 – 1920 рр. не змогла зруйнувати “стару церковну машину”, отже, “лавірувати” у виборі методів боротьби могла “тільки ВЧК”. По-третє, органи ВЧК володіли широкою і достовірною інформацією про стан церкви, настрої духовенства і мирян. У щоденних інформзведеннях ВЧК для керівництва країни передбачався розділ “Духовенство”, у якому, зокрема, відображувалися настрої священнослужителів, їх ставлення до декрету про відокремлення церкви від держави та інших актів радянської влади. В Україні з остаточним встановленням влади більшовиків антирелігійна політика йшла у фарватері аналогічних заходів російської більшовицької партії, а постанови і циркуляри ЦК КП(б)У дублювалися, причому, як правило, без врахування місцевої специфіки.

Одним з найважливіших напрямів у боротьбі з впливом церкви на віруючих вважався підрич її економічних позицій. В одному з циркулярів ЦК КП(б)У 1921 р. прямо зазначалося, що комуністи і радянські працівники повинні всіляко протидіяти спробам використання народного добра для “церковних цілей” і передавати колишні церковні і монастирські приміщення “для потреб соціального забезпечення” – під школи, лікарні, дитячі притулки тощо. У документі також наголошувалося, що неухильне виконання комуністами цих вимог “повинне поставити церкву у стан матеріального безсилля і, значить, безсилля духовного”¹¹.

Приводом для рішучого наступу, який, на думку більшовиків, остаточно деморалізує церкву і приведе до її загибелі, став голод. Він спалахнув у російському Поволжі та значній частині губерній і повітів України в 1921 р. як наслідок економічних заходів політики воєнного комунізму¹².

Катастрофічний стан продовольчого забезпечення у республіці констатувався органами Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК). Інформаційний бюлетень ВУЧК №29 за період з 16 грудня 1921 р. по 1 січня 1922 р. повідомляв, що “продовольча криза на Лівобережжі є головним фактором, який визначає господарсько-економічний і політичний стан тієї чи іншої місцевості”. Чекісти змальовують численні

факти голодної трагедії. Так, у Запорізькій, Катеринославській і Донецькій губерніях “все живе, придатне у їжу, з’їдене, запаси сурогатів скорочуються, державна і суспільна допомога мізерна; випадки голодних смертей обраховуються десятками; будь-який інтерес до політичних подій на селі втрачений – від малого до великого всі живуть думкою про хліб”. Мав місце випадок продажу будинку за три пуди борошна. В окремих губерніях залишилося 5 – 10 відсотків худоби, інша або здавалася селянами в рахунок продовольчого податку, або вживалася у їжу¹³.

В Україні та Росії розгорнулася шалена пропагандистська кампанія навколо величезних багатств, накопичених церквою, які слід використати для допомоги голодуючим. У тезах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У для агітаторів і преси від 7 вересня 1921 р. наголошувалося на експлуаторській суті православної церкви: “В наші монастирі і церкви стікалися мільйони богомольців, обдурених вірою в богів і церковнослужителями, які їх оббирали. Так, наприклад, в Успенському соборі в 1917 р. під час обшуку у вівтарі були виявлені сховані священниками 4 пуди міді, хутряні буржуазні шуби, чоловічі костюми, білизна, килими, шашки, патрони, спирт і 2 діжки червоного вина. У Троїцькому соборі - 15 чвертей спирту і 1 діжка червоного вина”¹⁴. Далі автори документу прямо вказують на винуватців голоду: “Виконання продподатку є боротьбою з власним голодом. Продподаток – якір порятунку. Священники агітують проти цього, погрожуючи селянам божою карою, ллють воду на млин контрреволюції і повинні бути вигнані з робітничо-селянського середовища. Священники діють заодно з білогвардійцями..., повсюди є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство”¹⁵.

Розвінчанню експлуаторської суті церкви було підпорядковане і масове видання антирелігійної літератури. Зокрема, брошура А.Луначарського під назвою “Кому належить церковне майно?” дала безальтернативну відповідь : “... цар – народ, втілений у Радянському уряді, хоче тепер взяти те, що він і ніхто інший раніше давав, і взяти він хоче не на війну і не на політику, а на боротьбу з голодом”¹⁶.

Зарахувавши церкву в стан класових ворогів-експлуаторів, держава свідомо відкинула чи не перший, після жовтня 1917 р., шанс для порозуміння з церквою, яка не залишилася осторонь вирішення проблеми допомоги голодуючим як у Росії, так і в Україні. Патріарх Тихон, Київський митрополит Михаїл, митрополит УАПЦ В. Липківський та інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу. Патріарх Тихон 19 лютого 1922 р. видав пастирський лист, яким дозволяв парафіяльним радам

дарувати у фонд допомоги голодуючим церковні предмети, які не мали літургійного та обрядового значення.

Вся кампанія по вилученню церковних цінностей супроводжувалася цинічною політикою подвійних стандартів. Головним виконавцем партійних рішень по розгрому РПЦ був Л. Троцький, який спирався на підтримку В. Леніна. Причому, останній наполягав, щоб Л. Троцький “ніколи і ніде” не виступав “ні в пресі, ні будь-яким іншим способом перед публікою” з питань жорстких і непопулярних заходів щодо вилучення культових речей. Легальними дійовими особами у цій справі були Центральна комісія допомоги голодуючим (Помгол) при ВЦВК на чолі з М. Калініним і Центральна комісія по вилученню церковних цінностей та її губернські органи на місцях, створені у вирішальні місяці весни-літа 1922 р. Провідну роль у складі останніх відігравали представники партійних і силових структур. Політбюро ЦК РКП(б) 20 березня 1922 р. погодилося з пропозицією Л. Троцького про необхідність утворення в губерніях “таємних підготовчих комісій”, до складу яких обов’язково мали увійти “комісар дивізії, бригади або начальник політвідділу”.

ЦК КП(б)У готуючись до застосування сили, орієнтував місцевих керівників на ретельне режисування пропагандистсько-агітаційної кампанії: “В кожній губернії призначити офіційний тиждень агітації і попередньої організації по вилученню цінностей (зрозуміло, не оголошуючи такого). По-можливості поєднувати її з 2-тижневиком допомоги. Для цього підібрати кращих агітаторів, зокрема, військових. Агітації надати характеру несумісного з усілякою боротьбою з релігією і церквою, а цілком направити на допомогу голодуючим. Одночасно з цим, внести розкол у духовенство, проявляючи в цьому рішучу ініціативу і взявши під захист держави тих священиків, які відкрито виступлять на користь вилучення”. Пропонувалися й відверто провокаційні заходи: “Скрізь, де можна випускати, в церквах, на зборах, в казармах представників голодуючих з вимогами якнайшвидшого вилучення цінностей”¹⁷.

Агітаційну кампанію вирішено було апробувати на столичних московських підприємствах. З 19 по 26 березня 1922 р. відбулося 715 робітничих зборів, у ході яких демонструвалися кінофільми і фотознімки про голод. Учасники лише 5-ти з них не підтримали резолюцію про необхідність вилучення церковних цінностей. Московський комітет РКП(б), маючи намір публікувати в пресі матеріали зборів, ретельно цензурував їх¹⁸. Одним із перших представників російського духовенства, котрий взяв участь у агітаційних заходах, був обновленський протоієрей О.Введенський. Через газету “Петроградская правда”

він закликав священнослужителів віддавати церковні скарби на допомогу голодуючим.

Масова агітаційна діяльність розгорнулася і в українських містах і селах. Однак, чекісти зафіксували, поряд із підтримкою мети кампанії, “шкурницькі настрої робітників підприємств”, котрі сподівалися, що вилучені цінності покращать становище голодуючих настільки, що весь тягар податків, зборів, пожертвувань та ін. з робітництва буде знятий. Селяни реагували на заклики здебільшого апатично. До того ж вони потерпали від високих ставок продподатку, протизаконних дій військових частин, які безжално реквізували фураж і продовольство, і не приховували свого обурення¹⁹.

Вже 23 лютого 1922 р. приймається відомий декрет ЦВК – головний інструмент широкої кампанії по розгрому як релігії в цілому, так і РПЦ зокрема. Цим документом акценти зміщувалися з участі церкви у справі допомоги постраждалим від голоду, задекларованої патріархом Тихоном, на примусове вилучення владою церковних цінностей. Очевидно, що головним стало не врятування життя голодуючих, а прискорення ліквідації церкви як організаційної структури.

Ще більш відвертим у справжніх намірах і тому винятково важливим для розуміння суті взаємин більшовицького режиму і церкви став лист В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) стосовно кривавого зіткнення у Шуї на ґрунті вилучення від 19 березня 1922 р. Він супроводжувався власноручними помітками вождя: “Цілком таємно”, проханням “ні в якому разі копій не робити”. В. Ленін радить скористатися голодом для вироблення загального плану боротьби “з чорносо-тенним” духовенством і ““провести вилучення з найшаленішою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучішим і найшвидшим чином, чим ми зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів золотих карбованців... Без цього фонду ніяка державна робота взагалі, ніяке державне будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції в Генуї особливо, зовсім немислими”²⁰. Тактика теоретика більшовизму базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. “Відчайдушний голод”, на його думку, забезпечує “нам співчуття цієї маси, або, принаймні, забезпечує нейтралізацію цих мас”.

Серед комплексу заходів, запропонованих В. Леніном, передбачалося на XI з'їзді партії провести таємну нараду делегатів за участю “головних співробітників ГПУ, НКЮ і Ревтрибуналу” для підготовки рішення з'їзду щодо “вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, і воно має бути проведене в найкоротший

строк. Чим більшу кількість представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати”²¹.

У постанові Політбюро ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р. наголошувалося на необхідності починати вилучення з “найважливіших губерній” і якнайшвидшими темпами, в інших – після того як успішні результати матимуть певний позитивний резонанс. Циркуляр ЦК КП(б)У уточнював, що починати справу слід з найбагатших міських церков, бажано з церкви, “на чолі якої стоїть лояльний піп. До церков селянських бідних приходів ставитися з обережністю”. Місцевим органам влади радили також ретельно обмірковувати способи нейтралізації можливих протестних акцій: “Комуністи повинні бути на всіх сусідніх вулицях, не допускаючи натовпу; надійні частини (краще за все ЧОН) повинні бути поблизу”²².

Директивні документи ЦК КП(б)У були віддзеркаленням як правової, так і практичної системи організації вилучення церковних цінностей у Росії, дублювали рішення Центру з незначним запізненням. Через два тижні після ухвали декрету ЦВК РСФСР, 8 березня 1922 р. ідентичний правовий документ, щоправда, під іншою назвою - "Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим" - схвалив ВУЦВК²³. При останньому почала діяти Центральна комісія по вилученню церковних цінностей під головуванням М. Скрипника. Отже, у надзвичайно стислі строки керівними партійними органами як у центрі, так і на місцях була вироблена стратегія вирішального наступу на позиції православної церкви.

Важливою ланкою стало інтенсивне інтегрування в цю стратегію органів держаної безпеки – ВЧК-ГПУ. Їх співробітникам відводилася важлива роль оперативного керівництва кампанією через тасмні “трійки” у складі секретаря губкому, начальника губвідділу ГПУ і губерньського військового комісара.

Керівники чекістських підрозділів ГПУ УСРР керували широкомасштабними арештами і підготовкою судових процесів. Наприклад, судовий процес у справі з приховування цінностей ченцями Святогірського монастиря став можливим завдяки оперативній пильності уповноваженого ГПУ Слов’янського повіту Журавльова. Його включили до складу спеціально створеної “для проведення дізнання і вирішення кінця справи сесії трибуналу”. Чекіст виявив осіб, котрі в минулому мали відношення до чернецької обителі. Зокрема, колишній послушник Кузнецов точно вказав, що “сховані речі за іконостасом у Покровській церкві, що ієромонах Михаїл зберігає срібний посуд у кількості 2

пуди 30 фунтів у коморі” тощо. Головними винуватцями приховування оперуповноважений Журавльов визначив ієромонаха Михаїла, архімандрита Трифона та ієродиякона Діссидерія²⁴. Цинічного забарвлення набувала скрупульозність, з якою він перелічував знайдені особисті речі ченців, про які “ніхто з братії не заявляв”. Це білизна, предмети верхнього одягу, натільні хрестики та іконки з елементами срібла або позолоти, котрі важко піддаються ідентифікації як церковні цінності.

Органи ГПУ суттєво впливали на вироблення політичної лінії вищим партійно-державним керівництвом. Одним із інструментів впливу стала система оперативно-аналітичного інформування ГПУ керівників партії та уряду. ЦК КП(б)У вимагав від чекістів: "... забезпечити повне інформування про все, що відбувається у середовищі духовенства, віруючих та інше. У випадку виявлення в якості організаторів виступів буржуазних, купецьких елементів, колишніх чиновників та ін. арештовувати їх заправил. При потребі, особливо якщо чорносоотенна агітація зайде надто далеко, організувати маніфестації за участю гарнізону зі зброєю, з плакатами "Церковні цінності для врятування життя голодуючих" та інше. Авторитетних попів по можливості не чіпати до кінця кампанії, негласно, але офіційно (через розписки, через Губполітвідділи) попередити їх, що у випадку будь-яких ексцесів вони будуть відповідати першими" (підкреслення наше - Авт.)²⁵. Отже, було не лише визначено коло противників вилучення церковних цінностей за класовою ознакою, але й методи по їх знешкодженню.

Принагідно зазначимо, що інформація з місць про проведення кампанії вилучення, настрої духовенства і мирян, акти спротиву вилученню, становище в обновленському русі щоденно надходила у секретний відділ ГПУ в Харкові, потім здійснювався її аналіз співробітниками шостого (антирелігійного) відділення секретного відділу. Узагальнені дані направлялися в секретаріат і Політбюро ЦК КП(б)У. Вироблялися й пропозиції та рекомендації владним структурам, головним чином партійним, для прийняття рішень.

Українські чекісти координували власні заходи з керівництвом ГПУ у Москві. Джерелами узагальнюючих документів були щоденні інформаційні зведення, оперативні повідомлення, телеграми територіальних відділів ДПУ. З інформаційною метою використовувалася й агентурно-освідомлювальна мережа.

Московський історик М.Покровський вважав інформаційні зведення спецслужб з питань вилучення церковних цінностей вкрай важливим і, водночас, тенденційним історичним джерелом. На його думку, в донесеннях з місць відбивалася заданість партійних директив центру, оцінка місцевих подій підлаштовувалася під них, набувала

класового забарвлення, і тому керівники країни отримували "псевдо-реальну" картину: "Це є характерною особливістю секретних систем інформації всіх авторитарних режимів"²⁶. Не до кінця поділяючи цю думку, зазначимо, що ідеологічно заангажовані спецслужби, фіксуючи хроніку реальних подій і масштаби опозиційних настроїв у службових документах, дозволяють дослідникам реконструювати характер і зміст процесу вилучення.

Передусім, інформаційні зведення ГПУ давали уявлення про настрої населення, його ставлення до релігійної політики держави в цілому і вилучення церковних цінностей зокрема. Так, з інформзведення від 25 квітня 1922 р. стало відомо, що у Харківській губернії вилучення відбувається без інцидентів, духовенство "тримається пасивно". З 28-ми храмів української столиці найбагатшим був Благовіщенський кафедральний собор, відповідно і опис його майна уповільнився через недостатню кількість персоналу губернської комісії по вилученню. До 1 травня з храмів Харкова зібрано 58 пудів 8 фунтів 50 золотників срібла і 20 фунтів 1 золотник 5 долей золота. Успішних результатів "мисливці за коштовностями" досягли і в окремих повітах – Куп'янському, Зміївському і Сумському. Загалом держава отримала з трьох повітів 71 пуд 20 фунтів 77 золотників срібла, 93 алмази, 49 перлин і 187 коштовних каменів. Заслугою чекістів вважалося, що "на місцях і в Харкові приділили велику увагу операції вилучення: повсюдно були вжиті заходи до відвернення можливих крадіжок"²⁷.

В Одеській губернії зафіксовані випадки, коли прихожани пропонують взамін культових речей гроші. В іншому інформзведенні від 24 травня 1922 р. повідомлялося, що в Донецькій і Київській губерніях духовенство до заходів радянської влади "ставиться без співчуття" і агітувало проти видачі цінностей²⁸. В Полтавській губернії, як зазначалося в інформаційному бюлетені ВУЧК №29, на користь радянської влади вдалося використати суперечності між екзархістами і автокефалістами. Обіцяна підтримка останнім у боротьбі за приходи забезпечила їх агітацію за вилучення цінностей з церков. Найбільшим виявом лояльності з боку екзархістів була пропозиція грошей замість культових речей. Розкол у питанні визначення долі цінностей стався і в середовищі духовенства Катеринославської губернії. Як повідомляли чекісти, "менша його частина ставиться до вилучення із співчуттям, більша – вороже. Траплялися випадки антирадянської агітації духовенства і приховування цінностей"²⁹.

Гучного резонансу набула справа протоієрея Хрестовоздвиженської церкви м. Катеринослава Федора Романовського та його "спільників". Помічник оперуповноваженого 4-ї групи Катеринославського

губвідділу ГПУ Л.Чернов доповів рапортом керівництву, що 7 квітня 1922 р. дві жінки винесли з церкви великі пакунки. Він переконаний, що виносилися коштовні речі з метою переховування у помешканні голови правління сестринської громади Наталії Вуличевич. “Знаючи настрої духовенства стосовно церковних цінностей, ГПУ було вжито заходів до встановлення вмісту згаданих пакунків”, - зазначалося у матеріалах заведеної чекістами справи. 20 квітня було проведено обшук, у ході якого агенти ГПУ виявили 6 ікон у срібних ризах, в тому числі одна з надписом: “Пожертва офіцерів 228 полку”. Наступного дня Н. Вуличевич заарештували, а через кілька днів до неї приєдналися протоієрей Ф. Романовський, староста церковної громади О. Співачевський, мирянка М.Максимович. Незважаючи на те, що отець Федір обіймав посаду голови комісії по боротьбі з голодом при союзі церковних громад, чекісти не бачили підстав йому довіряти та підозрювали, що “він хитрує, ніби-то не знає точної кількості ікон у церкві”. Висновок ГПУ не залишав сумнівів: “Даній справі надати серйозного політичного характеру. Для всебічного висвітлення в пресі при широкому гласному слуханні на предмет визначення міри покарання і пред’явлення позову правлінню церкви на вартість розкраденого майна”. На засіданні малої трійки Катеринославського губвідділу ГПУ, її члени ухвалили передати справу “разом з особами звинувачуваних і речовими доказами” військовій секції губернського ревтрибуналу. Останній на засіданні 22 червня 1922 р. визнав винними усіх фігурантів справи у “контрреволюції, яка виявилася у приховуванні церковних цінностей напередодні їх вилучення для справи допомоги голодуючим, і систематичному пособництві у розкраданні церковного майна, переданого державою церковним громадам”. Але міра покарання виглядала не зовсім адекватною у контексті суворого звинувачення та демонструє штучний характер кримінальних конструкцій чекістів – Ф. Романовський засуджений до позбавлення волі терміном на 1 рік, Н. Вуличевич – 6 місяців, але була звільнена за віком, вина О. Співачевського та М. Максимович не була доведена³⁰.

Впродовж травня-червня 1922 р. ГПУ інформувало вище та місцеве партійно-державне керівництво України про факти непокори розпорядженням влади. Так, у Полтавському повіті священика і старосту церкви передали ревтрибуналу за відсутність опису цінностей (прізвища не вказані), у Бахмуті трибунал закінчив процес над духовенством Святогірського монастиря, яке звинувачувалося у приховуванні цінностей та інших “зловживаннях, пов’язаних з вилученням”. Інші повідомлення свідчили, що “настрій Лозовської дільниці незадовільний у зв’язку з вилученням церковних коштовностей”; “при вилученні

коштовностей з церкви с. Ново-Павлівки селянство, що збіглося туди (у більшості жінки), почали відстоювати це, вигукуючи: "Ви відділили церкву від держави, а самі прийшли за золотими чашами, але ви їх не отримаєте. Протягом двох діб комісії по вилученню нічого не вдавалося зробити"³¹.

Зіткненням віруючих з членами комісії по вилученню аж до бійки і застосування зброї скінчився інцидент у с. Твердохлібівка Кременчуцької губернії, причому в інформзведенні зазначалося, що "проти дія селян мала характер повстання". І хоч прямих доказів щодо священника Антонія Стеблинського чекісти не знайшли, однак зробили висновок, що "ручатися не можна про не проведення ним серед прихожан церкви агітації на ґрунті вилучення церковних цінностей в поганий, для радвледи, бік"³². Гострий конфлікт розгорівся також у Запоріжжі. 6 квітня 1922 р. уповноважений ГПУ склав акт про відмову священника Миколаївської церкви Йосипа Калини віддати комісії срібну чашу і дарохранильницю, які пізніше були виявлені у його помещанні. Священик наважився заявити посадовцям після обшуку та допиту: "Ви ображаєте мої релігійні почуття". Оскільки автори процесуальних схем так і не змогли інкримінувати Й.Калині більше, ніж приховування двох культових предметів, ревтрибуналу довелося обмежитися присудом до "громадського осуду"³³.

Органи ГПУ переслідували священнослужителів за приховування інвентарних книг храмів, які вміщували опис культового майна до 1917 р. Зокрема, у Вінниці в травні 1922 р. провадилося слідство у справі священників Римо-католицького костельу і Вознесенської церкви УАПЦ Антонія Юнака, Василя Жоткевича, Івана Левинського, Григорія Борисевича, Івана Лашкевича. Чекістам не вдалося добути будь-яких речових доказів, сама справа будувалася лише на припущеннях про навмисне приховування інвентарних книг. Але справа все ж була передана до ревтрибуналу. У судовому засіданні жоден із звинувачуваних винним себе не визнав³⁴. Мав місце також факт засудження до смертної кари відразу чотирьох римо-католицьких ксьондзів у Кам'яні-Подільському. Один з яких, Антоній Недзельський, невдовзі помер у в'язниці від тифу, а інші були помилувані і вийшли на волю³⁵.

Кампанія вилучення церковних цінностей була використана органами ГПУ для розколу православного духовенства. Розкол дозволяв дискредитувати і духовенство, і церковні інституції, що відповідало головному завданню - повної їх ліквідації. У "Короткому огляді по духовенству", датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А.Соколовський констатував: "Пророблена нами робота по розколу православної церкви увінчалася повним успіхом".

Зазначивши, що "методи боротьби проти церкви чисто ідеологічного характеру не могли мати особливого успіху", він далі пише: "Використавши з одного боку кампанію по вилученню церковних цінностей, а з другого, використавши біле рядове духовенство, яке знаходилося під гнітом князів церкви і ненавиділо їх, ми організували і розвинули обновленський рух"³⁶. Московські чекісти розробили широкий план використання попів-обновленців у агітаційній роботі в ході кампанії вилучення. Губвідділи отримали шифрограми про направлення в Москву лояльного духовенства. Для цього місцеві уповноважені повинні були "запропонувати освідомлювачам-церковникам, проваленим, непридатним для роботи на місцях, виїхати в Москву для тимчасової агітаційної роботи", де їм слід з'явитися не пізніше 20 березня до начальника 6-го відділення секретного відділу ГПУ Рутковського. Ієрарх обновленців Антонін (Грановський) був затверджений Політбюро РКП(б) на пропозицію Л.Троцького членом ЦК Помголу як представник "радянського" духовенства³⁷.

Особиста присутність керівників спецслужби на засіданнях Політбюро РКП(б) та КП(б)У, членство у комісіях, які займалися антирелігійними питаннями, робили можливою їх безпосередню участь у виробленні постанов і директив. Причому нерідко позиція московських керівників ВЧК-ГПУ Дзержинського, Уншліхта, Менжинського щодо РПЦ і віруючих мала більш жорсткий характер, ніж представників інших органів влади. Наприклад, 8 березня 1922 р. у Москві на засіданні колегії ГПУ за участі Уншліхта, Базилевича, Галкіна, Медведя ухвалили: "Вилучення церковних цінностей з діючих церков проводити рішуче" і запропонували Політбюро ЦК РКП(б) план конкретних заходів.

В доповідній записці ГПУ в Політбюро ЦК РКП(б) "Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з церков" від 20 березня 1922 р. заступник голови ГПУ Уншліхт і начальник секретного відділу Самсонов надали конкретні пропозиції боротьби з "патріархом Тихоном і оточуючою його зграєю вищих ієрархів, членів Синоду, які ведуть певну, нічим не приховану контрреволюційну роботу проти вилучення". Чекісти, спираючись на дані агентури, резюмують, що арешт синоду і патріарха був би своєчасним, а "всіх попів і церковників, які виступають проти вилучення церковних цінностей з церков, необхідно вислати у найбільш голодні райони голодуючого Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням як ворогів народу"³⁸.

Позиція духовенства співробітниками ГПУ трактувалася як "контрреволюційна". Зокрема, ГПУ УСРР, характеризуючи політичне становище в Україні у квітні 1922 р., зазначало: "Особливо слід виділити контрреволюційний рух, пов'язаний з вилученням. Чутки про

намічене вилучення стривожило духовенство, захоплене боротьбою з автокефалією. Негайно ж найбільш реакційна частина духовенства розпочала кампанію наклепів на радянську владу і комуністів, "що ополчилися на православну віру", "грабують Божі храми" і т.д."³⁹. Така оцінка мала підвести переконливу ідеологічну платформу під обґрунтованість арештів, розстрілів та інших присудів ревтрибуналів. Як свідчать опубліковані документи російських архівів, у випадках, коли донесення з місць про спротив вилученню не супроводжувалися переліком застосованих репресивних заходів до "винуватців", керівництво ГПУ надсилало в губернії розпорядження з категоричною вимогою негайного їх арешту і передачі до ревтрибуналу. На суді була обов'язково присутність начальника губвідділу ГПУ, який повинен вимагати "суворих репресій за опір владі".

Однак, вивчення архівних документів не підтверджує масового опору духовенства і віруючих. Тому цілком слушно виникає думка про свідоме перебільшення його масштабів, як приводу до посилення наступу на церкву. В.Пашенко, посилаючись на статистику журналу "Антирелигиозник", вказує, що у різних місцях України та Росії відбулося 1414 кривавих зіткнень⁴⁰. Наприклад, у Петрограді місцеві чекісти, збираючи компрометуючий матеріал для трибуналу, виявили всього 11 випадків сутичок при наявності 300 діючих церков.

Поряд з цим, опубліковані документи засвідчують і відверті спроби провокацій з боку спецслужб. Як вказував В.Алексеев, згідно з розробленими чекістами сценаріями зіткнень віруючих з представниками влади, у виступах брали участь "невідомі місцевій пастві особи", "п'яні перехожі" або ті, хто "випадково" зайшли до церкви. Вони здіймали галас і колотнечу, які підхоплювалися в стані ейфорії натовпом, кидали каміння у червоноармійців, благаючи при цьому допомоги. "Підбурювальники кричали: "Бий жидів і комуністів!". Після цього починали діяти армійські підрозділи"⁴¹. Хрестоматійним прикладом для радянської пропаганди стала кривава сутичка в Шуй.

У Полтавській губернії було порушено тільки три кримінальні справи при проведенні антицерковної кампанії початку 1920-х років. З них найбільшого резонансу набула справа священника Троїцької церкви Василя Зеленцова. Аналізуючи дії радянської влади, отець Василь прийшов до висновку, що вона є не "народною", а "партійною владою", декрет про відокремлення церкви від держави є насамперед "політичним актом". Він звинувачував уряд у відсутності нормативної бази, яка б забороняла безконтрольне вивезення продовольства за кордон, вважав, що треба "спочатку реквізувати домашні цінності переможців у громадянській війні і спекулянтів, а потім уже починати роз-

мову про церковні цінності", був переконаний "у нездатності влади в теперішньому вигляді на довге панування в країні"⁴².

Неординарна постать В.Зеленцова не випадково привернула увагу полтавських чекістів. Незалежний у поглядах і судженнях, переконаний у правоті віри, ревний прихильник патріарха Тихона, він виступав з критикою більшовицької політики, називав більшовицький уряд "найгіршим по ставленню до православ'я". На допиті в липні 1922 р. у відповідь на питання про оцінку Декрету про відокремлення церкви від держави священнослужитель сказав: "Нам радянська влада не дає бути ситими, не дає жити і не дає юридичних прав, що обмежує задоволення релігійних потреб". Як нечуване зухвальство розцінив слідчий ГПУ відповідь арештованого на питання: "Якби радянська влада знову приєднала церкву в лоно республіки і платила б жалування священикам, не знайшли б ви можливим вважати радвладу законною, тобто владою від бога і поминати в своїх молитвах?" А відповідь була такою: "Моя особиста думка. Борони Боже від усякої державної влади, яка дає нам жалування"⁴³. Різкою й іронічною також була відповідь на питання: "Як ви дивитеся на державність і на діяльність комуністів, чи вважаєте їх серйозною партією?". Відповідь: "Дідусь Крилов сказав: „Как вы ни садитесь, а в музыканты не годитесь"...Я вважаю, що для блага народу найважливіше його чесність і працелюбство, а характер державного устрою не так важливий"⁴⁴.

У офіційному протоколі пред'явлення звинувачення, В. Зеленцову інкримінувалися цілий ряд "злочинних діянь", зокрема, наполягання на заміні церковних цінностей безпосередньо хлібом для голодуючих, розкрадання та приховування церковних цінностей, невиконання декретів радянської влади, контрреволюційна агітація, шпигунство, зв'язки з патріархом Тихоном тощо. Та все ж особливе місце належало звинуваченню у "викраденні і використанні з злочинною метою державних документів". Йдеться про таємну незашифровану телеграму на адресу ГПУ в Харкові за підписом начальника Полтавського губвідділу ГПУ Лінде про хід реалізації кампанії вилучення, яка потрапила до Зеленцова. Він ознайомив з її змістом полтавське духовенство, яке вкрай стривожилося висловленими в телеграмі намірами вжити суворих репресій щодо приховувачів інвентарних книг з описами церковного майна. Смілива позиція священнослужителя підлягла, за ухвалою суду в серпні 1922 р. найвищій мірі покарання. Проте реалізувати присуд держава не наважилася, і смертна кара була замінена п'ятирічним ув'язненням, яке перманентно переросло в нову сфабриковану кримінальну справу, соловецьке ув'язнення, нове рішення

судової колегії ОГПУ від 22 жовтня 1928 р. про заслання в Сибір, де його сліди загубилися.

Полтавські чекісти заарештували “за підбурювання і протидію” процесу вилучення двох священників Пирятинського і Прилуцького повітів. У Кременчуці натовп віруючих намагався перешкодити вилученню, однак “спільними зусиллями представників ДПУ, червоноармійців і свідомих громадян інцидент був ліквідований”. У Новгород-Сіверському, Кролевецькому і Чернігівському повітах Чернігівщини помічене погіршення “ставлення до радянської влади у зв’язку з вилученням”, “духовенство на словах за вилучення, але всіляко протидіє йому, аж до закопування в землю цінностей”⁴⁵.

В Одесі “саботаж щодо вилучення церковних цінностей і скликання явочним порядком” незаконних зборів віруючих інкримінувалися керівнику “напівлегального” союзу парафіяльних рад церков міста А. Любимському та членам “контрреволюційної організації” Лобачевському, Лук’янову, Стоянову, Луценку⁴⁶. За вироками Одеського ревтрибуналу за прояви “контрреволюції” покарали служителів культу А. Гриневича, О. Ляшевського, В.Малинського, М. Ракитського. В одній із справ фігурують псаломщик П. Калабін і селянин В.Вовк з с.Лозуватка Єлисаветградського повіту, які на вимогу селян склали протокол з відмовою здавати церковні цінності. У ньому говорилося: “Будь-які податки, розверстки, продподатки і самообкладання ми виконуємо і будемо виконувати у відповідності, але не церковно-народним майном. Всі лишки срібла і начиння для релігійних обрядів ми віддали б добровільно, але в нас їх немає, так як церква наша пограбована у 1918 році”. Розглядалася також справа Г.Іванової і А. Підлісного за звинуваченням у агітації проти вилучення⁴⁷.

Спецслужби влаштували провокаційну метушню навколо Комітету допомоги голодуючим, звинувативши його членів, які в минулому належали до небільшовицьких партій, у зв’язках з закордонними шпигунськими центрами. Ця справа подавалася у радянській пресі як чергова перемога над контрреволюцією⁴⁸.

Тримаючи в полі зору всі аспекти кампанії вилучення, співробітники ГПУ фіксували у інформзведеннях і таке явище масової соціальної психології як чутки. У селянській країні з традиційно високим рівнем релігійності при відсутності прозорої поінформованості суспільства, вони були типовим явищем. Характерно, що однакові чутки одночасно фіксувалися в різних губерніях і повітах як України, так і Росії. Спецслужба, в першу чергу, звертала увагу агітаційно-пропагандистських структур на необхідність адекватного реагування на хвилю чуток, оскільки останні сіяли панічні настрої, посилення во-

рожого ставлення до більшовиків. Так, серед найтипівіших визначають наступні: церковні цінності замість використання на користь голодуючих переносять у театри, палаци; підуть на особисті потреби комуністів; розграбовуються різними комісіями; вилучаються для забезпечення втечі комуністів за кордон; потрібні для майбутньої війни тощо⁴⁹.

Слід зазначити, що мали місце певні підстави для чуток. Так, в Олександрівському монастирі при розпечатуванні раки з мощами святого озброєний загін ВЧК конфіскував з монастирських сховищ 40 пудів срібла у вигляді культових предметів і розділив їх між місцевим комбідом, музеєм і губЧК⁵⁰. Значна кількість дорогоцінних реліквій осідала серед чекістів. Водночас, пам'яткоохоронцям доводилося “воювати” за врятування бодай якоїсь частини високохудожніх виробів від розкрадання і переплавки їх в злитки.

За підрахунками істориків кампанія по вилученню церковних цінностей дала 4,6 млн. карбованців. Безпосередньо на допомогу голодуючим, за пропозицією Л. Троцького, виділявся 1 млн., проте жодного документу про цільове використання цих коштів не виявлено. Як вважає М. Покровський, зібрані (і не розграбовані тоді ж) церковні цінності пішли, в першу чергу, на саму кампанію по вилученню, а точніше, на кампанію по розколу і розгрому православної церкви⁵¹. Цінічно виглядають пафосні заяви більшовицької пропаганди про допомогу голодуючим за рахунок вилучених церковних цінностей на фоні структури зовнішньої торгівлі радянських республік на початку 1920-х років. У 1923 р. було продано на експорт 16 мільйонів пудів хліба, з них 6 мільйонів вивезено з України. За оцінками експертів хліб мав значно вищу якість порівняно з довоєнною. З цього приводу американська газета “Чикаго трибюн” обурено писала: “В той час як АРА доброзичливо годує 75 тисяч росіян біля Одеси і декілька сотень тисяч всередині Росії, російський уряд вивозить тисячі тонн зерна в Німеччину і Туреччину. Вивіз зерна з Росії в той час, як АРА годує голодуючих, говорить про непотрібність цієї допомоги”⁵².

На кінець літа 1922 р. темпи кампанії вилучення церковних цінностей поступово знижувалися. Однак, у контексті антирелігійної політики держави, увага до неї зберігалася. Так, на порядку денному одного з засідань колегії НКВД у лютому 1923 р. знову розглядалося питання про “додаткове вилучення цінностей”⁵³.

Отже, на вістрі першого відкритого конфлікту між православною церквою і державою перебували органи ВЧК-ГПУ. Їм відводилася провідна роль у дискредитації духовенства в ході кампанії по вилученню церковних цінностей, концентрації та аналізу інформації з місць. Жорстка позиція спецслужб мала вагомий, а часом і вирішальний

вплив на вироблення політичних рішень Політбюро ЦК РКП(б) щодо церкви. Одним з найважливіших завдань ГПУ в 1922 р. було створення агентурної мережі, котру використовували як для виявлення ситуації в середині церковних осередків, так і впливу на ієрархів.

Репресії проти священнослужителів за саботаж кампанії вилучення церковних цінностей мали на меті викликати страх і покору перед владою, сформуванню думку про формування атеїстичного світогляду.

Примітки

¹ Пашенко В.О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. - К, 1994; його ж. “Ніч минула, а день наблизився...”: Держава і православ'я в Україні. 20-ті роки. - К., 1994; Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. - Полтава, 2002 та ін.

² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р.- К., 1996; Пашенко В. Церковні цінності як порятунком голодуючих: життєва необхідність чи політична авантюра? - К., 2000. - С.91-105; Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. - Ч.1. 1917-середина 20-х років. - К., 1995.

³ Митрофанов Г., протоіерей. История Русской православной церкви. - Санкт-Петербург, 2002; Одинцов М.И. Государство и церковь. 1917-1938. - М., 1991; Кашеваров В.Н. Православная Российская церковь и советское государство (1917-1922). - М., 2005 та ін.

⁴ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події у контексті важкої історії. - К., 2001; Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. - К., 2002; Ченцов В. Політичні репресії в Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000 та ін.

⁵ Судоплатов П. Разные дни тайной войны и дипломатии. - М., 2001. - С.16-17.

⁶ Форостюк О. Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917-1941 роках. - Луганськ, 2000. - С.13-14.

⁷ Васильєва О. Русская православная церковь и советская власть в 1917-1927 годах // Вопросы истории. - 1992. - №8. - С.43.

⁸ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф.76. - Оп.3. - Спр.5. - Арк.5.

⁹ Там само. - Спр.196. - Арк.3.

¹⁰ Там само. - Спр.359. - Арк.2-3.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.20. - Спр.748. - Арк.160.

¹² Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні. - К., 1996. - С.17-25.

¹³ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБ України). - Ф.13. - Спр.260. - Т.1. - Арк.1-12.

¹⁴ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.749. - Арк.68.

¹⁵ Там само. - Арк.68 зв.

¹⁶ Луначарский А. Кому принадлежит церковное имущество? - М., 1922. - С.14.

¹⁷ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. - Арк.1.

¹⁸ РДАСПІ. - Ф.17. - Оп.60. - Спр.336. - Арк.69, 74-77.

- ¹⁹ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.34, 35.
- ²⁰ Архивы Кремля. В 2-х книгах / Кн.1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М. – Новосибирск, 1997. – С.141.
- ²¹ Там само. – С.143.
- ²² ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. – Арк.2.
- ²³ Там само. – Спр.1573. – Арк.18.
- ²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5. - Оп.1. - спр.1094. – Арк.138-138 зв.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.995. – Арк.1.
- ²⁶ Архивы Кремля.... - Кн. 1. – С.61.
- ²⁷ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.7.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1304. – Арк.37, 41, 43-49.
- ²⁹ ГДА СБ України. - Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.20, 27.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1091. – Арк.1, 70, 73, 77, 128 зв., 173.
- ³¹ Ченцов В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. - Тернопіль, 2000. – С.236.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1093. – Арк.5, 9, 50.
- ³³ Там само. – Спр.1092. – Арк.1-59.
- ³⁴ Там само. – Спр.1089. – Арк.2-9; спр.1090. – Арк. – 8-9.
- ³⁵ З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Спецвипуск. – 2003. - №2 (21). – С.41
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1450. – Арк.1.
- ³⁷ Архивы Кремля. - Кн.1. – С.44- 45.
- ³⁸ Там само. – С.115, 149.
- ³⁹ ГДА СБ України. – Ф.13. - Спр.260. - Т.2. – Арк.3.
- ⁴⁰ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні:20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1993. – С.45.
- ⁴¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. – М., 1991. – С.227.
- ⁴² Бабенко Л. ДПУ проти священника Василя Зеленцова // Исторична пам'ять. – 2002. - №1-2. – С.119-122; ГДА СБ України, Полтава. – Спр.2765.
- ⁴³ ГДА СБ України. – Спр.72073 – ФП. – Арк. 16 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.21.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.13, спр.260. Т.2. – Арк.20, 36, 49.
- ⁴⁶ ГДА СБ України, Одеса.. – Спр.16327 – П.
- ⁴⁷ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. - Т.2. – Одесса, 1999. – С.360, 361, 362, 384, 414, 427-428.
- ⁴⁸ Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК (1917-1922). – М., 1960. – С.239-240.
- ⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1304. – Арк.45; Архіви Кремля. - Кн.1. – С.65-67.
- ⁵⁰ Алексеев В. Иллюзии и догмы. – С.74-76
- ⁵¹ Архивы Кремля. - Кн. 1. – С.82.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.20. - Спр.1662. – Арк.25.
- ⁵³ ЦДАВО України. – Ф.5. - Оп.1. - Спр.1854. – Арк.65.

Микола Михайлуца
(Одеса)

ЗДІЙСНЕННЯ ОРГАНАМИ ДПУ-НКВС УКРАЇНИ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ОДЕЩИНІ (1930 – 1940-ві рр.)

The is talking about the most scaly political processes made by GPU-NKVD organs against Odessa's orthodox clergy in 30th years of XX century in the article.

The are shown courts under clergy of Bessarabia, who took part in political parties of Rumania and also with those who cooperated with Rumanian orthodox ledation in Transnistria in 1941–1944 yu. The are some statistical information in the article.

Реальна практика духовного й фізичного насилля дійшла апогею в СРСР і в Україні зокрема, у 30-х роках ХХ ст. Особливо трагічними наслідками позначилася вона на відносинах радянської держави і православного духовенства.

У статті досліджуються репресії проти священнослужителів православної церкви у 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. на Одещині. Щойно напіввідкриті архіви обласних управлінь СБ України дають можливість розглянути масштаби і, певною мірою, методи репресивно-каральної політики радянської держави стосовно церковно-служителів.

Попри те, що проблеми стосунків держави і служителів Церкви останніми роками активно репрезентувались на сторінках наукових праць українських дослідників І.Біласа, С. Білоконя, В. Войналовича, Ю. Данилюка, В. Пашенка, Ю. Шаповала, М. Шитюка¹, доля одеського духовенства у передвоєнний та у повоєнний час залишається мало вивченою. Хоч два томи «Одеського мартирологу», що вийшли у 1997 та 1999 рр. та інші видання і друкували на своїх сторінках документаль-

но-історичні нариси² про судові процеси над духовенством Одеської області, все ж проблема вимагає ґрунтовного дослідження.

Поза увагою істориків залишилися документальні матеріали репресованих священнослужителів, які були членами політичних організацій у Бессарабії до приєднання її до складу УРСР, на представників православного кліру та священнослужителів-місіонерів, які були пастирями в Трансністрії протягом 1941–1944 рр. тощо.

В січні-лютому 1931 р. Одеським оперативним сектором ДПУ була «викрита» «Одеська церковна контрреволюційна організація». За сфабрикованими звинуваченнями було заарештовано 24 особи, з них 22 православних священнослужителя. Як свідчать архівні документи, головним обвинуваченням було – антирадянська діяльність і антирадянська агітація (ст.ст. 54-10 та 54-11 КК УСРР). Наскільки «ґрунтовно» підходив слідчий оперуповноважений Глебов до розкручування справи «небезпечної розгалуженої і чисельної» організації говорить той факт, що сама справа за об'ємом становить 5 томів (загалом 1367 аркушів!)³. «Найбільш активним антирадянським елементам м. Одеси, відомим своєю монархічною діяльністю за царизму і, які особливо яскраво відзначилися в роки громадянської війни своєю безпосередньою особистою участю у справі підготовки збройної боротьби з радянськими військами» інкримінувалося активна діяльність проти пролетарської влади⁴. Упереджене слідство всіяко намагалося «довести», що організація мала давні корені і попередню історію.

Не можна обійти такої характерної закономірності, яка спостерігається у матеріалах політичних процесів. На першому ж допиті, обвинувачуваний категорично відкидав причетність до злочину або провини. Однак, після фрази слідчого на зразок «Ви брешете, Ви викриті матеріалами справи» або «показаннями свідків», «Пропоную дати щирісердечні зізнання» і поведінка обвинуваченого змінюється кардинально. Наступна фраза нещасної людини є зізнанням у злочині, панічним каяттям тощо. Цілком очевидно, що слідчі заради «розкручування» справи проявляли відверту жорстокість, побиття, погрози та знущання.

Лише за протоколами кінця 1950-х років, стало відомо яким чином фабрикувалися справи «контрреволюціонерів». Для прикладу наведемо витяг з допиту священника церкви Третього кладовища о. Іоанна (Крижановського) від 21 жовтня 1958 р. – «Я, 2 березня 1931 р. був заарештований. Десять місяців був під слідством. Будучи морально і фізично приголомшений, я 6 місяців був у важкому хворобливому стані й не міг давати показань. Потім, після застосування до мене фізичних заходів з боку слідчого Глебова, я змушений був під диктовку пи-

сати вигадані показання про свою, ніби-то антирадянську діяльність і приналежність до контрреволюційної церковної організації, якої в дійсності ніколи не було. Я оббрехав себе та інших осіб з числа колишніх служителів культу... Я кричав, плакав, благав слідчого знищити протокол, але він цього не зробив.

Під час досудового слідства я сидів на стільці протягом трьох діб, не встаючи з місця, біля мене стояв вартовий. Я намагався причесати волосся, за що вартовий вдарив мене прикладом в плече і голову, мені стало погано, потемніло в очах...»⁵.

У листі до Голови Верховного Суду СРСР від 2 квітня 1957 р. «учасник церковної контрреволюційної організації» (далі – ЦРКО.-*Авт.*) Є.Ф.Крігсман (колишній псаломщик Сретинської церкви) писав: «Як на слідстві (на поч. 1931 р. по ст.ст. 54–10, 54–11 КК УРСР) я не визнав себе винним, так і зараз, відбувши давно свою міру покарання, вважаю себе несправедливо обвинуваченим і несправедливо засудженим органами ОДПУ м. Одеси.

Обвинувачення проти мене були побудовані на даних, отриманих від деяких священників за допомогою фізичних репресій (не давали спати), про що мені стало відомо від авторів вже в таборі...

Зараз, наближаючись до кінця життя і підводячи підсумки – я не можу спокійно вмерти з усвідомленням, що мене хтось обмовив, а державна влада, не перевіривши факти, визнала мене винним – ворогом народу. Я хочу реабілітації!»⁶.

З протоколу допиту священника церкви на Старому кладовищі о. Михайла (Муретова) від 20 червня 1958 р.: «Я заявив, що у них немає ніяких доказів про мою контрреволюційну діяльність. Потім слідчий Глебов порадив мені зізнатися і за це обіцяв «свободу». Я ж заявив, що свободу брехнею купувати не хочу! Мені заборонили побачення з рідними. Перебуваючи у самотності, до мене періодично підсаджували невідомих осіб, щоб в'ясувати мої думки»⁷.

Цікаво, як саме постраждали сприймали час і події в яких жили. У грудні 1957 р., В.П.Дубієвич, колишній священник Михайлівської церкви в Одесі, на допиті сказав: «З приводу пред'явлених нам обвинувачень: всі ми вважали, що ми живемо в такий час, коли потрібно було нас ліквідувати як клас і тому нас обвинуватили в тому, що ми є учасниками контрреволюційної організації... Я нікуди не звертався зі скаргами, тому що вважав, що засудили мене та інших священників за політичними мотивами... Сама міра покарання говорить сама за себе. Якби дійсно існувала серед нас антирадянська організація, то нам не дали б такий маленький строк – по 3 роки таборів»⁸.

У свідченнях арештованих присутня невизначеність на зразок: «напевно», «пам'ятається мені», «...у 1928 р. чи в 1929 р.», «...коли був у нього на квартирі, чи в день його іменин, чи в їх парафіяльне свято, точно не пам'ятаю...», «...такий-то, а ім'я та по батькові і де живе не знаю, знає той...»

Часто у свідченнях обвинувачуваних повторюються, шаблонні звороти, обтічні й ухильні пояснення, приводяться факти, які не можуть бути злочином. Наприклад, М.Користін в «наговорі» на Крігсманна, Кристальова та інших свідчить: «Вони здійснювали особливий контрреволюційний вплив на маси через свого приятеля Івана Івановича (прізвища його не знаю), який одного разу, зі своєю антирадянською ретельністю дійшов до того, що в огорожі архієрейської церкви (вул. Софіївська 7) був заарештований представником ДПУ». І далі. «Таких фактів з контрреволюційної діяльності В.Кристальова, Е.Крігсманна я міг би привести більше, якби мав можливість пригадати і уточнити їх, однак і вище приведеного цілком достатньо(!), щоб проілюструвати існування контрреволюційної групи...»⁹.

Слідчі надавали компрометуючі матеріали обвинуваченим, змушували їх підписувати, давати потрібні слідству свідчення, оперуючи тим, що «такий-то вже зізнався і черга за тобою». Так було з Дубієвичем, який згадував у 1957 р.: «Слідчий Глебов пред'явив надруковані на друкарській машинці показання священика Лук'янова Платона про те, що ніби в моїй квартирі збиралися учасники контрреволюційної організації. Я просив пред'явити мені справжні показання Лук'янова за його підписом і провести очну ставку. Однак Глебов в цьому відмовив»¹⁰.

Подібне стверджував О.П.Введенський в 1958 р.: «Підпис на показаннях від 5 березня 1931 р. моя, а самі показання, тобто почерк, яким вони написані не мій, і на скільки я пам'ятаю, таких показань я не давав»¹¹.

Від перших арештів священиків у січні-березні 1931 р. слідство продовжувалося до осені. Обвинувальний висновок по справі №6948/1981 «Про Одеську церковну контрреволюційну організацію» обіймав 33 аркуші. Слідство в клопотанні перед судтрійкою при колегії ДПУ для громадян Введенського та Любимського просило застосувати вищу міру покарання – розстріл, 22 обвинувачуваних присуджувалися до різних термінів ув'язнення за ст.ст. 54–2 і 54–11 (Гірманов та Ширяєв за ст. 54–12) КК УРСР. До десяти років концтаборів – Крігсман, Лук'янов та Кринов, до 7 років – Луценко й Ширяєв, 5 років отримали – Флоря, Чемена, Дубієвич, Федоров, Мочульський, Бриль, Користін, Кристальов, Лобачевський, до 3 років – Муретов, Буділовсь-

кий і Гірманов. Решті визначалася висилка у Північний край від 3 до 5 років. Справу було направлено на затвердження до колегії ДПУ.

Настільки разючими та очевидними були надуманість та фабрикація обвинувачення, що стосовно переважної більшості священників вироки були значно пом'якшені.

Відповідно до постанови Особливої наради при колегії ОДПУ СРСР від 3 листопада 1931 р. Введенський, Любимський, Дубієвич, Крижановський, Крігсман, Буділовський, Користін, Бріль, Флоря, Чемена, та Мочульський були засуджені до трьох років концентраційних таборів; Лобачевський, Лук'янов, Муретов, Луценко, Александров, Матвеевич, Кринов, Кристальов, Стоянов, Федоров і Покровський відправлялися на три роки висилки до Казахстану¹². Ширяєву та Гірманову, які проходили по ст. 54–12 КК УРСР, дали по три роки умовно і звільнили.

Інша справа, яка вирішила долю п'яти осіб теж розгорталася за типовим для 1930-х рр. сценарієм. 5 січня 1935 р. постановою «Про обрання запобіжних заходів» уповноваженим Одеського облуправління НКВС Поскрипкою з санкції прокурора Одеської облпрокуратури Кузоваткіна було заарештовано Л.В. Салькова, Ф.С. Поспелова, В.І. Іванова, Г.І. Балухатіна і С.Я. Коха. Лише останній не був служителем церковного культу. Їм інкримінувалися «злочинні дії, які мали вираження у створенні церковної контрреволюційної групи Істинної Православної Церкви (ІПЦ) і проведенні антирадянської агітації»¹³. Організатором так званого угруповання був Сальков, який ніби ставив на меті боротьбу з радянською владою. Заарештовані утримувалися у Одеській промисловій колонії. Слідство тривало майже 10 місяців. Протоколи допитів свідчать про те, що тодішня каральна машина намагалася будь-яким чином добути хоча б мізерну інформацію про неояльність до радянської системи. Ніби під час зустрічей, які проходили на квартирі у С.Я.Коха, під керівництвом Салькова «проводилася контрреволюційна агітація, що зводилася до тези, що Радянська влада – це влада від антихриста, послана народові як покарання і віруючим необхідно боротися проти неї». У матеріалах слідства фігурують звинувачення, що Сальков «пропагував ідею хрестового походу з боку капіталістичних держав проти СРСР і заявляв, що коли всі віруючі згуртуються в групі «ІПЦ» такий похід буде реалізовано»¹⁴.

Леонід Васильович Сальков, вже не молода людина (на момент арешту було 60 років), кинув сміливий виклик системі. На допиті 19 січня 1935 р. він відкрито виказав власне ставлення до радянської влади. А вона, остання, вже двічі застосовувала до нього методи «соціального захисту». Ще у 1927 р. Л.В.Салькова було заарештовано Абха-

зьким ДПУ та засуджено за статтею 54–10 до 3-х років Соловків і вислано у 1930 р. на 3 роки до Вологодської області.

Група Салькова 21 січня 1935 р. була заарештована за ст. 54–10 КК УРСР. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР вище згаданої Наради від 13 вересня 1935 р. Салькова Л. В. засудили на 5 років таборів (Карагандинський табір), Іванова В. І. та Балахутіна Г. І. на 3 роки (Біломорський табір), а С. Я. Коха та Ф.С. Поспелова відправили на заслання на 3 роки до Казахстану.

В 1935 р. прокотилася хвиля репресій і по районах Одеської області, охопивши переважно північні райони: Ананіївський, Балтський, Бірзульський (зараз – Котовський) та Кодимський. Так, у травні 1935 р. за вироком спецколегії суду АМСРР було засуджено 11 осіб, в основному священники та благочинні. Е.В. Латула, І.Л. Новицького визнали винними в тому, що «організувалися в контрреволюційну групу, проводили нелегальні зборища на квартирах, висловлювали невдоволення радянською владою, розповідали анекдоти, агітували колгоспників проти закриття церков»¹⁵. Слідчі змусили Латула визнати себе винним у зв'язках з керівниками петлюрівсько-повстанської організації – Орловським та Обжилянком у 1919–1921 рр., Новицький «зізнався», що був пов'язаний з бандами Лиха та Левченка, а Мацієвський ніби, виголошував у проповідях заклики до підтримки гетьманщини та надавав допомогу гетьманським каральним загонам.

В архівно-слідчій справі №28851 простежується тиск на обвинувачуваних з метою вибити зізнання в участі у контрреволюційній організації та проведенні агітації. Навіть священник села Байтали Молчановський на допиті зізнався, що «...пеклом залякував людей, які хотіли вступити до колгоспу».

Вирок був суворим – Е. Латул та І. Новицький засуджувались за ст.ст. 54-10 ч. II, 54-11, 54-13, 54-25 КК УСРР до ВМП. Однак, к судколегія по карним справам Верховного суду УСРР від 5 червня 1935 р. замінила розстріл 10 роками позбавлення волі. Священникам О. Молчановському, О. Меримеріну і Н. Никитенку - по вісім років, по шість років – священнику Л. Парабіну, благочинним К. Марциєвському і В. Корчевському. Родичів – Петра і Якова Марцишевських засудили до 5 років, а колишнього монаха київського монастиря І. Нечипоренка до трьох років ВТТ¹⁶. Усі засуджені, як передбачалося пунктами «а», «б», «в» ст. 29 КК УСРР, були позбавлені волі з наступною поразкою у правах на 5 років та з конфіскацією майна, що їм особисто належало.

Хвиля терору в першій половині 1930-х рр. не закінчувалася масовими вбивствами. Смертних вироків не було, «караючого меча пролетаріату» поки що не відчули на собі жертви першої хвилі репресій.

Масові «розстрільні» вирoki припадають на 1937–1938 роки. В 1937 р. проходила кампанія боротьби проти «фашистських контрреволюційних організацій». Постановою УНКВС в Одеській області 20 квітня 1938 р. було заарештовано 29 представників православного кліру і звинувачено у приналежності до «контрреволюційної фашистської церковної організації (КРФЦО)»¹⁷. Згідно постанови трійки УНКВС в Одеській області розстріляно 18 священників, серед них єпископ Тихон (Русинов), протоієреї Григорій (Іваненко), Никифор (Блошенко) та ін.

Матеріалами перевірки, що була проведена через протест воєнного прокурора Одеського воєнного округу 7 серпня 1959 р., спростовано обвинувачення усіх 29 репресованих «за відсутністю в їх діях складу злочину». Перевіркою встановлено також, що слідчі, які «вели» справу були «засуджені за грубі порушення соціалістичної законності, фальсифікацію карних справ і застосування незаконних методів ведення слідства».

Аналогічна КРФЦО була «викрита» в травні 1938 р. Каральні органи за три тижні розправилися з організацією, яка «ставила на меті повалення радянської влади насильницьким шляхом у період інтервенції і встановлення держави фашистського типу». Дивно, але таку мету, за сценарієм слідчих, ставили перед собою саме семеро священників, більшості з яких на момент арешту було за 60 років!

30 травня 1938 р. Ф.Деньга, О.Андріанов, М.Рожновський, П.Івлів, Д.Папе, І.Сорокін і К.Жиров за постановою трійки при УНКВД по Одеській області були розстріляні¹⁸.

Отже, терор проти свободи совісті, проти носіїв моральності й любові до ближнього на Одещині в 1930-ті роки мав масштабні наслідки. За нашими неповними даними (див.: таблиці 1–4), від сталінських репресивних заходів постраждало біля 200 представників різних конфесій, з них біля 150 священослужителів. Однак, це не остаточні цифри. Робота над цією проблематикою має свою перспективу.

Трагедія духовенства продовжувалася і в подальші роки, особливо в жахливій 1939–1945 рр.

Життя республіки після нападу фашистської Німеччини та її союзника Румунії визначалося Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан». На території України функції органів державної влади в галузях оборони, забезпечення державної безпеки та громадського порядку, боротьби з так званою контррево-

люцією та зрадниками батьківщини знаходилися в руках військових рад фронтів, армій, округів тощо.

Організацію та функціонування судової системи і в республіці, і в областях у значній мірі обумовлювало загальнодержавне Положення про військові трибунали в місцевостях, які були оголошені на воєнному стані. Зі звільненням територій України від окупантів поступово відновлювалася передвоєнна судова система.

Кримінально-процесуальне законодавство періоду першої половини 1940-х рр. також зазнало змін. Процедура ведення слідства (допити, дізнання), порядок розгляду справ, та й сам суд, були максимально спрощені. Особливо тоді, коли починалося просування німецько-румунських загарбників у глиб радянської території. Часто, перед здачею того чи іншого населеного пункту ворогу, рішення трибуналів знаходилися у рамках самосуду, а іноді й рішення не було. Так, в Ізмаїльській області (нині Одеська) за період з 27 червня до 3 липня 1941 р. було розстріляно 13 осіб¹⁹. До того ж між датою арешту і датою розстрілу було 2–3 дні, а двоє були розстріляні без судових рішень взагалі.

Часто притягнення людини до відповідальності не потребувало навіть санкції прокурора. Органи дізнання та слідства були безконтрольними в своїх діях, а їхня компетенція значно розширилася. Справи, котрі відносили до розряду особливо небезпечних злочинів перед державою (зрада, дезертирство, шпигунство, співпраця з окупантами тощо), розглядалися виключно трибуналами військ НКВС. Самі засідання трибуналів лише за назвою можна вважати судовими, тому що відбувалися вони, як правило, закрито, без участі сторін звинувачення та захисту, без свідків, а так звані вироки виносилися фактично тією ж трійкою працівників НКВС.

Згідно з директиви ЦК ВКП(б) та РНК СРСР за № 252/3 від 11 травня 1943 р., на НКВС–НКДБ покладалося завдання проведення контррозвідки, боротьби зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок тощо²⁰. Особливо треба виділити функцію боротьби з антирадянськими елементами та проявами шкідництва в народному господарстві. Цей пункт директиви забезпечив органам державної безпеки право карати по містах і селах республіки, здійснюючи фільтрацію населення визволених територій, депортацію етнічних груп тощо.

Не обійшла ця «кривава хвиля» й духовенство Одещини, яке ще існувало, хоч і було малочисельними. Реальна кількість репресованих служителів православної, католицької, протестантської церкви, іудаїзму, мусульманства, буддизму, різних релігійних сект, а, тим більш, реальна кількість віруючих, репресованих саме за свої релігійні пере-

конання, невідома. Більшість архівних фондів колишніх НКВС–КДБ, що зберігаються в Галузевому Державному архіві Служби безпеки України, архіви Міністерства внутрішніх справ України, а тим більш воєнні архіви, де також знаходяться численні документи про репресії радянських часів, залишаються поки що малодоступними. В Одесі частково відкритий лише один з багатьох фондів архіву УСБУ – фонд припинених архівно-слідчих справ, і, за попередніми підрахунками по цих справах, на Одещині за роки радянської влади були репресовані більше 330 представників кліру, в тому числі в 1940-і роки – близько 50²¹.

На початку 1940-х рр. найбільше постраждали за віру в Бога і служіння Церкві священники, які мешкали на теренах Південної Бессарабії, що відійшла від королівської Румунії до складу УРСР у червні 1940 р.

Представники духовенства, звинувачувалися у тому, що за румунського володарювання були активними членами контрреволюційних партій («кузістів»²², «цараністів»²³, «жоржистів»²⁴, «Фронту національного відродження»²⁵), пропагували серед прихожан краю неприйняття комуністичних ідей, закликали в проповідях до погромів і вигнання євреїв з Бессарабії, наводили приклади з румунської преси про голод та репресії щодо духовенства в СРСР.

Процеси проти представників різних румунських партій почались з перших місяців встановлення на території Південної Бессарабії радянської влади і тривали до початку війни. Але і після війни до нових звинувачень в «антирадянській діяльності» часто додавалась згадка про минулу приналежність репресованого до однієї з румунських партій.

Одним з перших був процес над членами румунської націонал-християнської партії («кузістами»), розпочатий у липні 1940 р.²⁶

Ізмаїльський повітовий комітет партії був створений у вересні 1937 р. Авакумом Руссу. Його заступником став священник сільської церкви села Нерушай (нині Одеська область), професор духовної семінарії в Ізмаїлі Георгій Мунтяну (за слідчими документами, його справжнє прізвище змінювалось на Мунтянов). Виходячи з матеріалів слідства і свідчень обвинувачених, в організації Ізмаїльського повіту на грудень 1937 р. налічувалося 910 членів. Партія мала молодіжну організацію – так звані «ланчієрів», очолювану в повіті Іваном Георгіу, яка займалася передвиборчою пропагандою ідей. В січні 1938 р. партія прийшла до влади, а вже у лютому була розпущена.

Перебування в лавах румунської націонал-християнської партії стало основним мотивом арешту опергрупою УДБ НКВС в липні 1940 р. священника Г.П. Мунтяну, вчителя початкової школи І.С. Георгіу і С.В. Георгієва.

Вони звинувачувались за ст. 54–13 КК УРСР в тому, що будучи членами партії, «провадили політику реакційної буржуазії, направлену проти інтересів робітників та селян».

Слідство (безперервні допити, тиск на арештованих, звинувачення в усіх гріхах) продовжувалося близько трьох місяців і закінчилося постановою про направлення справи на розгляд воєнного трибуналу. Обвинувальний висновок від 28 вересня 1940 р. оснований на оцінці партійної діяльності підслідних фактично повторював звинувачення. Рішення по справі прийнято майже через рік після арешту.

3 червня 1941 р. Особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити у виправно-трудовах таборах – Мунтяну і Георгію на 8 років кожного, а Георгієва – на 5 років. Спочатку їх направили до Північно-Східного ВТТ; потім Георгієв був переведений до “Воркутбуду” (Комі АРСР), де помер 20 листопада 1942 р. Мунтяну, знаходячись в 1944 р. в Унженському таборі (Горьківська область), за «контрреволюційну діяльність в таборі» отримав новий термін ув'язнення – 10 років ВТТ, в 1953 р. звільнений та відправлений на заслання до Красноярського краю. Георгію завершив термін ув'язнення у Воркуто-Печерському ВТТ (Комі АРСР) і в 1948 р. також був відправлений на заслання до Красноярського краю. Всі троє реабілітовані 12 січня 1990 р.

Арешти колишніх членів партії «кузістів» провадилися і в 1941 р. Так, А.В.Кострицького, священника села Хаджи-Курда Суворівського району Ізмаїльської області (зараз с.Камишове Ізмаїльського району Одеської області)²⁷ 28 квітня 1941 р. заарештували співробітники УНКВС по Ізмаїльській області. Його звинувачували за ст. ст. 54–10 ч.1, 54–13 УК УРСР в тому, що «був активним членом контрреволюційної фашистської партії кузістів, мав тісний зв'язок з керівниками Ізмаїльської повітової організації Руссу та Мунтяну. В 1937 р. по завданню Мунтяну прийняв керівництво місцевою організацією партії в селі Хаджи-Курда. Провадив контрреволюційну пропаганду в церкві та агітацію проти Радянського Союзу. Після встановлення радянської влади проводив антирадянську роботу, направлену на зрив заходів партії та уряду на селі. Підбурював жінок села до відкритого виступу проти членів сільради з метою їх усунення. Висловлював побажання поразки СРСР у можливій війні з Німеччиною...»²⁸.

На допитах 29 квітня, 30 квітня та 9 травня 1941 р. Кострицький визнав, що в 1930-ті рр. належав до румунської партії «кузістів», за румунів був примарем села; в одній з церковних проповідей наголошував, що «радянська влада не визнає релігії, радянська влада це влада безбожників».

На початку війни разом з іншими в'язнями Ізмаїльської в'язниці його направили до Свердловської області й утримували в тюрмі № 2 села Нижня Тура. У обвинувальному висновку від 15 січня 1942 р. слідчий НКВС пропонував розстріляти «попа-кузіста». Проте Особлива нарада при НКВС СРСР 12 березня 1942 р. постановила за участь у контрреволюційній партії ув'язнити А.В. Кострицького і направити до виправно-трудових таборів на 10 років. Відбував термін ув'язнення в Івдельському таборі НКВС (Свердловська область).

У липні 1940 р., паралельно з процесом в Ізмаїлі над «кузістами», в Болграді було розпочато процес над «цараністами»²⁹. Партія націонал-цараністів перебувала при владі в Румунії з 1926 р. У Болграді комітет цієї партії був організований у 1925 р. вчителем математики міської гімназії Х. Христофоровим.

З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою НКВС УРСР у Болграді було заарештовано 12 осіб, румунсько підданих, членів колишнього міського комітету партії «цараністів». Серед них були адвокати, поміщики, вчителі, а також і представник духовенства – священник о. Василь (Агура). За національною ознакою серед активних членів були болгари, молдавани, серб, та росіянин.

Усі вони обвинувачувались за ст. ст. 54–13, 54–11 КК УРСР в тому, що «знаходячись на службі у буржуазного уряду, всіляко пригнічували робітників та селян Бессарабії...; входили до складу міського комітету буржуазної націонал-цараністської партії; провадили активну боротьбу з революційним рухом і комуністичною партією, розповсюджували наклепницькі вигадки щодо ніби-то поганого життя в СРСР»³⁰.

На допитах, що тривали протягом півроку, заарештовані визнали, що входили до комітету партії, вели боротьбу проти інших румунських партій, в тому числі і комуністичної, розповідали про власну партійну діяльність. Більшість визнала, що з 1938 р. партія увійшла до «Фронтів національного відродження». Слідчий УНКВС 11 грудня 1940 р. в обвинувальному висновку повторив ті ж звинувачення, що були пред'явлені під час арешту. Остаточне ж рішення прийнято лише через півроку.

За постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. усіх засуджено до 8 років виправно-трудових таборів. Відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтінському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС.

У 1948 р. Агура, Дімов та Каракулаков були направлені на спецпоселення до Красноярського краю. Агура та Желязков були реабілітовані 26 січня 1959 р., решта десятеро – 22 лютого 1960 р.

Репресії проти священників за колишню приналежність до партії «цараністів» також продовжувалися і в 1941 р. вже безпосередньо в умовах воєнного часу. Показовим прикладом цього є справа Пилипа Івановича Белінського, священника села Борисівка Татарбунарського району Ізмаїльської області³¹. 26 червня 1941 р. він був заарештований Татарбунарським РВ НКВС Ізмаїльської області за звинуваченням по ст. 54 –10 ч.1 КК УРСР та у зв'язку з наближенням фронту висланий до Томська, де утримувався в тюрмі № 3. Слідча справа, як і на багатьох інших в'язнів, етапованих вглиб країни, була втрачена і слідство розпочалось в Томську лише в січні 1942 р. На Белінського завели тюремну справу, змусили його написати власноручні покази та на їхній основі завели нову слідчу справу.

Те, що така ситуація була типовою для тисяч арештантів 1941 р., відправлених після початку війни в різні віддалені райони країни, свідчить довідка, складена в травні 1942 р., що містить посилення на загальносоюзний відомчий наказ: «... Слідча справа та інші компрометуючі матеріали на Белінського до цього часу в УНКВС по НСО не надійшли та невідомо, де вони знаходяться... Керуючись наказом НКВС СРСР та прокурора СРСР № 00286/12 сс від 8 лютого 1942 року, на основі особистої тюремної справи поновити на Белінського слідчу справу та заново провести розслідування»³². Слідство провели робітники слідчої групи НКВС УРСР, евакуйовані разом з заарештованими. Результат їхньої роботи викладений в обвинувальному висновку, затвердженому 23 жовтня 1942 р.: «До встановлення радянської влади в Бессарабії Белінський приймав активну участь в діяльності націонал-цараністської партії Румунії... Крім того, являючись служителем релігійного культу, виховував населення в дусі відданості румунському буржуазному уряду, захищав румунські закони, які були направлені на придушення демократичних свобод трудящих, а також в національні, історичні та королівські дні, в період богослужіння вихваляв румунського короля та його міністрів»³³. За це слідчі НКВС вважали за необхідне його розстріляти.

Особлива нарада при НКВС СРСР 5 грудня 1942 р. ухвалила ув'язнити Белінського у виправно-трудовах таборих на 8 років. Відбував покарання в таборих НКВС Новосибірської області та Красноярського краю. Після завершення терміну ув'язнення був залишений в Красноярському краї на заслання. Коли ж в 1956 р. був звільнений, то отримав паспорт «без зняття судимості». Реабілітований 18 травня 1959 р.

На фоні численних справ священників, репресованих за колишню приналежність до румунських партій, виділяється справа Антона Ти-

товича Вустяна, священика села Матроска Ізмаїльського району та міста Ізмаїлу³⁴.

Після закінчення духовної семінарії він був священиком до жовтня 1940 р., а після закриття церкви, не маючи можливості продовжувати пастирське служіння, поїхав до села. 26 червня 1941 р. заарештований Саратським РВ НКВС Ізмаїльської області без пред'явлення звинувачення і у зв'язку з воєнними діями етапований до Вологодської області. Його справу, як і багато інших, втратили і в жовтні 1941 р. поновили слідство у вологодській тюрмі № 1. У біографії Вустян розповів, що завжди чесно виконував обов'язки священика, в минулому належав до партії «цараністів», останнім часом був членом ліберальної партії і ні в чому винним себе не визнавав. Однак слідчий НКВС вирішив інакше і 29 листопада 1941 р. в обвинувальному висновку написав: «Вустян був членом фашистської партії “Фронт національного відродження”, провадив роботу по вихованню румунської молоді у фашистському дусі. Після встановлення радянської влади в Бессарабії проявляв невдоволення існуючим ладом та розповсюджував брехню про Радянський Союз, критикував окремі заходи радянської влади, агітував проти колгоспного ладу. Висловлював пораженьські настрої, вихваляв гітлерівську Німеччину. Винний за ст. 58–10, ч.2 КК РРФСР»³⁵. Доказів цих звинувачень у справі не було.

Рішення по справі Вустяна було прийнято через півтора роки після його арешту. Особлива нарада при НКВС СРСР 10 жовтня 1942 р. постановила ув'язнити його у ВТТ на 10 років. Спочатку він був направлений до Ухтинського табору, а 25 квітня 1944 р. через важку форму дистрофії звільнений. Повернувшись на волю, служив священиком у місті Бельці (Молдова).

Але в 1949 р. все почалось знову. Вустяна 12 травня заарештовано відділом «О» МДБ МРСР за звинуваченням по ст. 54–10 ч.2 КК УРСР. Формула звинувачення під час арешту та в обвинувальному висновку, складеному вже 18 травня 1949 р., повністю повторювала звинувачення, вигадані вологодським слідчим. За таким «документом» 18 червня 1949 р. Особлива нарада при МДБ СРСР постановила: Вустяна «за приналежність до контрреволюційної організації» вислати на безстрокове поселення. Відбував покарання в Красноярському краї. Завдяки його численним зверненням справу було переглянуто і 6 березня 1954 р. судова колегія зі кримінальних справ Верховного суду СРСР ухвалила про припинити справи 1949 р. У документі значиться: «Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року в заслання на спецпоселення можуть направлятися особи, яких звільнено з таборів після завершення Вітчизняної війни. Вустян же

звільнений з табору під час війни в 1944 році. Тому він повторно в 1949 році був направлений у заслання на спецпоселення незаконно»³⁶. Після звільнення Вустян продовжував домагатися повної реабілітації. 30 травня 1960 р. він реабілітований за справою 1941 р., а 29 листопада 1991 р. – за справою 1949 р.

У переважній більшості фактів переслідування священнослужителів простежувалася система покарань за погляди і діяльність, які здійснювались за часів приналежності земель іншій державі – Румунії. За політичне волевиявлення, за право на свободу совісті люди карались вже в іншій державі і в інший історичний час. Власне, для радянської репресивної системи таке положення було цілком природною нормою, у тому числі стосовно громадян і підданих іноземних держав. Більшість репресованих священнослужителів на теренах Бессарабії були підданими Румунії.

Окремою групою репресованих на початку 1940-х рр. стали священнослужителі які, не знайшовши собі місце в радянському суспільстві і розуміючи не тільки безперспективність, а й небезпечність церковної пастирської служби після входження Бессарабії до СРСР, намагались виїхати до Румунії. Як свідчать матеріали справ, особливо в період з червня 1940-го до червня 1941 рр., таких бажаних були десятки. Так, у грудні 1940 р. на Ізмаїльщині було заарештовано двох колишніх священиків, які, не маючи протягом кількох місяців свого приходу, не могли влаштуватися на роботу, не мали засобів до існування і тому намагались оформити документи на виїзд до Румунії, де проживали їх родичі³⁷.

23 грудня 1940 р. Ізмаїльський РВ НКВС заарештував Василя Миколайовича Спанакі, колишнього священика села Менжир Кагульського повіту. 27 грудня 1940 р. Болградський РВ НКВС заарештував Христофора Петровича Бейлікчі (Бейдікчі), румунського підданого, колишнього священика села Куза–Воде Кагульського повіту. Спочатку їх оформили у окремі справи, але постановою від 17 березня 1941 р. справи об'єднали і обох звинуватили за ст. 54–10 КК УРСР в тому, що вони, нібито, прибувши до Ізмаїлу «спільно проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду», а точніше – за «ініціативу і організацію надіслання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії»³⁸.

Бажаючих виїхати з Радянської Бессарабії до Румунії, за свідченням заарештованого Спанакі, було близько 90 осіб. Переважну більшість становили етнічні румуни та молдавани, хоча були також сер-

би, болгари і українці. Певний відсоток становили колишні священики Ізмаїльщини та Аккерманщини – окрім Спанакі і Бейлікчі, Теодор Думбрава, брати Давид та Костянтин Манолеску, Іон Якобан, Василь Градинару, Феодосій Богач, Василь Бондаренко, Михайло Михайлович та інші. Мотиви й причини були різні: бажання з'єднатися з сім'єю, втеча від розправи та репресій тощо. Однак, основною, на нашу думку, була відсутність перспектив пастирської діяльності. Звичайно ж, влада не могла дозволити, щоб із першої в світі соціалістичної держави виїжджали люди, не згодні з соціально-політичним устроєм; тому й фабрикувалися справи про антирадянщину.

Обвинувальний висновок по справі Спанакі та Бейлікчі підписано 27 березня 1941 р., вже через десять днів після об'єднання їхніх справ. До початку війни рішення по справі прийнято не було. Влітку їх етапували на Урал, в село Нова Тура Свердловської області, там, ще майже рік вони чекали вирішення своєї долі. Особлива нарада при НКВС СРСР 6 травня 1942 р. постановила ув'язнити Спанакі і Бейлікчі у виправно-трудовах таборах на 10 років кожного. Відбуваючи термін ув'язнення, 3 жовтня 1943 р. Бейлікчі помер в Східно-Уральському ВТТ, подальша доля Спанакі невідома. Реабілітовані 10 травня 1989 р.

У 1944–1945 рр., після визволення Одещини від німецько-румунської окупації, масові репресії церковнослужителів та віруючих тривали.

Однією з причин арештів і засуджень до різних термінів ув'язнення було співробітництво одеського православного духовенства з Румунською православною місією в Трансністрії (*Misiunea ortodoxă română în Transnistria*). Місія діяла з 15 серпня 1941 р. і до початку весни 1944 р. Вона була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою «пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму»³⁹. Як зазначалося в грудневому за 1942 р. номері одеської газети «Молва», призначений на керівництво Місією у грудні 1942 р. митрополит Віссаріон (Пую), наголошував: «Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але, перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву».

Напевно, це була спроба приєднання відродженого православ'я до Румунської автокефальної православної церкви (РАПЦ) в інтересах окупаційної адміністрації. Разом з тим, документи того часу свідчать, що в духовно-релігійній царині румунська влада була досить толерантною. В Трансністрії відправляли службу представники різних християнських конфесій та різних релігій, за виключенням іудаїзму.

Наскільки процес відродження православного церковного життя був інтенсивним, свідчить кількість направлених місією представників кліру – 285 осіб, з яких 152 були місцевими жителями⁴⁰.

У той же час місіонери – євангелісти-лютерани нараховували 24 священики (з Німеччини), а католицька місія на чолі з монсеньйором Марком Глазером, колишнім священиком, вихідцем із німецької колонії з-під Одеси мала лише 14 священиків (із Румунії)⁴¹.

Після поновлення радянської влади у регіоні репресивна система стала знову набирати обертів. У стенограмі виступу секретаря Одеського обкому КП(б)У Сосновського на обласній нараді завідуючих відділами пропаганди і агітації міськкомів і райкомів КП(б)У, редакторів обласних газет 15 червня 1944 р. вказувалося: «На усій території області і міста Одеси було відновлено багато церков і зараз відкритих... Тому перед нами стоїть велика робота, щоби протиставити цьому релігійному мракобісью матеріалістичні марксистсько-ленінські погляди і не шляхами і методами, якими проводили наші комсомольці, а іншими, більш гуманними...»⁴².

Випробовуваним “гуманним” методом боротьби з церковними громадами стали арешти. Священики, які прибули в Трансністрію виконувати пастирську службу, тих, хто отримав приходи з рук румунської Місії вважали посібниками окупантів. Спочатку їх арештовували за підозрою в шпигунстві (ст. 54–6 КК УРСР), згодом, у повоєнні роки, звинувачували в контрреволюційній та антирадянській пропаганді (ст. 54–10 КК УРСР), а декого – у зраді батьківщини (ст. 54–1 КК УРСР).

Головна відмінність у репресивній процедурі досліджуваного періоду у тому, що рішення у справах приймала вже не Особлива нарада при НКВС СРСР, а воєнні трибунали, як правило, військ НКВС.

У термінах покарання відбуваються також деякі зміни: до основних термінів ув’язнення минулих років – 8 та 10 років ВТТ, додається новий – 15 років ВТТ або каторжних робіт. Крім того, як правило, визначається термін поразки в політичних правах після відбуття ув’язнення в таборах та конфіскація майна.

Скільки всього представників кліру було репресовано в 1944–1945 рр. на Одещині – поки невідомо. Зафіксуємо лише декілька з них, чії справи збереглися в фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області.

Другим відділом УНКДБ по Одеській області 29 і 31 липня 1944 р. заарештовані за підозрою у зв’язках з румунською жандармерією та розвідорганами ієромонахи Серафим (Навалов), священик Свято-Покровської церкви села Ново-Георгіївка Ананьєвського району Одеської області⁴³ та Геннадій (Кожухар), священик Свято-Покровської церкви села Василівка Фрунзевського району Одеської області⁴⁴.

У обвинувальному вирокі вказувалося, що «... під час виконання церковних обрядів серед населення проводили антирадянську агітацію, здійснювали наклепи на ВКП(б), закликали населення коритися румунській владі». В січні 1945 р. обидва священнослужителі засуджені воєнним трибуналом військ НКВС Одеської області до ув'язнення у ВТТ на 15 років та конфіскації майна. Кожухар додатково був приречений до 5 років поразки в політичних правах. Засідання трибуналу були закритими, без участі прокурора та адвоката. Подальша доля засуджених невідома. Реабілітовані лише у 1997 р.

Схожою була доля священника сіл Балтського району Олександра Григоровича Арвентьева⁴⁵. Заарештований 4 вересня 1944 р. Балтським РВ НКВС за підозрою у шпигунстві, на численних допитах він визнав, що «... виявив добровільне бажання працювати на окупованій території... для того, щоб поновити церкви та організувати церковне життя...; інформував церковне керівництво про антирелігійні настрої та поведінку громадян...; говорив, що тепер настав час вільного виконання релігійних обрядів, про що було неможливо і думати при радянській владі...»⁴⁶. Але категорично відкидав будь-який зв'язок з румунською розвідкою чи контррозвідкою. Справа тричі поверталася на дослідження і 8 лютого 1945 р. був затверджений остаточний обвинувальний висновок за ст. 54–10 ч. 2, який майже дослівно повторював аналогічний документ у справах Навалова та Кожухаря. 28 лютого 1945 р. воєнний трибунал військ НКВС Одеської області виніс вирок Арвентьеву – ув'язнення у ВТТ на 10 років та конфіскація майна. Подальша доля також невідома. Реабілітований 15 квітня 1992 р.

Багатьох священників репресували саме за пастирську місію на теренах Трансністрії, яку офіційна влада кваліфікувала як «антирадянську діяльність і агітацію» та звинувачувала цих людей одразу за ст. 54–10 КК УРСР.

З жовтня 1944 р. по липень 1945 р. в Одеській області були заарештовані десять священнослужителів. Серед них: протоієрей Входу-Ієрусалимської церкви (на 2-й Заставі) о. Митрофан (Остапчук), священник церкви с. Бірзула Котовського району Одеської області о. Олексій (Пасічник), священник одеського кафедрального Ільїнського собору о. Гавриїл (Хреновський), настоятель чоловічого монастиря в місті Балті Одеської області Зосім (Черкез), священники одеської Григоріє-Богословської церкви о. Георгій (Сагайдачний), о. Михайло (Гдешинський) і його молодший син – Петро, псаломщик одеського Ільїнського кафедрального собору, священник того ж собору о. Пахомій (Шкарупін), священник одеського Успенського собору о. Андрій (Голоносов), священник одеської Христо-Різдвяної церкви о. Антон (Грудко)⁴⁷ та ін.

Всі арешти провадилися другим відділом УНКДБ по Одеській області за звинуваченням за ст. 54–10 ч. 2: «перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території..., під час проповідей провадив антирадянську агітацію – окупантів називав визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність...» тощо. Слідство, як правило, тривало біля двох місяців, в обвинувальному висновку повторювались звинувачення, пред'явлені під час арешту, з незначними доповненнями, взятими з протоколів допитів самих заарештованих. Вироки виносив воєнний трибунал військ НКВС Одеської області (по справі Шкарупіна – Миколаївської області), засідання були закритими, без участі сторін обвинувачення та захисту, вирoki у більшості засуджених також однакові – 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах, з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років та конфіскація майна. У більшості його не було зовсім. Подальші долі невідомі. Реабілітовані в 1992–1993 рр.

«За зраду батьківщині» були репресовані й інші представники кліру Одещини. Ось лише декілька імен: М.І.Градинар, Ф.Ф.Флоря, В.Ф.Чемена.

Жахлива доля спіткала о.Федора (Флорю-Флорь), священика Чуфлінської церкви в Кишиневі, який був заарештований 2 березня 1945 р. в Кишиневі. Це був для нього вже третій арешт. Верховним судом Молдавської РСР від 3 листопада 1945 р. «за те, що мешкав на території тимчасово окупованій румунами, проводив серед населення антирадянську агітацію та масові молебні протягом 1943 року» та співробітництво з журналом «Християнська Трансністрія» колишній лектор богословських курсів в Одесі за часів румунської окупації, одеський протоієрей Ф.Ф. Флоря-Флорь був засуджений за ст. 54–10, ч.ІІ КК УРСР до 10 років ВТТ з поразкою в правах на 5 років і з конфіскацією майна⁴⁸. Ф.Флоря помер в Одесі в ніч з 18 квітня 1958 р.

Тоді ж звинувачувався і колишній інспектор підвідділу релігійних культур дирекції культури за румунської окупації Одеси, професор теології, випускник Київської духовної академії В.Ф.Чемена за співробітництво з румунською адміністрацією. Одним із доказів стала згадка в редакційній статті газети «Молва» від 17 грудня 1942 р. про його лекцію на тему «Про психологію дитячої душі, розбещеної антирелігійною більшовицькою пропагандою»⁴⁹.

Отже, хвилі репресій у ході Другої світової війни та у повоєнні роки, по суті, не відрізнялися від масових репресій 1930-х років. Причини, методи та наслідки терору залишалися незмінними, змінювалися й страждали лише люди, що потрапляли до тортурних камер репресивно-каральної системи.

Смертні вироки щодо духовенства у середині 1940-х рр. не застосовувалися, переважно – ув'язнення у таборах. Водночас, збільшувався термін ув'язнення. Засуджувались більшою мірою парафіяльні священики. Архієреї Одесько-Ізмаїльській єпархії, були знищені ще у 1930-ті рр. Арешти 1930-х рр. були чисельнішими і масштабнішими. Спадковість у каральних акціях у 1940-х рр. помічалася у шаблонних обвинуваченнях, сценаріях допиту та винесення вироку.

Таб. 1

**КІЛЬКІСТЬ РЕПРЕСОВАНИХ ПРАВОСЛАВНИХ
СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ
у 1930–ті – середині 1940–х рр. ***

(за виявленими архівними матеріалами УСБУ по одеській області)

Вирок	1931–1935	1936–1940	1941–1945	Разом
Розстріляні	–	51	–	51
Засуджені до таборів	25	11	24	60
Засуджені до вислання	16	5	–	21
Разом	41	67	24	132

* Потрібно взяти до уваги, що зі **132** репресованих, **23** – засуджувалися двічі, а **шестеро** – тричі.

Таб. 2

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

Вища освіта (богословська)	8
Вища освіта	6
Середня освіта (богословська)	43
Малограмотні	37
Невизначено, або домашня освіта	38
Разом	132

Таб. 3

ВІКОВИЙ ЦЕНЗ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

До 30-ти років	4
Від 30-ти до 50-ти років	58
Від 50-ти до 70-ти років	65
Старше 70-ти років	5
Разом	132

Таб. 4

ДУХОВНЕ ЗВАННЯ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ

Духовне звання	1931– 1935	1936– 1940	1941– 1945	Разом
Архієреї (митрополит, єпископи)	–	3	–	3
Протоієреї (священики, диякони, псаломщики)	27	42	20	89
Монахи (ченці, черниці)	2	10	4	16
Релігійні чиновники	2	3	–	5
Невизначено	10	9	–	19
Разом	41	67	24	132

Примітки

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн. – К., 1994. Білокін С. Вищення українського духівництва у 1930-х роках// Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення. – Ч.2. – Львів, 1994; Войналович В.А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні 20–30-х роках. – В кн.: Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–1950-ті роки: Збірник. – Київ-

Миколаїв, 2000; *Пащенко В. О.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. К., 1993; *Його ж* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997; *Шаповал Ю.* Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; *Шитюк М. М.* Масові репресії проти населення Півдня України 20-50 ті рр. ХХ ст. – К., 2000 та ін.

² *Малинова Г. Л.* Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год)// Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Том 1/ Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Іст.-мемор. вид. – Одеса, 1997. – С. 697–709; *Михайлуца М. І.* Репресії духовенства на Одещині під час Великої Вітчизняної війни. 1941–1945 рр. (За матеріалами архіву УСБУ Одеської області) // XI Всеукраїнська наукова конференція “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”, Київ–Хмельницький. 14–16 жовтня 2004 р.: Збірник доповідей і повідомлень/ Редкол.: П.Т.Тронько та ін. – Київ–Кам'янець–Подільський, 2004. – С. 29–37; *Його ж 1945-й* – рік “розплати”: священники-місіонери і НКДБ// Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Кн. І. – Львів, 2005. – С. 386–390.

³ Див.: ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 16327–п. – Т. 1–5.

⁴ Там само. – Т. 4. – Арк. 975.

⁵ Там само. – Арк. 1026, 1065.

⁶ Там само. – Арк. 1025.

⁷ Там само. – Арк. 1066.

⁸ Там само. – Арк. 1073.

⁹ Там само. – Т. 3. – Арк. 874.

¹⁰ Там само. – Т. 4. – Арк. 1072.

¹¹ Там само. – Арк. 1176.

¹² Там само. – Арк. 1008.

¹³ Там само. – Спр. 21541–п. – Арк. 15.

¹⁴ Там само. – Арк. 66.

¹⁵ Там само. – Арк. 91.

¹⁶ Див.: Там само. – Спр. 10978–п. – Арк. 89–93.

¹⁷ Там само. – Спр. 16327–п. – Т. 4. – Арк. 1316.

¹⁸ Там само. – Спр. 10175–п. – Арк. 268–271.

¹⁹ Список громадян розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїлу на початку Великої Вітчизняної війни// 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – 1(20). – С. 438–439.

²⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні... – С. 121, 123.

²¹ ГДА СБ України, Одеса. – Фонд П (припинених архівно-слідчих справ) архіву.

²² «Кузісти» – румунська національно-християнська партія, заснована в 1890-ті роки професором юридичного факультету Яського університету Олександром Кузом; належала до розряду правих організацій, пропагувала теорію расової та національної виключності під гаслом «Король, Христос і нація». 3 грудня 1937 – лютого 1938 років знаходилась при владі. Сприяла встановленню монархо-фашистської диктатури.

²³ «Цараністи» – румунська націонал-цараністська партія, утворена у 1926 р. шляхом об'єднання національної та цараністської (селянської) партій. Остання була утворена ще у 1918 р. В основі програми була ідея побудови селянської

держави. Ліве крило партії разом з комуністами утворювало антифашистський фронт, а праві цараністи сприяли приходу фашистів до влади у Румунії і сприяли втягуванню держави у війну проти СРСР.

²⁴ «Жоржисти» – ліберальна партія Румунії, утворена у 1930 р. після відокремлення від націонал-ліберальної партії групи на чолі з Георгом Братіану. (Назва походить від імені лідера партії). У внутрішній політиці дотримувалися лінії на створення фашистської корпоративної держави, а в зовнішній – орієнтувалися на Німеччину та на боротьбу з комуністичною небезпекою.

²⁵ «Фронт національного відродження» – єдина дозволена профашистська організація в Румунії, утворена за указом короля Кароля II після розпуску і заборони усіх політичних партій у грудні 1938 р. ФНВ сприяв зближенню Румунії і фашистської Німеччини у 1939–1940 рр.

²⁶ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 22646–п.

²⁷ Там само. – Спр. 17968–п.

²⁸ Там само. – Спр. 17968–п. – Арк. 3.

²⁹ Там само. – Спр. 11314–п.

³⁰ Там само. – Спр. 11314–п. – Арк. 43.

³¹ Там само. – Спр. 10519–п.

³² Там само. – Арк. 28.

³³ Там само. – Арк. 29.

³⁴ Там само. – Спр. 11340–п.

³⁵ Там само. – Т. 1. – Арк. 56.

³⁶ Там само. – Арк. 64 зв.

³⁷ Там само. – Спр. 17051–п. – Арк. 1.

³⁸ Там само.

³⁹ Молва. – 1942. – 8 грудня.

⁴⁰ Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 30, 48.

⁴¹ *Rodica Solovei* Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic și cultural: 19 auq. 1941–29 ian. 1944). Iasi: Casa Editoriala “Demiurg”, 2004. – P.122.

⁴² ДАОО (далі – Державний архів Одеської області). – Ф. 11. – Оп. 11. – Спр. 143. – Арк. 23.

⁴³ ГДА СБ України, Одеса. – Ф. П. – Спр. 28174–п.

⁴⁴ Там само. – Спр. 28022–п.

⁴⁵ о. Арсеній (Арвентьев) був за румунської окупації субпротоієреєм (старший священник) Савранської волості, Балтського повіту і співпрацював на ниві християнізації регіону з Румунською православною місією. (Див.: Transnistria creștina. – București. – 1943. – nr. 8. – P. 55).

⁴⁶ ГДА СБ України, Одеса. – Фонд П. – Спр. 25253–п.

⁴⁷ Там само. – Спр. 8489–п., 9048–п., 8960–п., 8650–п., 8700–п., 25157–п., 25027–п., 25123–п.

⁴⁸ Там само. – Спр. 16327–п. – Т. 4. – Арк. 1234.

⁴⁹ Там само. – арк. 1310.

Наталія Сердюк
(Київ)

**ЄПИСКОП ГРИГОРІЙ ХОМИШИН МОВОЮ
МАТЕРІАЛІВ СЛІДСТВА
(за документами Галузевого Державного архіву
СБ України)**

Serdyuk N. Bishop Hryhoryi Khomyshyn in the light of investigation records (on the basis of the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine).

The selection of 9 authentic documents, which were kept in the Hryhoryi Khomyshyn's (1867–1945) archival criminal file in Branch state archive of Security service of Ukraine, is the vivid illustration of the last years of one of the leading hierarch of Ukrainian greco-catholic (Uniat) church. It also shows us the course of Stalin's repression against the Uniat church during the second half of 1940th.

У 40-х роках ХХ ст. Україна зазнала сталінського терору та жорстоких тортур. Особливо трагічною була доля ієрархів і священників Української греко-католицької церкви.

Завдяки багатолітній діяльності Українська греко-католицька церква здобула авторитет надзвичайно впливової релігійної інституції з налагодженою структурою парафій, кількатисячним кадровим складом священнослужителів та ченців. Більшовицька влада розуміла, що душпастирі Української Церкви не лише носії Христової віри, Христової моралі, а й національного буття: української мови, культури, обрядовості, традиції тощо. УГКЦ впродовж власної історії не була відстороненою від світського життя, духовенство перебувало у вірі політичних подій, що відбувалися на Західній Україні. Його представники все частіше ставали провідниками політичних течій і партій, прагнучи вплинути на розвиток українського народу.

Одним з таких діячів національного масштабу був єпископ Станіславської єпархії Григорій Хомишин. Він народився 25 березня 1867 р. у селянській родині в с. Гаденківці Тернопільської області. З дитинства мріяв присвятити життя духовній службі, тому після закінчення Тернопільської гімназії вступив на богословський факультет університету у Львові. 18 листопада 1893 р. був висвячений на священника і направлений помічником єпископа у Станіславську єпархію.

Після закінчення студій у Відні, у 1899 р. отримав ступінь доктора богослов'я. Повернувшись до Станіслава, деякий час був священником, а потім призначений душпастирем у Коломию. У 1902 р. очолив греко-католицьку духовну семінарію у Львові.

Чотири роки Станіславська дієцезія залишалася без єпископа, оскільки колишнього Станіславського єпископа Владика Андрея Шептицького, у 1900 р. було іменовано Галицьким митрополитом. Кандидатські змагання тривали досить довго. З 16 квітня 1904 р. цісар Франц-Йосиф своєю постановою іменував 37-літнього Григорія Хомишина єпископом Станіславської єпархії. Новопризначений митрополит Шептицький теж видав послання для вірних єпархії, у якому подав до відома, що Станіславським єпископом іменований ректор Львівської духовної семінарії о. д-р Григорій Хомишин¹.

Обрання на єпископський престол Г. Хомишина, життєвим кредом якого було богослужіння, беззастережна відданість Апостольському престолу та вірність католицькій церкві, не було випадковістю. Владика відзначався сильним духом, суворою внутрішньою дисципліною та душевною покірною. Ця постать визначала життя греко-католицької церкви в Галичині, отримавши високу місію очолити українську єпархію в часи загальної духовної, економічної та політичної кризи.

Обійнявши Станіславський престол, Г. Хомишин здійснював релігійно-культурницьку діяльність в екстремальних умовах трьох окупацій: польської, німецької та російсько-більшовицької. Занепад української культури і освіти, поширення атеїзму та сектантства, загальне зубожіння серед віруючих стали головними проблемами єпископа Г. Хомишина.

Григорій Хомишин був представником окцидентальної ідеологічної течії в УГКЦ, виразником консервативного напрямку в українському громадсько-політичному русі. Суспільні та релігійні ініціативи єпископа пояснювалися, перш за все, його глибоким бажанням якомога більше віддалити галицьких українців від російських впливів та наблизити їх до західноєвропейських культурних цінностей. На допиті він зазначив: "Я убежденный католик, воспитанник Ватикана и все время вел борьбу против Востока, именно потому, что оттуда постоянно шли

революционные идеи. После установления советской власти в СССР, коммунистические идеи усиленно распространились на запад через области, прилегающие к Польше. [...] Я считал, что Западная Украина всегда должна учиться у западноевропейских буржуазных государств и следовать их примеру. Я вел борьбу против отдельных попыток представителей духовенства вводить восточные обряды в греко-католическую церковь. Я считал, что даже введение восточных обрядов подрывает католицизм и усиливает влияние православной церкви, существующей в Советском Союзе. В силу этих причин я всегда был противником Советского Союза и всего, что идет с Востока»².

Посилення прокомуністичних впливів на західноукраїнських землях спонукали Г. Хомишина до створення культурно-просвітницьких організацій (Українська католицька народна партія (УКНП; з 1932 р. – Українська народна обнова), товариство «Скала»). Головним завданням нових структур було згуртування свідомих католиків-українців та виховання їх у католицькому дусі.

Хоча прихильником радянського ладу Г. Хомишин ніколи не був, проте жодну з очолюваних ним організацій не можна назвати суто політичною і антирадянською. Він завжди залишався вірним своїм принципам: лояльно ставитися до пануючої влади та не порушувати її законів. На одному з перших допитів він свідчив: «Я, как управляющий епархии считал и считаю, что церковь всегда должна служить власти и выполнять ее требования. Каждая власть всегда использует церковь в своих интересах. Я не считал и не считаю возможным, не подчиняться властям»³.

З приходом радянських військ на західноукраїнські землі, опинившись в нових умовах тоталітарної і атеїстичної держави, перед УГКЦ і її найактивнішими діячами постало завдання вижити. Церковні ієрархи обрали, як здавалося, єдиний вихід – пристосування, шляхом відсторонення від надто небезпечної громадської і політичної діяльності. Тому заради уникнення загострення стосунків з радянською адміністрацією, Владика намагався дотримуватися якомога нейтральної, аполітичної позиції, зосередившись на релігійній діяльності.

Але оперативним групам НКВС СРСР, які вступили разом із частинами Червоної армії на територію Західної України, віддали наказ виявляти та ліквідувати політичних опонентів. Відразу по прибутті оперативних груп на Західну Україну, греко-католицьке духовенство потрапило до категорії тих осіб, чиє життя почало пильно відстежуватися чекістами. Так, у листопаді 1939 р. Управління НКВС по Станіславській області завело агентурну справу «Чума». Назву страшної хвороби одержала агентурна розробка 20-ти священнослужителів та ми-

рян Станіславської єпархії. Обґрунтуванням для заведення справи послужила інформація, що з 1932 р. до вересня 1939 р. в Галичині діяла політична партія під назвою “Українська національна обнова” (УНО)⁴, до складу якої входило багато священиків Станіславської єпархії УГКЦ та представників місцевої української інтелігенції. Зазначалося, що ініціаторами створення партії виступали єпископ Григорій Хомишин та адвокат Осип Назарук. Кілька членів партії обиралися депутатами польського сейму.

У м. Станіславові з 45 служителів культу, що перебували на обліку, 12 раніше належали до УНО, або, як називали чекісти це об’єднання, “партія єпископа Хомишина”. Облікові дані НКВС створювали враження про середовище священнослужителів, як табір непримирених політичних противників радянської влади.

Реалізація агентурної справи “Чума” була ретельно спланована в НКВС УРСР і розпочалася в 1945 р. Відповідно, поставало завдання арештувати “ворожий” єпископат і почати підготовчу роботу по возз’єднанню уніатської церкви з православною.

Полковник НКДБ УРСР С.Карін⁵ 26 березня 1945 р. підписав ухвалу про застосування запобіжних заходів щодо керівника Станіславської єпархії єпископа Григорія Хомишина. З 11 квітня 1945 р. Владика перебував у в’язниці. Разом з ним заарештовали його заступника Івана Лятишевського⁶.

Тут варто зупинитися й навести фрагмент спогадів очевидця арешту Владики, для більш повного уявлення і розуміння читачем трагізму тогочасних подій: “Під єпископський дім під’їхало вантажне авто. На авті вже був єпископ-помічник преосв. д-р Іван Лятишевський, о. ректор д-р Авксентій Бойчук і ще два священики. Незабаром на сходах дому появився Покійний Владика. На його обличчі була кров, у руках – маленька пошивка з якимись дрібними предметами. За владикою, зі зброєю в руках, ішов червоноармієць. На вулиці було досить людей. Владика усміхнувся, поблагословив зібраних знаком хреста, сів в авто, а хвилину пізніше авто зникло з очей присутніх”⁷.

Заарештованого Владика було доставлено у внутрішню в’язницю НКДБ УРСР. Переслідувачі УГКЦ цинічно стверджували, що єпископа заарештували не за те, “що він правив службу, а за політику”. У постанові НКДБ УРСР про арешт від 11 квітня 1945 р. Г. Хомишину інкримінували важкі злочини: антирадянська пропаганда, пособництво німецьким загарбникам, шпигунство на користь Ватикану, націоналізм, проведення пропольської політики, зміцнення позицій уніатської церкви на західноукраїнських землях та сприяння у розповсюдженні католицизму на Схід.

Працювали з Хомишиним досить інтенсивно. Допити тривали з 21 квітня до 11 вересня 1945 р. Було оформлено 36 протоколів. Менше ніж за місяць відбулося 9 допитів, найтриваліший з яких відбувався понад 11 годин. Часто допити проводились у нічний час, про що свідчать помітки на протоколах з визначенням часу початку і завершення допиту. У який спосіб слідчий вів бесіди з арештантом, можна тільки здогадуватися. Але вивчення цих протоколів, їх характер, спосіб відтворення, стилістика наводять на думку, що проводились вони безсистемно і формально.

Про поневіряння у тюрмі по вул. Короленка, 33 у своєму “Заповіті” згадував Блаженніший Йосиф Сліпий: “Мене вивели на слідство день і ніч, так, що я буквально падав з ніг і мене мусили підтримувати, ведучи до слідчого судді, при тому голодував, бо давали на день трошки юшки і 300 грамів хліба. Одного разу ранком, вертаючись з допиту, бачив я на коридорі єпископа Григорія Хомишина, згорбленого і похиленого, як вертався з умивалки. А голодування, безсоння і часті довготривалі допити можуть допровадити людину до безум’я, то велика ласка Божя, що я витримав ті всі муки”⁸.

Опікувався єпископом начальник відділення слідчої частини НКДБ УРСР капітан Дубок⁹. Перший допит, датований 21 квітня 1945 р., мав загальний характер: біографія, ставлення до радянської влади. Згодом почалося розслідування “антирадянської діяльності” Г.Хомишина.

Про професійний рівень та обізнаність слідчого у релігійних справах красномовно свідчить висновок: “Антисоветскую работу Ватикана проводит и путем присоединения к католической церкви русской православной церкви, используя при этом как своего рода маскировку, применение православного обряда в греко-католической церкви”¹⁰.

Слід звернути увагу, що, за виключенням перших допитів, мовний стиль всіх послідовних протоколів слідства дуже нагадує, як слушно зазначила Н. Рубльова, мову офіційної радянської пропаганди, а не відповіді духовної особи¹¹.

Слідчим так і не вдалося змусити єпископа погодитись із сфабрикованими обвинуваченнями і підтвердити обвинувачення у нібито скоєних вчинках, котрі радянським правосуддям кваліфікувалися як найтяжчий злочин (за артикулом 54-1 “а” Карного кодексу УРСР, що інкримінувався Григорію Хомишину, “зрада Батьківщини”). На одному з допитів він відповів: “Предъявленное мне обвинение в том, что я был агентом Ватикана, пытался распространять влияние униатской церкви на территорию Советского Союза, пытался парализовать рост симпатий населения Западной Украины к СССР – я отрицаю. Не признаю также себя виновным в том, что я помогал польским реакцион-

ным властям опоялчивать украинское население, что с установлением советской власти в Западной Украине вел борьбу с ней, свою связь с ОУН и УПА и что после освобождения Западной Украины от немцев я продолжал антисоветскую деятельность и вел линию на распространение влияния униатской церкви на восток”¹².

Останній раз допитували єпископа Хомишина 11 вересня 1945 р. Строк його перебування у в'язниці офіційно закінчувався 16 жовтня 1945 р.¹³, але ув'язнення єпископа продовжувалося. Жакливі тюремні умови, виснажливі довготривалі допити, мізерна їжа вкоротили віку 78-літній людині. 18 вересня лікар внутрішньої тюрми НКДБ УРСР визнав непридатність заарештованого до фізичної праці з огляду на його похилий вік¹⁴. 21 грудня 1945 р. з внутрішньої в'язниці НКДБ УРСР Хомишина було переведено до тюремного шпиталю, а 28 грудня, не витримавши тюремних тортур, він помер, про що було складено акт, засвідчений лікарем внутрішньої в'язниці¹⁵.

Архівно-слідча справа на єпископа Григорія Хомишина та його помічника Івана Лятишевського розглядалася прокуратурою Івано-Франківської області на предмет реабілітації двічі. Перший раз – 4 травня 1995 р. прокурор державний радник юстиції 3-го класу М.І. Андріуца визнав їх обґрунтовано засудженими і такими, що реабілітації не підлягають. 23 травня 1995 р. за дорученням греко-католицької єпархії професор Прикарпатського університету Ярослав Заборовський звернувся із заявою про перегляд архівно-слідчої справи стосовно Г. Хомишина та І. Лятишевського, мотивуючи це безпідставністю доказів. Слідчим відділом УСБУ по Івано-Франківській області було призначено додаткове розслідування. З'ясувалося, що докази злочинної діяльності засуджених відсутні. На підставі цього 10 листопада 1995 р. прокуратура Івано-Франківської області реабілітувала Г.Л. Хомишина та І.Ю. Лятишевського.

Архівно-слідча справа, що зберігається у Галузевому Державному архіві Служби безпеки України дасть змогу дослідникам з'ясувати безліч деталей арешту єпископа, ведення слідства над ним і багато іншого. Складається вона з двох томів (т. 1 – 329 арк.; т. 2 – 395 арк.). Тут знаходяться оригінальні документи¹⁶: протоколи допитів, постанови НКДБ УРСР про арешт і ув'язнення єпископа, анкета арештованого Григорія Хомишина, довідка про стан здоров'я та акт про смерть Владики.

Добірка документів, що пропонується читачеві, представлена дев'ятьма оригінальними документами, кожен з яких стосується безпосередньо особи Григорія Хомишина.

Документи подаються у повному обсязі, їх розташовано у хронологічному порядку і друкуються мовою оригіналу. Несправності тексту усунуто без застереження лише в документах, відтворених машинописним способом (друкарські помилки), тоді як у тексті рукописних документів орфографічні та стилістичні погрешності збережено у тих випадках, коли вони мають смислове значення. Тексти бланків відтворено курсивом, особисті підписи – жирним курсивом. Недописані в оригіналі слова доповнено у квадратних дужках.

№ 1

Постанова НКДБ УРСР про арешт єпископа
греко-католицької церкви Г. Хомишина
11 квітня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ»
НАРКОМ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
УССР Комиссар
госбезопасн[ости] 3 ранга
Савченко
«11» апреля 1945 года

«АРЕСТ САНКЦИОНИРУЮ»
ОБЛАСТНОЙ ПРОКУРОР
ЛЬВОВ[СКОЙ] ОБЛ[АСТИ]
Государ[ственный]
советник 3 класса **Корнетов**¹⁷
«11» апреля 1945 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ (на арест)

Гор. Львов, «26» марта 1945 года. Я, зам[еститель] нач[альника] отделения 4[-го] отдела 2[-го] Управления НКГБ УССР капитан госбезопасности Ходин, рассмотрев поступившие материалы о преступной деятельности Хомышина Григория Лукича, 1867 года рождения, уроженца с. Гадныкивцы, Гусятинского района, Тернопольской обл., украинца, гр[аждани]на СССР, с высшим духовным образованием, до 1939 года владел 7 тысячами моргов земли и леса, имел в Львовском Земельном банке 2 миллиона злотых, являющегося правящим епископом Станиславской греко-католической епархии, проживающего в г. Станиславе,

н а ш е л:

Будучи враждебно настроен против СССР, Хомышин с 1930 года вступил на путь активной антисоветской деятельности, организовав клерикально-националистическую организацию, именованную «Украинская Национальная Обнова» и ее орган «Нова Зоря», разверну-

вших активную антисоветскую и клеветническую агитацию, призывая украинский народ к лояльному отношению к польским властям.

Арестованный член ЦК УНДО – Целевич в своих показаниях от 7 марта 1940 года указывает, что Хомышин пользовался расположением польских правительственных кругов, призывал украинский народ лояльно относиться к польскому государству, клеветал на Советский Союз.

Допрошенные в качестве свидетелей Голембиовский И.С., Когут О.И. и арестованный Заславский И.М., в своих показаниях характеризуют созданную Хомышиным УНО, как ярко выраженную антисоветскую организацию, которая проводила широкую антисоветскую и клеветническую пропаганду среди населения.

Поддерживая связь с Ватиканом, Хомышин являлся проводником его униатской политики, преследуя цель парализовать среди трудящихся Западной Украины рост симпатии к народам СССР.

В 1939 году с установлением советской власти в западных областях Украины, руководимая Хомышиным антисоветская организация УНО продолжала свою антисоветскую деятельность, направленную на срыв, проводимых советской властью мероприятий.

В период оккупации Станиславской области, Хомышин, как и большинство подчиненных ему униатских священников, встретили немецких захватчиков, как “освободителей”, одобряли проводимую ими политику, призывая население оказывать помощь оккупантам. Наряду с этим, Хомышин призывал население к активной поддержке созданного украинскими националистами “Самостоятельного Украинского государства”.

В газете “Самостийна Украина” от 10 июля 1941 года Хомышин поместил статью, в которой благословлял создание “Самостоятельного Украинского государства”.

21 октября 1941 года в связи с приездом в Станислав генерал-губернатора Франка, Хомышин на многолюдном митинге с трибуны от имени епископата приветствовал Франка, произнес профашистскую речь, выразив верноподданнические чувства немцам за “освобождение украинского народа от большевистского ярма”.

Неоднократно принимал участие в организуемых немцами торжествах и банкетах, что подтверждается имеющимися фотоснимками.

В 1943 году Хомышин со всем униатским епископатом подписал “Спильне послання” (общее послание) к духовенству и верующим, с призывом бороться против влияния “безбожников-коммунистов” на молодежь, добиваясь консолидации украинских националистических сил.

С освобождением частями Красной Армии Станиславской области, Хомышин продолжает свою антисоветскую деятельность, укрывая

скомпрометировавших себя в период оккупации, как немецких пособников, униатских священников, путем перемещения их из одной местности в другую с целью сохранения антисоветских униатских кадров от репрессий.

В своей практической деятельности Хомишин проводит твердую линию укрепления униатской церкви и распространения ее влияния на Восток.

На основании изложенного

П О С Т А Н О В И Л :

Хомишина Григория Лукича, подвергнуть аресту и обыску.

Копию настоящего постановления направить Прокурору.

Зам[еститель] нач[альника] отд[еле]ния
4[-го] отдела 2[-го] Управления НКГБ УССР
капитан государственной безопасности

Ходин

Начальник 4[-го] отдела 2[-го] Управления
НКГБ УССР
подполковник госбезопасности

Волошин

Согласны:

Начальник опергруппы НКГБ УССР
полковник госбезопасности

Карин

Начальник 2[-го] Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности

Медведев

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 1а-2.
Оригінал. Машинопис.*

№ 2

Ордер на арешт і обшук єпископа Г. Хомишина
11 квітня 1945 р.

У Р С Р

Народний Комісаріат Державної Безпеки

ОРДЕР № 634

Видан Станіславським облуправлінням Народного Комісаріату
Державної Безпеки

«11» апреля 1945 р.

тов. Свистун на переведення ареста и обыска Хомишина Григория Лукича. Адреса г. Станислав, ул. Красноармейская, № 16.

Зам. Начальник УНКДБ
по Станіславській області¹⁸

ДОВІДКА санкція дана Львовским обл[астным] прокурором.

ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 4.

Оригінал. Рукопис на бланку.

№ 3

Протокол допиту єпископа Г. Хомишина
21 квітня 1945 р.

Протокол допроса
арестованного Хомышин[а] Григория Лукича

г. Киев, 21 апреля 1945 года

Начало в 11 ч. 00 [мин.]

Вопрос: Расскажите кратко Вашу биографию.

Ответ: Я родился в 1867 году в с. Гаденькивцы Копиченского района Тернопольской области в семье крестьянина-середняка. 4 года я учился в сельской начальной школе, 8 лет учился в Тернопольской гимназии, которую окончил в 1888 году. После этого уехал в г. Львов, где поступил на учебу в Университет, на богословский факультет и через четыре года окончил его.

По окончании университета был рукоположен в священники греко-католической церкви и направлен в г. Станислав, где служил 9 месяцев. В 1893 году выехал на учебу в Венскую высшую духовную академию, где учился около 4-х лет. По окончании академии получил звание доктора богословия и выехал обратно в Станиславов, где неко-

торое время был священником, а затем назначен душпастырем в Коломью, где управлял тремя церквями.

Приблизительно в 1900 году я был назначен Ректором Львовской духовной семинарии, где служил около 4-х лет.

В 1904 году митрополит Шептицкий, епископ Перемышльський – Чехович и архиепископ Армянский – Теодорович рукоположили меня в епископы, после чего я был направлен в г. Станиславов на должность Управляющего Станиславовской епархии. В этой должности я служил и до момента моего ареста.

Вопрос: О Вашей деятельности и имущественном положении до 1939 г. Вы будете допрошены особо, а теперь покажите, как Вы встретили приход частей Красной армии в Западную Украину и присоединение ее к Советскому Союзу.

Ответ: До прихода Красной армии в Западную Украину я знал о Советском Союзе все больше с отрицательной стороны и даже в некоторых газетах “Правда”, “Новая Заря”, – я писал статьи и воззвания к верующим, в которых клеветал на советскую власть и ее политику.

Приход Красной армии и присоединение Западной Украины к Советскому Союзу в целом я встретил лояльно. Я дал указания своим подчиненным вывесить на моем доме красный флаг и некоторые портреты – вождя народов Советского Союза и других руководителей советской власти.

Как я в душе встретил это событие – я ответить не могу, т.к. это мое личное дело и никому я не обязан отвечать, как и что я думаю.

Вопрос: Нас интересует не внешнее отношение к советской власти, а ваше отношение к присоединению Западной Украины к СССР, – по существу, т.е. таким, как оно было в действительности. Расскажите об этом.

Ответ: Вы не имеете права у меня спрашивать об этом. Что я думаю – это мое личное дело.

Вопрос: Вы совершили большое преступление перед советской властью, и мы требуем, чтобы вы правдиво отвечали нам на все вопросы, которые ставятся перед Вами.

Ответ: Могу только сказать, что советскую власть я встретил равнодушно, ожидая, как она будет показывать себя на практике. Я решил занять выжидательную позицию в вопросе о своем отношении к советской власти.

Вопрос: Покажите о проведенной Вами антисоветской работе, после присоединения Западной Украины к Советскому Союзу.

Ответ: После прихода Красной армии в Западную Украину и установления советской власти, священники многих сел информирова-

ли меня о том, что органы советской власти высылают осадников и других вглубь СССР, многих арестовывают, требуют большие налоги и др. Все это, безусловно, не способствовало увеличению симпатий к советской власти, а наоборот порождало недовольство ею.

Кроме того, было закрыто ряд монастырей, и проведено уплотнение в доме который я занимал. Лично на меня также был наложен налог, который я считал большим.

Однако, несмотря на то, что я был недоволен советской властью, никакой борьбы против нее я не проводил.

Вопрос: Вы говорите неправду. Нам известно, что как до, так и после установления советской власти на территории западных областей Украины Вы проводили активную антисоветскую деятельность. Мы располагаем достаточными данными, избочающими Вас в этом, и требуем от Вас – правдивых показаний по этому вопросу.

Ответ: Никакой антисоветской работы я не проводил. Если бы я ее и проводил, то я не обязан вам о себе рассказывать. Пусть обо мне другие доказывают, а я буду признавать или отрицать эти факты.

Вопрос: Выше Вы показали, что были недовольны на советскую власть и что такое недовольство Вам высказывали и другие священники. Разве уже поэтому Вы не боролись против советской власти и не призывали это делать других?

Ответ: Свое недовольство советской властью я не проявлял, а держал его при себе. Это я рекомендовал делать и другим священникам.

Вопрос: Как Вы встретили оккупацию немцами Украины и как вели себя по отношению к немцам?

Ответ: Приход немцев, как приход каждой новой власти я встретил лояльно. Я считаю, что каждую власть нужно слушать, быть к ней лояльным. Со слов посетителей, которые были у меня, мне было известно, что немцы обещают украинцам разрешить создание “Самостийной Украины”, сторонником которой я являюсь. Поэтому я был рад немцам, хотя и не полностью верил в их обещания, т.к. еще при б[ывшей] Польше, читал книгу Гитлера “Моя борьба”, в которой он излагал свою идею «движения на Восток».

Все что требовали от меня немецкие власти, я выполнял.

Вопрос: В первые дни оккупации немцами Западной Украины, организация украинских националистов, с согласия немцев создала в г. Львове т.н. “Самостийну Украинскую Державу”. Как Вы отнеслись к этому акту?

Ответ: Я являюсь сторонником создания “Самостийной Украины” и кем бы она не была создана, я бы это приветствовал. Когда во Львове была создана “Самостийна Украина”, митрополит Шептицкий

в своем обращении к населению приветствовал этот акт и заявил, что будет подчиняться новой власти. В этом обращении он приветствовал немецкую армию как “освободительницу от большевиков”.

Это обращение вскоре было распространено и в г. Станиславе. Кто-то из жителей города, по моей просьбе принес мне один экземпляр этого обращения и я его прочитал. Вскоре ко мне явился монах, который сотрудничал в местной газете и просил меня также сообщить о своем отношении к новой “Украинской державе”. Я ответил, что приветствую создание “Самостийной Украины”, в которой бы не было разницы между вероисповедыванием, национальным и общественным положением.

Все остальное этот монах имел написать от себя.

Вопрос: Назовите фамилию этого монаха.

Ответ: Этого я сделать не могу и не имею права. Вы не должны меня об этом спрашивать.

Вопрос: Не ссылайтесь на Ваши права. Требуем назвать фамилию этого монаха.

Ответ: Я этого сделать не могу и не хочу.

Вопрос: Вы отвечаете перед советским государством за свои преступления и должны называть всех Ваших соратников. Называйте фамилию этого монаха.

Ответ: Фамилия его Пилихович, имя Владимир. Он является монахом монастыря Васылян¹⁹ или Редемтористов в Станиславове. Перед приходом Красной армии он из города скрылся. Где он теперь находится, мне неизвестно.

Допрос прерван в 18⁴⁰ 22/IV-[19]45 г.
(Перерыв с 17⁰⁰ – 21/IV до 13²⁰ – 22/IV).

Записано с моих слов правильно, мне прочитано: † Хомишин

Допросил:

Нач[альник] отделения Следчасти НКГБ УССР
капитан

Дубок

Г ДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 38-40 зв.
Оригінал. Рукопис.

№ 4Протокол допиту єпископа Г. Хомишина
23 квітня 1945 р.*Протокол допроса*

обв[иняемого] Хомишина Григория Лукича

г. Киев, 23 апреля 1945 г.

Начало в 12 ч. 20 м.

Вопрос: На предыдущем допросе Вы сознались, что сотрудничали с немецкими оккупантами. Почему Вы, будучи гражданином Советского Союза, стали активным немецким пособником?

Ответ: Я, как управляющий епархии считал и считаю, что церковь всегда должна служить власти и выполнять ее требования. Каждая власть всегда использует церковь в своих интересах. Я не считал и не считаю возможным не подчиняться властям. Тем более это касается немцев, т.к. я верил, что они разрешат украинскому народу создать “Самостийну Україну”.

Вопрос: Как Вы установили контакт с немецкими оккупационными властями?

Ответ: Раньше, чем установить контакт с немцами, я встречался в г. Станиславове с венгерским генералом, фамилию которого теперь не помню.

Первая власть в Станиславове была в руках венгерских военных. Старостой города или военным комендантом был этот генерал. В июле или августе 1941 года он сделал мне короткий визит. Никаких политических разговоров между нами не было. В ответ на это, я в свою очередь сделал ему визит.

С немецкими властями я установил связь в октябре 1941 года, когда они принимали город от венгров. Перед своим отъездом из города, венгерский генерал пригласил меня и моего заместителя епископа Лятышевского на прощальный обед и там я впервые познакомился с немецкими представителями власти.

Вопрос: Кто присутствовал на этом обеде. Кто Вас звал и кем?

Ответ: Кроме меня и Лятышевского на этом обеде присутствовал названный мною выше венгерский генерал, немецкий губернатор Львова доктор Ляц, новый староста города, немец Альбрехт, немецкий полковник Бизанц и другие немецкие и венгерские военные и штабские чины. Других лиц, присутствующих на этом обеде, я не помню.

Было ли нам с Лятышевским письменное или устное приглашение на этот обед, и кто персонально его приносил – не помню.

Вопрос: Представители Организации Украинских Националистов и местных украинских националистических властей присутствовали на этом обеде?

Ответ: Не помню. Когда мы пришли, обед уже начался и, не смотря на то, что я впервые увидел здесь немецких представителей власти, мне их никто не представлял.

Вопрос: Как Вы установили связь с Гестапо, и в чем она выражалась?

Ответ: Я лично с Гестапо никакой связи не имел. В феврале 1942 года ко мне на квартиру пришли два сотрудника Гестапо и предложили пойти к ним. Я обиделся на такое их предложение и написал ответ, что я больной и старый человек, в Гестапо идти не могу и, если нужно, пусть придут ко мне. Вскоре эти гестаповцы снова пришли ко мне и насильно увели меня в Гестапо. Я просил Ректора духовной семинарии Бойчука пойти со мной в качестве провожатого. Меня вызвал к себе начальник Гестапо Кригер и начал обвинять меня в том, что я посылал своих людей в Каменец-Подольскую область для проведения агитации. Он даже не сообщил, о какой агитации идет речь. Я категорически отрицал, т.к. это была неправда. После короткого разговора на эту тему я был отпущен домой.

Вскоре от своего заместителя Лятышевского или еще от кого-то я узнал, что митрополит Шептицкий, считая себя епископом Каменец-Подольским, посылал своих людей на эту территорию, с целью перевода православных Церквей на греко-католическую ориентацию. Гестапо узнало об этом священнике, но арестовать его не успело, т.к. он скрылся.

После моего возвращения из Гестапо, население города начало возмущаться тем, что меня гестаповцы под ружьем вели по городу, и об этом стало известно Гестапо.

Гестаповец Астман явился ко мне и принес извинение за такое обращение со мной.

Больше я ничего общего с Гестапо не имел.

Вопрос: Это неправда. Вы имели тесную связь с Гестапо и работали под их руководством. Почему Вы об этом не хотите показывать?

Ответ: Я вспомнил, что летом 1943 года гестаповец Астман через Бойчука обратился ко мне с просьбой, чтобы я выступил с официальным воззванием к верующим о том, что улучшение взаимоотношений в Советском Союзе между правительством и православной церковью, в частности, прием Сталиным митрополита Сергия и его завере-

ния в хорошем отношении правительства с церковью, есть трюк, рассчитанный на обман общественного мнения и т.д. По этому вопросу я запросил митрополита Шептицкого, который ответил, что такого воззвания писать не следует, и что будем надеяться, что отношения Советского Союза к церкви и его заявления по этому вопросу будут искренними.

Он в письме также сообщил, что поэтому вопросу гестапо обращалось к его начальнику канцелярии и получило от него такой же ответ. Все это я передал Астману через Бойчука. Через некоторое время я от Бойчука узнал, что Астман недоволен на меня за такой ответ. Об этом ему сказал нач[альник] налогового отдела горфинотдела Панчак. Почему Астман говорил на эту тему с Панчаком, мне не известно.

Вот все, что я имел с Гестапо.

Вопрос: Бойчук являлся Вашим уполномоченным по связям с Гестапо?

Ответ: Нет. Я ему такого полномочия не давал. Думаю, что Астману было неудобно обращаться ко мне с таким вопросом, и он решил сделать это через Бойчука, который был самым близким из моих приближенных.

Допрос прерван в 16 [час.] 25 [мин.]

Записано с моих слов верно, мне прочитано

† *Хомышин*

Допросил:

Нач[альник] отделения Следчасти НКГБ УРСР
капитан

Дубок

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 41-42 зв.
Оригінал. Рукопис.*

№ 5

Протокол допиту єпископа Г. Хомишина
25 квітня 1945 р.

Протокол допроса
обв[иняемого] Хомышина Григория Лукича

г. Киев, 25 апреля 1945 года

Начало в 10 ч. 30 м.

Вопрос: Покажите, как духовенство греко-католической церкви и Вы лично встретили приход немцев на Украину?

Ответ: Греко-католическое духовенство, в том числе и я, встретили немецких оккупантов радостно. Это объясняется тем, что оно было враждебно настроено к советской власти, недовольно ею, и благодарило немцев “за освобождение Украины” от большевиков.

С первых дней прихода немцев на Украину они объявили свободу слова, свободу религии, право частной собственности. Все это соответствовало нашим желаниям. Кроме того, из воззвания митрополита Шептицкого, которое было распространено в г. Станиславе, я узнал, что с согласия немцев в г. Львове организация украинских националистов создала “Украинское самостоятельное государство”. О том, что немцы разрешили создать “Самостийну Украину” мне сообщили также многие посетившие меня лица.

Это сообщение меня обрадовало, поскольку оно соответствовало моим желаниям, т.к. я был сторонником создания “Самостоятельного Украинского государства”.

Мне известно, что по вопросу создания “Самостоятельного украинского государства” было специальное решение германского правительства.

Вопрос: Из каких источников Вам известно это решение?

Ответ: Перед приездом в г. Станислав гитлеровского министра Франка, от кого-то из моих посетителей (насколько я помню, он был из г. Львова) я узнал, что на заседании германского правительства было решено преобразовать Украину в “Самостоятельное государство”. Однако, через некоторое время по требованию начальника Гестапо Гимmlера это решение было отменено.

По чьему предложению германское правительство обсуждало этот вопрос, я не знаю.

Вопрос: Припомните и назовите фамилию человека, сообщившего Вам об этих решениях германского правительства.

Ответ: Я этого не помню.

Вопрос: Покажите о Вашей встрече и переговорах с гитлеровским министром Франком.

Ответ: 21 октября 1941 года в г. Станислав приехал генерал-губернатор Польши и Галиции, гитлеровский министр Франк.

Городской староста, немец Альбрехт сам лично или через председателя украинского окружного комитета Лепкого передал моему заместителю Лятышевскому, что приедет Франк и духовенство должно явиться в б[ывшее] здание воеводства и приветствовать его.

Я послал Ректора духовной гимназии Бойчука к Альбрехту узнать, когда точно приедет Франк, в котором часу к нему приехать, и о том, какой порядок встречи. Все это Бойчук узнал и сообщил мне.

В условленное время я, мой заместитель Лятышевский, Бойчук и другие священники явились приветствовать Франка, который остановился в здании воеводства.

Я, Лятышевский и Бойчук приветствовали его связи с приездом в Станислав и благодарили за посещение нашего города. Все мы говорили на немецком языке.

После этого, в присутствии немецких чиновников и руководящих работников старостата из числа украинцев, староста Альбрехт доложил Франку об экономическом состоянии Станиславской области и национальном составе. В ответном слове Франк, обращаясь только к немцам, рекомендовал им жить отдельно, дружно и не общаться с местным населением. Больше здесь он ничего не говорил.

В то время, когда мы находились в помещении, на городской площади местные украинские организации во главе с “Украинским окружным комитетом” организовали митинг населения, на котором присутствовало более 5000 человек.

Выйдя из помещения воеводства, мы направились на трибуну. Франку неизвестными мне жителями был преподнесен хлеб и соль, по старому украинскому обычаю. Когда он выходил на трибуну, я от имени духовенства приветствовал его. В своем приветствии я благодарил Франка за приезд к нам, выражал благодарность Гитлеру и немецкой армии за “освобождение Украины от большевиков”, заявил, что духовенство будет помогать немцам и выразил надежду, что германский народ поможет украинцам повысить свою культуру, улучшить материальное положение и пр. Более подробно своего выступления я не помню. Выступал я на немецком языке.

После меня выступил от имени присутствующих зубной врач Недильский, который произнес приблизительно такую же речь, как и я. Помню, что он также высказал пожелание, чтобы немцы помогли украинскому народу повышать свою культуру и что украинская интеллигенция будет благодарна им за это.

Затем с речью выступил Франк. Из его речи, которую на украинский язык перевел полковник Бизанц, я помню лишь то, что он обещал оказать большую помощь украинскому народу в развитии его культуры, улучшении экономического положения и пр. Кроме того, он прямо сказал, что Галиция, в которую входит и Станиславская область, будет присоединена к Германии, в качестве ее постоянной составной части.

На митинге не было сказано ни единого слова о “Самостийности Украины”. Об этом даже никто не напоминал.

На этом митинг был закончен, а вечером в тот же день Франк выехал из Станислава. Мне говорили, что после митинга был устроен обед, но нас туда не приглашали.

Вопрос: Вам предъявлено фотографию, на которой Франк выступает перед небольшой аудиторией и в числе присутствующих, на первом ряду с правой стороны сидите Вы, а также предъявлено Вам немецкую газету, на которой сфотографировано, как Вы, Лятышевский и Бойчук приветствуете Франка.

Эти фотографии относятся к рассказанному Вами факту приезда к Вам Франка?

Ответ: Да. На первой фотографии изображено собрание немецких чиновников, в зале здания воеводства, перед которыми Франк выступал в день своего приезда. Я как епископ был посажен в первом ряду.

В газете сфотографирован момент, когда я, Лятышевский и Бойчук приветствовали Франка в помещении воеводства, а также сфотографирован митинг, организованный в честь приезда Франка.

Вопрос: Кто персонально был организатором этого митинга?

Ответ: Кто персонально был организатором этого митинга, я не знаю, но считаю, что его организовало руководство “Украинского окружного комитета”, во главе которого стояли Лепкий Николай и Микитюк Владимир.

Вопрос: В чем заключалось Ваше сотрудничество с этим комитетом?

Ответ: Организационной связи с “Украинским окружным комитетом” я не имел. В большие религиозные праздники и в дни моих именин Лепкий приходил ко мне с поздравлениями. Деловых связей с ним я не имел. Весной 1943 года меня посетил приезжавший в Станислав Председатель “Украинского Центрального Комитета” Кубийович. Во время беседы он предложил мне написать пастырское послание к верующим, в котором я должен был призвать украинское население воздержаться от вооруженной борьбы с поляками, т.к. в результате этого страдают невинные люди, а иногда сжигаются целые села. В это время в селах были частые случаи борьбы украинцев против поляков. Я пообещал Кубийовичу спросить об этом у митрополита Шептицкого и тогда решится вопрос об этом послании.

Такой запрос я послал Шептицкому почтой. В ответ он прислал мне написанный под его диктовку текст обращения, сообщил, что он предлагает всем епископам подписать его, и просил, в случае моего согласия с текстом подписать его, дать на подпись епископу Лятышевскому и вернуть ему. Я и Лятышевский согласились с предложенным текстом, подписали его и отослали Шептицкому. Когда мы подписывали, на нем еще никаких других подписей не было.

Вскоре мне из Львова было прислано около 500 экземпляров этого воззвания, отпечатанного типографским шрифтом для распространения по парафиям. На нем были подписи Шептицкого, моя и епископа Перемышльского Иосафата, архиепископа Слипого, епископа Чарнецкого, епископа Будка и других.

Воззвание было написано в религиозном духе. Эти воззвания через свою канцелярию я разослал священникам.

Вопрос: Вам предъявляю копию этого Вашего воззвания к верующим и духовенству, в котором Вы клевете на коммунистов, обвиняя их в том, что они виновники всяких недоступных действий на территории Западной Украины.

Почему Вы вместо того, чтобы обрушиться против бандеровских бандитов, клевете на коммунистов?

Ответ: Автором послания был митрополит Шептицкий, и я не считал удобным отказаться его подписать, и, тем более, что всегда считал коммунистов врагами церкви, а также считал, что Шептицкому лучше известно кто виновник вооруженной борьбы между украинцами и поляками.

Должен заметить, что подписанный мною текст обращения несколько отличается от того, который был отпечатан в типографии и распространен.

Не знаю, по какой причине Шептицкий часть текста выбросил, особенно ту часть, где указывалось на разные молитвы, призывал к Богу и прочее. Насколько я помню, это обращение в Станиславской епархии не было распространено. Начальник канцелярии Судак Евгений некоторое время не рассылал их, а затем, когда спросил меня, что с ними делать, я сказал, что не нужно их рассылать. Возможно, он их и послал, но я помню, что давал ему указание не посылать.

Вопрос: Вы неправдиво показали о своей связи с Украинским окружным комитетом в Станиславе. Известно, что Вы имели деловую связь с этим комитетом, принимали участие в призывах к украинскому населению оказывать помощь немцам в войне против Советского Союза, в т.ч. участвовали в формировании дивизии “СС-Галиция”²⁰. Почему Вы об этом не хотите показывать?

Ответ: Еще раз утверждаю, что деловых связей с Украинским окружным комитетом в Станиславе я не имел. Указание о призыве населения к вступлению в дивизию “СС-Галиция” я давал священникам по предложению немецкого старосты Альбрехта. Формированием этой дивизии занимался комитет, а также все местные органы комитета по этим вопросам ко мне не обращались.

Вопрос: Покажите о Вашем участии в формировании дивизии “СС-Галиция”.

Ответ: Летом 1943 года ко мне явился Альбрехт. Сообщил, что в Галиции формируется из украинцев добровольческая дивизия “СС-Галиция” для борьбы против Красной армии. С его слов в дивизию является мало желающих, т.к. многие уходят в партизаны. Он обратился ко мне с просьбой написать воззвание священникам, чтобы они призывали украинское население к вступлению в эту дивизию. По моему указанию, референт моей консистории Гирняк Николай написал обращение к священникам, я его подписал, дал распоряжение отпечатать на пишущей машинке 500 экземпляров и разослать всем священникам. Это мое указание было выполнено.

Некоторые священники (их было 5-6) добровольно записались в дивизию “Галиция” и спрашивали у меня разрешения оставить службу в церкви. Я им этого не разрешил, о чем дал письменные указания. Из числа этих добровольцев я помню Гавацкого Романа, священника с. Глубочек около г. Боргуев. В настоящее время служит в с. Далешив около г. Городенко; Дубчевского Ивана из с. Дрищев около г. Галич и Голубовича Ивана из с. Жебокруки Тисменецкого или Тлумачевского районов. Остальных сейчас не помню.

Допрос прерван в 16 ч. 30 м.

Записано с моих слов правильно, мне прочитано *Хомишин*

Допросил:

Нач[альник] отделения Следчасти НКГБ УССР *Дубок*
капитан г[ос]/б[езопасности]

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 43-47.
Оригінал. Рукопис.*

№ 6**Протокол допиту єпископа Г. Хомишина
28 квітня 1945 р.****Протокол допроса
обв[иняемого] Хомишина Григория Лукича**

Киев, 28 апреля 1945 года

Начало в 13 [час.] 30 [мин.]

Вопрос: Вы не все показали о своем участии в формировании дивизии “СС-Галичина”. Требуем от вас правдивых показаний по этому вопросу.

Ответ: Кроме того, что я по предложению немецкого старосты Станиславского округа Альбрехта написал воззвание к священникам, чтобы они призывали население вступать в дивизию “СС-Галичина” для борьбы против Красной армии, – другого участия в формировании этой дивизии я не принимал.

Вопрос: Это неправда. Известно, что Вы провожали части этой дивизии на фронт и благословляли их на борьбу против Красной армии. Почему Вы об этом не показываете?

Ответ: Больше по этому вопросу мне нечего показывать. Помню, что летом 1943 г. ко мне приехал член Церковного Совета митрополии (Галицкой) священник Лаба, который сообщил, что он назначен старшим духовником дивизии “СС-Галичина” и просил выделить ему священников из Станиславской епархии для обслуживания частей дивизии. Из Станиславской епархии я разрешил ему взять только одного священника – Галибея Ивана из с. Скоморохи Бучацкого района. Галибей написал мне перед этим письмо, в котором просил разрешить ему идти добровольцем в дивизию “СС-Галичина”. Возможно, он по этому вопросу обратился ко мне и устно, и я ему разрешил уходить в дивизию.

Когда Лаба просил у меня священников для дивизии, я сообщил ему о том, что я согласился отпустить в дивизию Галибея. Лаба ответил, что Галибей уже был у него. Он действительно ушел в дивизию, но по неизвестным мне причинам скоро оттуда возвратился в свое село, и с моего согласия продолжал быть священником в с. Скоморохи. Думаю, что он и теперь проживает там.

Названные мною вчера священники Голубович, Головатый и Дубчевский изъявили желание идти в дивизию в качестве священников. Поэтому я и дал согласие на его уход в дивизию.

Ответ: Разве из числа священников Станиславской епархии в дивизию “СС-Галичина” ушел только один Галибей?

Вопрос: Насколько мне известно, ушел только Галибей. При этом я хочу уточнить свои показания о Голубовиче и Головатом. Фамилию священника Голубовича из с. Жебокруки, как изъявившего добровольное согласие уйти в дивизию “СС-Галичина” я назвал ошибочно, вместо священника Косовича Романа из с. Космарын Буцацкого района Тернопольской области.

Фамилия священника Гавацкого, как добровольца дивизии “СС-Галичина” мною названа также неправильно. Настоящая фамилия этого священника Головатый. Священник Гавацкий служит в с. Кличаки Галицкого района Станиславской области, он не был добровольцем этой дивизии, я просто ошибся в этом вопросе.

Мои показания о священнике Дубчевском, как о добровольце этой дивизии, правдивые.

Вопрос: Покажите более подробно об этих добровольцах дивизии “СС-Галичина” – Лаба, Косовиче, Головатом и Дубчевском?

Ответ: Об этих священниках могу показать следующее: 1) Лаба, имя и отчество не знаю, лет 50, в прошлом профессор Львовской духовной семинарии. Впоследствии митрополитом Андреем Шептицким был назначен членом Церковного Совета митрополии (крилошанином капитулы). Уже при немцах, по указанию Шептицкого, он был назначен старшим духовником дивизии “СС-Галичина”. Приезжал ко мне с просьбой выделить ему священников для обслуживания частей дивизии. Летом 1943 года вместе с моим заместителем Лятышевским выступал с речью перед солдатами дивизии на городской площади в г. Станиславе. Об этом мне известно со слов Лятышевского. Где он в настоящее время, не знаю. Его хорошо должен знать Львовский епископ Будка Никита; 2) Косович Роман – священник с. Космарын Буцацкого района Тернопольской области, лет 32-35. Он написал мне письмо (в 1943 году), в котором сообщил, что уже записался добровольцем в дивизию “СС-Галичина”, о чем поставил меня в известность. Я дал ему письменное указание, запрещающее оставлять церковь и он подчинился моему приказанию. Где он в настоящее время – не знаю; 3) Головатый, лет около 30, священник с. Глибочек, Борщевского района Тернопольской области. Он также поставил меня в известность, что записался добровольцем в дивизию “СС-Галичина”. И я ему также запретил оставлять парафию.

Перед приходом Красной армии он выехал в г. Львов, якобы по делам каких-то своих родственников, хотел возвратиться в свое село, потом была линия фронта и он боялся ехать. Я обещал ему дать назначение, но он ушел и больше я о нем ничего не слышал; 4) Дубчевский Иван – священник с. Дрищев, Галицкого района, Станиславской обла-

сти, лет 35. Он, будучи в Станиславе, зашел ко мне и сообщил, что записался добровольцем в дивизию “СС-Галичина”, на что я не дал согласия и он остался в своем селе. Он и сейчас служит в своем селе. Дубчевский рассказывал, что в их селе жители не хотели записываться в эту дивизию, и он, чтобы показать пример, сам записался добровольцем. Однако и после этого добровольцев оказалось мало.

Вопрос: Арестованный нами епископ Лятышевский в своих показаниях заявляет, что по Вашему указанию он на городской площади в Станиславе вместе с Лаба выступал перед частями дивизии “СС-Галичина”, благословляя их на борьбу против Красной армии. Почему Вы об этом не показываете?

Ответ: Я вспомнил, что летом 1943 года Лятышевский и Лаба действительно выступали перед частями дивизии “СС-Галичина”, о чем мне известно со слов Лятышевского. Содержание их выступлений я не знаю. Кто его посылал и кто поручал выступать, я не помню. Возможно, Лаба просил меня об этом, а я поручил Лятышевскому выступить перед частями дивизии. Помню также, что осенью 1943 года немецкий староста Альбрехт обратился ко мне с просьбой отслужить богослужение перед немецкими частями, которые были в Станиславе. Возможно, тогда еще были части дивизии “СС-Галичина”, про это я не помню. Я сказал Альбрехту, что вместо меня пойдет Лятышевский и он действительно совершал эту службу. Знаю на этом богослужении в г. Станиславе был губернатор дистрикта Галиция Вехтер и другие немецкие представители. Об этом меня информировал Лятышевский.

Сам я никогда перед частями дивизии “СС-Галичина” не выступал.

Вопрос: Покажите все, что Вам известно о формировании дивизии “СС-Галичина”, участии в этом духовенства греко-католической церкви и в частности митрополита Шептицкого.

Ответ: Как формировалась эта дивизия, я знаю мало. Знаю, что в ее формировании принимал участие Украинский комитет и все немецкие органы власти. Духовенство греко-католической церкви радостно встретило весть о создании этой дивизии, т.к. она направлялась для борьбы против Красной армии. Выше я уже показывал, что греко-католическое духовенство было враждебно настроено по отношению советской власти, поэтому оно приветствовало создание такой дивизии.

Духовенство выступало перед населением Галиции с призывом идти добровольцами в эту дивизию для борьбы против советской власти. Многие священники сами изъявляли желание идти добровольцами в дивизию. Митрополит Шептицкий также был сторонником создания дивизии “СС-Галичина” и лично направил туда своих представителей, в частности, члена своего Церковного Совета Лаба. Поскольку основ-

ная работа по формированию дивизии проводилась в г. Львове, безусловно, Шептицкий активно участвовал в этом. Хотя конкретных фактов его прямого участия в формировании дивизии я не знаю, и его воззваний по этому вопросу не читал, однако я не допускаю мысли, чтобы Шептицкий не играл в этом руководящую роль.

Кто-то из моих посетителей (кто именно – не помню) рассказывал мне, что Шептицкий хотел назначить специального военного епископа в дивизию “СС-Галичина”. Кандидатом на эту должность он наметил епископа Бучко Ивана, который находился в Риме.

Мне известно, что дивизия “СС-Галичина” немцами была направлена на Западный фронт, а летом 1944 года ее перебросили на Советский фронт, где она была разбита. Об этом сообщили мне мои посетители.

Вопрос: Кто такой Бучко?

Ответ: Бучко Иван – епископ греко-католической церкви, находился в Америке, а в период настоящей войны приехал в г. Рим в Ватикан и добивался назначения в Галицию. Сам он происходит из Галиции. Немецкие военные власти сами почему-то ходатайствовали перед Шептицким о том, чтобы он принял Бучко и назначил ему должность. Они обещали ему паспорт на проезд в г. Львов. Шептицкий согласился принять Бучко, предлагая его на должность военного епископа в дивизию “СС-Галичина”. Почему именно немцы так беспокоились о Бучко, мне неизвестно. Возможно, представители греко-католического духовенства ходатайствовали перед немцами о разрешении приезда Бучко в Галицию. Однако в связи с быстрым продвижением Красной армии на запад переезд Бучко не состоялся.

Вопрос: Что Вам известно о командном составе дивизии “СС-Галичина”?

Ответ: Я слышал, что в формировании дивизии “СС-Галичина” участвовал немецкий полковник Бизанц, который приезжал в Станислав вместе с Франком. Других лиц из числа командного состава дивизии “СС-Галичина” я не знаю.

Допрос закончен в 2 ч. 30 м. 29/IV-[19]45.
(Перерыв с 16 ч. 40 м. до 22³⁰)

Записано с моих слов правильно, мне прочитано. *Хомишин*

Допросил:

Нач[альник] отделения Следчасти НКГБ УССР
капитан г[осударственной]/б[езопасности]

Дубок

№ 7

Постанова НКДБ УРСР про пред'явлення обвинувачення
єпископі Г. Хомішину в антирадянській діяльності
10 травня 1945 р.

«УТВЕРЖДАЮ»

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА 2 УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР
ПОДПОЛКОВНИК ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

Танельзон

«10» мая 1945 года

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

(О предъявлении обвинения)

гор. Киев, 1945 года, мая «10» дня.

Я, начальник 2[-го] отделения Следчасти НКГБ УССР капитан госбезопасности Дубок, рассмотрев следственный материал по делу № 148371, и приняв во внимание, что Хомышин Григорий Лукич достаточно изобличается в том, что он, будучи епископом греко-католической церкви в Станиславской и Тернопольской областях с момента установления советской власти проводил активную антисоветскую агитацию, клеветал на советскую власть и ее политику, являясь агентом Ватикана, предпринимал активные меры к отрыву украинского народа от русского народа, пытаясь распространить влияние католической веры на территорию Советского Союза и парализовать рост симпатий трудящихся Западной Украины к народам СССР.

Активно помогал польским реакционным профашистским властям в ополячивании украинского населения Западной Украины. Был организатором партии «Украинская Национальная Обнова» и общества «Скала», через которые вел антисоветскую агитацию.

Враждебно относился к установлению советской власти в Западной Украине, продолжал свою антисоветскую работу и предлагал подчиненному ему духовенству срывать мероприятия органов советской власти.

Радостно встретив немецких оккупантов, Хомышин лично проявил себя активным их пособником и предлагал всему духовенству оказывать активную помощь немцам в их войне против Советского Союза.

Являлся автором многих антисоветских, профашистских воззваний и посланий к духовенству и населению, в которых призывал их идти в дивизию «СС-Галичина» для борьбы против Красной армии,

призывал молодежь ехать на каторжные работы в Германию и на т.н. «службу батькивщине».

Выполняя указания Хомишина, греко-католическое духовенство помогало немцам грабить украинское население, отправлять молодежь в Германию, идти в ОУН и банды УПА для активной борьбы против советской власти.

Будучи активным врагом советской власти и сторонником создания т.н. «Самостийной Украины» приветствовал созданное бандеровцами при помощи немцев правительство «Самостийного украинского государства».

В октябре 1941 года от имени духовенства приветствовал гитлеровского министра Франка, приехавшего в г. Станислав, произнося при этом речь в антисоветском профашистском духе.

Желая скрыть от органов советской власти активных врагов советского народа, участников ОУН и УПА и немецких пособников из числа духовенства, перед приходом Красной армии предложил им менять места службы, рассчитывая использовать их для дальнейшей антисоветской работы.

После освобождения Западной Украины от немецких оккупантов, продолжал проводить антисоветскую деятельность, вел твердую линию укрепления униатской греко-католической церкви и распространения ее влияния на Восток.

На основании изложенного

п о с т а н о в и л :

Руководствуясь ст.ст. 126 и 127 УПК УССР, привлечь Хомишина Григория Лукича в качестве обвиняемого по ст.ст. 54-1 «а» и 54-11 УК УССР, о чем объявить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

Копию постановления направить Прокурору.

Начальник 2[-го] отд[еления] Следчасти НКГБ УССР
капитан госбезопасности

Дубок

Согласен:

Начальник 1[-го] отд[еления] 2[-го] Управления НКГБ УССР
подполковник госбезопасности

Шаиков

Настоящее постановление мне объявлено «12» мая 1945 года
подпись

Хомишин

№ 8

Довідка лікаря в'язниці МДБ УРСР про стан здоров'я
єпископа Г. Хомишина
18 вересня 1945 р.

Медсправка

Выдана на з[а]к[люченого] *Хомишина Г.Л.* в том, что он при медосмотре оказался *старчески (2 слова нерозбірливо)* к физическому труду в виду преклонного возраста не годен.

Врач ВТ НКГБ УССР

*Панкратьева*²¹

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 2. – Арк. 330.
Оригінал. Машинопис.*

№ 9

Акт про смерть Г. Хомишина
19 лютого 1946 р.

Акт

Нами, леч[ащим] врачом т. Фридберг и ДПНТ т. Ткач, составили настоящий акт о том, что 28.XII. в 10 ч. в больнице тюрьмы умер з[а]к[люченный] Хомышин Григорий Лукич, 1867 г[ода] р[ождения], поступивший в больницу 21.XII.[19]45 г. из внутренней тюрьмы НКГБ.

При поступлении, у з[а]к[люченного] Хомышина было найдено резкое истощение, бледность кожи и слизистых, мышцы атрофичны, лицо, руки, ноги отечны, сердце – все границы расширены, тоны глухие, пульс 62, слабого наполнения, в легких – масса разнокалиберных хрипов застойного характера, живот мягкий, стул 1-2 р. в сутки. Несмотря на проводимое лечение, состояние больного ухудшилось, 28.XII.[19]45 г. он умер, при явлениях нарастающей сердечной слабости, от старческой дряхлости и элементарной дистрофии.

При осмотре трупа обнаружено: труп мужского пола, на нижележащих частях трупные пятна, пульс, сердцебиение, дыхание отсутствуют, глазные яблоки размягчены.

Врач
ДПНТ

*Фридберг
Власов*

Разрешаю предать земле труп з[а]к[люченного] Хомышина Г.Л., 1867 г[ода] р[ождения], умершего в больнице 28.XII.[19]45 г.

Нач[альник] тюрми № 1 УНКГБ
капітан

*Журавлев*²²

*ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 2. – Арк. 348.
Оригінал. Рукопис.*

Примітка

¹

Докладніше див.: Мельничук П., о. монсеньйор. Владика Григорій Хомишин: патріот – місіонер – мученик. – Львів, 1997. – С. 18.

² Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 148.

³ Там само. – Арк. 41.

⁴ Вже з помилку у формулюванні назви цієї партії проглядається чи то недостатня (на час заведення справи) поінформованість чекістів, чи то елементарна недбайливість, бо організація, про яку йдеться, насправді була заснована 1930 р. у Львові, спочатку мала назву Українська католицька народна партія, а з 1932 р. – Українська народна обнова (УНО).

⁵ Карін Сергій Тарасович (справжнє прізвище – Даниленко) народився 1898 р. в с. Високі Байраки Олександрійського повіту Херсонської губ. (нині – Кіровоградська обл.), українець. В органах ВЧК – з 1921 р. У 1941–1944 рр. займався організацією спецзагонів і диверсійних груп НКВС для роботи в тилу німецьких військ. Автор книги (під прізвищем Даниленко) “Дорогою ганьби і зради” (Київ, 1970), спрямованої проти УГКЦ.

⁶ Лятишевський Іван Юліанович (1879–1957) – народився у містечку Богородчани на Станіславщині у родині шевця, українець. Закінчив Станіславську гімназію, теологічний факультет Львівського університету. Навчався в університетах м. Фрайбург (Швейцарія), Інсбрук, Відень (Австрія). Доктор теології. Професор духовної семінарії у м. Станіславі. З 1930 р. – єпископ. Помер у м. Станіславі після повернення із заслання до Казахської РСР.

⁷ Докладніше див.: Мельничук П., о. монсеньйор. Владика Григорій Хомишин: патріот – місіонер – мученик. – Львів, 1997. – С. 286.

⁸ Див.: цит. Опалко Н. Хресний шлях Йосифа Сліпого. – Тернопіль, 2002. – С. 17-18.

⁹ У Державному архіві СБ України дані на співробітника Дубка Івана Івановича відсутні. Відомо, що у 1951 р. Дубок. І.І. переведений у розпорядження МДБ СРСР, куди відправлена його особова справа.

¹⁰ Цит.: О. Соколовський. Слуга Божий Єпископ Кир Григорій Хомишин: шлях на Голгофу (деякі роздуми над архівною справою). – Спр. 75142-ФП. – Т. 2. – Арк. 378.

¹¹ Rublowa Natalia. świadectwo wiary. Protokoły śledztwa i akt zgonu sługi bożego br. Nuryhoria Chomyszyna – ordynariusza stanislawowskiego. – S. 125.

¹² ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 1. – Арк. 66-67.

¹³ Клопотання слідчих органів перед Військовою прокуратурою про продовження слідства і ув'язнення порушувались двічі. Перший раз строк ув'язнення був продовжений до 12 вересня 1945 р.

¹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 6. – Спр. 75142-ФП. – Т. 2. – Арк. 330.

¹⁵ Там само. – Арк. 348.

¹⁶ У першому томі зібрано документи, що стосуються єпископа Григорія Хомишина, 2-й том містить матеріали на помічника Хомишина – єпископа Івана Лятишевського.

¹⁷ Підписи завірені двома круглими печатками: «Народный Комиссариат Государственной Безопасности Укр. ССР. Управление НКГБ по Львовской области» та «Прокуратура Союза ССР. Прокурор Львовской обл. УССР. Прокуратура Союза РСР. Прокурор Львовской области УРСР».

¹⁸ Підпис нерозбірливий. Документ завірений круглою печаткою Управління НКДБ по Станіславській обл.

¹⁹ Так у тексті.

²⁰ Так у тексті. Слід “СС-Галичина”.

²¹ Документ завірений круглою печаткою для довідок з написом: «Внутренняя тюрьма НКГБ УССР».

²² Документ завірений круглою печаткою з написом: «Управление НКВД по Киевской области. Общая тюрьма города Киева».

РЕЦЕНЗІЇ

*Оксана Юркова
(Київ)*

ОСТАННЯ АДРЕСА: РОЗСТРИЛИ СОЛОВЕЦЬКИХ В'ЯЗНІВ З УКРАЇНИ У 1937 – 1938 РОКАХ: В 2 Т. – 2- е вид., доопрац. і доп. – К.: “СФЕРА”, 2003.

У 1997-1999 рр. в Україні незвичним для наукового видання альбомним форматом вийшов тритомник “Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії”, що був присвячений пам’яті безвинно засуджених до страти 1116-ти в’язнів сумнозвісного СТОНУ (“Соловецького табору особливого призначення”), значна частина із яких були українцями. Вже самим форматом видання упорядники підкреслювали справжній розмір тих страшних документів, що були вміщені у першому томі – фотокопій так званих “розстрільних” протоколів, або ж офіційною мовою – “протоколів засідання Особливої трійки УНКВС Ленінградської області про повторне засудження осіб, обвинувачених за поданням Оперативної частини Соловецької тюрми” від 9-14 жовтня 1937 р. Тоді багатьох читачів, які брали у руки тритомник, шокувало оте 1116 разів повторюване слово “РАССТРЕЛЯТЬ”, надруковане великими літерами розрідженим шрифтом поруч із надрукованими також великими літерами ПРИЗВИЩАМИ в’язнів. А документи другого і третього томів – витяги із тюремних справ в’язнів – вихідців з України, що були надані для публікації з фондів Регіонального управління ФСБ Росії по Архангельській області, агентурні повідомлення та довідки про ув’язнених, протоколи допитів, меморандуми, акти про виконання смертних вироків, заяви родичів ув’язнених, прокурорські протести, документи про реабілітацію, документи та матеріали з архівно-слідчих справ, які зберігались у Державному архіві СБУ, спогади колишніх соловецьких політв’язнів, яким пощастило виїхати з островів до зловісної осені 1937 року, – слугували додатком до тих жахливих за самою суттю “розстрільних протоколів”.

Тритомник по суті став книгою-реквіємом. Нарешті родичі загиблих на Соловках і дослідники тоталітарної доби змогли точно вказувати дату, місце і причину смерті видатних українців – письменників

Василя Атаманюка, Марка Вороного, Миколи Зерова, Григорія Епіка, Мирослава Ірчана, Михайла Козоріза, Валеріана Поліщука, Антона, Богдана, Володимирі, Івана, Остапа, Тараса Крушельницьких, режисера Леся Курбаса, істориків та політичних діячів Олександра Бадан-Яворенка, Йосипа Вайсберга, Сергія Грушевського, Михайла Лозинського, Бориса Пилипенка, Євгена Черняка, Матвія Яворського, філософів Василя Гоца, Петра Демчука, географа Степана Рудницького, колишнього українського наркома Михайла Полоза – і ще багатьох сотень тих, кого без перебільшення називають “цвітом нації”. Завдяки координації зусиль працівників Соловецького музею, Санкт-Петербурзького науково-інформаційного центру “Меморіал” та його директора В. Іофе, співробітників Державного архіву СБУ, науковців Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України в науковому ужитку та пресі з’явилися географічні координати масових розстрілів соловецьких в’язнів – “урочище Сандормох” під Медвеж’єгорськом (Карелія), “командирівка Ісаково” на Соловках та “пустиш Койранкангас” під Токсовим біля Санкт-Петербургу. Це дало можливість далі продовжувати пошукову роботу та увічнити й освятити місця останнього спочинку наших видатних співвітчизників.

Проте, незважаючи на надзвичайно високу наукову вартість тритомного видання, йому бракувало іменного покажчика й належного археографічного опрацювання поданих документів, що інколи утруднювало користування ним. Давався взнаки і незначний тираж цього знакового тритомника. Тож вихід у світ у 2003 р. другого видання – доопрацьованого і доповненого – можна назвати вкрай необхідним. Відзначимо, що редакційна колегія та упорядники “Останньої адреси” відмовились від банального передруку тритомника і доклали зусиль, щоб нове видання було оригінальним за формою та зручним у користуванні. І це, без сумніву, їм вдалося.

Друге видання “Останньої адреси” – це двотомник із наскрізною пагінацією (це дуже полегшує користування виданням), що складається із передмови, написаної заступником Голови СБУ, генерал-лейтенантом юстиції Володимиром Пристайком, радником Галузєвого Державного архіву СБУ, полковником Олександром Пшенніковим та професором, доктором історичних наук, керівником Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Юрієм Шаповалом “Соловецька трагедія 1937-1938 років: причини і наслідки”, 5 розділів, списку скорочень, іменного покажчика та короткої англійської анотації й англійського варіанту змісту. І якщо перше видання вже своєю формою робило акцент на трагедії

1937-1938 років, то друге видання передусім присвячено *долям* непересічних українських діячів, що опинились на Соловках, розповідає про їх тернистий життєвий шлях ДО Соловків і НА Соловках.

Перший розділ двотомника – це документальна розповідь про пошук, що був проведений Санкт-Петербурзьким науково-інформаційним центром “Меморіал” та Галузевим Державним архівом СБУ у 1997-1998 рр. по встановленню жертв соловецьких розстрілів і увічненню їхньої пам’яті. Завершується розділ невеличким “Словом” начальника Галузевого Державного архіву СБУ Сергія Богунова. Це, по суті, некролог на смерть засновника і директора петербурзького “Меморіалу” Веніаміна Іофе (1938-2002), який зібрав і передав всю наявну у нього інформацію про Сандормох для публікації.

Розділ другий – “Шлях на Соловки: Документи з архівно-слідчих справ майбутніх соловецьких в’язнів” – складається з 181 документа: витягів з протоколів допитів, свідчень, життєписів, висновків у справі, вироків, листів родичів, довідок про реабілітацію більш ніж 40 українських політичних, громадських і релігійних та культурно-освітніх діячів. Прикметною ознакою розділу є згрупування документів відповідно до тих справ, за якими майбутні соловецькі в’язні були засуджені: про А. Барбара, В. Підгаєцького, В. Удовенка, Г. Холодного документи розповідають як про фігурантів справи “Спілки визволення України”, про Й. Міодушевського та Р. Шишка – як про фігурантів зі “справи ксьондзів”, М. Зайця, Й. Зозуляка, М. Ірчана, Л. Курбаса, А. Марцинюка та інших – як про фігурантів справи “Українська військова організація” тощо. Ці документи не лише розкривають життєписи в’язнів Соловків, але й відтворюють процес формування СРСР як тоталітарної держави, додають безліч свідчень до характеристики сталінізму. І, нарешті, ці документи відповідають на запитання: “За що, власне, ці українські діячі опинились на Соловках?”.

Розділ третій “Внутрішньотабірна “змова”: Документи з тюремних справ та матеріали оперативної розробки в’язнів” – найбільший з усіх і складається з 456 документів із 84 справ засуджених з оперативної частини Соловецької в’язниці ГУДБ НКВС СРСР. Це, без застережень, унікальні джерела – довідки, складені так званими “источниками”, меморандуми, повідомлення, страшні у своїй лаконічності та повторюваності акти про виконання вироків, протести у справах, заяви родичів, висновки про реабілітацію. Ці документи і матеріали дають уявлення про соловецьке табірне життя, яке було під тотальним контролем – табірне начальство знало не лише про листи в’язнів та їхніх родичів, які перлюструвались і фіксувались, а бандеролі ретельно описувались, але й хто й що кому казав, коли ходив (або не ходив) до кого

в гості, які газети читав тощо. Інформація “источников” цінна й тим, що показує, як соловецькі в’язні оцінювали міжнародне й внутрішньополітичне становища СРСР і України зокрема, вплив тих або інших подій як на долю країни, так і на їх власну (приміром, після вбивства Кірова небезпідставно очікували великих репресій; за газетними повідомленнями і розповідями новоприбулих “соловчан” відзначали зміни в настроях населення на західноукраїнських землях до СРСР на початку і в середині 1930-х років; усвідомлювали сутність радянської влади, а деякі навіть передбачали “великі чистки”, усвідомлювали роль Сталіна і т. ін.). В’язні Соловків намагались бути активними й у відстоюванні своїх людських прав: у виданні знаходимо численні дані про проведення індивідуальних та колективних голодувань з тих або інших приводів (зокрема, для відновлення можливості листування з рідними, для покращення житлових умов тощо). Документи розділу вимагають прискіпливого вивчення не тільки в контексті того чи іншого “фігуранта”, але й як цілісний масив, дають багатющий фактологічний матеріал для узагальнень. Вони переконливо доводять, що в більшості своїй представники української інтелігенції на Соловках “залишались ворогами радянської влади” і навіть у нелюдських умовах “вели контрреволюційну пропаганду проти заходів партії і уряду”.

Нарешті, четвертий розділ видання – це, власне, ті “розстрільні протоколи”, які і поклали початок цій книзі. У другому виданні вони подані вже не фототипічним способом, а звичною комп’ютерною версткою. І навіть у такому поданні вони викликають лише жах – ті 9 списків на 273 сторінках! До цих списків упорядники додали ще списки осіб, репресованих в Україні, а також українців, репресованих за її межами, які відбували покарання на Соловках та були розстріляні 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. під Медвеж’єгорськом, 10 – 25 листопада 1937 року і 14 лютого 1938 р. у «пустоші Койранкангас» під Токсово та 17 лютого 1938 р. на Соловках у районі “командировки” Ісаково. В цих списках можна знайти біографічні відомості (за наявними архівно-слідчими справами) про розстріляних (рік і місце народження, національність, освіта, “компрометуючі дані” [тобто служба у частинах російської чи австрійської армії, перебування в інших, крім ВКП(б), партіях], короткі дані про останнє місце роботи, дата засудження, яким органом, за якою статтею і до якого терміну, дані про реабілітацію. На жаль, ці дані досить лаконічні.

До п’ятого розділу “Спогади” упорядники включили витяги із книги С. Підгайного “Українська інтелігенція на Соловках”, що нині є бібліографічною рідкістю, лист історика-архівіста М. Новикова та уривки із спогадів Ю. Чиркова, В. Мисика, І. Гришина-Грищука.

Серед надзвичайно позитивних моментів цього двотомника не можемо не згадати про наявність докладної археографічної легенди, що супроводжує кожний документ чи спогад. Це, без сумніву, збільшило наукову цінність книги у порівнянні із першим виданням. Окремої подяки від читачів заслуговують також ретельно складені список скорочень та іменний покажчик, останній з яких займає 73 сторінки! В іменному покажчику прізвища, ім'я та по-батькові подані в російському та українському варіантах, відзначені прізвища (якщо немає ініціалів) репресованих, позначені справи, у яких вони фігурували, а біля прізвищ працівників НКВС названі їх посади. Такий довідковий апарат надає виданню додаткової наукової ваги. Не можна не згадати й добірний фотоілюстративний матеріал, вміщений у виданні – світлини Соловків, фрагменти експозиції Соловецького музею, обкладинки архівно-слідчих справ та фотокопії документів, фотографії в'язнів соловецького табору.

Таким чином, можемо констатувати, що ці дві книги стали не банальним і черговим збірником документів і матеріалів, а справді науковим виданням, яке має також неабияке громадсько-політичне значення.

Віктор Крушина

**"ПОМИЛУВАТИ НЕ МОЖНА РОЗСТРІЛЯТИ": НОВА
КНИГА ПРО ЖЕРТВИ ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ В
КРИМУ В 1920 – 1921 РР.**

**Абраменко Л.М. Последняя обитель. Крым, 1920 –
1921 годы. – К., МАУП, 2005. – 480 с.: ил.**

Громадянська війна на півдні колишньої Російської імперії 1917 – 1921 рр. залишила по собі чимало не до кінця розкритих сторінок. Одна з них – доля білогвардійців, які залишилися в Криму після евакуації Руської армії до Туреччини.

Прелюдією до трагедії Білого руху в Криму стала Перекопсько-Чонгарська операція Червоної армії, що розпочалася в ніч з 7 на 8 листопада 1920 р. Після артилерійської підготовки та численних атак 11 листопада підрозділам Червоної армії вдалося прорвати оборону врангелівців. Після втрати Чонгарських та Юшунських оборонних укріплень "білі" відступали в глиб півострова. Капітуляція білогвардійців здавалася справою кількох днів. Здеморалізовані війська самовільно залишалися в селах і містах. Проте від повного розгрому Російську армію фактично врятувало командування VI Червоної армії, яке під приводом стомленості бійців та великих втрат призначило на 12 листопада днювання, чим дало змогу "білим" відірватися від переслідування. Надалі наступ червоних відбувався дещо обережно: вони не знали про рішення П.Врангеля евакуюватися і чекали на запеклий опір. 13 – 15 листопада майже 146 тисяч осіб на 126 кораблях та човнах залишили Крим. Чимало осіб не евакуювалися: хто не хотів залишати батьківщину, хто сподівався на амністію, а кому просто не вистачило місця на плавзасобах...

Трагедія врангелівської армії в Криму полягала ще й у тому, що півострів має вузьку смугу сполучення з материком. Захопивши Крим і перекривши єдину транспортну артерію, яка сполучала півострів з ма-

териком, більшовики без особливих зусиль могли контролювати всіх його мешканців. Втекти не міг ніхто: всі плаваючі засоби були використані для евакуації Російської армії П.Врангеля або затоплені.

Жахлива суть більшовицького терору проявилася в небачених досі репресіях проти своїх же співвітчизників. За різними даними, жертвами червоного терору в Криму стали від 50 до 120 тис. осіб. Зрозуміло, що особи, котрі не визнали «робітничо-селянську радянську владу» і боролися проти неї, мали понести покарання. Точніше, воно було неминучим. Під підозрою перебували усі, хто одразу не приєднався до більшовиків. Військові ж фактично були приречені. Трагедія полягала в тому, що покарання понесли всі, хто опинився на півострові й навіть не був причетний до Білого руху.

Хоча застосування терору в ході війни більшовики не заперечували, вони пояснювали його вимушеністю. Дещо інша справа із репресіями по закінченні війни на півдні країни. Ця сторінка є однією з «білих плям» радянської історіографії. У сучасній історичній науці червоний терор у Криму привертає увагу багатьох дослідників, проте підхід Л.М.Абраменка заслуговує на схвалення завдяки персоніфікованому підходу до жертв.

Цікаво простежити тлумачення терору в радянських енциклопедичних виданнях. Чи не найповніше дефініцію "терор" розкрито в "Малой советской энциклопедии" (М., 1940): "Терор – це застосування насильства аж до фізичного винищення противника" (Т.10. – С.707). Подібне визначення наведено і в "Українському радянському енциклопедичному словнику" (К., 1987) та "Большой советской энциклопедии" (М., 1956). "Терор" відсутній в "Большой советской энциклопедии" (М., 1976). Досить цікавим є і зображення необхідних умов застосування терору: "Охоплена жахом перед все зростаючою силою революційного руху і шматована непримиримими протиріччями, буржуазія хапається за терор як останній і найогидніший засіб, встановлює режим терористичної диктатури, загибелі і класового панування". (Малая советская энциклопедия. – Т.10. – М., 1940. – С.707). Подібне тлумачення, відсутнє в інших аналогічних виданнях, вірно відображає універсальні обставини застосування терору, особливо якщо поміняти "буржуазію" на "більшовиків".

Прикметно, що в радянських історичних енциклопедіях ("Радянська енциклопедія історії України" (К., 1972) та "Советская историческая энциклопедия" (М., 1973)) "терор" не наведений окремим поняттям. Чи не тому, щоб не давати прикладів та не викликати аналогій?

Терор, який в різні періоди війни застосовувався різними політичними силами щодо своїх супротивників, є однією з найжахливіших

за своєю моральною суттю та фізичними наслідками складових війни. Поки йде дискусія про причини, винуватців і масштаби як червоного, так і білого терору, ніщо не заважає встановленню обставин смерті та поіменного списку жертв. Книга Л.М.Абраменка "Останнє пристанище. Крим, 1920 – 1921 рр." і присвячена одній зі сторінок драматичних подій.

Рецензована монографія складається з двох основних частин, перша з яких розкриває сутність та механізми більшовицької розправи з противниками радянської влади. Друга – виклад особливостей та перебіг чисток в найбільших містах півострова: Сімферополь, Ялта, Керч та ін. Основну частину доповнюють додатки та список рекомендованої літератури. Необхідним елементом сучасної книги є фото і біографія автора.

Книга відкривається передмовою відомого дослідника репресивно-каральної машини радянської влади С.І.Білоконя, який зробив короткий екскурс в історію Криму та глобальні проблеми більшовицького терору. Дослідник піднімає проблему джерельної вартості архівних справ реабілітованих осіб. Він вказує, що "згідно нині діючого законодавства, справи на **репресованих, але не реабілітованих громадян** мають особливий статус. Не те, щоб вони не розсекречувалися. У принципі, вони, звичайно, відкриті, з ними працюють, але лише співробітники Служби безпеки України та окремі дослідники. Ширше доступні (іноді їх називають розсекреченими), я сказав би – теоретично доступні для дослідника лише справи тих, хто отримав від властей реабілітацію.[...] ... Виходить, що відкриті справи постраждалих невинно, тобто, всі звинувачення, які містяться у цих справах, брехливі і надумані. Інакше кажучи, скажемо ми з вами, реабілітовано громадян, лише лояльних до сталінського режиму. Зрештою виходить, що в цих справах правда – лише дані "анкет арештованих", дата народження, склад сім'ї, дата арешту. Вся решта – брехня. З цього, в свою чергу, слідує, що мають під собою фактичні підстави лише ті звинувачення, які містяться у справах осіб **нереабілітованих**, а справи ці, як сказано вище, закриті. Коло замкнулося".

У вступній статті автора – "Архівні документи свідчать" – викладено попередні зауваження та міркування дослідника щодо збереження історичної пам'яті. Об'єктивним складнощами Л.М.Абраменко називає неминучі помилки у написанні прізвищ жертв терору. Дійсно, хто хоч раз працював з рукописними документами того періоду, цілковито погодиться з автором. Певні проблеми при написанні монографії створювали випадки засудження однієї особи по кількох спискам. До-

слідник робить припущення, що це був спосіб шантажу приречених, переманювання найкваліфікованіших спеціалістів на свій бік.

Основою своєї дослідницької роботи Л.М.Абраменко вбачає у з'ясуванні правової сторони подій в Криму в кінці 1920 – 1921 рр. та їх юридичних підстав. Такий ухил автора при розгляді репресій проти білогвардійців є цілком обґрунтованим: більше 30 років пропрацювавши у органах прокуратури, Л.М.Абраменко детально з середини знає увесь механізм ведення слідства. До того ж, що це не перша його праця з питань історії слідства та репресій.

Хоча в хронологічні рамки роботи заявлені у назві – 1920 – 1921 рр., тобто захоплення більшовиками Криму в кінці 1920 року та перший рік радянської влади на півострові, виклад ведеться значно ширше. Об'єктом уваги автора є становлення органів ВЧК з 1918 р., зміни в радянському законодавстві у 1920 – 1930-х рр., доля причетних до розправ у Криму чекістів, незавершене викриття тоталітарної суті радянської системи М.Хрущовим у 1956 р. та складнощі процесу реабілітації новітньої доби. Така широка хронологічна канва дозволяє простежити ставлення до репресій в різні роки, юридичні тонкощі кваліфікації одних і тих же дій тощо.

Першу основну частину монографії відкриває розділ "Експозиція. На підступах", в якому зроблено екскурс в історії громадянської війни. Автор звертає увагу на руйнівні наслідки Першої світової та Громадянської воєн, жахливий матеріально-технічний стан народного господарства, загрозу голоду та скруту населення, його духовну виснаженість. Втрата рідних і близьких, анархія і безвладдя, обіцянки свободи і диктатура, гасла законності "білих" і червоних та реальне безправ'я громадян – таке повсякдення тогочасного суспільства. Додайте до цього територіальну відокремленість та строкатий етноконфесійний склад населення півострова. Такий контраст реалій, стверджує Л.М.Абраменко, і призвів до низької цінності людського життя, притупленого відчуття справедливості. Все це призвело до здатності піти на крайнощі, до жорстокості задля "останнього кроку до раю".

Наступний розділ – "Диктатура" – присвячений формуванню тоталітарної влади в Росії. Л.М.Абраменко розглянув процес винищення осіб, які могли потенційно протистояти утвердженню тоталітаризму в країні – інтелігенції та правознавців. Інтелігенція заважала становленню більшовицької ідеології, юристи радянській країні потрібні були нові, які не порівнювали нинішню "комуністичну законність" з дожовтневою "буржуазною".

Цікава і показова дискусія з приводу юристів відбулася на XV з'їзді ВКП(б). Йдеться про доцільність сліпого дотримання букви за-

кону у всіх випадках. Зокрема, відповідальний працівник Центральної контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції Н.Янсон відкинув потребу цього, заявивши: "...Зараз у нас є певний професійний юридичних нахил, який не зовсім корисний для справи радянської юстиції, що є абсолютно новою формою порівняно з буржуазною". Ці та інші цікаві факти, наведені у монографії, ілюструють обізнаність автора з системою радянського судочинства та красномовно підтверджують його висновки.

Переродження органів, які б мали слідкувати за дотриманням законності та стати взірцем дотримання прав людини, відбувалося повільно, але невпинно. Порушення закону щодо "контрреволюціонерів" в період громадянської війни стали звичними пізніше: настільки масштабними були плани більшовиків з докорінного перетворення світу і настільки заважала дійсність.

Прагнуло до диктатури і командування Білого руху, проте не в масштабах країни, а в "білому" таборі. Диктатура була єдино прийнятною формою управління у військовому середовищі, проте А. Денікіним вона здійснювалася у м'якій формі.

Третій розділ рецензованого видання торкається осіб, чіми руками творилося правосуддя, – чекістів. Л.М. Абраменко подав їх психологічний та соціологічний портрет: "При вигляді чекіста з його посвідченням гнули спину найбільші високопосадовці і пихаті радянські чиновники знизу доверху, улесливо, метушливо, вони виконували будь-які їх вимоги". Як правило, в ЧК служили молоді особи від 18 до 23-х років, які, здебільшого, мали нижчу освіту або взагалі її не мали. За національністю переважали латиші, поляки, євреї. За соціальним походженням це були, переважно, діти торговців, орендарів, кустарів, управляючих заводами, фабриками, яким лінь, розбещеність та конфліктність завадили здобути освіту.

Як і інших розділах, автор дещо виходить за хронологічні межі дослідження. У даному разі Л.М.Абраменко навів біографії чекістів, які фігурували в архівних справах при розстрілах в Криму в 1920 – 1921 рр. Дослідник робить висновок, що близько 70% чекістів, які займали керівні посади в НКВС у 1937 р. потрапили до структури радянських спецслужб у 1917 – 1921 рр. і були причетними до кримської розправи. Дослідник піднімає питання про своєрідне покарання чекістів: більшість із тих, хто був причетний до розправи над "контрреволюціонерами" у 1937 – 1938 рр. також закінчили життя за сфабрикованими справами.

Проблему юридичного статусу полонених розглянуто в розділі "Полон". Автор наводить історичний екскурс щодо становища полоне-

них, який засвідчує чимдалі гуманніше поводження з ними в міру розвитку цивілізації. Як і в будь-якій війні, в Громадянській війні на півдні Росії були військовополонені. До них, згідно міжнародних угод, належать ополчення та добровольчі загони, які визнають закони війни; населення окупованої території, яке носить зброю та визнає закони і звичаї війни, військовослужбовці противника та ін. Особливістю розглядуваних подій в Криму стало те, що до рук червоних потрапила значна кількість співвітчизників різних соціальних станів, професій, національності тощо.

Автор навів Гаазьку конвенцію 1907 р., що визначила положення військовополонених та правила поводження з ними, вказував, що вона була обов'язковою для більшовиків. Проте з прагматичних позицій більшовицьке РНК зайняла позицію невтручання щодо знищення людей. Л.М.Абраменко доводить, що полонені врангелівці та інші особи в Криму цілкомито підпадали під категорію військовополонених, тому мали право сподіватися на гуманне ставлення до них переможців. До речі, білогвардійці на півдні Росії не застосовували масових розстрілів полонених червоноармійців. Поводження з ними було більш гуманним. Досить часто після вишколу полонені червоноармійці поповнювали ряди "білих" армій. Розстрілювали переважно лише під час складних умов І Кубанського походу (лютий – травень 1918 р.). Насправді розстрілу підлягали чекісти, комісари, комуністи. Висновок автора очевидний: більшовики порушили всі моральні та міжнародні норми в поводженні з полоненими в Криму в 1920 – 1921 рр.

Цікавим видається і розділ книги під назвою "Втеча". Передчуваючи насильницьку смерть, полонені згодні на доволі ризиковані, часто безрозсудні, кроки аби врятувати життя. Автор розглядає кілька показових прикладів, вказував, що розстрілювали і тих конвоїрів, з під нагляду яких здійснено втечу. Іноді полонених виводили і відпускали, наказуючи бігти, проте далі слідували постріли в спину. Все ж, втікати було нікуди: Крим був оточений водою, а ті, кому вдавалося втекти, рано чи пізно були виявлені.

Шостий розділ монографії торкається долі біженців та осіб, які повернулися назад. Л.М.Абраменко розглянув юридичний статус цих осіб. Так, термін "біженці" з'явився в міжнародному праві після Першої світової війни, яка і викликала значні міграції населення. Згідно з декретом ВЦВК і РНК Радянської Росії від 12 грудня 1921 р. російського громадянства позбавлялися ті особи, які виїхали з Росії після 7 листопада 1917 р. без дозволу радянської влади або перебували в контрреволюційних організаціях. Відомо, що в емігрантських колах в середині 1920-х рр. під впливом ностальгії та більшовицької агітації

було чимало випадків повернення на Батьківщину. Навіть попри деюре амністію для білогвардійців (окрім керівників) ті, хто повертався, своє життя закінчували достроково. Наприклад, М.Ф.Станкевич, 1887 р.н., уродженець м. Глухова Чернігівської губернії. Вийшовши в 1920 р. був у Туреччині членом "Всеросійської організації Косьми Мініна". Після повернення 1922 р. був заарештований. За вироком надзвичайної сесії Київського окружного суду за ст. 60, 66 КК УРСР (участь у контрреволюційній організації і шпигунство) засуджений на 10 років позбавлення волі. Інші наведені приклади свідчать, що подібних осіб чекав концтабір на 3, 5, 10 років. Як справедливо вказує Л.М.Абраменко, службу в "білих" арміях більшовики завжди вважали злочином, який не збиралися вибачати. Репресії ж проти них, вказує автор, свідчать про грубе свавілля і беззаконня, які перекреслювали прийняті міжнародними конвенціями правила, що забороняли насилля і терор щодо біженців.

У розділі сьомому – "Заручники" – розглянуто статус і долю цієї категорії громадян. Тут проаналізовано заручництво як явище та його застосування на півдні України. Автор розпочинає з юридичної дефініції "заручник", ким є особи, насильно захоплені або затримані з метою тиску на певні органи (організації) заради виконання певних умов погрозою знищити заручників, якщо умови не будуть виконані. Історичний екскурс, наведений Л.М.Абраменком, продемонстрував, що в історії воєн траплялись випадки як толерантного ставлення, так і жакливого поводження з цією категорією осіб. З розвитком людства заручництво дедалі більше усувалося з практики ведення війни, оскільки ставало малоефективним засобом боротьби. Сутність більшовицького режиму та їх наміри докорінної перебудови держави і суспільства призвели до реанімації заручництва як способу боротьби. Л.М.Абраменко наводить свідчення цілеспрямованого використання цього методу як невід'ємної складової революційної боротьби.

Заручництво підлягали як правило заможні верстви населення, проте не застраховані від цього були і селяни. Доля заручників була трагічна. До речі, білогвардійці масово не практикували заручництва у братовбивчій війні.

Наступний розділ – "Члени сім'ї. Пособники" – характеризує становище цих категорій населення в Криму в досліджуваний період. Як вказує автор, члени сімей "контрреволюціонерів" були найуразливішою і найбеззахиснішою групою, провина яких полягала в тому, що вони були родичами або близькими репресованих осіб. Спочатку, зазначає Л.М.Абраменко, єдиного звинувачувального підходу і підстав для репресій проти них не було. Ці категорії осіб в кримських справах

проходять то як пособники в антирадянській пропаганді, то "укривателі", то "недоносителі", то "приховувачі". Красномовний приклад стала доля дружини білогвардійського офіцера Є.П. Шуляковської, 1903 р. н., уродженки м. Києва, яка мешкала у Феодосії. За рішенням трійки Особливого відділу ВЧК IV армії і Криму від 29 грудня 1920 р. вона була ув'язнена в концтабір на невизначений термін.

До категорії пособників віднесено управляючих маєтками дворян, які мешкали в Криму. Цей вид злочину полягав, на думку чекістів, у тому, що в минулому ці особи "представляли і відстоювали інтереси експлуаторського класу". До пособників зараховувалися і громадяни, які тим чи іншим способом допомагали білогвардійцям переховуватися від червоних після захоплення Криму.

Тотальний характер червоного терору підкреслено в розділі "Червоний хрест". Діяльність Червоного хреста як організації, яка опікувалася пораненими та її можливості у справі захисту їх прав, була суттєво обмежена. Автор достатньо повно змалював діяльність цієї місії на півострові, проте в розділі дещо порушена логіка викладу. Зазначено, що репресії торкнулися і персоналу Червоного хреста. Наприклад, рішенням трійки Особливого відділу ВЧК IV армії і Криму від 21 березня 1921 р. був розстріляний Усаков І.Ф., 1902 р.н., уродженець Мелітополя, санітар евакоприймача. Поширена серед лікарів була практика доносів, широко заохочувана радянською владою, що змушувало їх думати не лише про хворих, але й про власну безпеку. Наведені факти, коли більшовики розстрілювали хворих, що Л.М. Абраменко пояснював недоцільністю витрат на їх подальше лікування.

Друга основна частина монографії – "Криваві сліди на кримській землі" – складається з 8 розділів, кожен з яких присвячено трагедії оборонців Криму від більшовиків у містах Джанкой, Сімферополь, Керч, Феодосія, Ялта, Севастополь, Євпаторія, Бахчисарай. У Севастополі серед розстріляних чимало колишніх солдат Червоної армії, які раніше перейшли на бік "білих". У Керчі приречених вивозили в море і топили їх, називаючи це "десантом на Кубань". У Феодосії більшовики лютували з особливою жорстокістю: вишиковували людей в шеренги і скачучи на конях шаблями рубали їм голови.

Основою всіх розділів є списки жертв червоного терору. Важливим компонентом їх переліків є коротка, в міру інформативності тієї чи іншої справи, біометрична характеристика особи: місце та рік народження, місце проживання та рід занять. Ці дані мають значну джерельну цінність. Окрім фіксації та розкриття кожного злочину радянської влади, становлення прізвищ "катів", точної кількості загиблих та обставин, перед сучасною наукою стоїть завдання встановлення поімен-

ного списку жертв розправи. У монографії Л.М.Абраменко подано значний матеріал для складання соціологічного портрету учасників Білого руху. Обсяг доступного матеріалу визначив нерівномірність текстів: подіям у Севастополі присвячено 9 сторінок, тоді як Ялті відведено 71 сторінку. До достоїнств даної праці можна віднести і фотолюстації окремих репресованих осіб, віднайдені в архівних справах.

У післямові "Гримаси реабілітації" Л.М.Абраменко розглянув процес реабілітації репресованих у II пол. XX ст., складний шлях до відкриття архівів тощо. Він звернув особливу увагу на XX з'їзд КПРС, критику "культу особи". Автор зазначає, що реабілітація, яка розпочалася, проводилася руками працівників прокуратури та КДБ, що суттєво її стримувало, а з відставкою М.Хрущова практично припинилася.

Монографія не позбавлена окремих зауважень. Автор вдається до дискусійного твердження щодо можливості укладання миру між "білими" і червоними: "...Даремно Денікін і Врангель не слідували поради міністра іноземних справ Англії Керзона припинити марний спротив і шукати шляхи до примирення з радянською владою" (С.221). На нашу думку, перемир'я між більшовиками і білогвардійцями і мирний договір були неможливі практично. Хоча навесні 1920 р. П.Врангель нібито погоджувався на переговори з В.Ленінін за участі іноземних представників, це був суто дипломатичний крок з метою виграти час і провести реорганізацію армії та підвищити обороноздатність.

Шкода, що автор не висловив власну думку щодо кількості жертв червоного терору в Криму в 1920 – 1921 рр. Не вдалося відшукати в монографії кількість включених до монографії репресованих осіб, встановлених автором виключно за київськими архівами. Необхідно врахувати автору і старий стиль у датах, пов'язаних з Білим рухом, оскільки "білі" не визнали переходу більшовиків на Григоріанський календар (С.56, 384).

Варто висловити побажання по 2 частині монографії. Перш за все, у Л.М. Абраменка дещо порушена логіка захоплення міст Криму Червоною армією. Тобто, Джанкой захоплений червоними 12 листопада, Сімферополь – 13, Феодосія, Бахчисарай – 14, Євпаторія, Севастополь – 15, Керч – 16, Ялта – 17 листопада. Хронологія захоплення міст і мала б стати основою для черговості розташування розділів. По-друге, у розповіді про особливості розправи в тому чи іншому місці, автор наводить списки жертв з короткими біографічними даними (іноді списки нараховують кілька десятків осіб, іноді – сотні), що дещо перевантажує текст. Доцільно було б в тексті залишити найхарактерніші приклади, а списки винести повністю у додатки та укласти поіменний покажчик.

Вказані недоліки не применшують важливості дослідження. У результаті ознайомлення з монографією висновок напрашується сам по собі: репресії більшовиків проти білогвардійців та мирного населення, які відбувалися в Криму в кін. 1920 – 1921 рр., розстріли та ув'язнення в концтаборах мали під собою сумнівні юридичні підстави. Окрім міфічної "революційної доцільності", масштабні репресії були алогічними як з точки зору переможців, так і морального боку. Проте такою була каральна машина радянської влади. Біометричні характеристики репресованих дають наочне свідчення цілеспрямованого тотального терору більшовиків.

Отже, рецензоване видання є кроком уперед на шляху до повного з'ясування обставин і всіх жертв червоного терору в Криму. Події в Криму – це лише один з епізодів кривавої драми під назвою Громадянська війна. Через аналіз окремих ланок всієї війни і полягає шлях до осмислення всієї трагедії народу 1917 – 1922 рр. Поза всяким сумнівом, книга Л.М.Абраменка, заявлена у жанрі суспільно-політичне видання, залишить позитивне враження від прочитаного і спонукатиме до роздумів про сутність та ціну людського життя.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

ГОЛОВНА РЕДКОЛЕГІЯ НАУКОВО- ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ “РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЮ” ІНФОРМУЄ....

Chronicle and information.

The part “Chronicle and information” contains proceedings and decrees of main editorial board of research team of the series of book “Rehabilitated by history” for 2004.

ПРОТОКОЛ

засідання Головної редакційної колегії науково-документальної
серії книг “Реабілітовані історією”

м. Київ

15 квітня 2004 р.

Інститут історії України НАН
України, зал засідань

Присутні:

Члени Головної редакційної колегії: Голова Головної редакційної колегії, академік НАН України П.Т. Тронько, директор Інституту історії України НАН України В.А. Смолій, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Ю.З. Данилюк, начальник Галузевого Державного архіву СБУ С.М.Богунов, голова Державного комітету архівів України Г.В. Боряк, директор видавництва “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана М.П.Зяблюк, завідуючий відділом Інституту історії України НАН України В.О. Горбик, заступник директора Галузевого Державного архіву Служби безпеки України С.А. Кокін, начальник відділу Держкомархіву Г.В. Папакін, директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України Ю.С. Шемшученко, Міністерство культури і мистецтв – Л.М.Кононенко, учений секретар Інституту історії України НАН України О.С.Рубльов, директор Центрального державного архіву

вищих органів влади і управління Н.В. Маковська, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України Є.М. Складенко.

Керівники науково-редакційних груп: Л.А.Копійченко – Житомир, І.П.Фостій - Чернівці, С.С. Макарчик - Миколаїв, С.Д. Рев'якін - Запоріжжя, В.В.Просін (голова облредколегії) - Луганськ, О.М. Рубанов - Суми, П.М. Жук - Черкаси, М.М. Кучерепа - Волинь, Є.О. Гасай - Тернопіль, О.М. Сидоренко - Чернігів, А.А. Жив'юк - Рівне, І.Х. Чистик - Київська область, Н.В. Лапчинська - Харків, В.М. Савчак - Львів, П.М. Суш - Івано-Франківськ, І.Ф. Шиманський - Хмельницьк, О.В. Бондар - Кіровоград, Л.Л. Прокопенко - Дніпропетровськ та В.П. Лациба – Вінниця.

Співробітники відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України та відділу по розробці архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Головній редколегії : кандидат історичних наук Я.В. Верменич, кандидат історичних наук В.Ю. Васильєв, кандидат історичних наук Р.Ю. Подкур, кандидат історичних наук В.І. Дмитрук, кандидат історичних наук О.Г.Бажан, кандидат історичних наук Р.В. Маньковська, кандидат історичних наук Т.Ф. Григор'єва, Л.В. Шевченко, Г.А. Вербіленко, І.І. Ставнюк, В.І. Адамовський.

Запрошенні: Радник з юридичних питань міжвідомчої комісії по увічненню пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України А.І. Амонс, директор Державного архіву МВС Н.В. Платонова, провідний спеціаліст Держкомтелерадіо України Т.Д. Головка.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ

I. Про рекомендацію до друку першої книги тому “Реабілітовані історією. Луганська область”.

Доповідач: Просін В.В. – голова обласної редакційної колегії Луганської області;

Співдоповідач: Складенко Є.М. – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

II. Про рекомендацію до друку першої книги тому “Реабілітовані історією. Запорізька область”.

Доповідач: Рев'янікін С.Д. – керівник науково-редакційної групи Запорізької області.

Співдоповідач: Складенко Є. М. – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор.

III. Про план засідань Головної редакційної колегії на II півріччя 2004 р.

Інформує – академік НАН України Тронько П. Т.

IV. Різне.

1. Доповідали: 1. Просін В.В. - голова обласної редакційної колегії Луганської області про проведену роботу над книгою. Було відзначено ряд працівників облредколегії, які зробили вагомий внесок у підготовку тому “Реабілітовані історією. Луганська область”. Відзначалось, що том обговорений на засіданні обласної редколегії де були присутні працівники Служби безпеки України. У 2004 році на підготовку тому з місцевого бюджету було виділено 99,2 тисячі гривень. Тираж книги – 3 тисячі екземплярів. Книга передається до друку, за умови рекомендації її до друку Головною редколегією, у серпні місяці поточного року.

2. Складенко Є.М. - провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор доповів, що структура тому відповідає методичним рекомендаціям Головної редколегії, книга виконана добротню. При остаточному доопрацюванні книги потрібно врахувати зауваження рецензентів, членів Головної редколегії та співробітників видавництва “Українська енциклопедія ім. М.Бажана”. Вважаю, що є всі підстави рекомендувати книгу до друку.

Виступили: Данилюк Ю.З. – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, Шемшученко Ю.С. – директор Інституту держави і права ім. В.М.Корецького Національної академії наук України, Фостій І.П. - голова редакційно-видавничої групи Чернівецької області, Жук П.М. - голова редакційно-видавничої групи Черкаської області, Тронько П.Т. - Голова Головної редакційної колегії, академік НАН України.

ПОСТАНОВА

Виконуючи постанову Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ “Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні” та постанову Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року № 530 “Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією” редколегія, науково-редакційний відділ та авторський колектив Луганської області при допомозі обласної державної адміністрації підготували макет ру-

копису першої книги тому “Реабілітовані історією. Луганська область” обсягом 750 сторінок.

Рукопис книги було розглянуто і схвалено обласною редколегією, зміст на її думку відповідає “Методичним рекомендаціям...” схвалених Головною редколегією 14 вересня 1993 року.

На рукопис є позитивні рецензії академіка НАН України І.Ф.Кураса, професорів В.Ф.Литвиненка, В.М.Синьова, В.М.Курила і висновок провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, професора Є.М.Скляренка.

Головна редакційна колегія **п о с т а н о в л я є :**

1. Погодитися з рішенням Луганської обласної редколегії про рекомендацію рукопису першої книги тому до друку.

Рекомендувати рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Луганська область” до друку.

2. Зобов’язати обласну редколегію в процесі остаточного доопрацювання першої книги тому врахувати висловлені під час обговорення зауваження членів Головної редколегії та співробітників видавництва “Українська енциклопедія ім. М.Бажана”.

3. Обласній редколегії посилити роботу над підготовкою наступних книг тому, звернути увагу на підвищення наукового рівня, визначити остаточні терміни підготовки наступних книг і надіслати Головній редколегії пропозиції з цього питання до 1 листопада 2004 року.

П. Доповідали: 1. Рев’якін С.Д. - голова редакційно-видавничої групи Запорізької області доповів про те, що починаючи з 1996 року обласна реакційна колегія повільно просувалась у справах. Це було пов’язано з матеріальними труднощами, з труднощами у відносинах з прокуратурою та відомчими архівами. До травня 2000 року було опрацьовано 11 тисяч справ, зібрано матеріал на 30 тисяч репресованих. Голова доповів про матеріально-технічне становище редколегії та звернув увагу на структуру книги. Також була внесена пропозиція ввести у штат облредколегії кураторів областей. Це допоможе прискорити роботу над книгами. На підготовку цієї книги з місцевого бюджету було виділено 120 тисяч гривень. Тираж – 3 тисячі примірників.

2. Скляренко Є.М. - провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор доповів, що структура тому відповідає “Методичним рекомендаціям...”. При остаточному доопрацюванні книги потрібно врахувати зауваження рецензентів, членів Головної редколегії та співробітників

видавництва “Українська енциклопедія ім. М.Бажана”. Вважаю, що є всі підстави рекомендувати книгу до друку.

Виступили: Тронько П.Т. – Голова Головної редакційної колегії, академік НАН України, Шемшученко Ю.С. - директор Інституту держави і права ім. В.М.Корецького Національної академії наук України, Савчак В.М. - голова редакційно-видавничої групи Львівської області, Лапчинська Н.В. - голова редакційно-видавничої групи Харківської області, Богунов С.М. – начальник Галузевого Державного архіву СБУ, Фостій І.П. – голова редакційно-видавничої групи Чернівецької області.

ПОСТАНОВА

Головна редакційна колегія відзначає, що на виконання постанови Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ “Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні” та постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року № 530 “Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією” Запорізька обласна редколегія, науково-редакційний відділ та авторський колектив при участі обласної державної адміністрації підготували макет рукопису першої книги тому “Реабілітовані історією. Запорізька область” обсягом 760 сторінок.

Підготовлений рукопис тому відповідає вимогам “Методичних рекомендацій...” – підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, схвалених Головною редакційною колегією 14 вересня 1993 року.

На рукопис є позитивні рецензії професорів Ф.Г.Турченка, С.Р.Ляха, доцента П.В.Рекотова і висновок провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, професора Є.М.Скляренка.

Головна редакційна колегія **постановляє**:

1. Погодитися з рішенням Запорізької обласної редколегії про рекомендацію рукопису першої книги тому до друку.

Рекомендувати рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Запорізька область” до друку.

2. Зобов’язати обласну редколегію в процесі остаточного доопрацювання першої книги тому врахувати висловлені під час обговорення зауваження членів Головної редколегії та співробітників видавництва “Українська енциклопедія ім. М. Бажана”.

3. Обласній редколегії посилити роботу над підготовкою наступних книг тому, звернути увагу на підвищення наукового рівня, визначити остаточні терміни підготовки наступних книг і надіслати Головній редколегії пропозиції з цього питання до 1 листопада 2004 року.

III. Слухали інформацію Тронько П.Т. про необхідність проведення чергового засідання Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” у другому півріччі 2004 року.

ПОСТАНОВИЛИ:

З метою розгляду питання про рекомендацію до друку Сумського, Черкаського, Київського та Донецького тому провести засідання Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” у другому півріччі 2004 року.

IV. Слухали інформацію Тронька П.Т. та окремих членів Головної редакційної колегії щодо необхідності уточнення “Програми і методичних рекомендацій підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” від 14 вересня 1993 року, оскільки деякі її положення в областях трактуються по-різному, що призводить до суттєвих порушень при підготовці томів.

Одночасно на засіданні йшлося про труднощі доступу до деяких архівних документів відомчих архівів (СБУ, МВС).

З метою вдосконалення “Програми і методичних рекомендацій підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” від 14 вересня 1993 року та вирішення питання доступу до архівних документів відомчих архівів (СБУ, МВС)

Головна редакційна колегія постановляє:

1. Обласним редколегіям у місячний термін надіслати до Головної редакційної колегії свої пропозиції щодо уточнення і можливих змін до “Програми і методичних рекомендацій підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”.

2. Доручити заступнику Голови Головної редакційної колегії Ю.З.Данилюку узагальнити пропозиції обласних редколегій, підготувати проект змін та доповнень до Методичних рекомендацій з метою їх розгляду на засіданні Головної редколегії.

3. Обласним редколегіям у місячний термін надіслати до Головної редакційної колегії свої пропозиції в яких конкретно вказати архіви та документи потрібні для успішного продовження розпочатої роботи. Пропозиції будуть передані до Державного комітету архівів України для позитивного вирішення.

**Голова Головної редакційної колегії
науково-документальної серії книг
“Реабілітовані історією”
академік НАН України**

П.Т.Тронько

ПРОТОКОЛ

засідання Бюро Головної редакційної колегії
науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”

м.Київ

8 липня 2004 р.

Інститут історії України НАН України,
зал засідань

Присутні:

Голова Бюро – Тронько Петро Тимофійович – завідувач відділу
Інституту історії України НАН України, академік НАН України.

Члени Бюро:

Реєнт
Олександр Петрович	– заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України;
Данилюк
Юрій Зіновійович	– провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;
Богунов
Сергій Миколайович	– начальник Галузевого Державного архіву Служби безпеки України;
Боряк
Геннадій Володимирович	– начальник Державного комітету архівів України;
Зяблюк
Михайло Павлович	– директор Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана.

Запрошені:

Копійченко Л.А. – керівник науково-редакційної групи Житомирської обласної редколегії, Тіміряєв Є.М. – член науково-редакційної групи Житомирської обласної редколегії, Бут О.М. – заступник голови Донецької обласної редакційної колегії, Бліднов С.Ф. – редактор тому “Реабілітовані історією. Донецька область”, Войналович В.А. – член Головної редколегії, кандидат історичних наук, Кокін С.А. – заступник начальника Галузевого Державного архіву Служби безпеки України; співробітники відділу по розробці архівів ВУНК – ДПУ – НКВС – КДБ при Головній редколегії та відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України: провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор Скляренко Є.М., кандидат історич-

них наук Верменич Я.В., кандидат історичних наук Васильєв В.Ю., кандидат історичних наук Поджур Р.Ю., кандидат історичних наук Дмитрук В.І., кандидат історичних наук Бажан О.Г., кандидат історичних наук Маньковська Р.В., кандидат історичних наук Григор'єва Т.Ф., Шевченко Л.В., Вербіленко Г.А., Ставнюк І.І., Адамовський В.І.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ

I. Про рекомендацію до друку книги першої тому “Реабілітовані історією. Донецька область”.

Доповідачі: Бут О.М. – заступник голови Донецької обласної редакційної колегії;

Бліднов С.Ф. – редактор тому “Реабілітовані історією. Донецька область”.

Співдоповідач: Дмитрук В.І. – науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

II. Про рекомендацію до друку книги першої тому “Реабілітовані історією. Житомирська область”.

Доповідач: Копійченко Л.А. – керівник науково-редакційної групи Житомирської обласної редколегії.

Співдоповідач: Маньковська Р.В. – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук.

III. Різне.

I. СЛУХАЛИ: Бута О.М. – заступника голови Донецької обласної редакційної колегії, Бліднова С.Ф. – редактора тому “Реабілітовані історією. Донецька область” та Дмитрука В.І. – наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук про підготовку рукопису першої книги тому “Реабілітовані історією. Донецька область” для розгляду і рекомендації його до друку.

ВИСТУПИЛИ: Скляренко Є.М. – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, Данилюк Ю.З. – заступник Голови Головної редколегії, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, Кокін С.А. – заступник начальника Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук, Тронько П.Т. – Голова Головної редколегії, академік НАН України.

УХВАЛИЛИ: рекомендувати представлений обласною редколегією рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Донецька область” (постанова додається – Додаток №1).

П. СЛУХАЛИ: Подання Житомирської обласної редакційної колегії від 11 червня 2004 року про рекомендацію до друку книги першої тому “Реабілітовані історією. Житомирська область” (Копійченко Л.А. – керівник науково-редакційної групи Житомирської обласної редколегії, Маньковська Р.В. – старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук).

ВИСТУПИЛИ: Скляренко Є.М. – провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, Данилюк Ю.З. – заступник Голови Головної редколегії, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, Боряк Г.В. – начальник Державного комітету архівів України, доктор історичних наук, Кокін С.А. – заступник начальника Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, кандидат історичних наук, Тронько П.Т. – Голова Головної редколегії, академік НАН України.

УХВАЛИЛИ: рекомендувати представлений обласною редколегією рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Житомирська область” (постанова додається – Додаток №2).

ІІІ. СЛУХАЛИ: Пропозицію академіка НАН України П.Т. Тронька про введення до складу групи з підготовки змін та доповнень до “Методичних рекомендацій”, схвалених Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” 14 вересня 1993 року, начальника Державного комітету архівів України, доктора історичних наук Боряка Геннадія Володимировича.

УХВАЛИЛИ: Вести до складу групи з підготовки змін та доповнень до “Методичних рекомендацій”, схвалених Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” 14 вересня 1993 року начальника Державного комітету архівів України, доктора історичних наук Боряка Геннадія Володимировича.

**Голова Головної редакційної колегії
науково-документальної серії книг
“Реабілітовані історією”
академік НАН України**

П.Т.Тронько

Додаток №1

ПОСТАНОВА

*Головної редакційної колегії науково-документальної
серії книг “Реабілітовані історією”*

8 липня 2004 р.

Виконуючи постанову Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року № 2256-ХІІ “Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні” та постанову Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року № 530 “Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією” обласна редколегія, науково-редакційний відділ та авторський колектив тому за підтримки обласної державної адміністрації підготували на основі широкої джерельної бази рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Донецька область”.

Рукопис книги було розглянуто і схвалено обласною редколегією 26 листопада 2003 року, зміст на її думку відповідає “Методичним рекомендаціям”.

Рукопис має позитивні рецензії докторів історичних наук, професорів В.М.Курила, Є.М.Скляренка, В.В.Іваненка, А.П.Розкошного, кандидата історичних наук В.І.Дмитрука, Всеукраїнського державного спеціалізованого видавництва “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, Начальника управління Служби безпеки України в Донецькій області М.І.Любимова.

Головна редакційна колегія **постановляє**:

1. Відзначити, що обласною редколегією, науково-редакційним відділом та авторським колективом за підтримки обласної державної адміністрації проведено значну роботу по дослідженню трагічних сторінок історії Донеччини з залученням великої кількості архівних документів та друкованих джерел і підготовлено рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Донецька область”.

2. Погодитися з рішенням Донецької обласної редколегії про рекомендацію рукопису книги першої тому до друку. Рекомендувати рукопис книги першої тому “Реабілітовані історією. Донецька область” до друку.

3.Зобов'язати обласну редколегію в процесі остаточного доопрацювання книги першої тому врахувати висловлені під час обговорення зауваження членів Головної редколегії та рецензентів.

4.Обласній редколегії посилити роботу над підготовкою наступних книг тому, звернути увагу на підвищення наукового рівня, визначити остаточні терміни підготовки наступних книг.

**Голова Головної редакційної
колегії науково-документальної
серії книг “Реабілітовані історією”
академік НАН України**

П.Т.Тронько

Додаток №2

ПОСТАНОВА

Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”

8 липня 2004 р.

Головна редакційна колегія відзначає, що на виконання постанови Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року №2256-ХІІ “Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій на Україні” та постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року № 530 “Про підготовку і випуск серії книг “Реабілітовані історією” Житомирська обласна редколегія, науково-редакційний відділ та авторський колектив за підтримки обласної державної адміністрації підготували на основі широкої джерельної бази рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Житомирська область”.

Рукопис книги було розглянуто і схвалено обласною редколегією 11 червня 2004 року, зміст на її думку відповідає “Методичним рекомендаціям”.

На рукопис є позитивні рецензії докторів історичних наук М.І.Лавріновича, Є.М.Скляренка, В.М.Курила та кандидата історичних наук Р.В.Маньковської.

Головна редакційна колегія **постановляє** :

1. Відзначити, що обласною редколегією, науково-редакційним відділом та авторським колективом при всебічній підтримці обласної державної адміністрації проведено значну роботу по дослідженню трагічних сторінок історії Житомирщини з залученням великої кількості архівних документів та друкованих джерел і підготовлено ґрунтовний рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Житомирська область”.

2. Погодитися з рішенням Житомирської обласної редколегії про рекомендацію рукопису першої книги тому до друку.

Рекомендувати рукопис першої книги тому “Реабілітовані історією. Житомирська область” до друку.

3. Зобов’язати обласну редколегію в процесі остаточного доопрацювання першої книги тому врахувати висловлені під час обговорення зауваження членів Головної редколегії та рецензентів.

4. Обласній редколегії продовжити роботу над підготовкою наступних книг тому, звернути увагу на підвищення наукового рівня, визначити остаточні терміни підготовки наступних книг і надіслати Головній редколегії пропозиції з цього питання до 1 листопада 2004 року.

**Голова Головної редакційної
колегії науково-документальної
серії книг “Реабілітовані історією”
академік НАН України**

П.Т.Тронько

З архівів

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

1/2 (22/23) 2004

Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 року
Виходить двічі на рік

Технічний редактор Ковтун Марія

Здано до виробництва 12.12.07. Підписано до друку 21.03.08.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офс.
Ум. друк. арк. 30,05. Обл.-вид. арк. 30,14.
Наклад 700 прим. Зам. № 234

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26